

DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM

SZOCIÁLETIKAI ÉS EGYHÁZSZOCIOLÓGIAI TANSZÉK

KIBERNETIKAI KOMPETENCIÁK A 21. SZÁZADBAN

VEZETÉS ÉS KORMÁNYZÁS AZ EGYHÁZBAN
ÉS EGYHÁZI SZERVEZETEK BEN

HITTUDOMÁNYI DOKTORI ÉRTEKEZÉS
A RENDSZERES TEOLÓGIA TÁRGYKÖRÉBEN

KÉSZÍTETTE:
HERBÁLY ESZTER

TÉMAVEZETŐ:
DR. FAZAKAS SÁNDOR
EGYETEMI TANÁR

DEBRECEN
2024.

TARTALOM

BEVEZETÉS	3
I. AZ EGYHÁZ MINT <i>CONGREGATIO</i> ÉS <i>COMMUNIO</i> A REFORMÁTORI KOR TEOLÓGIÁJÁBAN	
1. A közösség koncepciójának változása a bibliai irodalmon belül.....	7
2. Római katolikus egyházfogalom a reformátori korban.....	11
3. A protestáns egyház- és tisztségértelmezés.....	13
4. Egyházkormányzás – egyházi tisztségek a korai keresztyén egyházban	18
5. Református hitvallási irataink ekkléziológiája.....	21
II. KÁLVIN KIBERNETIKAI KONCEPCIÓJA	
1. Genf – úton a reformált egyház felé	25
2. Az új egyházi rend megszilárdítása	31
3. A konzisztoriális vezetés lutheri és kálvini értelmezése	39
4. A világi kormányzás szerepe és lényege a reformátori teológiában – Istentől rendelt állami vezetés.....	43
5. A konzisztoriális egyházvezetés Kálvin után.....	46
III. A TESTÜLETI VEZETÉS KIALAKULÁSA A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZBAN.....	
1. Egyházszervezeti kérdésekkel foglalkozó református zsinatok a 16–19. században.....	50
2. Egyházkormányzás a Pápai zsinat artikulusainak tükrében.....	62
3. Az 1881-es debreceni Alkotmányozó zsinat.....	64
4. Testületi vezetés alakulása a Magyarországi Református Egyházban a 20. században	66
4. 1. Az átalakulások időszaka	66
4. 2. Az összetartásra tett kísérletek időszaka	70
4. 3. A szemléletváltások időszaka.....	72
4. 4. A szabadság időszaka.....	79
5. A kálvini tisztségek 21. századi újragondolása.....	82
5. 1. Pásztor – Lelkipásztor	84
5. 2. Vének – Presbitérium	88
IV. AZ EGYHÁZ INTÉZMÉNYES, SZERVEZETI FORMÁJÁNAK VÁLSÁGJELENSÉGEI A MODERN KORBAN.....	
1. Az egyház mint intézmény.....	94
2. Vallási átalakulás	98
2. 1. Modernitás = Szekularizáció?	100
2. 2. A modern modernitás	104
2. 3. A modernitás hatása a vallásra	106
3. A modern kori egyház krízise	109
3. 1. A közösség szerepének csökkenése	110
3. 1. 1. Az egyháztagság	111
3. 2. Az istentisztelet	113
3. 2. 1. Az istentisztelet jelenkori problémái	115
3. 3. A kommunikáció	118
3. 3. 1. A kommunikáció teológiai aspektusai	119

3. 3. 2. A kommunikáció ekkleziológiai aspektusai	120
3. 3. 3. A lelkipásztor szerepe a kommunikációban	122
3. 4. A reprezentáció	126
3. 4. 1. Értelmezési nehézségek	126
3. 4. 2. A reprezentáció fókuszpontjai	127
3. 5. A struktúra.....	130
V. MENEDZSMENTVEZETÉSI MODELLEK A REFORMÁTUS EGYHÁZBAN(?)	134
1. Vezetni, irányítani, menedzselni? – fogalmi meghatározás.....	134
1. 1. A vezetés funkciója, a vezetés mint funkció	137
1. 2. A vezetés dinamikája	142
2. Vezetési stílus	144
2. 1. Servant leadership – A szolgáló vezetés.....	145
2. 2. Neokarizmatikus leadership	148
2. 3. Hübrisztikus vezetés. Vezetői hatalom és/vagy prófétai tiszt?	151
3. Vezetési modellek és a szervezeti struktúra kapcsolata.....	156
3. 1. Lapos szervezeti struktúra	161
3. 2. Hálózatos modell.....	162
3. 3. Agilis és innovatív.....	164
3. 4. Konciliáris vezetési modell	165
VI. REFORMÁTORI SZERVEZETI KULTÚRA ÉS A CIVIL TÁRSADALOM	
KÖLCSÖNHATÁSAI	168
1. Kora újkori „modern” társadalomelmélet	173
2. A civil társadalom értékei	175
2. 1. Önszerveződés.....	176
2. 2. Részvétel a társadalomban	177
2. 3. Ítéletmentes diskurzus – objektivitás	179
3. A társadalom számára normatív egyházi tevékenységek.....	180
ÖSSZEGZŐ GONDOLTOK	183
SUMMARY	190
IRODALOMJEGYZÉK.....	197

BEVEZETÉS

Egyházkormányzás – szépen csengő, ugyanakkor egyfajta távolságtartást indukáló fogalom. Mindenkinek – egyházon kívül és belül is – van vélt vagy valós tudása arról, mit jelent, hogyan kell csinálni, hogyan kell jól csinálni. Ám leginkább az egyházi tisztségek, ezen belül is a lelkipásztor vagy a püspök hivatalának, szolgálati feladatainak említésében, illetve az állam és egyház kapcsolatának indulatoktól sem mentes tárgyalásában merül ki a téma hétköznapi diskurzusa. Ez fontos és elengedhetetlen része a teológiai kibernetikával való foglalkozásnak, ennél azonban jóval többről van szó. Jelen dolgozat arra tesz kísérletet, hogy a teológiai kibernetika kompetenciáit és kihívásait interdiszciplináris kontextusban vizsgálja, valamint a modern vezetés- és menedzsmenttudomány eredményeivel való összehangolásra, az egyházi vezetés és irányítás integrált feldolgozására és megértésére.

Az ógyház idejétől a reformáción át napjainkig foglalkoznak a teológusok a gyakorlati egyházvezetés kérdéskörével.¹ Pál apostol lelki ajándékként beszél a vezetés képességéről (1Kor 12,28). Az általa használt *κυβερνήσις* nem jelent mást, mint azt a tevékenységet, amivel a kormányos a hajót irányítja.² A reformátori teológia kiemelt témájává válik a *gubernatio ecclesiae*,³ az a kormányzás, amellyel a bölcs városi és egyházi vezetők a város, és ezen belül az egyház életét irányítják. Idővel árnyaltabbá válik a szó jelentéstartalma, magában foglalja az egyház igazgatási és adminisztratív feladatait annak érdekében, hogy az isteni iránymutatás mentén segítse a közösségi egyházvezetést gyülekezeti és szervezeti síkon egyaránt, de a protestáns teológia számára ma már vezetői stílust, egyházi közösségépítést, gyülekezetépítést is jelent.⁴ Friedrich Schleiermacher az egyházi vezetés elméleteként központi szerepet tulajdonít az egyházkormányzásnak, s azt a gyakorlati teológia színes palettájára helyezi.⁵

A teológiai kibernetika részterületeként jelenik meg a gyülekezeti vezetés, mely felöleli az Ige tanulmányozása és a tanítás mellett a közösségépítéssel és -fejlesztéssel, a menedzsmenttel, a motivációs módszerek alkalmazásával, a kontrollal, a tudatos tervezéssel, stratégia kialakításával és a gazdasági kérdésekkel való foglalkozás feladatait

¹ A teológiatudomány mellett a 20. század közepén a műszaki és informatikai tudományok területén vált ismertté a kibernetika fogalma, és Norbert Wiener amerikai matematikus könyvének megjelenése után (1946) hosszas szakmai vitákat követően vált önálló tudományterületté. Wiener fogalom meghatározása abból indult ki, hogy az élő szervezetekben és gépekben történő vezérlés és kommunikáció, valamint a társadalom tanulmányozása maga a kibernetika. A fogalom első meghatározását Wiener adta, melyet az ógörög *κυβερνήτης* kifejezésből származtat. A kezdetben áltudománynak tekintett kibernetika a 60-as éveket követően vált elfogadottá a szekuláris tudományok körében mint komplex dinamikus szervezeteket vizsgáló tudományterület. Bővebben: WIENER, N.: *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine*, Paris, 1958; uő: *The Human Use of Human Beings*, London, 1954.; TARJÁN R.: A kibernetika fő problémái. Digitális formában elérhető: https://n120.njszt.hu/docs/AkademiaiErtesito_MATUD_1956_pages49-68.pdf; SZÉKELY S.: A kibernetika fogalma és tárgya, Digitális formában elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/2456/1/philosophica_006_035-049.pdf.

² SEITZ: *Kybernetik*, 1913–1916.

³ FAZAKAS: *Vezetés és menedzsment*, Előszó, 6.

⁴ SEITZ: i. m., 1913–1916.

⁵ HÉZSER: *Kybernezis*, 127.

is. A kurrens szakirodalom olyan jeles képviselőinek, mint Hans-Jürgen Abromeit, Michael Herbst, Alfred Jäger, Günter Breitenbach, Jan Hermelink és Holger Böckel, valamint hazai viszonylatban Fazakas Sándor és Tomka János e témában végzett kutatási eredményeire jelen dolgozat is támaszkodik.

Michael Herbst és Günter Breitenbach kibernetika-értelmezésében jelentős különbség mutatkozik: előbbi azonosítja e kettőt és szinonim fogalmakként használja, azonban Breitenbach egymás mellé helyezi ezeket. Úgy is leírja a fogalmat, mint a gyakorlati teológia átfogó területének egyik reflexiós perspektíváját.⁶ Ezzel a teológiai kibernetikát a szekuláris vezetéselmélet és irányítás kontextusába helyezi, megnyitva az interdiszciplináris párbeszédet.⁷ Ily módon lehetővé válik a modern társadalomtudományi, szervezetszociológiai kutatások eredményeinek, valamint gyakorlati tapasztalatainak kritikus vizsgálata, az egyházkormányzás és gyülekezetvezetés számára történő reflektív adaptálása.

A praktikus, jól alkalmazható modellek létrehozásának és megvalósításuk módjának kérdésére a gyakorlati teológiai kibernetika igyekszik választ adni, míg a rendszeres diszciplína feladata a rendszerszemléletű gondolkodás, s a kibernetikának mint vezetési folyamatnak az egyház egészének rendszerében való értelmezése, szisztematikus leírása, kibontása, a vezetés elemzése és reflektálása. Ily módon a kibernetika magában foglalja az egyház életét meghatározó környezet, illetve kontextus kritikai-teológiai elemzését és értelmezését, a hitvallások egyház rendjére vonatkozó passzusainak vizsgálatát, a református tisztségértelmezést, valamint a korszerű vezetéselméleti és szervezetfejlesztési ismeretek elsajátítását. A már igen és még nem feszültsége az egyházi vezetés tekintetében is igaz, hiszen az átgondolt, jól strukturált spirituális vezetés és az integrált szemlélet paralel van jelen a tradicionális lelkészközpontú gyakorlattal az egyházi struktúra legalsó szintjén.

A reformátori egyházértelmezésből és Kálvin egyházkormányzati koncepciójából kiindulva a dolgozat arra a kérdésre is keresi a választ, hogy játszott-e szerepet a kálvini egyházkormányzat a korabeli társadalom alakulásában, vagy a társadalom volt hatással az egyházi vezetésre? Ugyanez a kérdés napjaink egyházkormányzatának tekintetében is felvetődik. Noha ma állam és egyház *de jure* különváltan működik, kérdés: van-e, kell-e, hogy legyen szociológiai hatása, felelőssége a ma egyházának? A disszertáció írójának az egyházi közösségi vezetés gyakorlata iránt érzett elköteleződése, valamint az ezekre a kérdésekre adható válaszok keresése jelentett motivációt az értekezés elkészítésére, mely rendszeres teológiai szempontból foglalkozik a testületi egyházkormányzás relevanciájával, a teológiai kibernetika kihívásaival a református egyházban.

A témában tudományterületenként rendelkezésre álló sokszínű és bőséges hazai, valamint külföldi szakirodalomból válogatva a disszertáció első része a református egyházi testületi vezetés kialakulásának gyökereit, teológiai alapjait vizsgálja (1. fejezet), így különösen a bibliai közösségértelmezéssel, a reformátori egyház- és tisztségértelmezéssel foglalkozik, valamint református hitvallási iratok alapján a vezetés és a kormányzás fogalmának, gyakorlatának értelmezésével. A következő egység (2.

⁶ PETRY: *Leiten in der Ortsgemeinde*, 210.; BREITENBACH: *Gemeinde leiten*, 264.

⁷ PETRY: i. m., 211.; BREITENBACH: i. m., 269.

fejezet) rövid történeti áttekintést ad Kálvin kibernetikai koncepciójának kialakulásáról az *Institutio Christianae Religionis* és az *Ordonnances Ecclesiastic* alapján, valamint a konzisztoriális egyházvezetés német, svájci és magyar kialakulását, hatását vizsgálja a jelentősebb hazai református zsinatok tükrében. Majd kísérletet tesz a Kálvin által meghatározott egyházi tisztségek kortárs értelmezésére (3. fejezet).

Az egyház számára jelentkező kihívások arra készítetnek bennünket, hogy átgondoljuk, hogyan értelmezzük Krisztus egyházát a 21. században, az ehhez való tartozás, mi a feladata és milyen lelki, szellemi kompetenciákra van szükség azok betöltéséhez, ezért az egyházi vezetésről való gondolkodást három szempont szerint érdemes megvalósítani. Az ekkleziológiai perspektíva mellett érvényesül a szociológiai, valamint a vezetéselméleti perspektíva is. Ennek okán a téma bibliai teológiai, ekkleziológiai és történeti megalapozása után a dolgozat következő nagy egysége a szociológia és a vezetésstudomány felé fordul.

Az egyház egy többdimenziójú entitás. Egyfelől és elsősorban teológiai értelemben közösség, másfelől társadalomtudományi, valamint rendszerelméleti perspektívában intézmény és szervezet. Az egyház intézmény mivolta legrelevánsabban a kormányzati szintekben és az ezekhez tartozó hivatali apparátusban nyilvánul meg. Szervezet, amennyiben tagságának megerősítésén túl, küldetését környezetére tekintettel stratégiai feladatnak tekinti, ezért megfogalmazza ellenőrizhető céljait és az azokhoz kapcsolódó feladatokat, optimálisan használva humán erőforrásait. A belső döntéseket nemcsak a teológiailag meghatározott misszió premisszái determinálják, hanem ezek alapján és ebből következően tagjai, aktuális élethelyzete és igényei, azaz kontextusa. A döntések itt elsősorban a jelenlévők közötti interakció során születnek meg. Ez azt jelenti, hogy fontos szerepet kap a menedzsment és az ellenőrzés csoportos, közösségi megjelenése.⁸ Ezért először az egyház intézményként való értelmezésére, valamint a modern kori egyház intézményes, szervezeti formája válságjelenségeinek feltárására (4. fejezet) tesz kísérletet az értekezés. Az Anyaszentegyházhoz való tartozás teológiailag Isten kiválasztásán, Krisztus egybegyűjtésén alapul, a keresztségben fejeződik ki és az úrvacsorában, valamint az imádságban éri el intimitásának csúcsát. Az elhívottak közösségének alapvető feladata az Evangélium hirdetése, így természetesen adódik, hogy az egyház kifelé orientálódik. Ugyanakkor szükséges a befelé történő tanítás, ismeretátadás, példamutatás is, hiszen a névleges egyháztagság ugyanúgy jelen van az egyház életében, mint a *hovatartozás nélküli hit* vagy *ad magam módján vallásosság*. Az egyház akkor válik egyházzá, ha nem önmagával, hanem másokkal törődik. Ehhez az alapvető küldetéshez szorosan kapcsolódnak, és megvalósításának eszközei az egyházi tisztségek, megkülönböztetetten a lelkipásztori tisztség, mint ami egyedül bír a sákramentumok kiszolgáltatására és az igehirdetés szolgálatára való felhatalmazással, a presbiteri tisztség, valamint azok, amelyeket az aktuális létállapot, feladat és szükség hív életre a Lélek által.

Ezt követően azt az állítást igyekszik bizonyítani a dolgozat szakrális kontextusba helyezve, hogy a szervezeti kultúra nagy jelentőséggel bír a vállalat sikerességére nézve,⁹

⁸ BÖCKEL: Führen und Leiten, 126–127.

⁹ vö. BRANYICZKI: Szervezeti kultúrák empirikus vizsgálata, 95.

így a szekuláris vezetési és menedzsment-modellek lokális egyházi vezetés számára történő adaptálásának lehetőségeit vázolja (5. fejezet). Azokat a szekuláris vezetési stílusokat sorakoztatja fel az értekezés, amelyek jellemzően megtalálhatók a református egyház kormányzásában, s amelyek már a Szentírásban is felfedezhetők, valamint igyekszik párhuzamot vonni az egyházi gyakorlat és a különböző fókuszpontokra figyelő vezetéselméletek között.

A továbbiakban a civil társadalom érték- és normarendszerének, valamint az egyházi szervezeti kultúrájának a kölcsönhatásait vizsgálja (6. fejezet). A disszertáció zárásaként a testületi egyházvezetés relevanciájának és normatív jellegének konkluzív megfogalmazására tesz kísérletet a dolgozat írója. „A teológiának ugyanis az a feladata, hogy olyan dolgokról, amelyeket mindenki magától értetődőnek tart, megmutassa, hogy nem is olyan magától értetődőek, olyanokról pedig, amelyeket mindenki végtelenül bonyolultnak tart, megmutassa, hogy nem is olyan bonyolult.”¹⁰

¹⁰ BÖLCSKEI: „Krisztust követve, Krisztusért járva követségben.”, 13.

I.
AZ EGYHÁZ MINT *CONGREGATIO* ÉS *COMMUNIO*
A REFORMÁTORI KOR TEOLÓGIÁJÁBAN

1. A közösség koncepciójának változása a bibliai irodalmon belül

A Szentírás mindig közösségben gondolkodik. Legalapvetőbb az Istennel való közösség, a Teremtő és a teremtmény közötti kapcsolat. Ennél azonban sokkal árnyaltabb a Szentírás közösség fogalma, melyet nem lehet egyetlen szóval kifejezni, hiszen jelentésükben megkülönböztethetünk profán és szakrális közösséget, azaz baráti, üzleti, politikai kapcsolatot, de családi, vallási és kultuszközösséget is.

Általánosságban elmondható, hogy egy népet összeköt közös származása, kultúrája, történelme, és lehetőség szerint állammá szerveződése. Ezt láthatjuk az Ószövetségben is, ami kezdetben családi közösségekről beszél, majd törzsekről és népről. Teológiai értelemben minősített közösség. Isten igényt tart erre a népre, ezért kiválasztja és elhívja azt, így lesz a zsidóság az Ő népévé, Izráel közösségévé.¹¹ Itt az Istenhez tartozás és a származás a közösség alapja. Az Újszövetségben már nem a vér szerinti kapcsolat alapján, hanem hitből, Jézus Krisztuson keresztül lehet valaki Isten közösségébe tartozó. Egyszerre valósul meg horizontális és a vertikális kapcsolat, hiszen megismerhetjük a mások nélkülözésében, szegénységében, gazdagságában való osztozást és a gyülekezet közösségébe tartozást, ahogyan az asztalközösségben, valamint a Krisztus szenvedésben, halálában és feltámadásában való részesedést is. A keresztyén közösség – a koinonia értelmében – nem magától értetődő, elsősorban a Lélek munkája, Isten ajándéka. Empirikus formájának és megélésének ápolása, megóvása és kormányzása azonban már emberi feladat – a Szentháromság Istennel való együttműködésben (2Kor 13,14).

A *congregatio* önkéntes alapon létrejött szervezet, együttélés, társulás, az összegyülekezettek közössége.¹² Amikor az Ószövetség közösségről, közösségekről tesz említést, három különböző héber kifejezéssel találkozhatunk. Az *'am* népet, törzset, szövetséget jelöl, az Istennel – a környező népek esetében istenséggel – való viszony kifejezője (2Móz 3,7–10; 2Móz 16,4,27; 5Móz 14,21; Zsolt 18,44).¹³ A *'edah* már a pusztában vándorló népre vonatkozó kifejezés (2Móz 16,2), de megtalálható szociális, politikai és kultikus céllal összegyűlt izráeliták közösségeként is (4Móz 8,20; Józs 9,21; Péld 5,14). A *qahal* polgári közösséget jelent, de a száműzetésből visszatértek csoportját, illetve a visszatérés után helyreállt közösséget, valamint speciális okból, vallási szándékkal összegyülekezett emberek közösségét, azaz gyülekezetet (Józs 8,35; 2Kor

¹¹ SOLT-SZÁRAZ: Isten cselekedete a történelemben, 134–135. Ehhez ld.: Paul D. Hanson: *The People Called: The Growth of Community in the Bible*, Westminster John Knox Press, 2001.

¹² GYÖRKÖSY: *Congregatio*, 127.

¹³ NN.: *'am*, <https://www.biblestudytools.com/lexicons/hebrew/nas/am.html> (Utolsó megtekintés ideje: 2018.10.08.)

30,2; Ezsdr 10,1.8).¹⁴ Meg kell jegyezni, hogy itt férfiak közösségéről van szó, akiknek nem csupán polgári kötelezettségei – mint pl. a hadviselés – voltak, hanem kultuszi feladatai is: jelenlét az istentiszteleten, Áron és fiainak pappá szentelésénél, a léviták szolgálatba állításánál.¹⁵ Spirituális jelentéssel bír, mert olyan közösséget jelöl, amelyben Isten akarata nyilvánul meg. Gyakran a *qahal Yahweh* vagy a *qahal Israel* formával lehet megtalálni, tehát Isten vagy Izrael gyülekezetéről, tehát kultuszközösségről van szó.¹⁶ A Septuaginta *ekklesiaként* fordítja, amit rendszeresen használtak az *izraeliták gyülekezete* vagy az *izraeliták közössége* kifejezésére. Az 5Móz 18,16 és a Bír 20,2 *gyűlésként*, az 1Kir 8,14; 3Móz 10,17 és 4Móz 1,16-ban *gyülekezetként* említi.

A zsidó nép közösségfogalma nem ideális körülmények között alakult. Jóllehet a pusztai vándorlás során a nép megtapasztalta Jahve nagyságát, amiért hálaadó himnuszokat is énekelt (2Móz 15,1–21), de ezeket hamar felváltották a tömeg panaszaival és kérései a korábbi rabszolgaság biztonságához való visszatérésért. A valódi bibliai portré lázad a szellemi vezetők ellen és átveszi a szomszédai gyakorlatait: törzsi szövetségbe tömörülnek, és olyan életformába csúsznak, amelyet a kánaáni baál-kultusz és a jahve-hit megkülönböztethetetlen keveredése jellemez. Hogy megvédjék magukat, egy új, központosított vezetési forma kialakításával, a monarchikus államforma bevezetésével veszélyeztetik a Jahveval kötött szövetséget és közösséget (1Sám 8). Mivel az uralkodói hatalom egyedül Istené, ő az, aki kijelölheti a királyt, akit a nép közfelkiáltással elfogad. Ezzel megőrizte az exodus során született jahvista közösség kvázi-demokratikus dimenzióját.¹⁷ A monarchia során a próféták egyre inkább tudomásul vették, hogy Izrael királyainak többsége nem tartja meg Jahve parancsát, így nem szolgálja Jahve *shalom*-ját sem.¹⁸ A káosz újbóli megszüntetése csak Isten kreatív erejével volt lehetséges. Az igaz és könyörületes Isten Krisztusban teljesen jelenvalóvá vált, így a közösség fogalmának értelmezése is átalakult.

Az Újszövetség közösségkonceptiója sokkal árnyaltabb. Már nem csupán a választott nép tagjait, hanem a Krisztuson keresztül Isten népéhez tartozókat is magában foglalja, a gyakorlati keresztyénségre, a keresztyén életvitelre, életközösségre is útmutatást ad. Az ősgyülekezet fontos rítusa volt a keresztség, amely a Krisztus mellett való elköteleződés és gyülekezetbe mint eszkatologikus közösségbe való tartozás jele, egy tulajdonképpeni beavató szertartás,¹⁹ mely által a megkeresztelt a congregatio tagjává válik.

A *communio* görög megfelelője az igen gazdag jelentéssel bíró *κοινωνία*. Az emberek közötti kapcsolat relációjában kifejezi a barátságot és a mások társaságában való tartózkodást (1Jn 1,3), a megosztást, hozzájárulást mások szükségének enyhítéséhez mind anyagi, mind lelki síkon.

¹⁴ HARLAND: Congregation, 718.; FABRY: קָהָל , 547.;

¹⁵ LEVY – MILGROM: קָהָל , 468.; HARLAND: i.m. 717–718.

¹⁶ Ezt a közösséget az áldozatbemutatás jellemzi. Az Ószövetségben a törvényben előírtak szerint, míg az Újszövetségben, a páli szóhasználatra alapozva, a szívet és a lelket, az embernek önmagát kell odaáldozni az Istennel és Krisztussal való közösség megélése érdekében (Róm 12,1). LÁSZLÓ: Egyház, karizma és hivatal a páli teológiában, 131.; ROST: Die Vorstufen von Kirche und Synagoge im Alten, 14.

¹⁷ HANSON: The People called, 90.

¹⁸ HANSON: i. m., 100.

¹⁹ BULTMANN: Az Újszövetség teológiája, 48.

Pál apostol többször használja ezt a kifejezést azzal a gyűjtéssel kapcsolatban, amelyet a jeruzsálemi szegény keresztyének érdekében rendezett (Rm 15,26; 2Kor 8,4; Zsid 13,16). A közösség tehát több mint valamilyen cél érdekében összegyűlt emberek csoportja, a koinonia felelősségvállalás a másiekért. Kálvin anyaotthonok, kórházak és szegényházak felállításával teszi kézzelfoghatóvá a Szentírásnak ezt a tanítását, hasonlóan a mai egyházi és gyülekezeti praxishoz, melyben a diakónia különböző formáinak gyakorlása, a szeretetvendégségek megélése segítheti a közösségkoncepció megértését.

Azonban nem csupán horizontális síkon, ember és ember közötti relációban értelmezhető a fogalom, ugyanis jelenti a Lélekben való közösséget (2Kor 13,13; Fil 2,1), a Krisztus munkájában való partnerséget (Fil 1,5), a halálában és a feltámadásában való részesedést (Gal 2,20), és magát a Krisztussal való közösséget is (1Kor 1,9). A jelenben lelki közösségként kapcsolja össze az egyház tagjait a múlttal és a jövővel (*communio sanctorum*). Ez a szent egység a kenyér megtörésében, az úrvacsorában éri el csúcspontját.²⁰ Ez a legszorosabb koinonia Krisztussal²¹ (1Kor 10,16). A *communio* gyakorlatáról a *Didakhé* úgy tudósít, mint eucharisziáról, azaz hálaadó közösségről, ahol először a bor, majd a kenyér fölött hangzik hálaadó imádság,²² ugyanakkor ez az aktus már előrevetíti a szenvedésben való részesedést is (Fil 3,10). János apostol hívja fel a figyelmet arra a mennyei kapcsolatra, amely nem csupán a Fiúval, hanem az Atyával való közösség részesévé is teszi az embert (1Jn 1,3). A keresztyén koinonia tehát az első krisztushívők számára egyszersmind vallási- és életközösséget kifejező fogalom, melynek gyakorlatban megvalósítható etikai normáit is kifejezésre juttatja, sőt olyan köteleket jelöl, amely a keresztyéneket egymással, Jézus Krisztussal és Istennel is összeköti.

A cselekvő hit kifejezése az Újszövetség könyveiben a *koinoneo* ige. A közös tapasztalatokat, a testi-lelki-szellemi javakban vagy a közös sorsban való részesedést, közösségvállalást jelenti. A Zsid 2,14 alapján ilyen közösségvállalás maga az emberi lét is. Minden embernek egyformán van teste és vére, így a kapcsolat, a közösség már az emberlét alapján fennáll. Mivel az emberek teremtettségük okán is kapcsolatban vannak egymással és az Atyával, felelős lények. Nem csak önmagukért és családjukért tartoznak felelősséggel, hanem embertársaikért is, ezért nem hagyható figyelmen kívül az apostoli buzdítás, melyben arra hívja Pál a keresztyéneket, hogy járuljanak hozzá mások hiányainak csökkentéséhez és osszák meg javaikat egymással. Minden keresztyén közösség Ura maga Jézus Krisztus, „akinek uralma alatt mindnyájan összekapcsolódunk egymással.”²³ Így minden keresztyén hívő az Ő testének, az egyháznak a tagja, aminek mind a hitgyakorlatban, mind az életvitelben meg kell mutatkoznia. Szemléletesen

²⁰ A közös étkezés (*agapé*) két fajtájának gyakorlását láthatjuk az Újszövetségben: a palesztinai ősgyülekezet által gyakorolt kenyér megtörését és a hellenisztikus-páli formát, amely Jézus utolsó vacsoráját veszi alapul. BULTMANN: i. m., 63.; Peter Stuhlmacher részletesen ír a páskavacsora és a jézusi gyakorlat összefüggéseiről. ld. STUHLMACHER: Az Újszövetség bibliai teológiája, 136–147.

²¹ Kálvin megkülönböztet koinoniát és communiót. Előbbit a testvéri közösségre, az adakozásra érti, nem pedig az úrvacsorára. Azt a kenyér megtörése, azaz a *communio* hivatott kifejezni. ld. KÁLVIN: Az Apostolok Cselekedetei, 96.

²² VANYÓ: i. m., 51.

²³ KÁLVIN: Institutio 4.6.9. (II, 226.)

ábrázolja a Szentírás a tanítványok életén keresztül a koinónia lényegét. Ez a valódi életközösség, amelyben a tanítványok és az ősgyülekezet tagjai éltek, a krisztusi szeretetben történő együttműködést, az Isten országáért, a felebarátok megsegítéséért végzett szolgálatot éli az akkori és a mai krisztuskövetők elé. Nem csupán a materiális javaikat osztották meg egymással a közösség tagjai, hanem a munka, a szolgálat, az öröm és a szenvedés elhordozásában, valamint az evangélium hirdetésében is társak voltak, így részesedhettek Jézus Krisztus szentségében.²⁴

A LXX a héber egyesülni, közösségben lenni²⁵ igék fordításaként használja a *κοινωνία* kifejezést, de ez mégsem ugyanazzal a jelentéstartalommal bír, mint az Újszövetségben. Sokkal inkább az idegen istenek és az ember, vagy az ember és ember közötti kapcsolatot fejezik ki.²⁶ A héber felfogás szerint Isten népének jellemzője, hogy Istentől egybehívott, hogy hallja mit mond és milyen megbízást ad Ura. A gyülekezet több mint azon emberek csoportja, akik önmaguktól összegyülekeztek. Azok közössége ez, akiket Isten hívott és gyűjtött egybe, hogy rá figyeljenek, hogy vele legyenek kapcsolatban, egy közösségben.²⁷ Isten belép az emberi közösségbe, szakrálissá teszi azt, ami a kultusz gyakorlásában válik valósággá. Ez a *κοινωνία* azonban soha nem lehetett olyan közeli, mint ahogyan az a Krisztussal való közvetlen közösségben kifejezésre jutott.

A *congregatio* mint gyülekezeti közösség, és a *communio* mint a Krisztusban hívők fizikai és lelki közösségének megélése a Fővel és egymással, együttesen jelenti az ekklezsiát, egyházat.

Az *ekklesia* kifejezést ugyan kevésszer találhatjuk meg az evangéliumokban, de tartalmilag jelen van olyan ószövetségi kifejezések mögé bújtatva, mint Istennek népe (Pt 2,10), a szövetség népe (Zsid 8,10), az én tanítványaim (Jn 15,8), egy nyáj és egy akol (Jn 10,16). Ezek mind a bibliai *ekklesia* szinonimái, melyek leggyakrabban a páli levelekben fordulnak elő.

Athénban és az egész görög világban a polgárok minden szabályszerűen összehívott gyűlését jelenti az ekklezsia, amelyet a hivatalosan összehívott, polgárjoggal rendelkező férfiak alkottak. Mindenki egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezett. Nem csak a görögök, de a rómaiak számára is a meghatározott céllal, hivatalosan egybehívott gyűlést, népgyűlést jelentette. Ezt a kifejezést kezdik használni a korai krisztuskövetők is, ám etimológiájára nézve nem a görög, hanem a héber *qahal* (קהל) és *'edah* (עדה) fogalmát takarja.²⁸ Gyakran egyház, jellemzőbben gyülekezet, zsinagógában összegyűlt közösség értelemben használja az Újszövetség.²⁹ Pál apostol, amikor az általa ismert vagy alapított kis keresztyén közösségekről beszél, gyakran az Isten egyháza vagy egyházai (*qahal Yahweh*) kifejezés alkalmazásával él (1Kor 1,2; 2Kor 1,1; Gal 1.13; 1Tess 2,14; 1Tim 3,5.15). Ezt az is mutatja, hogy míg az LXX-ben szinte kizárólag csak egyes

²⁴ STUHLMACHER: i. m., 205–207; ROLOFF: Die Apostelgeschichte, 89–91; ADORJÁNI: A terapeuták kontemplatív kegyessége, 116–117; FAZAKAS: Vétekeztünk, 310.

²⁵ EGERESI: Héber Magyar Szótár, 182.

²⁶ HAUCK: κοινος, κοινωνος, κοινωνέω, κοινωνία, συγκοινωνος, συγκοινωνέω, 801.

²⁷ Ezt nyomtatékosítja a Heidelbergi Káté 54. kérdés-felelete is.

²⁸ SCHMIDT: Ekklezsia, 522.; ROLOFF: Ekklezsia, 1000.

²⁹ HARLAND: Congregation in the NT, 718.; SCHWÖBEL: Koinonia, 231.

számban jelenik meg Isten gyülekezete, Pál számára ez több helyen egyszerre áll fenn, azaz a Krisztus nevében megkeresztelkedettek összefüvetele Isten gyülekezetének földi leképzése. Ezek az önálló közösségek – a páli ekkleziológia legjellemzőbb képével – *egy test Krisztusban* (Róm 12,5), vagyis egyház, amely látható formában a sákramentális közösség megélésében és a szeretet(szolgálat) gyakorlásában valósul meg.

A bibliai közösségkonceptió dinamikus változásán keresztül is ugyanazon transzcendensre mutat: Istenre, aki a semmiből teremtett, megszabadítja a rabszolgát, védi a sebezhetőt, táplálja a gyengét és megnyeri a *shalom* hirdetésének azokat, akik válaszolnak az Ő hívására. A közösség következménye az az egység és fókusz, amely az egyetlen igaz Isten imádatában, az istentiszteletben és Krisztus követésében mutatkozik meg. Krisztus az egyház feje (Ef 5,23–24). A gyülekezetnek Krisztus szerint kell élni és akarata szerint munkálkodni. A keresztyén közösség legfontosabb jellemzője tehát a kölcsönös egymástól való függés Krisztusban, ami az egymás iránti felelősségvállalásban fejeződik ki. Ezt élük meg az első keresztyének az ősegyházban és ennek kell megvalósulnia azóta is az egyház és gyülekezet közösségében.

2. Római katolikus egyházfogalom a reformátori korban

A Római Katolikus Egyház ismeri és használja a Biblia egyházra vonatkozó képeit (akol, nyáj, megmunkált föld, szőlőskert, templom, menyasszony, anya, Krisztus misztikus teste)³⁰, ám az egyházi hierarchia, szent rangsor kérdésében eltér a protestáns felfogástól. A társadalom egészét, az egyházat és a kormányzást úgy értelmezi, mint amelyekben Isten egységes érvényű szándéka van jelen. A világ a mennyei társadalom tükörképe.

A középkor idején különleges gazdagsággal bontakozott ki a katolikus egyház vallásossága és kultúrája. Rohamos gyorsasággal gyarapodtak és terjedtek a szerzetesrendek, megerősödött a szentek kultusza, állandósult a szentmisék rendje és véglegessé vált a katolikus ünnepek köre, valamint az egyház szervezeti felépítése. Jelentős szellemi növekedést eredményezett a katolikus tudományosság fénykorát jelentő skolasztikus filozófia is. Új szint hoztak a hitújítást eredményező különféle misztikus irányzatok, a Krisztus-misztika, kialakultak az egyházi zene és művészet időtálló alapelvei is.³¹

A középkori egyház ezirányú felemelkedését azonban megtépázták a történelem viharai, és az olyan belső feszültségek, mint a kettős, illetve hármas pápaság időszaka, a gyors pápaváltások, a stabilitás nélküli egyházi rend, az időről időre fölbukkanó eretnekmozgalmak elleni küzdelem, a nyugati egyházszakadás – ami sokakban megrendíti a pápai tekintélyt és a pápai primátusba vetett hitet.³² Folytatódtak az egyházon belüli visszaélések, földszerzések, vagyonosodás, melyek eredményeképpen a klérus kettészakadt, így egyre nagyobb szakadék tátongott a pápa és udvartartásának fényűző életvitele és az alsóbb papság, szerzetesek szegény, sok esetben kolduló

³⁰ vö. LG 6–7.

³¹ vö. MOISSET: *A katolicizmus története*, 458–466.; lásd még: VÁRKONYI: *Misztika és misztikusok*, 289–299.; PETRY: *Late Medieval Mysticism*, 96–115.; ROMANO: *Liturgy and Society in Early Medieval Rome*, 3–6.

³² MOISSET: i. m., 481–500.

életmódja között. Mindez azt is eredményezte, hogy az egyház lelki élete, a papság életszentsége és maga a liturgia jelentősége is háttérbe szorult, de a reneszánsz és a humanizmus hatására a 15. századra mégis szervesen beépült Európa társadalmi rendjébe, szellemi, kulturális és politikai életébe.

A konstanzi Egyetemes Zsinat (1414–1418) törekedett megoldani a skizma problémáját, tisztázni a hittel kapcsolatos vitás kérdéseket, valamint megreformálni az egyházat. Számos – az egyház gazdasági életét szabályozó – intézkedés született ekkor, ám a mindenre kiterjedő reform elmaradt.³³ Az egyház restaurációja, a pápaság megerősödése a reneszánsz és a humanizmus idejére esett, melyben döntő szerepet játszott a reformáció mozgalma is.

A reformációt megelőző évtizedekben a mély, misztikus hitélet és az egyházhoz való rendíthetetlen hűség paralel volt jelen a hitelenséggel, közömbösséggel, a babonáság, népi vallásosság megélésével. Nem egyszerűsítette a helyzetet az analfabetizmus, a búcsú torz gyakorlata, de a latin nyelvű misézés sem. „A legszentebb, amit az egyház birtokolt, nem szűnt meg ugyan a valódi jámborság központja maradni, de ezt a központot akkora köd és árnyék vette körül, mely egyéb körülményekkel együtt azt eredményezte, hogy a Jézus alapította életforrás, melyből az egyház másfélezer éven keresztül merített, sokak szemében gúny tárgya lett.” – írja Szántó Konrád.³⁴ Sürgetővé vált tehát a gyökeres változásokat hozó megújulás. Ebben az ingatag időszakban Luther Márton fellépését a katolikus egyház úgy értékelte, mint aki az egyházat az elvilágiasodás felé, híveit pedig eretnekségbe taszítja. Tevékenységével olyan folyamatot indított meg, amely nem egységesíti és reformálja az addigi keresztény életet, hitgyakorlatot – ellentétben Jézusról Nevezett Teréz és Loyolai Ignác lelkiséget újító tevékenységével –, hanem épp ellenkezőleg, szétszakítja azt. A reformációnak, mint a nagy vallási forradalom tanainak gyors terjedése azonban meghozta a katolikus egyházban a régóta szükséges összeszedettséget, megújulási készséget.³⁵ A lutheri újításra a Tridenti Zsinat – mely az egységes kereszténység zsinata, szerényebb körülmények között³⁶ – volt a katolikus egyház legeredményesebb, önreflektív válasza. A protestáns tanításokkal szemben megfogalmazott dogmatikus döntések megerősítették, egységes rendszerbe foglalták a római katolikus tantételeket. Az első ülészak 4. ülésén a *Sola Scriptura* elvvel szemben a *Szentírás és a Szenthagyomány* egyenértékűségét („*pari pietatis affectu*”) tisztázta, az 5. és 6. ülésen az *eredeti bűnről* és a *megigazulásról* szóló katolikus tanítást fogalmazta meg, a 7. ülésen pedig a *szentségek* hetes számát és azok teológiáját erősítette meg.³⁷ A második ülészakon a *transsubstantiatio* tanáluther az egyházat a szekut és a bűnbánat fogalmát tisztázta, az 1562 januárjában nyíló harmadik ülészak 23. ülésén pedig az egyházi rendről hozott határozatot, melyről kimondta, hogy a Szentírásban is megtalálható a püspökség, papság és a szerpapság, ezek közül legfelül a püspök áll, a

³³ MOISSET: i. m., 193–200.; GYÖRKÖS: „Íme, jönnek a zsinat hollói”, 61.

³⁴ SZÁNTÓ: A katolikus egyház története, 576.

³⁵ SZÁNTÓ: i. m., 113.

³⁶ JEDIN: A zsinatok története, 117.

³⁷ ALBERIGO: Trienti zsinat, 344.

többi pedig régóta az egyházi hagyomány része.³⁸ A Tridenti Zsinat tehát kiállt a Római Katolikus Egyház hierarchikus berendezkedése mellett.

Az egyházfogalom, illetve az egyházi struktúra szempontjából lényeges következő zsinat – mintegy 400 évvel később – a II. Vatikáni Zsinat, melynek *Lumen gentium* (LG) kezdetű konstitúciója az egyház lényegéről, önértelmezéséről és küldetéséről szól. Ez tekinthető a zsinat csúcspontjának és alapokmányának. A *communio* fogalma – mely implicit módon jelen van a LG fejezeteiben – elsősorban teológiai fogalom, s mint ilyen a Teremtő Isten és a teremtmény ember párbeszédese közösségét jelenti. Legtökéletesebb példája ennek Isten Krisztusban való kijelentése. Ebből következik nem csak Isten és ember kapcsolata, hanem ember és ember, azaz a hívek közössége egymással is. Isten a Szentlélek által összekapcsolja övéit egy szeretetközösséggé, egyházzá. A zsinati konstitúció tanítása szerint az egyházat a közösség és a misztérium, azaz az intézmény és Krisztus titokzatos teste titkának kettőssége határozza meg.³⁹ „Az egyház legbelsőbb valóságában, Krisztus istenemberi misztériumára épülő, belőle forrasozó és azt térben és időben kiterjesztő természetfeletti valóság, és így mint igazságtartalom igazi hittitok; de ugyanez az egyház külső, történelmi megjelenésében mint az ószövetségi üdvösségi nép örököse, a Krisztustól megváltott és megszentelt újszövetségi Isten népe is.”⁴⁰ Ennek a népnek ugyanúgy tagja a hierarchia csúcsán álló klerikus, mint az egyszerű világi hívő. Ez a *communio*, amely meghatározott jogokkal és köteleességekkel szervezett közösség, ahol mindenkinek sajátos kegyelmi ajándéka szerint van feladata. Kiemeli azonban a püspöki kollegialitást, a testületi kormányzás létjogosultságát, mint az apostoloktól megörökölt együttes vezetés gyakorlatát.⁴¹

II. János Pál pápa a Zsinat 25 éves hatástörténetét méltatva kiemeli, hogy a katolikus egyház képes a folyamatos, mély megújulásra, a valódi szeretetközösség megélésére. Az egyház tehát nem más, mint az Atya, a Fiú és a Szentlélek egységéből eggyé vált nép, akiket Isten Igéje hív össze, „látható és kegyelmi valóság”, „alkotmányos és rendezett társaság”, egyszersmind Krisztus titokzatos teste, „a szeretet egyetemes közössége”, mely teljes valójában a mennyei dicsőségben fog beteljesedni.⁴²

3. A protestáns egyház- és tisztségértelmezés

A reformátorok újra felismerik a Szentírásban a *communio* gazdag jelentését és jelentőségét. Luther, Zwingli és Kálvin egyetértenek abban, hogy az egyház a *coetus electorum*⁴³, a kiválasztottak gyülekezete, a hívek, szentek közössége egymással, Jézus Krisztussal és Istennel. Ez a Lélek általi közösség a szervezett egyházban ölt testet. Ezt

³⁸ SZÁNTÓ: i. m., 130.

³⁹ LG 147–148.

⁴⁰ SZÁNTÓ: i. m., 661.

⁴¹ uo.; XVI. Benedek pápa, de még inkább Ferenc pápa napjainkban zajló reformjával, a Kúria átszervezésével és a püspöki karra delegált feladatokkal, valóban rálépett a II. Vatikáni Zsinat által megfogalmazott szinodalitás, kollegialitás felé vezető útra. Még inkább megerősíti ezt a szinodális egyházért 2021 és 2024 között végzett munkafolyamat, amely első lépésként párbeszédre, közös reflektív gondolkodásra hívja a helyi egyházakat.

⁴² vö. LG4, 142.; LG8, 147–148.; SZABÓ: Vatikáni Zsinat, 900.; SCHÄFER: Communio, 440.

⁴³ ZSENGELLÉR: A kanonikus Szentírás, 77.

az egyházat alkotja minden hívő minden időben, ami a református hitvallások egyházzól szóló tanításának is alaptétele.⁴⁴

A reformátorok egyházértelmezése több közös vonást mutat. Ilyen például, hogy a Szentírás tanítása szerint az egyházat Krisztus rendelte, és annak vezetésére szolgálakat állít, az egyházszervezet alapja pedig a gyülekezet közössége. Megkülönböztet látható és láthatatlan egyházat, valamint leszögezi, hogy igaz egyház ott van, ahol Isten igéjét helyesen hirdetik és a sákramentumokat helyesen szolgáltatják ki.⁴⁵

Luther Márton elsősorban a tanítás tisztaságával foglalkozott, az egyház szervezeti kérdései kevesebb hangsúlyt kaptak reformátori munkájában. A Schmalkaldeni cikkek egyházzól szóló részében a reformátor így fogalmaz: „Mert – Istennek hála! – a hétéves gyermek is tudja, hogy mi az egyház: A szent hívők és »azok a báránykák, akik hallgatják Pásztoruk hangját« (Jn 10,3).”⁴⁶ Luther számára fontos volt az Íráshoz való ragaszkodás (a reformátori felismerésének alapja ez), és annak megismertetése az egyháztaggal, hiszen a misén hiányzott az igehirdetés, holott az Ige hirdetése nélkül elképzelhetetlen az egyház léte. Meggyőződése, hogy az egyházat a Szentlélek az Ige hirdetése által teremti (*creatura verbi divini*). A külső egyházban, mintegy mag található a belső, melynek tagjai a hívők.⁴⁷ A kinyilatkoztatás által létrejött egyházon belül van jelen a hívek közössége (*fidelium communio*), amely által a Szentlélek újra létrehozza, megszenteli, illetve építi a közösséget.⁴⁸ A *fidelium sanctorum* Luther számára kettős jelentést hordoz. Egyfelől a lelki (belső), másfelől a fizikai (külső) közösséget jelenti, ám ez a kettő szorosan összefügg. Leleki közösségről akkor beszél, amikor a hit, reménység és szeretet által valaki

⁴⁴ Heidelbergi Káté 54. kérdés-felelete: „Mit hiszel az egyetemes keresztyén Anyaszentegyházzól? Hiszem, hogy Isten Fia a világ kezdetétől a világ végezetéig az egész emberi nemzetségből Szentleke és igéje által az igaz hitben megegyező, örök életre kiválasztott gyülekezetet gyűjt magának, ezt oltalmazza és megtartja. Hiszem, hogy ennek a gyülekezetnek és is élő tagja vagyok, és örökké az is maradok.” A Heidelbergi Káté, 30.; Második Helvét Hitvallás XVII. fejezete: „Mivel Isten kezdettől fogva azt akarta, hogy az emberek üdvözljenek, és eljussanak az igazság ismeretére, szükségszerűen mindig is volt, van és a világ végéig lesz egyház, amely a világból kihívott vgy egybegyűjtött hívők gyülekezete, minden szentek közössége, azoké tudniillik, akik az igaz Istent a megváltó Krisztusban az ige és a Szentlélek által igazán ismerik és helyesen tisztelik, valamint a Krisztus által ingyen kínál összes javakban hittel részesednek.” A Második Helvét Hitvallás, 92.; Első Endródi Zsinat: „X. cikk. Az egyház fejjéről, a ki a Krisztus nem pedig a püspökök sorrendi utódsága. A mi elleneink azzal rágalmaznak minket, hogy nekünk nincs fejünk, fejedelmünk s rendünk. Pedig mi a Krisztust valljuk az igaz egyház fejének, s hiszszük, hogy annak mind nyáján tagjai vagyunk.” KISS Á: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, 13.; Tarcali és Tordai Zsinatok: III. Art.: Miért hivattassék közönséges Anya szent egyháznak. Mivel az Isten hirdettetvén az egész világon az ő Evangeliumát az Fiunak országát é világnak utolsó határáig terjesztette, tehát az Anya szent egy ház közönséges avagy ez világnak, minden részeire el-terjedet. Nem úgy mint ha magánosan minden embert bé-foglalna, (mert nyilván vagyon, hogy ettül az jó téteménytül felette sok, emberek rekesztettek-ki, ha kit kit külön megtekéntünk) hanem mivel az hívek el szellettek az egész földnek kerektségén, az mint az Urnak teczet az választottakat, akar mely időben, és akar mely nemzetből magához foglalni. Solt. 2. 7. 8. Esa. 54. 1. 2. És 53. 5. Márc. 16. 15. Tsel. 1. 8. Col. 1. 25. Matt. 7. 14. Luc. 13. 24. Tsel. 10. 18. Jelen. 7. 9. Matt. 12. 27. KISS Á: i. m., 378.

⁴⁵ KÁLVIN: Institutio 4.1.9–10 (II, 159–161.); LUTHER: Felelősséggel az egyházért, 651–655; BULLINGER: Második Helvét Hitvallás, 98–99.

⁴⁶ LUTHER: A Schmalkaldeni Cikkek, 41.

⁴⁷ DIENES: Luther Márton élete és munkássága, 21.; REUSS: Ágostai Hitvallás, 23–25.; LUTHER: Von dem Papsttum zu Rom, Augsburg, 1520. Digitális formában elérhető: <https://www.bavariikon.de/object/BSB-HSS-00000BSB00083233?lang=de> (Utolsó megtekintés ideje: 2018.10.09.)

⁴⁸ VAJTA: Communio, 33.; WAGNER: „...akik hallgatják Pásztoruk hangját”, 403–404.; LUTHER: Ki terem bennünk közösséget Istennel?, 338–339.

Krisztus és az összes szent közösségébe tagozódik (*communio spiritualis*). Ezt egyedül Isten ajándékozhatja az ember számára. Külső, látható közösség az, amikor valaki részesedik az úrvacsorában, s így Krisztussal, a hitvalló elődökkel és a jelen hittestvéreivel egy, szent közösségben lehet.⁴⁹ A dogmatikai különbözőségről nem elfelejtkezve felfedezhető itt a későbbi katolikus egyház tanítása, hiszen a II. Vatikáni Zsinat állásfoglalása és egyházzól szóló katekézisének szerint az eukarisztikus közösség megélésében a hívő valóságosan egyesül Krisztussal és egymással.⁵⁰ Hit nélkül azonban ez a közösségi aktus csupán *communio corporalis*, azaz külső, testi, jelképes cselekvés.⁵¹

Luther számára a közösség Isten népe Krisztus által. Ekkleziológiájában – csakúgy, mint teológiájában – sarkalatos kérdés a kegyelem és a bűnbocsánat, hiszen az egyházat a szentek közösségének tartja. Szent az, aki bűneit felismerve, megvallva, bűnbocsánatot kérve azt megkapja, és életét Istennek ajánlja.⁵² Ő az, aki Krisztuson keresztül magához vezeti a szentek közösségét.⁵³ A reformátor számára tehát a *communio sanctorum* nem más, mint maga az egyház (*ecclesia sancta*). A gyülekezet tehát csak Krisztusban és a Krisztussal való közösségben válik gyülekezetté, a Szentlélek által megszentelt közösséggé.⁵⁴ A Lélek által élővé tett közösségben minden megosztható és elhordozható,⁵⁵ vagyis az egyház szociális közösség is, ebből következik egyéni és közösségi ethosza, egymás terhének hordozása.

Zwingli Ulrich már Zürichbe érkezése előtt (1519), sőt Luther fellépése előtt (1517) elkezdte Krisztus evangéliumát prédikálni.⁵⁶ A zürichi polgárok és a várost vezető Nagytanács fogékonyak voltak az új tanokra. Zwingli prédikációinak hatására sokan nem tisztelték már a szerzeteseket, elhagyták a katolikus böjtölési szokásokat, még a Nagytanács is támogatta határozataival az evangélium tiszta hirdetését. Az emiatt kialakult belső feszültségek elsimítására Zwingli a nyilvános vitát látta legalkalmasabb eszköznek, így a tanács „a közjó, lelki béke és keresztyéni egyetértés helyreállítása céljából” 1523. január 29-én nyilvános vallási beszélgetést, közvitát rendelt el azzal a kitételrel, hogy csak a Szentírással és német nyelven lehet vitatkozni.⁵⁷ Az első zürichi disputára Zwingli egy 67 tételből álló programot készített, amely nem csupán a bűnbocsánatról szól – mint Luther 95 tétele –, hanem tartalmazza azokat a tételeket is, amelyek összefoglalják a reformáció célját és jelentőségét.⁵⁸ A 8–13. pontok Zwingli

⁴⁹ LUTHER: *The Blessed Sacrament of Christ*, 242–243.

⁵⁰ PAPP: *Új Kiskatekizmus*, 29.; LG 7.

⁵¹ VAJTA: i. m. 3–10.

⁵² „Ekkleziának nevezzük a szent keresztyén népet, nemcsak az apostolok idejében – ők már halottak – hanem a világ végéig; tehát hogy e földön örökké létezik az egy, keresztyén nép, melyben Krisztus él, működik és uralkodik megváltás, kegyelem és bűnbocsánat által; és (amelyben) a Szentlélek megelevenít és megszentel.” VAJTA: i. m., 33.

⁵³ SCHÄFER: i. m., 436.

⁵⁴ Olyan szociológiai valóság, amely a hívő lelkekben válik elrejtett valósággá a Lélek által. VAJTA: i. m., 18.; KOVÁCS: *A látható egység ma*, 79.; „Hanem az igazsághoz ragaszkodva növekedjünk fel szeretetben mindenestől öhozzá, aki a fej, a Krisztus, akiből az egész test egybeilleszkedik és összekapcsolódik a különféle ízületek segítségével úgy, hogy minden egyes tagja erejéhez mérten közösen munkálja a test növekedését, hogy épüljön szeretetben.” (Ef 4,15–16.)

⁵⁵ LUTHER: *The Blessed Sacrament*, 244.

⁵⁶ ZSIRKA: *Zwingli Ulrik élete és munkássága*, 28.; STEPHENS: *Zwingli*, 138–148.

⁵⁷ ZSIRKA: i. m., 34.

⁵⁸ ZSIRKA: i. m., 35.; ERDŐS: *Zwingli 67 tétele*, 7–8. (Újabb kiadása: Keresztes D. – Hamarkay E.: *Huldreich Zwingli: 67 Schlussreden/Tétel/Artikel/Articles/Articuli*, Exodus Kiadó, 2006.)

egyházról vallott nézeteit mutatják be bibliai hivatkozásokkal. Ezekből kiderül, hogy a reformátor számára sem más az egyház, mint a Krisztusban hívők közössége, a szentek egyessége, akik Isten uralma alá tartoznak, nem pedig a papi rendek fennhatósága alá. Lutherhez hasonlóan a Szentírás alapján Krisztus főségével (Róm 12,4–5; 1Kor 6,15; 12,12–27; Ef 4,12–16) és a menyasszony-vőlegény képével igazolja nézeteit (2Kor 11,2; Jel 21,2).⁵⁹

Kezdetben Zwingli az egyházat olyan tökéletes közösségnek tartotta, amelyben a tagok valóban hisznek, ahol nincs tévedés, mert az evangélium igazságára épít. Ám nézete az évek során megváltozott és azt vallotta, hogy az egyházban – Jézus példázata alapján – együtt nő a búza és a konkoly. Megkülönböztet látható (*visibilis*) és láthatatlan (*invisibilis*) egyházat. Utóbbiba – korát megelőzve – belefoglalta a jámbor lelkeket és ansecsemőket is függetlenül attól, hogy meg vannak-e keresztelve. Csak a láthatatlan egyház – azaz a minden korból való igaz hívek összessége – lehet hibátlan, a látható pedig csak akkor része a láthatatlannak, ha megvan benne a Szentlélektől kapott hit ajándéka. Enélkül csak emberek közössége. A Szentlélek hitet adó és megelevenítő munkája pedig érezhetővé és láthatóvá válik az „igaz egyházban”, ott, „ahol Isten igéjét hirdetik, a sákramentumokat helyesen szolgáltatják ki, és engedelmeskednek Krisztusnak. Az egyház a Krisztus által adott rendben szolgál. Az egyházat maga Krisztus »rendezi« Lelkének ajándékai és szolgálói által, akikre tisztséget ruház az egyházban.”⁶⁰

Kálvin János úgy gondolkodik az egyházról, mint Isten ajándékáról. Ezen belül akarja összegyűjteni övéit, hogy „akiknek Isten az Atyja, azoknak az egyház legyen az anyja; nemcsak a törvény alatt, hanem Krisztus eljövetele után is.”⁶¹ Az egyház feladata, hogy elvezesse az emberek Istenhez, segítse őket a hit ajándékának elfogadásához, ezért olyan *külső segédeszközöket* adott számunkra, mint a sákramentumok, az igehirdetés és az egyházi tisztségviselők.⁶² Az egyház életrendje és formája az egyház ismertetőjegyeiben konkretizálódnak, melyek megvalósításáért a gyülekezte közössége, azaz a congregatio felelős. Ők választják ki az ige hirdetőit, az egyház vezetésére és az egyházfegyelem gyakorlására megfelelő elhívottakat. Kálvin is egyetért a páli egyházértelmezéssel és alapul veszi azt. Az Ef 5,27–32 és a 2Kor 11,2–3 alapján arra a következtetésre jut, hogy, aki elszakad az egyháztól, az elszakad Krisztustól, sőt megtagadja Krisztust, megtagadja Istent.⁶³

Augustinushoz, Lutherhez és Zwinglihez hasonlóan Kálvin is beszél látható és láthatatlan egyházról. A nem látható – azaz csak Isten számára látható – egyházba az Ő valamennyi választottja beletartozik, aki ezidáig a földön élt. A mindenki számára érzékelhető, szervezett formában működő egyházi közösség olyan empirikus egyház, ahol tisztán hirdetik és hallgatják Isten igéjét, ahol a sákramentumokat Krisztus rendelete szerint szolgáltatják ki, és ahol a közösség tagjai hitvallásukkal, példamutató életükkel, a sákramentumokban való részesedésükkel ugyanazt a Krisztust és ugyanazt az Istent

⁵⁹ ERDŐS: i. m., 7.

⁶⁰KOCSIS: Zwingli szociáletikája, 341–342.; KOCSIS: Református dogmatika, 214.; SCHAFF: History of the Christian Church, §100 [oldalszám nélkül].

⁶¹ KÁLVIN: Institutio, 4.1.1 (II, 151).

⁶² uo.

⁶³ KÁLVIN: Institutio 4.1.10–11 (II, 160–161).; KÁLVIN: A Második Korintusi levél magyarázata, 164.

imádják, azonban ez az egyház magában hordozza a képmutatók jelenlétének veszélyét is.⁶⁴ „Az egyházat olyan közösségnek tartjuk – írja a reformátor –, amilyenek Lukács írja le: a hívők sokaságának szíve-lelke egy volt, vagy ahogy Pál buzdítja az efézusiakat, hogy legyenek egy test, egy lélek, amint egy reménységre is hívtak el. Ha ugyanis igazán meg vannak győződve arról, hogy Isten mindnyájuknak közös Atyja, és Krisztus a közös fejük, nem történhet meg, hogy az egymás iránti testvéri szeretetben egyesülve ne osszák meg kölcsönösen javaikat egymással. [...] Az egyházban való részesedés tehát képes megőrizni minket Isten közösségében.”⁶⁵ Ebből az idézetből kitűnik, hogy Kálvin számára fontos az egyéni és a közösségi hit egysége, vagyis hogy a hívő hitének megerősödéséhez, gyakorlásához és megéléséhez szükség van a gyülekezet közösségében, a *congregatioban* való élésre, munkálkodásra és szolgálatra, hogy a *communio* áldásait megtapasztalja és továbbadja.⁶⁶ Az egyház célja és feladata tehát a Lélek irányításának engedelmességgel Isten tisztelete, dicsőítése, Krisztus megjelenítése a világban.

Kálvin beszél egyetemes egyházról is, ami nem más, mint a különböző nemzetekhez tartozó, világban szétszórta élő keresztyén közösségek összesége, akiket az igaz isteni tanítás és a vallás köteléke kapcsol össze, s ami sem helyhez, sem időhöz nincs kötve.⁶⁷ A reformátor értelmezésében tehát az egyház valóságos egység Krisztussal és egymással.⁶⁸ Ennek a valóságnak a megélése leginkább a sákramentumokban jelenik meg. Az ember keresztsége okán tagja a szentek közösségének, Krisztus Egyházának, az úrvacsorában pedig megélheti az egységet. A sákramentum nem csupán földi elem, kézzel fogható kenyér, bor és víz. A látható jegyek mellett hozzá tartozik az Ige is, amelyet hit által fogad el a keresztyén ember, így válhat az a kegyelem eszközévé.⁶⁹ Kálvin számára a sákramentum nem csupán eszköz – a Bullinger által használt *organum* kifejezéstől eltérően –, hanem bizonyíték és szerződés is. Ezt kifejezendő Kálvin a nyomatékosabb *instrumentum* szót használja, amikor sákramentumról beszél.⁷⁰ A keresztséggel veszi kezdetét az élet megváltása, megigazulása és megszentelődése.⁷¹ A

⁶⁴ KÁLVIN: *Institutio*, 4.1.2.9–10 (II, 152–153.159–161); BUSCH: *Istenismeret és emberség*, 99.103; SCHAFF: *History of the Christian Church*, §100 [oldalszám nélkül].

⁶⁵ KÁLVIN: *Institutio*, 4.1.3 (II, 153).

⁶⁶ Schäfer megjegyzi, hogy, amikor Schleiermacher a Krisztussal való életközösséggént írja le az egyházat, amelyben a Szentlélek kapcsol Istenhez, akkor ugyanerről beszél. SCHÄFER: i. m., 436.; Füst-Molnár Szilveszter a *participatio Christi*ben a mai ember függetlenségre való törekvésének feloldódását látja. Az individualista hitgyakorlat visszautasítása és a keresztyén élet hitelességének visszaállítása pedig a *koinonia*-lelkiségben teljesebben ki. FÜSTI-MOLNÁR: *Ubi Christus, ibi ecclesia*, 206.

⁶⁷ KÁLVIN: *Institutio*, 4.1.2 (II, 152).

⁶⁸ „Mégsem elég a választottak seregét pusztán gondolatban és képzeletben felfogni, hiszen az egyház egységét olyanak gondoljuk, hogy abba meggyőződésünk szerint mi magunk is ténylegesen be vagyunk oltva. Ha ugyanis Krisztusunk fősege alatt nem egyesülünk az összes többi taggal, semmi reményünk nem marad a jövőre. Azért mondják az egyházat *katolikusnak* vagy *egyetemesnek*, mert nem lehet két vagy három egyházat elgondolni anélkül, hogy Krisztus is szét ne szakították, ami pedig nem történhet meg.” KÁLVIN: *Institutio*, 4.1.2. (II. 152.); „Ahogy Krisztus Isten dicsőségét hirdette azáltal, hogy mindnyájunkat, akik irgalmasságra szorultunk, kegyelmébe fogadott, úgy kell nekünk Isten dicsőségét hirdetni azáltal, hogy Krisztusban való egységünket megvalósítjuk és megerősítjük.” KÁLVIN: *A rómaiakhoz írt levél magyarázata*, 298.

⁶⁹ Ez a gondolat Augustinusnál is megjelenik. Sákramentum az, „amikor az ige a jegyekhez járul.” Lásd: AUGUSTINUS: *In Iohannis Evangelium*, 529.; Idézi WELKER: *Mi történik az úrvacsorában?*, 81.

⁷⁰ JANSE: *Calvin's Eucharistic Theology*, 44–45.

⁷¹ KÁLVIN: *Institutio* 3.16.1 (I, 604).

hit következménye a sákramentumokkal való élés, hiszen ahogyan a kenyér és a bor táplálja a testet, úgy táplálja Krisztus az övéit az üdvösségre.⁷² Kálvin úrvacsoratanfejlődése észrevehető változáson megy keresztül, hiszen működésének korai időszakában Zwingli hatása, majd Bucer Krisztusba való beépülésről szóló tanítása érvényesül teológiai gondolkodásában, később azonban megtalálja saját hangját, így az 1536 utáni Kálvin szerint az úrvacsora először is közösséget kínál Jézus Krisztussal, másodsor közösséget épít a hívek között, harmadszor hálaadás és hitvallás.⁷³ Éppen emiatt közömbös a szertartás külső rítusa, nem fontosak a cselekedetek, a kenyér formája és fajtája, a bor színe, hiszen a „meddő és színpadias léhaságok” nem adnak lelki vigaszt és nem sugározzák Isten dicsőségét.⁷⁴

Lutherrel és Zwinglivel szemben Kálvin azt az álláspontot képviseli, miszerint az egyház külső, formai kereteit nem a világi hatalomnak kell meghatároznia. Ha ez így lenne, akkor államegyházzal kellene beszélni, ami viszont veszélyeket rejt magában, hiszen úgy Isten szuverenitása és Krisztus mindenre kiterjedő kormányzói hatalma kérdőjeleződne meg, íródna fölül emberi törvények által. Számára elsődleges, hogy minden keresztyén ember Isten országának, Jézus Krisztus egyházának tagja elsődlegesen, csak azután a földi állam polgára, s mint ilyen, feladata nem lehet más, mint Isten törvényének nyilvános érvényre juttatása.⁷⁵ Teológiai gondolkodásában ezt sosem téveszti szem elől. Kálvin azt tartotta fontosnak, hogy az egyház saját rendjét maga határozza meg és Isten tekintélyére alapozva, a Szentírásból vegye.⁷⁶

Megállapítható, hogy a hit elengedhetetlenül szükséges az egyház létezéséhez, amely Isten akaratából a Szentlélek munkája nyomán jött létre. Isten egyházának – melyet a benne hívők alkotnak a világ kezdetétől annak végéig – földi manifesztációja a történelem adott pontján létrejövő lokális egyház, melybe az akkor és ott élő keresztyének tartoznak. Az ilyen közösségekben fontos a tanítás, az igehirdetés, a szentségekkel való élés, a bűnbocsánat és a közösségvállalás egymással és Krisztussal. Ebből következik a keresztyén egyház etikai küldetése, a misszió és a diakónia.

⁷² KÁLVIN: Institutio, 4.17.1 (II, 417).

⁷³ KÁLVIN: Institutio, 4.17.1.44 (II, 417.462); 4.18.7 (II, 472–473); vö. SPIJKER: Bucer's influence on Calvin, 157.; JANSE: i. m., 50.

⁷⁴ KÁLVIN: Institutio 4.17.43 (II, 461).; Michael Welker tágabb kontextusba helyezi az úrvacsora sákramentumának református értelmezését. A szereztetési ige, a hálaadás, az emlékezés, a megbocsátás, a kenyér és a bor, valamint a szimbolikus cselekmények – a kenyér megtörése, átadása, átvétele, a kehely nyújtása, elfogadása, a tényleges evés és ivás folyamata (Jn 6,53–54-ben a hús [σάρκα] rágása, ropogtatása [τρώγων] kifejezés nyomatékosítja, hogy Jézus valódi, fizikai testben van jelen a földön) szétválaszthatatlanul összetartoznak az úrvacsorában, így hozva létre a sákramentumot. A sákramentum feltétele tehát az Ige, a jegyek, a közösség és annak szimbolikus cselekményei. WELKER: Mi történik az úrvacsorában, 77–89.

⁷⁵ KÁLVIN: Institutio, 4.20.1–3 (II, 509–512); FAZAKAS: Kálvin szociáltikája, 130.

⁷⁶ BUSCH: Istenismeret és emberség, 151.

4. Egyházkormányzás – egyházi tisztségek a korai keresztyén egyházban

A reformált hit követőinek – szakítva az addigi hierarchikus gondolkodással és gyakorlattal – meg kellett találni az egyház szervezetének, valamint vezetésének legalkalmasabb módját és formáját. Ehhez az egyház fogalmának revideálásából következően a tisztségek teológiai értelmezése is szükséges volt.

Eszerint a hívők közösségét (*communio sanctorum*) az onnan választott tisztségviselők – mint Isten megbízottai – Krisztus fősege alatt kormányozzák. Amikor az egyház szervezeti formájának kialakításánál a reformátorok teológiai megalapozottsággal jártak el, egyfajta demokratizálódási folyamathoz segítettek hozzá az egyházat – különösen Bucer és Kálvin –, melyben a klérus mellett a nem lelkészi tagok is viselhettek hivatalt. Ez teljesen idegen volt az addigi gyakorlatban. A református egyházban kialakult tisztségértelmezés újszövetségi alapokon nyugszik, és legitimálja a területi kormányzás gyakorlatát. A Krisztus testének szolgálata ugyanis nem csak napjainkban, hanem kezdetektől sokféle alakot öltött. A tanítványok között – akik először a jeruzsálemi gyülekezet vezetői lettek – kialakult egyfajta differenciált munkavégzés. Az imádkozás, az Ige szolgálata, az özvegyekről való gondoskodás és a gyülekezetben felmerülő problémák megoldása, valamint a közösség létszámának növekedése szükségessé tette egyrészt a munkamegosztást, másrészt segítők bevonását a közösségi munkába. A diakónusok megválasztására valójában nem a megnövekedett feladatok miatt volt szükség, hanem a zsidókeresztyének és a hellenisztikus irány képviselői között kialakult belső viszályok elcsitítása érdekében. A hét férfi (ApCsel 6, 1–7) ugyanis nem klasszikus értelemben vett diakónus, feladatuk nem csupán az asztal körüli szolgálat, hanem tanítás is, ahogy ez Istvánál (ApCsel 6–7) és Fülöpnél (ApCsel 8) látható.⁷⁷ A tanítványok és a diakónusok mellett mindig jelen voltak a gyülekezetben a vénék is. A súrlódások ellenére egészen korán kialakult egy strukturált, rugalmas és fejlődőképes szervezet.⁷⁸ Gyakorlatilag ez már nem volt újdonság akkor, hiszen a korabeli kisebb kegyességi csoportok (pl. az esszénusok vagy a Magna Mater közössége) jól szervezett, hierarchikus rendben működtek, ahol főpapok, papok, papnők álltak a közösség élén. A korai keresztyén közösség életét Jeruzsálemben három lényeges tulajdonság jellemzi: (1) Krisztus tanítására alapoz; (2) az ószövetségi *qahal* koncepciójára épül, melynek újszövetségi leképzése az *ekklészia* (Mt 16, 18; Mt 18, 17; 1Thessz 1, 1), ez magával hozza a decentralizációt, vagyis a kisebb csoportok találkozását egy-egy gyülekezethez tartozó házában; (3) az életközösség és a vagyon megosztásának hangsúlya (ApCsel 2, 44–45).⁷⁹

Pál számára egyértelmű, hogy minden keresztyén kapott lelki ajándékot Jézus Krisztus szolgálatára (1Kor 12, 1–12; Ef 4, 7–16), így először apostoloknak, azután prófétáknak, majd evangélistáknak, pásztoroknak és végül tanítóknak nevezi azokat, akik Krisztus rendelése szerint az egyház kormányzásának élén állnak.⁸⁰ Az Efézusi levél 4. részében az apostol azokat a gyülekezet épülése szempontjából fontos kegyelmi ajándékokat, szolgálatokat nevezi meg (apostol, próféta, evangélista, pásztor, tanító),

⁷⁷ BULTMANN: i. m., 61.; PHILIPPI: Diakonie, 622.

⁷⁸ HAMMAN: Így éltek az első keresztyének, 121.

⁷⁹ BANKS: Community, 326.

⁸⁰ KÁLVIN: Institutio 4.3.4 (II, 186).

amelyekkel egy korabeli szervezeti rendet is fölállít. Klyne Snodgrass megjegyzi, hogy mindez nem egy tényleges egyházi struktúra vagy bizonyos egyházi hivatalok, tisztségek fölállítása, hanem annak leírása, hogy hogyan készíti fel Krisztus az egyházat a szolgálatra, hiszen a felsorolt funkciók között átfedés van, de mindegyik ugyanarra mutat: az Ige szolgálatára.⁸¹

Már az első gyülekezetek struktúrájának is alkalmazkodóképesnek kellett lenniük, hiszen a multinacionális és multikulturális városokban (mint pl. Korintusban és Antiókiában) alakult gyülekezetek tagjainak olyan kereteket kellett biztosítani, amelyekben minden különbözőség ellenére egy közösségként tudták megélni Krisztushoz tartozásukat. Az 1Kor 11,23–34 az úrvacsora rendjére, az 1Kor 14,26–40 pedig az összejövetelek rendjére vonatkozó előírásokat tartalmazzák, amelyek az egyház institucionizálódásának első jelei. A megfelelően és hatékonyan működő gyülekezet mind a belső, mind a külső, látható rendet megkívánja, ám ez alatt nem a katolikus hierarchiát kell érteni, hanem az Újszövetség könyveiben kikristályosodó, előbb felsorolt tisztségeket. Ezeket Isten azért kívánja, hogy „nyíltan – mások szája által – jelentse ki nekünk akarátát, mintegy a maga helyetteseként használva fel erre embereket, nem úgy, hogy átadja nekik a maga jogait és tiszteletét, hanem csak úgy, hogy azok szájával Ő maga végezze a munkáját”.⁸² Az egyházi tisztségek tehát Isten rendelései, melyeket maga Isten legitimál. Ezeket a hivatalokat az arra alkalmas, megfelelő kompetenciával bíró személyek töltik be. A pásztori levelekben olyan gyülekezeti vezető képe tárul az olvasó elé, aki – mint egy családapa – személyes és családi életében feddhetetlen, vendégszerető, aki környezetében tiszteletnek örvend és ismeri az Írásokat. A második keresztyén generáció idejére, az 1. század második felére a püspök és a diakónusok kiemelt vezetőivé váltak egy-egy közösségnek.⁸³ Leegyszerűsítve mondhatjuk, hogy a helyi gyülekezetek élén a püspök áll, ám ezt a fogalmat Pál paralel használja más szolgálattaltevőkkel, pásztorokkal, presbiterekkel, tehát jelentése eltér a ma használatostól. A püspöknek a tanításon és vezetésen kívül reprezentatív szerepe is volt, képviselnie kellett a gyülekezetet a kívülállók felé, ezért elengedhetetlenül szükséges volt a közösségnek olyan vezetőt választania, aki a Pál által felsorolt kritériumoknak (1Tim 3,1–7; Tit 1,6–9) megfelelt.⁸⁴ Ugyanígy a diakónusok és a presbiterek esetében is. A püspök tanítói és prófétai, vagyis egyházkormányzói feladatát nyomatékosítja a *Didaché* is.⁸⁵ Kálvin feltételezi, hogy már ebben a korban sem nyugalmas pozíció a püspökség, hanem nehézségekkel teli munka, hiszen „nem csekélység ekkora ügyvitel közben Isten Fiának személyét képviselni, ahol Isten országának felállításáról és terjesztéséről, ahol a lelkek

⁸¹ SNODGRASS: Ephesians The NIV Application, 202., 213.

⁸² KÁLVIN: Tanítás a keresztyén vallásra 1559., 217.

⁸³ A presbiter, a püspök és a diakónus hierarchikus megkülönböztetése ekkor még nem jellemző. A felelős közösségi vezetés kollektív formája a közösség hétköznapi életébe és istentiszteleti gyakorlatába is integrálódott. Az *ἐπίσκοπος* a profán görögből kölcsönzött kifejezés, mely a keresztyén szóhasználatban tág jelentéstartalommal bír; legáltalánosabban a hivatalos felügyeletet gyakorló személy vagy presbiter a közösségben. PHILIPPI: Diakonie, 622.; SCHÖLLGEN: *Bishop*, 105.

⁸⁴ Biblia Magyarázó jegyzetekkel, 1552.

⁸⁵ „Kézfeltétellel válasszatok magatoknak az Úrhoz méltó püspököket és diakónusokat, szelíd és nem pénzéhes, igazmondó és kipróbált férfiakat; ők látják el ugyanis nektek a tanítók és próféták szolgálatát. 2. meg ne vessétek őket, a tanítókkal és prófétákkal együtt tiszteletben álljanak köztetek!” ld. VANYÓ: *Didaché*, 53–54.

üdvösségének gondozásáról – akiket maga az Úr saját vérének árára méltónak tartott – és az egyháznak, Isten örökségének kormányzásáról van szó.”⁸⁶ Pál apostol levelei alapján Kálvin azt mondja, hogy az egyház kormányzói a nép közül választott vének, akik a püspökökkel együtt az erkölcsökre való felügyeletet és a fegyelmi ügyeket gyakorolták. Vannak azonban olyan ideiglenes egyházkormányzói hivatalok – mint az apostol, a próféta és az evangélista –, amelyek csak bizonyos időben szükségesek (egyház létrehozásakor, megtérésre segítségkor, egyházi és/vagy politikai kritika gyakorlásakor).⁸⁷

A 4. századra kialakult, majd tovább fejlődött hierarchia a reformáció szándékai ellenére sem szűnt meg, valójában ma is sok feszültséget okoz. A protestáns zsinatok törekvései és a jelenleg is törvénybe foglalt zsinat-presbiteri elv és paritás elvén nyugvó kormányzás ellenére a református egyházban fennáll az autoriter vezetés lehetősége és veszélye (látens episzkopális egyház). A történelmi tradíció – mely a lelkipásztort, egyházkormányzót autokrata vezetői tulajdonságokkal ruházta fel –, a népegyházi keretből való nehéz kilépés szemben a társadalom gyors változásával, az ott bekövetkezett demokratizálódási folyamattal, egyfajta belső feszültséget generál, ami az egyházi tisztségek egymáshoz való viszonyában is érvényesül. Ideális esetben a lelkipásztor egy az egyenlők között azzal a kitéttel, hogy az igehirdetés és a sákramentumok kiszolgáltatása az ő privilégiuma. Ám az egyház kormányzóinak feladatai – nem csak gyülekezeti, hanem közegyházi szinten is – differenciáltabbá váltak mára. Ezek betöltéséhez speciális kompetenciák szükségesek.⁸⁸

5. Református hitvallási irataink ekkléziológiája

A hitvallás elválaszthatatlan az élő hittől. Láthatjuk ezt már az Újszövetség idejében, ahol elsődleges funkciója az igehirdetés és a tanítás, majd később az első századok keresztyénei között is. Az írásbeli hitvallások megszületésének azonban apologetikai okai is voltak, hiszen a 4. századtól kezdve egyetemes zsinatokon határozták meg azok tartalmát a tévtanítások ellen.

Egyháztani szempontból jelentős az új hit szellemében tanító Heinrich Bullinger által megfogalmazott 1561-ben még személyes hitvallásnak, illetve testamentumnak szánt Második Helvét Hitvallást, amelyet a svájci városok és kantonok lelkipásztoraival egyetértésben – ezt aláírásukkal igazolták – 1566-ban adott közre. A Hitvallás fejezetekre és alpontokra bontva krisztológiai és pneumatológiai megalapozottsággal fogalmazza meg a hit téziseit, amelyek a katolikus egyház számukra elfogadhatatlan tanításai és a permanensen jelenlévő tévtanítások ellen, valamint a katolikus (egyetemes) hit megvallása mellett tesznek bizonyosságot. Ezek nem csupán elvi teológiai megfontolások, hanem élő hitgyakorlatot tükröznek. A hitvallás ma is olyan iránymutatást ad, amely meghatározza az ökumenikus párbeszéd kereteit és kritériumait: a szükséges dolgokban egység, a mellékesekben szabadság, mindenekben szeretet.⁸⁹

⁸⁶ KÁLVIN: A Pásztori levelek, 59.

⁸⁷ KÁLVIN: Institutio 4.3.4.7–8 (II, 186,188–190).

⁸⁸ vö. RATSCHOW: Amt/Ämter/Amtverständnis, 594 – 595.

⁸⁹ SZŰCS: Egyetemes és református, 26–28.

A Második Helvét Hitvallás XVII. része tanít az egyházzól. Kijelenti, hogy Isten eleitől fogva azt akarta, hogy üdvözüljenek az emberek, és jussanak el az igazság ismeretére. Ennek érdekében szükség van az anyaszentegyházra, amelynek tagjait Jézus Krisztus hívja el. A gyülekezet és a közösség, az egyház és a szentek közössége tehát nem válhat el egymástól. Ezt támasztja alá másik jelentős hitvallási iratunknak, a Heidelbergi Káténak az egyházzól szóló 54. kérdés-felelete is.⁹⁰

Bullinger nyíltan beszél a katolikusság hibás egyházértelmezéséről, mely szerint az egyház feje Péter apostol utóda, a mindenkori pápa. Protestáns értelmezésben nem tekinthető a pápaság intézménye elfogadhatónak, hiszen a pápa nem Krisztus földi helytartója – erre szükség sincs, mivel Ő folyamatosan jelen van az egyházban –, nem az egyetemes anyaszentegyház pásztora és teljhalommal bíró ura. Mindezek egyedül Jézus Krisztusra, az Atya egyszülött Fiára igazak, aki az Anyaszentegyháznak egyedül ura és kormányzója.⁹¹

A hitvallók gondolkodásának alapja, hogy az Anyaszentegyház és annak egysége mindörökké megmarad. Ez az egység azonban nem tökéletes a földi létben, hiszen vannak benne viszálykodások, különbözőségek, ám ezek soha nem lehetnek lényegi, hitre és dogmára vonatkozó eltérések, hanem csak formai, azaz a szertartásokban és a liturgiában megmutatkozó különbségek.⁹² Nem a külsőségekben mutatkozik meg tehát az egység, vagyis „nem szükséges, hogy mindenütt hasonlóak legyenek az emberi hagyományok, vagyis az emberek által megállapított vallási szokások és szertartások”⁹³, hanem lelki értelemben, hiszen az egyház – lutheri értelmezésben – spirituális, szellemi valóság. Vagyis az egyház Krisztusban van, így annak a tanításban és a szentségek kiszolgáltatásában kell egyezőnek lenni. Ez viszont – az Ágostai Hitvallás értelmezésében – nem azt jelenti, hogy emberi normákat és előírásokat követve kell, valamiféle konszenzuson alapuló megállapodás értelmében prédikálni, kereszteni és úrvacsorát osztani, hanem mindenben Isten kinyilatkoztatásához és akaratahoz kell igazodni.⁹⁴ Ezzel egyetért Bullinger is a Második Helvét Hitvallásban, amikor ezt írja: „Nem a külső szertartásokban és rendtartásokban áll az, hanem inkább az egyetemes keresztyén hit igazságában és egységében. [...] Azt mondjuk tehát, hogy a dogmákban és a Krisztus evangéliumának igaz és egyező hirdetésében és az Úrtól rendelt szertartásokban áll az egyház igazi egyetértése.”⁹⁵ Aki ennek fényében tanít és cselekszik, az lesz a földön érzékelhető egyház részeként az örök Anyaszentegyház része is.

Ahogy Kálvin is, a hitvallás is nagy hangsúlyt fektet az Apostoli Hitvallás 3. artikulusa szerinti értelmezésre, vagyis, az egy, szent és egyetemes egyházzól, a szentek közösségéről beszél, melyben Krisztus cselekszik, s amelyben minden az Ő kezdeményezéséből történik. Ahol gyülekezet van, ott ma is az Ő tetteivel van dolguk. Ez

⁹⁰ Heidelbergi Káté 54. kérdés-felelete: Mit hiszel az egyetemes keresztyén Anyaszentegyházzól? Hiszem, hogy Isten Fia a világ kezdetétől a világ végezetéig az egész emberi nemzetségből Szentleke és igéje által az igaz hitben megegyező, örök életre kiválasztott gyülekezetet gyűjt magának, ezt oltalmazza és megtartja. Hiszem, hogy ennek a gyülekezetnek és is élő tagja vagyok, és örökké az is maradok.

⁹¹ Második Helvét Hitvallás XVII.5.

⁹² Második Helvét Hitvallás XXVII.2.

⁹³ REUSS: i. m., 24–25.

⁹⁴ REUSS: i. m., 25.

⁹⁵ Második Helvét Hitvallás XVII.

az egyház lényege. Mivel Krisztusban hiszünk, az egyházat hisszük, amelyet nem mi gyarapítunk, építünk, oltalmazunk, ami nem emberek kreálmánya. Nem épület és rítus, nem *ex opere operato* ható sákramentum vagy prédikáció teszi. Egyedül Krisztus az ura és irányítója mindennek a Szentlélek munkáján keresztül. Ám a hívő ember aktív részese és alakítója a látható egyház életének. Egyrészt tudnia kell, hogy teremtményként hálával és odaszánt étellel tartozik Istennek, megváltásáért Krisztusnak, megszentelt életéért pedig a Szentléleknek⁹⁶, másrészt szükséges, hogy hittapasztalatait megossza a gyülekezet tagjaival és vállalja szociális felelősségét a közösségben. Így a hívő egyéni kegyessége nem marad csupán individuális, hanem áthelyeződik gyakorlati síkra, így kapcsolva össze a Krisztus-test tagjait, hiszen csak az élő hit teszi képessé az embert a valódi *communio* megélésére. Erre figyelmeztet már Kálvin is, amikor a gazdagok és szegények kapcsolatáról, kölcsönös egymásra utaltságáról tanít, ugyanis a segítségnyújtás és annak elfogadása, a kommunikáció, a javakban való közös részese és az egzisztenciális egymásra utaltság valódi közösségvállalássá válik Isten előtt és a gyülekezetben is.⁹⁷

Szoros összefüggésben áll e kérdés a szentek közösségéről szóló 55. kérdés-felelettel. Az egyház tagjai egyenként alkotják a szentek közösségét (*communio sanctorum*), így az egyéni kegyesség soha nem magánügy, nem értelmezhető önmagában, csakis közösségi kontextusban. Minden gyülekezeti tag részese Isten ajándékának, s ez arra kell, hogy indítsa a hívőt, hogy önmagát Isten szolgálatába állítva a többi ember javát és üdvösségét munkálja. Fekete Károly Barthot idézve teszi ezt világossá a Heidelbergi Káté magyarázata kapcsán.⁹⁸ A református értelmezés szépen összecseng a Szentírás *koinonia* kifejezésével, hiszen mindazt, amit a keresztyén ember ajándékba kap Istentől, megosztja a közösség többi tagjával, ezért a szentek közössége továbbadó, számontartó közösség.

A reformátorok a páli egyházképhez hasonlóan Krisztus-testként értelmezik az egyházat, ahol Krisztus a fő, a gyülekezetet alkotók a tagok. Ezen a Krisztus-testen kívül nincs üdvösség. Aki Krisztushoz tartozik, az az egyháznak is elengedhetetlenül része. Átveszik, de az iménti értelmezésben használják a középkori egyház tételét: *Extra ecclesiam nulla salus*, egyházon kívül nincs üdvösség.⁹⁹

⁹⁶ Heidelbergi Káté 1. kérdés-felelete: Mi életedben és halálodban egyetlen vigasztalásod? Az, hogy testestől-lelkestől – akár élek, akár halok – nem az önmagamé, hanem az én hűséges Uramnak és Megváltómnak, Jézus Krisztusnak a tulajdona vagyok. Ő drága vérével minden bűnömért maradéktalanul megfizetett, és az ördög hatalmából megszabadított. Úgy megőriz, hogy mennyei Atyám akarata nélkül egy hajszál se hullhat le fejemről, sőt mindennek üdvösségemre kell szolgálnia. Ezért Szentlelkével bizonyosságot ad örök életemről, és szív szerint hajlandóvá és készé tesz arra, hogy szüntelenül neki éljek.; Heidelbergi Káté 2. kérdés-felelete: Mit kell tudnod ahhoz, hogy ezzel a vigasztalással boldogul élhess és halhass? Először azt, hogy milyen súlyos a bűnöm és nyomorúságom. Másodszor azt, hogy miképpen szabadít meg Isten a bűnből és nyomorúságból. Harmadszor, hogy szabadításáért milyen nagy hálával tartozom Istennek.

⁹⁷ FAZAKAS: Kálvin szociáletikája, 124–129.

⁹⁸ „Minden egyes keresztyén teljesen részes abban az ajándékban, amely maga Jézus Krisztus. Másrészt viszont mindnyájan arra kaptak felhívást, hogy magukat »a többi tag javára« egészen odaszánják a szolgálatra, és így minden ember javára és üdvösségére.” ld. Barth: Die christliche Lehre nach dem Heidelberker Katechismus, 80.; Idézi FEKETE: A Heidelbergi Káté magyarázata, 239.

⁹⁹ MELANCHTON: Második Helvét Hitvallás, 95–96. 100.

A Szentírás közösség- és egyházértelmezése egymástól elválaszthatatlan. Úgy az Ó-, mint az Újszövetség számos kifejezést használ, amikor ezekről beszél.

A *congregatio* önkéntes alapon szerveződött csoportot fejez ki, amelyet a szerzetesrendek kialakulása óta a katolikus egyház napjainkban is használ bizonyos hivatalos intézményei megnevezésére. Ettől lényegileg eltér a *communio* (ld. fejezet). Nem pusztán egy népcsoportot, önszántukból összegyülekezett emberek csoportját jelenti, hanem olyan Isten szavát meghalló és arra válaszoló – tehát Vele párbeszédben, napi kapcsolatban lévő – közösséget, amely a hit konkrét helyzetekben való megélésében, a sákramentumokban, a tanításban, a szeretetszolgálatban valósíthatja meg Krisztushoz tartozását. Az egyház tagjainak felelőssége van a társadalommal szemben, hiszen ők olyan közösséget alkotnak, akik képesek mások elé élni Isten szeretetét. A reformátorok is erre törekedtek saját korukban tanításaikkal, útmutatásaikkal, példaadásukkal. Hiszen ha a *congregatio* mint fizikai, megélhető valóság, nem válik a *communio*ban Krisztus valóságává, akkor emberi társulás, saját preferenciáikat előtérbe helyezők csoportosulása marad csupán.¹⁰⁰ A *communio* pedig láthatatlanná, megtapasztalhatatlanná válik a világ számára, ha nem kapcsolódik a *congregatio*hoz. Egyik tehát nem létezhet a másik nélkül, és mindkettő az Istennel való személyes kapcsolatban lehetséges. Ez teszi sajátossá a közösség fogalmát a reformátori teológiában, erre épül a protestáns egyház- és tisztségértelmezés.

A reformáció mozgalmának legfontosabb célkitűzése volt a középkori egyház megtisztítása a hibás bűnbocsánat-értelmezéstől, a szent hagyományoktól, a politikai és anyagi túlkapaszkodástól. Ezért hangsúlyozta Luther a Sola Scriptura elvet, hiszen csak ez lehet a keresztyén hitnek és életnek egyedüli zsinórmértéke. Ily módon hatással volt a katolikus hitújításra, sőt az újkori katolikus reformokra is, hiszen a II. Vatikáni zsinat a reformátorok tanításával egybehangzóan állítja, hogy az egyháznak folyamatos megújulásra és megtisztulásra van szüksége. Ennek értelmében önmagát, illetve modernizációs törekvéseit a bibliai *communio* jelentését szem előtt tartva fogalmazza meg. A reformátorok és a református hitvallások közösségről, egyházzól, tisztségekről szóló tanítása ma is helytálló, mert Isten kijelentésén nyugszik. A társadalmi, szociális változások, a szellemi és lelki éhség miatt ugyan folyamatos revízióra van szükség az egyházban, de ez nem jelentheti a világi elvárásoknak, különféle modernizációs törekvéseknek való megfelelést, hanem a Krisztus követését és a Lélek vezetésének való engedelmisséget.

¹⁰⁰ Barth az Apostoli Hitvallás kapcsán azt mondja az egyház világban való megnyilvánulásáról, ha a gyülekezet tagjai nem hiszik, hogy az ő gyülekezetükben – annak minden tagjával, hiányosságával és tökéletlenségével együtt – Krisztus egyháza van jelen, akkor nem hiszik magának az egyháznak a létezését. Az egyház létéből adódóan látható, és ez a láthatóság a tizenkét apostollal kezdődött. „Ha az egyház nem látható, akkor nem egyház.” BARTH: Kis dogmatika, 114–115.

II. KÁLVIN KIBERNETIKAI KONCEPCIÓJA

Kálvin életében és teológiai gondolkodásában központi helyet foglalnak el a sákramentumok. Ezek köré építi egyházszerző tevékenységét is, ami nem csupán az irányításban, kormányzásban, a jól strukturált gyülekezeti vezetésben jelenik meg, hanem átformálja az istentiszteletet, az egyházi tanítást, s ezzel egy időben a szociális és egészségügyi ellátásra, de még a gazdasági szférára is nagy hatással bír. Egyszóval a teljes életet áthatja. A vallási élet ilyen megújulása szükségszerűen hozza magával a társadalom változását is, jóllehet Kálvin célja nem a mindenáron való változtatás volt. Ő csupán „az Evangélium által formált és megvalósuló, tulajdonképpen feltartóztathatatlan új rendet óhajtott az egyházban, az államban és a társadalomban.”¹⁰¹

1. Genf – úton a reformált egyház felé

Egyházszerző munkásságának első állomása Genf (1536–1538), ahol Kálvin lehetőséget kapott arra, hogy az átalakulóban lévő egyházban megvalósítsa a helyes istentiszteletről, hitgyakorlatról vallott nézeteit, és kialakítson egy rendeltetésének megfelelően, az új hit szerint működő helyi egyházat. A Genfben zajló politikai események előkészítették a talajt a kálvini elvek befogadásához, a város ugyanis szabadulni akart a Savoyai hercegség fennhatósága alól, és több svájci nagyvárossal együtt teljes függetlenséget kívánt magának.

1528-ban Bern a Savoyaiakkal szembe kerülve csatlakozott a reformációhoz. Ez azt jelentette, hogy megszűnt a püspöki tekintély és a római katolikus kultusz gyakorlása. Az 1531. január 9. és 14. között tartó zsinaton az ígehirdetés jogát a lelkészekre bízta, a külső rend fenntartását, vagyis az egyház kormányzását pedig a magisztrátus hatáskörébe utalták. Ez a döntés hatással volt Genfre és Fribourgra is, hiszen 1526 óta szövetségben álltak Bernnel.¹⁰² Ekkor már – Farel munkásságának köszönhetően – Genf is érdeklődést mutatott az evangéliumi tanítások iránt, ám azok elfogadása nem volt zökkenőmentes. Lázadás tört ki fegyveres papok és az új tan követői között 1533 tavaszán, miután Farel először osztott Genfben úrvacsorát a reformált rend szerint.¹⁰³ Genfben tehát már nem politikai, hanem vallási színezetű zavargásokról volt szó, amelyeket Bern nem akart fegyveres erők bevonásával megoldani. Ehelyett a hit fegyveréhez nyúlt. A városi Tanács két genfi reformátor – Farel és Viret – hatására 1535 nyarán eltörölte a katolikus misét, amire a genfi püspök a lakosság teljes kiközösítésével válaszolt.¹⁰⁴ Ekkor nagyarányú kivándorlás indult meg, a katolikus kézművesek és a kereskedők java része elhagyta Genfet, de még a püspök is. A reformáció tanait el nem fogadó Rómához hű Fribourg pedig kilépett a Bernnel és Genffel fennálló szövetségből¹⁰⁵. Ez az elvándorlás Genfet

¹⁰¹ FAZAKAS: Kálvin szociáletikája, 105.

¹⁰² SPIJKER: Kálvin élete, 40–41.

¹⁰³ SPIJKER: i. m. 42–43.; McGRATH: KÁLVIN, 104.

¹⁰⁴ McGRATH: i. m., 105.

¹⁰⁵ McGRATH: i. m., 104.

gazdaságilag meggyengítette, az ez időben Franciaországból érkező vallási menekültek befogadásának költségei pedig csak fokozták a városállam krízishelyzetét.¹⁰⁶ Genf kénytelen volt Bern segítségét kérni, de arra nem számított, hogy a zwingliánus Bern a saját hatalmát, politikai erejét és befolyását akarja növelni a folyamatos katolikus ostrom alatt álló város bekebelezésével. A függetlenség kivívásáért súlyos árat kellett fizetni. Amellett, hogy a kincstár kiapadt, óriási terhet rótt a vezetésre az újjáépítés és – a *combougeoisie* értelmében – a berni segítségnyújtásért járó fizetési kötelezettség. Mindezt úgy oldotta meg a város kincstárnoka, hogy kisajátította az egyházi ingatlanokat, és megadóztatta azokat a lakosokat, akik a reformáció fölvetelének és a függetlenségi harcoknak az idejében elhagyták a várost, ám most vissza akartak térni.¹⁰⁷ Ebbe a társadalmilag, gazdaságilag és hitbelileg meggyengült Genfbe érkezett Kálvin 1536-ban. Itt kellett megtalálnia reformátortársaival és a Városi Tanáccsal egyetértésben azokat a formákat és módszereket, amelyek a Szentírás alapján újra erőssé tehetik Genfet, így hozva létre egy protestáns városállamot.

Kálvin Genfbe érkezésekor Farel igehirdetéseinek és tanításainak hatására már kezdtek megtisztulni a templomok a római katolikus szertartás liturgikus tárgyaitól. A külső változások mellett a reformátorok szükségesnek tartották a lelki megújulás hétköznapi életben való megjelenését is, amely akkor még nem látszott a település lakóin. Kálvin maga mondta ki Genf ekkori helyzetéről, hogy zűrzavaros,¹⁰⁸ hiszen a szentek ünnepeit eltörölték ugyan, az úrvacsorát két szín alatt osztották,¹⁰⁹ reformált igehirdetések hangzottak, a templomokból eltávolították az ereklyéket, a képeket, a szobrokat, mégsem volt látható más, csak egy vallásilag *tablacserés* város, ahol 1536-ban¹¹⁰ hivatalosan is fölváltotta a katolikus hitgyakorlatot az új hit. Kálvin, miután engedett Farel átkának¹¹¹ és elhatározta, hogy Genfben marad segíteni a reformációt, nem akart semmilyen egyházi tisztséget vállalni, csupán előadásain keresztül kívánta a polgárokkal megismertetni az evangéliumot.¹¹² Jóllehet jogász volt és tanár, nem felszentelt lelkész, mégis lelkészi státuszt kapott, majd be is iktatták tisztségébe. Abban az időben nem szokatlan ez a gyakorlat, hiszen az evangéliumkövető lelkészek köztisztviselőnek számítottak, akiket a Városi Tanács választott és iktatott be hivatalába.¹¹³ Ennek értelmében a lelképásztorok

¹⁰⁶ FAZAKAS: Kálvin szociáletikája, 106.

¹⁰⁷ McGRATH: i. m., 107–108.

¹⁰⁸ „Amikor első ízben megérkeztem ebbe az egyházba, szinte semmit nem találtam. Volt igehirdetés, de semmi más. Felkutatták és elégették ugyan a bálványképeket, de nem volt jele semmiféle reformációnak. Az egész zűrzavaros volt.” SPIJKER: Kálvin élete, 45.

¹⁰⁹ RÉVÉSZ: Kálvin élete és a kálvinizmus, 55.

¹¹⁰ Spijker ezt a napot 1536. május 21-ére teszi, míg McGrath május 25-ét jelöli meg a genfi polgárok számára összehívott rendkívüli ülés napjának, amelyen a megjelentek kézfeltartással és esküvel fogadták el a reformációt. vö. SPIJKER: i. m., 44., McGRATH: i. m., 108.

¹¹¹ A magyar nyelven is olvasható Kálvin-életrajzok szinte anekdotaként jegyzik a reformátor marasztalásának történetét, amelyet maga Kálvin is megírt. Eszerint Farel Isten átkát szórja a reformátorra, ha nem marad Genfben, és nem teszi, amire az Úr szánta őt. ld. BÉZA: Kálvin János élete, Kálvin Kiadó, Budapest, 1998.; PRUZSINSZKY: Kálvin János. Életrajz a reformátor születésének négy századik évfordulója alkalmából, Pápa, Ref. Főiskolai Könyvnyomda, 1909, 1912.; RÉVÉSZ: Kálvin élete és a kálvinizmus, Debreczen, Révész Imre Emlékalap Bizottság, 1909.

¹¹² BÉZA: Kálvin élete, 12.; RÉVÉSZ: i. m. 57.

¹¹³ McGRATH: i. m., 111.; SPEELMAN: Calvin and the independence of the Genevan Church, 65–66.

helyzete a politikai erők függvénye volt, hiszen megélhetésük, alkalmazásuk időtartama nem a gyülekezet, hanem a Tanács kezében volt.

Kálvin és Farel ezután olyan rendszerezőmunkához látott, amely egy szabályozott és jól szervezett egyház kialakításával egy protestáns városállam létrejöttének alapjait kívánta lefektetni. Ennek érdekében kidolgoztak egy, az evangélium megélésére vonatkozó gyakorlati programot, és elkészül az *Articles concernant l'organisation de l'église et du culte* (Az egyház és a kultusz szervezésével kapcsolatos cikkelyek; röviden: Cikkelyek), valamint a *Confession de la foy* (Hitvallás), egy rövid, szakaszokba rendezett katekizmus, amely tulajdonképpen az 1536-ban elkészült *Institutio* kivonata a városlakók számára.¹¹⁴

A Cikkelyek négy téma köré csoportosítva írja le a reformátorok által elképzelt egyházi rendet. Első és legfontosabb tétel az úrvacsora. A Cikkelyek szerint azért szükséges erre mindenek felett való figyelmet fordítani, mert ezáltal válik az egyház láthatóvá.¹¹⁵ Ez a liturgikus étkezés közösségi és szent. Egyértelműen kiderül ez Kálvin szóhasználatából: közösség egy testben és lélekben, a hívek összegyülekezése, keresztyének közössége.¹¹⁶ Tehát nem elválasztható az istentisztelettől. Annak szerves része az úrvacsora, ezért fontos, hogy lényegéről rendszeresen hangozzék tanítás. Ezért áll első helyen a Cikkelyekben az úrvacsoravétel feltételeinek tisztázása, de az 1559-es *Institutióban* is különös figyelmet fordít a reformátor Krisztus szent vacsorájára és annak hasznára.¹¹⁷

A Cikkelyekben foglaltak alapján havonta kell úrvacsorát osztani.¹¹⁸ Hogy annak tisztasága és szentsége megmaradjon, gyakorolni kell az egyházfegyelmet (*disciplina*), melynek legvégző formája a kiközösítés (*exkommunikáció*). Az egyházi rend javasolja, hogy a város különböző részein megbízható, tisztességes polgárok ellenőrizzék társaik hitét és életvitelét. Ha valahol elhajlást tapasztalnak, értesítsék a lelkipásztorokat, hogy a Szentírás alapján intsék, feddjék és bűnbánatra szólítsák fel az eltévelyedetteket. Azonban ha nem járnak sikerrel, a bűnöst ki kell zárni a gyülekezet úrvacsorai közösségéből, de a prédikáció hallgatásától nem szabad eltiltani, hiszen az hasznos lehet számára.¹¹⁹ Michael Welker fenntartással kezeli Kálvin exkommunikációra vonatkozó nézeteit: arra figyelmeztet, hogy az úrvacsora lényegével összeegyeztethetetlen a másik megítélése és méltatlannak titulálása, hiszen az úrvacsora lehetősége és alkalma „nem egy közösség tévedhetetlen erkölcsösségének próbája”. Nem szabad azt csupán az Ige és a jegyek kapcsolata felől sem szemlélni, hiszen az sokkal több annál: a visszaemlékezés (anamnézis) és a hálaadás (eucharisztia) alkalma,¹²⁰ amit mai szóhasználatunk és – sajnálatos módon – gyakorlatunk nem igazán fejez ki. A Medgyesi Pál nevéhez fűződő Pataki

¹¹⁴ SPIJKER: i. m., 47.

¹¹⁵ SPIJKER: Bucer' influence on Calvin, 158.

¹¹⁶ SPEELMAN: i. m., 64.

¹¹⁷ KÁLVIN: *Institutio* 4.17–18 (II, 417–482).

¹¹⁸ „Kétségtelen, hogy az egyház élete csak akkor nevezhető illő módon szabályozottnak és rendezettnak, ha az Úri szent vacsorát gyakran kiszolgáltadják és a hívek rendszeresen élnek vele, oly ékes rendben, hogy senki nem merészel részeseülni benne, csak megigazultan és különleges alázattal.” CADIER: Kálvin, 74.; „Mellőzvéen a ceremóniák tömkelegét, úgy lehetne a legillendőbbben kiszolgáltálni az úrvacsorát, ha a lehető leggyakrabban, de legalább hetente felajánlanák a gyülekezetnek.” KÁLVIN: *Institutio*, 4.17.43 (II, 462).

¹¹⁹ SPIJKER: Kálvin élete, 47.

¹²⁰ WELKER: i. m., 79.81–82. 97.; KÁLVIN: *Institutio* 4.17.11 (II, 424).

Ágenda (*Liturgia Sacrae Coenae*, 1658)¹²¹ és a Tiszáninnyi Egyházkerület egyes gyülekezeteiben ebből meggyökeresedett liturgia mind a mai napig hangsúlyozza az úrvacsora hálaadás jellegét, hiszen a kenyér és bor fölött is külön-külön hangzik hálaadó ima és ének.¹²² Sajnos az úrvacsoravétel során ez a hálaadó lelkület feledésbe merül, és mind verbálisan, mind rituálisan ismét a bűnbánat válik hangsúlyossá (lehorgasztott fej, lesütött szem, lassú léptek, bűnbánati énekek). Ezzel pedig a mai református gyakorlat elhajlik az eredeti kálvini tanítástól, hiszen a reformátor számára az úrvacsora nem a bűnbánat sákramentuma,¹²³ hanem valóban a Krisztusban való részesedés ajándéka,¹²⁴ és a Krisztussal való egyesülés öröme.¹²⁵ Welker szerint az igazságra való törekvés, a hitben erőtlenség és bűnösök elfogadása, valamint a teremtő Istennek való hálaadás hármasságának egyszerre kell megvalósulnia az úrvacsora ünneplésében. Ha ez nem így történik, akkor az ember méltatlanná válik a Krisztus testében és vérében való részesedés közösségének megélésére. Számára összeegyeztethetetlen az úrvacsorával, hogy az emberek egymásról mondjanak ítéletet és eldöntsék, ki állhat az úrasztalához, s ki nem – ahogyan azt a konzisztórium eldönthette. A megbékélés fontos része az úrvacsora ünneplésének.¹²⁶ Kálvin úrvacsoratanának többletét – Zwinglihez és Bullingerhez képest – az adja, hogy számára ez a szent étkezés a hit erősítése és a gyülekezet, mint test, titokzatos egyesülésének alapja Krisztussal, a fővel.¹²⁷ Ez a közösség valódi megélése és igazi lényege.

¹²¹ PÁSZTOR: Liturgiai irányzatok, 146–154.; FEKETE: Ritus Caenae Dominicae – borsodi imádságokkal (1713 - ante 1775), Elérhető: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/feketecsaba-ritus.htm>, (Utolsó megtekintés ideje: 2019.08.10.)

¹²² Ez a gyakorlat egyébiránt a zsidó szokásokban is gyökerezhet, ahol a páskavacsora során az étkezés és a poharak fölött is imádságot mond a családfő. A közös kehely használata szintén szép szimbolikával bír a Zsoltárok 116,13 alapján (szabadulásért való pohár – Károli, üdvösség kelyhe – SzIT). vö. STUHLMACHER: i. m., 140.

¹²³ Ez nem azt jelenti, hogy Kálvin számára nem fontos a bűnbánat és a bűnvallás. Ellenkezőleg, ezek nélkül az Isten elé állás elképzelhetetlen. Strasbourgi istentiszteleti rendjében – majd később a genfi liturgiában is – érvényesíti ezen elképzelését. Jelenlegi református rendtartásunk példatára (1985) és a korábbi, Ravasz László által szerkesztett rendtartás (1930) nem fektet hangsúlyt a homíliás istentisztelet bűnbánati részére. Ezt a hiányosságot a jelenleg készülő új liturgia – melynek tervezetét az új református énekeskönyv 2018-ban kiadott előkészítő füzetéből (Lélekkel és értelemmel II.) és a 2022-ben megjelent Református Énekeskönyvből ismerhetjük meg – valószínűleg pótolni fogja, és a kálvini liturgiák mintájára az istentisztelet elején újra jelen lesz a bűnvalló rész.

¹²⁴ Heidelbergi Káté 76. kérdés-felelete: Mit jelent Krisztus megfeszített testét enni és kiontott vérének inni? Nem csak azt jelenti, hogy Krisztus szenvedését és halálát hívó szívvel elfogadjuk, és ezáltal bűnbocsánatot és örök életet nyerünk. Hanem azt is jelenti, hogy a Szentlélek által, aki Krisztusban és bennünk is lakozik, mi egyre inkább eggyé válunk az ő szent testével – bár ő a mennyben, mi pedig a földön vagyunk –, testéből való testté és csontjából való csonttá leszünk azért, hogy miként a test tagjait egy lélek, minket is a Szentlélek éltesen és kormányozzon.

¹²⁵ KÁLVIN: Institutio, 4.17.6 (II, 421); PÁSZTOR: i. m., 51.

¹²⁶ „Az úrvacsora nem egy közösség tévedhetetlen erkölcsösségének próbája. Nem is valami vallásos lehetőség arra, hogy egyesek számára megadjuk, másoktól pedig megvonjuk az erkölcsi vagy jogi elismerést. [...] abban a vacsorában, amit Jézus a tanítványaival ünnepelt, a megtört kenyér és a szövetség vére még Júdás Iskariótesre is kiterjedt, aki elárulta Jézust, s Péterre is, aki megtagadta Őt.” WELKER: i. m., 97.

¹²⁷ KÁLVIN: Institutio, 4,17,9–10 (II, 423); JANSE: i. m., 43.

A reformáció újdonsága a nemzeti nyelvű igehirdetés mellett a gyülekezet közös éneklése az istentiszteleten. Ezért szentel külön részt ennek Kálvin a Cikkelyek nyilvános imádságról szóló fejezetében.¹²⁸

A Cikkelyek harmadik jelentős része a katechézistről szól. Szükséges a fiatalok szervezett egyházi oktatása, hogy a gyülekezet nyilvánossága előtt bizonyosságot tudjanak adni hitükről, ezáltal bekapcsolódva a Krisztussal való titokzatos közösségbe.

A „püspöki irányítás alatt elharapózott visszasságok miatt”¹²⁹ szükségesnek tartják a reformátorok a házassági szabályok felülbírálatát, módosítását is, ezért a Cikkelyek negyedik nagy egységének javaslatai ezzel a témával foglalkoznak.

A Genfi Hitvallásként ismert *Confession de la foy* 1–17. artikulusa, mely liturgiai reformokat (például hetenkénti úrvacsoraosztást, gyülekezeti zsoltáreneklést), új házasságkötési szabályokat, a gyermekek oktatására, hitre nevelésére vonatkozó előírásokat tartalmaz, szorgalmazza a presbitériumok föllállítását az egyházfegyelem gyakorlása végett, valamint hitvallástételre szólítja föl a város lakóit, ám ezt csak a polgár státusú lakókra nézve tartják kötelezőnek. A Tanács a lelkipásztorok kérésének zömét elutasítja. A bíraskodás jogát nem adja ki a kezéből, presbitérium föllállításáról szó sem lehetett, az úrvacsoraosztások számát pedig csak évente négyben állapítja meg a berni gyakorlat mintájára.¹³⁰

Kálvin tudatában volt annak, hogy hívők és nem hívők is tagjai a genfi egyháznak, de akik nem hajlandók az evangéliumkövető életre, azokat szükségszerűen ki kell zárni a gyülekezet mint úrvacsorai közösség életéből. Így 1538 húsvétján – a Tanácsnak ellenszegülve, hiszen az egyházfegyelmi ügyek is a Tanács hatáskörébe tartoztak – a lelkipásztorok nem szolgáltatták ki az úrvacsorát.¹³¹ Ez olaj volt a genfi lakosok között egyébként is izzó tűzre, növelve az ellenállást és az ellenszenvet a reformátorokkal szemben. Ezek után Kálvin és Farel kénytelen volt beismerni, hogy hibázott, és

¹²⁸ A katolikus mise latin nyelven folyt, az imádságok latinul hangzottak a papok szájából, a scolák latinul énekeltek a liturgiákon, így a gyülekezet tagjai nem tudtak aktívan bekapcsolódni a templomi eseményekbe. Ezen változtatnak a reformátorok – Luther Wittenbergben, Zwingli Baselben, Kálvin és társai Genfben –, amikor bevezetik a gyülekezeti zsoltáreneklés gyakorlatát. Ehhez Kálvin barátja és később első életrajzírója, Theodore de Béze segítségét kéri, aki Clément Marottal hozzászól a bibliai zsoltárok szövegéből istentiszteleti énekeket írni Louis Bourgeois dallamaira. Ennek az évekig tartó közös munkának az eredményeképpen jelenik meg 1562-ben egy, a 150 zsoltárt tartalmazó énekgyűjtemény. A genfi zsoltárokként ismert és napjainkban is énekel imádságok a világ reformátusai számára közös énekinccsé váltak, ezzel is kifejezve a közösség egységét. Azért tartotta különösen fontosnak a zsoltárok éneklését a reformátor, mert azok által is Isten szava erősödhet a szívekben és lelkekben, hiszen „sem jobb, sem Isten dicsőítésére alkalmasabb énekeket nem találhatunk, mint a Dávid zsoltárait, amelyekre maga a Szentlélek tanította meg őt. Amidőn tehát ezeket énekeljük, bizonyosak lehetünk abban, hogy e szavakat maga Isten adja szánkba, mintha csak ő maga énekelne bennünk önnön dicsőségét magasztalva.” – Részlet Kálvin János 1543-ban megjelent Genfi Zsoltárkönyvének előszavából. Az új, énekel imádságok megtanítását és vezetését a genfi Szent Péter katedrális kórusa segítette a gyülekezeti tagok számára. A házi istentisztelet, családi áhítat is elképzelhetetlen volt zsoltáreneklés nélkül. Ezek megtanításának szolgálatát pedig a zsoltárokat tudó, katekumenátuson részt vevő gyermekek végezték. ld. FEKETE: Az istentisztelet egyszerűsége, 380–381.; FEKETE: Kálvin és az istentisztelet, 147.

¹²⁹ SPIJKER: Kálvin élete, 47.

¹³⁰ SÁNDOR: Az 1536. évi Genfi Hitvallásról, 180.

¹³¹ Köhler a történelem leglátványosabb exkommunikációjaként említi a teljes város eltiltását az úrvacsorától. Vélhetően Bullinger sem értett egyet Kálvin és lelkészársai tetteivel, hiszen úgy nyilatkozik erről az eseményről, mint genfi kollégái „túl lelkes” viselkedéséről. Kálvint ez a túlzó lelkesedése, eltökéltsége különbözteti meg reformátortársaitól. ld. SPEELMAN: i. m., 90–91.

bocsánatot kértek a Tanácstól, majd átdolgozták a Hitvallást. Ez azonban már nem segítette a két reformátor megítélésén, hamarosan el kellett hagyniuk Genfét. Miért? – vetődhet föl a kérdés. Ennek több oka is lehetett. Elsőként érdemes megemlíteni talán az önkényes úrvacsora-megvonásokat, amiket súlyos sértésnek vettek a polgárok, s emiatt gyakran éltek panasszal a Városi Tanácsnál. De az is elképzelhető, hogy a Tanács féltette a város függetlenségét az erőskezü és az egyház életének irányítását saját maguknál tudni akaró reformátoroktól. A korábbi Savoyai fennhatóság emléke, majd Bern bekebelezési kísérlete, s most a protestánsok vélt uralma arra ösztönözhetette az elöljárókat, hogy mielőbb szüntessék meg a vélt fenyegetettséget így őrizve meg a városállam teljes önállóságát. Ez be is következett, hiszen előbb Farel, majd nem sokkal később Kálvin is elhagyja Genfét, és utóbbi Martin Bucer reformátortárs hívására Strasbourgba távozott a visszatérés szándéka nélkül.

Strasbourg nagy jelentőséggel bírt a német nyelvterület és Anglia reformációjának – különösen a reformált liturgiáknak – a megerősödésében. Az itt eltöltött idő erősen befolyásolta Kálvin gondolkodását, ekkleziológiai, teológiai látását, egyházszerző munkásságát. Bucer javaslatára a reformátor a francia protestáns menekültek között végez szolgáltot, s mint lelkipásztor a Városi Tanács felügyelete alá tartozik. A gyülekezet életét és struktúráját – a Genfben megszokottól eltérően – saját elképzelései szerint, az Ige alapján megértett kritériumok mentén szervezi, alkotmányát, liturgiáját maga állítja össze.¹³²

Kálvin Strasbourgan végzendő egyház- és gyülekezetszerző feladatát leginkább a liturgia megújításában látta. Tisztázni kívánta nem csupán az istentisztelet menetének és elemeinek elvi-teológiai megalapozottságát, hanem az úrvacsora körül felmerült kérdéseket, az úrvacsoravétel körülményeit, feltételeit, hogy hol a helye a liturgiában, mi a kiosztásának módja, ki veheti, és mit kell tennie ezért.¹³³ Valamint szükségesnek tartotta a presbitérium felállítását is.¹³⁴ Ekkor Strasbourgan már nem volt ismeretlen a gyülekezeti elöljárók szolgálatba állítása, hiszen Bucer gyülekezetenként három felvigyázót alkalmazott, akiket a Városi Tanács jelölt ki. Bucer tisztában volt azzal, hogy ideálisabb lenne az egyház elöljáróit magának a gyülekezetnek megválasztania, annál is inkább, mert reformátortársával – és Pál apostollal – egyetértésben ő maga is vallotta a presbiteri szolgálat Istentől rendelt voltát.¹³⁵ Kálvin nagy hangsúlyt fektetett az egyházfegyelemre is. Törekedett ennek megtartására az anabaptizmus terjedésének

¹³² NYILAS: Kálvin Strassburgban, 54.

¹³³ Míg első genfi tartózkodásának végét az úrvacsora okán kirobbant lázongások és az új rend el nem fogadása jelentette, addig Hesse településen, a francia menekültek strasbourgi nemzetközösségén belül Kálvin meg tudta valósítani a Bucer tanításával összecsengő elképzeléseit. Hamarosan arról számol be Farelnek írt levelében, hogy a kis közösséggel a strasbourgi rend szerint ünnepelték meg az úrvacsorát. BONNET: Letters of John Calvin, 92.; vö. SPIJKER: Bucer's influence on Calvin, 160.

¹³⁴ CADIER: i. m., 87.; Bucer szerint az úrasztala köré gyülekező közösség nem más, mint egy szerető, jóvátévő (törlesztő), javító (fegyelmező) közösség. Az egyházak egységéhez csak a megfelelő lelkipásztori szolgálat vezethet. Ezt pedig nem doktrinális konszenzussal, hanem biblikus szemlélettel és ily módon végzett gyülekezetépítéssel lehet. Ehhez hozzátartozik a tanácsból és a gyülekezet tagjaiból választott testület által gyakorolt egyházfegyelem is. A lelkipásztorkodásról szóló tanítását *Von der Waren Seelsorge* címmel adta közre, majd ennek alapján 1538-ban publikálta az úrvacsoráról, egyházi rendről és fegyelemről szóló *Ordnung der Kristlichen Kirchenzucht* című írását. Tevékenységét azonban ellenezte a városvezetés. ld. GRONAUER: Reformatorische Schriften zur Pastoraltheologie und Seelsorge, 93–141.103–104.

¹³⁵ NYILAS: uo.

megállítása és a Rómához való visszatérés elkerülése érdekében. Vallotta, hogy egy erős egyházi szervezet feladata a fegyelem kézben tartása,¹³⁶ hiszen a dinamikus egyházi struktúra a kegyelmet szolgálja, amelyet Lelkén keresztül Krisztus ad.

A strasbourgi kísérleti évek Kálvin tudományos, teológiai írói tevékenységére nézve szintén termékenyek voltak.¹³⁷ Amellett, hogy sokat tanul strasbourgi éve alatt az egyházi élet szervezéséről, igazgatásáról, itt ismerkedik meg a gyülekezet világi tisztségviselőinek feladatával, a presbitérium, konzisztórium munkájával, amelyet később Genfben létre is hoz ennek mintájára.

Strasbourgban nem csupán tudományos és gyülekezetépítő tevékenységében teljesedhetett ki, hanem magánéletében is, hiszen családot alapított: feleségül vette az özvegy Idelette de Buret. Úgy tűnik, a reformátor révbe ért, megtalálta helyét és feladatát. Időközben azonban Genfben megváltozott a politikai helyzet, így a Tanács arra a következtetésre jutott, hogy szükségük van a reformátorra.

2. Az új egyházi rend megszilárdítása

Hosszas megfontolás után 1541 szeptemberében Kálvin a genfiiek hívására visszatért a városba, ahol távozása után a rend megbomlani látszott. Megérkezése napján megjelent a Kis Tanács előtt azzal a kéréssel, hogy állítsanak fel egy bizottságot, mely segítségére lesz az egyházi rendszabályok megszerkesztésében.¹³⁸ A Nagy Tanács teljes egyetértésben 1541. november 20-án fogadta el az *Ordonnances Ecclesiastiques*-ként ismertté vált egyházi rendtartást, mely a genfi egyház alapidokumentumává vált.¹³⁹ Kálvin egyházszervező munkájának legfontosabb szabályrendelet-gyűjteménye egyházjogi szempontból a reformáció századának csúcsa. Az egyház Feje Krisztus¹⁴⁰ – ez a gondolat ekkorra ekkorára a teológiájának alaptézisévé vált. Azzal, hogy Luthertől és Zwinglitől eltérően nem a fejedelmet és nem az államot ismerte el az egyház fejeként, a legfőbb hatalomként, Kálvin letette a bibliai tanításokban gyökerező egyházszervezés alapjait. Műve – mely mintegy két évtizedes küzdelem, próbálkozás, állhatatosság

¹³⁶ KÁLVIN: *Institutio*, 4.12.1–4 (II, 316–317).

¹³⁷ Az igehirdetés és lelkigondozás mellett tudományos, teológiai írói tevékenységére nézve a Strasbourgban töltött idő. A Jacob Sturm és Martin Bucer által vezetett akadémián az Újszövetség előadása a feladata. János evangéliumáról és a Korinthusi levelekről tart teológiai előadásokat, magyarázza a Filippi levelet, kiadja a Római levélhez írt kommentárját, disputákat vezet. Bucer ekkorára a teológiájának hatására átdolgozza, majd kibővíti és francia nyelvre fordítva megjelenteti az *Institutio* második kiadását (1539), melyben áttevődik a hangsúly a láthatatlan egyházzal, mint Krisztus testéről a látható egyházzal, mint a hívók anyjára (*mater fidelium*), mint a választottak közösségére (*universus electorum numerus*). Körvonalazódni látszik az egyház földi manifesztációja, mely jelek és szimbólumok által azonosítható. Az Ige és a sákramentumok, mint jel és pecsét lesznek azok, amelyek alapján igaz egyházzal lehet beszélni, hiszen, ahol ezek megvannak, ott biztosan nem marad el a "gyümölcsstermés". SPIJKER: Bucer's influence on Calvin, 160–161.

¹³⁸ „Miután felajánlottam szolgálataimat a Tanácsnak, azonnal kijelentettem, hogy az egyház nem állhat meg egy olyan közösen elfogadott rendszabály nélkül, amely egyfelől a Szentírás tanításán, másfelől pedig az öskeresztyén egyház tanításán nyugszik” - idézi Magyar Balázs Dávid a „Nem jó az embernek egedül lenni” Kálvin János a házassági és családi életformára való nevelés reformátora című doktori disszertációjában (a 76. oldalon) Kálvin János 1541. szeptember 16-án Farelhez írt levelét.

¹³⁹ NAGY: Kálvin egyházkormányzati alapelvei a gyakorlatban, 328.

¹⁴⁰ pl. Ef. 4, 10–16.

eredményeképpen 1561-ben lett a genfi egyház hivatalos rendszabályává – a mai napig meghatározza protestáns kálvinista egyházunk szervezeti felépítését.¹⁴¹

A rendtartás több cikkben¹⁴² írja le az egyházi tisztségekre és az ezekkel kapcsolatos cselekményekre, vagyis az egyház kormányzására vonatkozó elvárásokat. Az eredeti szöveg rövid bevezetővel kezdődik, cím nélkül, ám egy későbbi bejegyzés „Az egyházi tisztségekre vonatkozó szabályrendeletek tervezete” címmel látja el azt.¹⁴³ A Nagy Sándor Béla által 1959-ben közölt fordítás a könnyebb értelmezhetőség és áttekinthetőség érdekében két fő részre, hét cikkelyre, ezeken belül pedig alfejezetekre tagolja az eredeti gyűjteményt.¹⁴⁴

Az *Institutioban* leírtak alapján (4.1.9–10.; 4.3.8–9.) az *Ordonnances* az egyház által végzendő feladatok felsorolásával, és azoknak az egyházi tisztségeknek a megnevezésével kezdődik, amelyeket az Úr ezek elvégzésére rendelt: a pásztor, a tanítót, a vént (presbitert) és a diakónust.¹⁴⁵ Így az egyház közösségeiben végzendő feladatokat és a bibliai tanításokat szem előtt tartva olyan hivatalokat nevez meg az *Ordonnances*, melyeket Isten kíván azért, hogy „nyíltan – mások szája által – jelentse ki nekünk akaratát, mintegy a maga helyetteseiként használva fel erre embereket, nem úgy, hogy átadja nekik a maga jogait és tiszteletét, hanem csak úgy, hogy azok szájával Ő maga végezze a munkáját.”¹⁴⁶ Isten tehát embereket hív el és tesz alkalmassá a szolgálatok végzésére, úgy, hogy ehhez megadja számukra a megfelelő hatalmat (Mt 10,1) és tekintélyt (Lk 10,16). Ez a hatalom – felhatalmazás – azonban nem jogosítja fel a tisztség viselőjét az azzal való visszaélésre, semmiféle rangra vagy gőgösségre. Épp ellenkezőleg. Az egyetemes papság elve szerint a gyülekezet minden tagja *szent ethnosz*, választott nép, nem különül el minőségileg a klérus és a laikus réteg, viszont a választottakhoz, az egyházi szolgálattevőkhöz tartozni kiváltság.¹⁴⁷ Ez alázatot kíván, és nem pusztán jogokkal, hanem felelősségvállalással és olykor kellemetlen kötelezettségekkel is jár. Kálvin a gyülekezeti struktúrát differenciált munkavégzésre alapozva az említett négy tisztség köré építi, melyek feladatai az élet minden területét lefedik az egyházban és azon kívül is. Ezek a tisztségek nem helyezik egyik szolgálat a másik fölé, csupán Istentől kapott tehetségük, kompetenciájuk felhasználásával bizonyos feladatok ellátására jogosítják fel őket. Krisztus egyházának építése érdekében kulcsfontosságú a kollegialitás, a feladatok megosztásával végzett együttműködés, a testületi vezetés gyakorlatának elsajátítása.

A pásztorok kifejezés alatt Kálvin a lelkipásztorokat érti, akiket a Szentírás olykor felvigyázóknak, véneknek és szolgáknak is nevez.¹⁴⁸ A rendtartásban részletes gyakorlati

¹⁴¹ Id. CALVIN: *Die Ordonnances ecclésiastiques* (1541). 1561, 227–279.

¹⁴² Gálfy Zoltán 173 artikulusról tesz említést. vö. GÁLFY: *Kálvin Ordonnances-ai és a theokrácia*, 276.

¹⁴³ NAGY: i. m., 329.

¹⁴⁴ Id. NAGY: i. m., 329–341.

¹⁴⁵ „Mindenekfelett arra kell törekedni, hogy a mi Urunk szent evangéliumának tudományát a maga tisztaságában megőrizzük, a keresztyén egyházat jó kormányzattal és fegyelemmel fenntartsuk, az ifjúságot is jól és híven neveljük, a szegények ellátásáról gondoskodjunk.” SZENTPÉTERI KUN: *Kálvin, mint egyházszerző*, 265.

¹⁴⁶ KÁLVIN: *Tanítás a keresztyén vallásra*, 217.

¹⁴⁷ PÁSZTOR: *Homiletikai irányzatok az Egyesült Államokban*, 349.356; GAÁL: *Az egyházkormányzás ajándéka a Szentlélekben*, 85–86; VOLF: *After Our Likeness*, 246.

¹⁴⁸ PÉTER: *Genfi Gyülekezeti Rendtartás*, 15.

útmutatást ad a szerző a pásztori feladatokról, a pásztorok megválasztásáról, beiktatásukról, sőt még életvitelükről is. A lelkipásztorok tekintetében Kálvin elengedhetetlennek tartja, hogy elhívás (*vocatio*) nélkül senki ne tölthesse be ezt a tiszteletet. Ehhez három kritériumot rendel. Először is szükséges a lelkészjelöltek szolgálatra való alkalmasságának megvizsgálása (*examen*) – egyrészt a jelölt szakmai képessége és a Szentírás ismerete felől, másrészt a személyes helytállásra való képesség és keresztyén életvitel felől –, másodsor a választás, amelyet a lelkipásztorok javaslatára és a Tanács jóváhagyása után, a bemutatkozó prédikációt követően a gyülekezet közössége fogad el, végül a beiktatás vagy felavatás.¹⁴⁹ Nagy Sándor Béla felhívja a figyelmet a beiktatás aktusa, a lelkipásztor hivatalba állításának hogyanja körüli bonyodalmakra. Az 1541-es rendtartás szerint Kálvin szorgalmazná a kézzátételes beiktatást, ám akkori negatív felhangja miatt eltekint annak gyakorlatától, így a lelkipásztornak csupán esküvel kell elköteleznie magát hivatala mellett. Az 1561-es változatban azonban már nincs eskü, csak egy egyszeri buzdító beszéd és imádság mondásában állapítják meg a hivatalba állítás szertartását,¹⁵⁰ jöhet Kálvin – az apostoli hagyományokat követendő – továbbra is a kézzátételes beiktatási formát alkalmazná. Emellett további két liturgikus eseményt nevez meg Kálvin az *Institutioban*, amelyekhez a kézzátétel rítusa kapcsolódik: a konfirmációt és a bűnbocsánatot.¹⁵¹ Az apostoli folyamatosságnak a megkeresztelt hívők közössége a letéteményese. A kézzátétel nem isteni erő sugárzása, hanem a gyülekezeti közösség felhatalmazása, amit Isten tett teljessé Lelke által.¹⁵² Mint a szolgálatba való kibocsátás jogi aktusa túlmutat az emberi rítuson Isten felé. A kézzátétel jelentése a korai egyházban árnyaltabb volt: ordináció, felhatalmazás egy bizonyos feladat elvégzésére, felszentelés vagy beiktatás¹⁵³ – aminek helyesen a gyülekezetben volna helye, nem önálló aktusként – a presbiterek vagy a gyülekezet közösségébe tartozás jele.¹⁵⁴

Az ordináció gyakorlata a református egyházban elválzik a gyülekezeti szolgálatba való beiktatás jogi aktusától, gyülekezeti ünnepétől, s a lelkipásztorra avatás (szentelés) egyszeri alkalmát jelöli. Kérdés azonban, hogy szükséges-e az ilyen módon való duplikáció. Ha a felszentelésre egy hosszabb tanulmányi szakasz és jogi folyamat lezárásaként tekintünk – melyben a lelkipásztor egy konkrét lokális egyháztól függetlenül

¹⁴⁹ NAGY: i. m., 330–331.; vö. KÁLVIN: *Institutio*, 4.3.10–16 (II, 190–195).

¹⁵⁰ NAGY: i. m., 331.

¹⁵¹ vö. KÁLVIN: *Institutio*, 4.3.16; 4.19.4.6; 4.19.14 (II, 194–195.485.486.492–493); A kézzátétel hagyománya nem az ősgyülekezet privilégiuma volt, hiszen a rabbinikus gyakorlatból a zsidóság már ismerte ezt a szertartást. 1Móz48,14; 2Móz 29, 10; 3Móz 1,4; 3Móz 3,2; vö. PÁSZTOR: i. m., 50.

¹⁵² KÁLVIN: *A pásztori levelek és a Filemonhoz írt levél magyarázata*, 90.; „A felszentelés az egész helyi gyülekezetnek az Isten Lelke által vezetett cselekedete [...] A tisztségviselő isteni elhívását és felruházottságát az egész gyülekezet ordináló tevékenysége ismeri el.” VOLF: *After Our Likeness*, 249.

¹⁵³ KÁLVIN: *Institutio* (1559) 4.14.19; 4.19.28.; KÁLVIN: *Pásztori levelek és a Filemonhoz írt levél magyarázata*, 112.; Második Helvét Hitvallás XVIII.11.; Kálvin a kézzátételt a katolikus gyakorlattól eltérően nem sákramentumként fogadja el, hanem a Szenírásból származó olyan szertartásként, amit *Krisztus szava ajánl nekünk*. Ezt a rítust a presbiterek *igazi tisztének* nevezi a reformátor. A magyarországi protestáns egyházakban nem jellemző gyakorlat ez a nem lelkészi tisztségviselők részéről, de lelkész-, és püspökbeiktatáskor a beiktatott lelkipásztort a lelkésztársak kézzátétellel fogadják be a szolgálat közösségbe.

¹⁵⁴ VOLF: i. m., 249–251.

jogosítványt szerez lelkeszi feladatainak végzéséhez – és azt pusztán emberi cselekedetként értelmezzük, mintegy szakralizált felhatalmazás az oklevélben megnevezett végzettséghez kötődő munkakör betöltéséhez, akkor fölöslegessé válik. Nem a szentelési aktus teszi a tisztségviselőt azzá aki, hanem a Lélek munkája teszi alkalmassá az Isten által neki szánt feladat elvégzésére. Ez pedig egy adott gyülekezetben vagy egyéb szolgálati helyen manifesztálódik. Ebből következik, hogy különbséget kell tenni felszentelés és beiktatás között. Előbbi egy hosszabb folyamat lezárása, utóbbi pedig egy konkrét gyülekezet közösségének elismerése és az ebbe a közösségbe való befogadás, ami az isteni ajándékok hivatalos formában való használatát konstituálja. Vagyis nem elegendő az esperesi, püspöki és a lelkesztársak kézzátétele a gyülekezet előtt, hanem szükséges a gyülekezet tagjainak, a presbitereknek is a befogadása az ősegyház gyakorlata szerint, kézzátétellel.

A stabil és egységes egyház fenntartása érdekében a külsőségekben megmutatkozó uniformitás helyett a tanítás tisztasága és a tanbeli egyetértés megmaradása a fontos. Ezért a lelkipásztor feladata az Ige tiszta hirdetése, sákramentumok kiszolgáltatása, lelkigondozás és az egyházfegyelem gyakorlása. Ennek érdekében írja elő az *Ordonnances* a lelkeszek hetenkénti találkozását, gyűlését, ahol közös bibliatanulmányozás folyik, vigyáznak az egyház egyetemes érdekeire, a felmerülő tanvitákat eldöntik, és gyakorolják tagjaik felett az egyházfegyelmet.¹⁵⁵

A pásztori hivatallal rokon a tanítók vagy másképpen doktorok tisztsége, akiknek feladata elsősorban a gyülekezetben végzett oktatás, az Istenről szóló tudomány tanítása. A reformált egyházak működéséhez szorosan kapcsolódott már a kezdetektől a műveltség elősegítése. Az oktatás optimális kereteinek megteremtése érdekében kollégiumokat hoztak létre, melyeknek működését külön iskolai rendtartásban szabályozták. Kálvin annyiban tesz különbséget a lelkeszek és tanítók szolgálata között, hogy míg előbbi az egyházfegyelem gyakorlásában, az intésben és a sákramentumok kiszolgáltatásában is kompetens, addig utóbbi nem.¹⁵⁶ A tanítókat a lelkipásztorok testülete választja meghatározott kritériumok alapján, de a Kis Tanács két delegált tagja ennél az eljárásnál is jelen van, magának jóváhagyási illetve vétőjogot biztosítva.¹⁵⁷

Az egyház kormányzói a nép közül választott vének is, akik a püspökökkel együtt az erkölcsre való felügyeletet és a fegyelmi ügyeket gyakorolták.¹⁵⁸ Nem egyedül Kálvin ismerte föl ezt a Szentírás alapján, hiszen már Zwingli is beszél az 1Kor 12,28 kapcsán az egyház kormányzóiról.¹⁵⁹ Harmadik tisztségként tehát a véneket nevezi meg az *Ordonnances*. Ők felelősek az egyház külső rendjének fenntartásáért. Olyan férfiak, akik élettapasztalatuknál, bölcsességükönél fogva alkalmasak a gyülekezet közösségének vezetésére. A személyes hit, az odaszentelt, tiszta élet, a bölcsesség és a – ma azt

¹⁵⁵ NAGY: i. m., 331., RÉVÉSZ: i. m., 105.

¹⁵⁶ KÁLVIN: Tanítás a keresztyén vallásra, 232.

¹⁵⁷ NAGY: i. m., 333.

¹⁵⁸ KÁLVIN: Institutio (1559) IV.3.7–8.

¹⁵⁹ SPEELMAN: i. m., 117.

mondanánk – jó helyzetfelismerő és konfliktusmegoldó készség követelmény a kiválasztásnál, amelynek hogyanját a szolgálatba állítással együtt szintén szabályozza a rendtartás.

A reformátori ekkleziológia szerint az egyházat a hívek alkotják, a világ kezdetétől annak végéig, vagyis az egyház nem egy emberi törvények által felülről lefelé létrehozott organizáció, hanem alulról felfelé szerveződő közösség, amelyet Krisztus hív egybe. Ezért minden, ami a gyülekezetben történik, az a közösség tudtával, akaratával és jóváhagyásával kell, hogy történjen. Ennek kell érvényesülnie az egyház kormányzóinak megválasztásakor is, hiszen az elhívott nép teljessége (vagyis a gyülekezet egésze) kapta a felhatalmazást. Éppen ezért Kálvin úgy gondolja, hogy a presbitereket a gyülekezet választja, ám ezt nem sikerült megvalósítania,¹⁶⁰ mert a 12 presbiterből kettőt a Kis Tanács, négyet a Hatvanak Tanácsa, és hatot a Kétszázak Tanácsa delegált.¹⁶¹ Erre a megosztásra azért volt szükség, hogy a város minden részét lefedjék, az ellenőrzés és szükséghelyzetben való segítség mindenhová, mindenkire eljusson. A választás évenként történt, s a hivatalba lépést esküvel pecsételték meg a választottak, akik a hivatali idő lejárta után újraválaszthatók voltak.

A presbiterek feladat- és hatásköre nem állt meg a templom falainál, hanem kiterjedt a magánélet, személyes szféra területére. Kötelességük volt mindenkinek az életmódját figyelemmel kíséreni, és barátságosan meginteni azokat, akiknek „buzgósága megapad” vagy „akik rendetlenül élnek.”¹⁶² Ha szükségesnek látták tájékoztatták a presbitériumot a közös problémamegoldás érdekében. Az istentiszteleteken való részvételt megkülönböztetett figyelemmel kísérték, ugyanis annak elhanyagolása rossz hatással van a hívekre, mert „ebből önkéntelenül az egyház megvetése tűnik ki. Ha ilyen eset állana elő, vagy ha valaki a lelkipásztorral szemben tiszteletlenséget tanúsítana, intsék meg a presbiterek. Ha engedelmeskedik, barátságosan bocsássák el, de ha valaki az ismételt figyelmeztetésre sem hallgat, választassék el az egyháztól, rekesztessék ki abból s a tanács az ügyet vegye tudomásul.”¹⁶³ Mivel ez a fajta szigorú ellenőrző tevékenység kényes, és olykor kellemetlen helyzeteket teremthetett, szükséges volt, hogy a presbiterek a megfelelő bölcsességgel rendelkezzenek tisztük betöltéséhez, a rájuk bízott és vállalt kötelességük végrehajtásához.

A lelkészi karral együtt ők alkották a Konzisztóriumot,¹⁶⁴ melynek elsődleges feladata az egyházfegyelem gyakorlása, a vitás kérdések – különösen a házassági problémák – megtárgyalása és a döntéshozatal volt. Az első ülésre valószínűsíthetően 1541. december 15-én,¹⁶⁵ a reformátor visszatérése után mindössze három hónappal, a rendtartás elfogadása után két héttel került sor. Az egyházi és világi vezetés

¹⁶⁰ A világi hatóság ugyanis itt is jogot formált az egyházi ügyekbe való beleszólásra. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a rendtartásban Kálvin által használt vének (*anciens*) szónak megbízottakra (*comys*) való cserélése. v.ö. NAGY: i. m., 334.

¹⁶¹ PRUZSINSZKY: Kálvin János, 13.; SPEELMAN: i. m., 115.

¹⁶² PÉTER: i. m., 25.; vö. KÁLVIN: Institutio (1559) 4.3.8., 4.4.1.

¹⁶³ PRUZSINSZKY: i. m., 14–15.; Péter: i. m., 25.

¹⁶⁴ A Konzisztórium létrehozása a testületi bíráskodás bibliai alapjain nyugszik (1Kor 5). "A hatalom pedig, mint már mondtuk, nem egyetlen személy kezében volt, hogy azzal a saját kénye-kedve szerint éljen; hanem a vének testülete gyakorolta, amely éppen olyan az egyházban, mint a városban a szenátus." KÁLVIN: Institutio (1559) IV.11.6.

¹⁶⁵ NAGY: i. m., 334.

együttműködésének új formája ez Genfben, mely teljesen eltér a környező városok vagy a zwingliánus Zürich gyakorlatától.¹⁶⁶ Herman A. Speelman megjegyzi azonban, hogy a Konzisztóriumnak nem volt semmiféle kényszerítő tekintélye vagy joghatósága erőszakos intézkedések foganatosítására, csupán figyelmeztetnie kellett az eltévlyedőt.¹⁶⁷ A jó rend fenntartása érdekében a konzisztórium hetente ülésezett, ám ebben a munkában Kálvin szándékosan csupán moderátorként vett részt. Háttérben maradásával biztosíthatta a testület önálló – azaz a lelkész akaratától független – munkáját, erősíthette döntéshozatali képességét és felelősségvállalását, s ezzel az utókornak is példát mutatott.

Marie Dentièrre (1495–1561)¹⁶⁸ – a reformáció jeles nőalakja – egyenesen Isten rendelkezésének és ajándékának tulajdonította Genf jelentős szerepét az igaz hit terjedésében. Megjegyzik, hogy Kálvin érkezése előtt is elvi megfontolás tárgya volt az egyházfegyelem gyakorlásának kérdése, de továbbra is nagy szükség van a reformátori szigorra,¹⁶⁹ melynek elsődleges végrehajtó szerve a konzisztórium volt. A közerkölcs megtisztításáért, és mind a világi, mind az egyházi fegyelem fenntartásáért felelős kormányzó testület létrehozásával a reformátor a református egyházkormányzás egyik alapelvét fekteti le.

Az egyházkormányzás negyedik rendje a diakónusoké. Karitatív tevékenységük az ősegyház gyakorlata szerint (ApCsel 6,1–6; 1Tim 3,8–14) két nagy területre oszlik. Egyesek azzal foglalkoztak, hogy összegyűjtsék a rászorulóknak szánt adományokat, megőrizték, majd szétoszták azokat, mások pedig a betegápolás, szegénygondozás szolgálatát végezték. A jó rend megtartása és a jobb szolgálat végzése érdekében gondnokokat kell állítani, akiket az ápolókkal együtt a Timóteushoz írt levélben leírtak alapján¹⁷⁰ kell választani, a presbiterekhez hasonlóan. A diakónusok – az eddig említett

¹⁶⁶ SPEELMAN: i. m., 125.

¹⁶⁷ SPEELMAN: i. m., 111. „Az egyházfegyelem gyakorlásában a Konzisztórium spirituális kardja nem több, mint egy tanácsadó hatalom.”

¹⁶⁸ A korábban Ágoston-rendi apáca az evangéliumi tanítások hatására a rendből kilépve feleségül megy egy azelőtt szerzetesként élő férfihez, Robert Simonhoz. Férje halála után az özvegy a szintén genfi reformátor, Antoine Froment felesége lesz, és hivatalos formában, a genfi Városi Tanács felkérésére vesz részt a reformáció terjesztésében, megerősítésében. Írónőként számot ad teológiai gondolkodásáról, az igaz hit melletti elkötelezettségéről, politikai befolyásáról. A Városi Tanács megbízza Genf krónikájának a megírásával is, s elismerésükként 1553-ban polgárjogot adományoznak Marie Dentièrre-nek. (Maga Kálvin is csak mintegy öt évvel halála előtt, 1559-ben lesz szabad genfi polgár!) Erős személyisége, valamint a nők jogaiért és reformációban elfoglalt helyükért való kiállása miatt végül Kálvin és Farel elhatárolódtak tőle. Neve – egyetlen női névként – a reformáció genfi emlékművén is megörökítésre került. MARK: Marie Dentièrre, [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: https://www.worldhistory.org/Marie_Dentiere/ (Utolsó megtekintés ideje: 2022. 09. 28.)

Baráthné Somogyi Márta az A genfi reformáció női hangja: Marie Dentièrre (1493–1561) című tanulmányában állít emléket a reformációért lelkesen munkálkodó számos nő egyikeként Dentièrre-nek. ld. BARTHÁNE SOMOGYI: A genfi reformáció női hangja, in. *Collegium Doctorum. Magyar református teológia* 11. (2015), 60–72.

¹⁶⁹ „A gonosztévőket meg kell büntetni, a jókat meg kell védeni. Nem szabad eltérni akármilyen képtiszteletet, istenkáromlást, trágárságot, fosztogatást, nyilvános részegséget, és egyáltalán semmit, ami Isten parancsa ellen van.” BARÁTHNE SOMOGYI: A genfi reformáció női hangja, 63.

¹⁷⁰ „Ugyanígy a diakónusok is tiszteletre méltók legyenek, nem kétszínűek, nem mértéktelen borivás rabjai, nem haszonlesők, hanem olyanok, akikben megvan a hit titka tiszta lelkiismerettel. De ezeket is meg kell vizsgálni előbb, csak akkor szolgáljanak, ha feddhetetlenek. Feleségük is hasonlóan tiszteletre méltó legyen: nem rágalmazó, mértékletes, mindenben hűséges. A diakónusok legyenek egyfeleségű férfiak, akik

tisztségviselőktől eltérően – nem foglalkoztak tanítással, intéssel, buzdítással vagy fegyelmezéssel, feladatuk mégis ugyanolyan fontos volt, mint a többieké, pusztán a gyülekezeti élet más szegmensére irányult.¹⁷¹

Ebben az időben Genf kórházai és ispotályai egészségügyi- és szociális intézményként működtek, ahol nem csak a betegeket, hanem az időseket, özvegyeket, árvákat, munkaképteleneket, de még az átutazókat is elhelyezték.¹⁷² Az *Ordonnances* kitér ezen intézmények, menhelyek, járványkórházak állapotára, a koldulókkal szembeni magatartásra, s még az átutazókról való gondoskodás előírására is, valamint elrendeli, hogy a gyermekek taníttatására ezeken a helyeken is fordítsanak gondot. Az orvosi ellátást Genf városa finanszírozta, nemcsak a kórházban lévők, hanem a rászoruló városlakók számára is. Szabályozta az intézmény ellenőrzését is olyan formán, hogy azt háromhavonként a lelkészek, a presbiterek, egy tag a szindikátusból és egy gondnok látogassák meg, majd intézkedjenek az esetleges szabálytalanságok megszüntetéséről, a hiányosságok pótlásáról.¹⁷³ Ezeknek a bibliai alapokon nyugvó rendelkezéseknek a hatására Genfben korát meghaladó szociális ellátórendszer épült ki.

Az *Ordonnances* második fő része az egyházi cselekményekről, a gyülekezeti szolgálatokról szól. Kiemelten foglalkozik a sákramentumokkal, az egyházi énekléssel, a házasságkötés és temetés módjával, a gyülekezeti diakóniával és a gyermekek vallásos nevelésével, valamint az egyházfegyelemmel.¹⁷⁴

Kálvin az igaz egyház egyik ismérveként állítja elének a sákramentumokat, így azok helyes kiszolgálására nagy hangsúlyt fektetett. Gyakorlat volt a 16. században, hogy a gyermeket rögtön a születés után akár maga a bába is megkeresztelhette. Ez ellen lépett fel a reformátor, amikor mind az *Institutioban*, mind az *Ordonnances*-ban szigorúan szabályozta a kereszteleés módját, mely csak istentiszteleti keretek között történhetett, és csak lelkipásztor végezhetette.¹⁷⁵ A keresztszülőket a gyülekezet tagjai közül kellett választani, hiszen a gyermeket csak az tudja hitben nevelni, aki maga is hitben jár. Előírta az anyakönyv vezetését, ahol mind a gyermek, mind a szülők nevét fel kellett jegyezni, a törvénytelen gyermekekről pedig jelentést kellett küldeni a polgári bírósághoz.¹⁷⁶ Nagy Sándor Béla megjegyzi, hogy a reformátor azt is meghatározta, mely nevek adhatók a kereszteleendő gyermekeknek, a tiltott nevekről pedig maga Kálvin állít össze egy jegyzéket.¹⁷⁷

Református egyházunk másik szentsége az úrvacsora. Kálvin a Krisztus halálában és feltámadásában való részesedést (*participatio*) akár naponként is megélhetőnek tartotta volna, ám a Tanács beleszólása miatt jelentős kompromisszumok megkötésére

mind gyermekeiket, mind a maguk háza népét jól vezetik. Mert akik jól szolgálnak, azok szép tisztességet szereznek maguknak, és nagy bátorságot nyernek a Jézus Krisztusba vetett hit hirdetésére." (1Tim.3, 8-13.)

¹⁷¹ vö. KÁLVIN: *Institutio* (1559) 4.3.9., 4.4.1.

¹⁷² GÖRÖZDI: Az 1561-es Genfi egyházrend néhány ekkleziológiai aspektusa, 165.

¹⁷³ PÉTER: i. m., 27–29.

¹⁷⁴ BUSCH: *Calvin-Studienausgabe*, 259–279.

¹⁷⁵ KÁLVIN: *Institutio*, 4.15.20 (II, 386–387); BUSCH: i. m., 259.

¹⁷⁶ NAGY: i. m., 335.

¹⁷⁷ Ide tartozik minden olyan név, amely a bálványimádáshoz, varázsláshoz kapcsolódik (*Claude* vagy a három királyok neve), vagy az Isten küldötteinek neve (*Jean Baptiste*, *Enge*). BUSCH: *Calvin-Studienausgabe*, 261; SPIJKER: *Kálvin élete*, 80–81., NAGY: i. m., 335.

kényszerül. Az 1537-es tervezetben heti úrvacsoravételt javasol, az 1541-es rendtartásban azonban havi egyet ír elő forgó rendszerben, vagyis egy-egy templomra, gyülekezetre csupán háromhavonta kerül sor. Ez nem azért történt, mert a reformátor változtatott volna meglátásain vagy néhány év elteltével kevésbé tartotta fontosnak az úrvacsorát. Az „enyhítésre” csupán a korábbi évek tapasztalata és a Városi Tanács készíthette Kálvint. Ezek mellett kötelező jelleggel évi három úrvacsorát határoz meg a rendtartás: karácsony, húsvét és pünkösd alkalmával. Az 1561-es *Ordonnances* már összesen csak évi négyet ír elő, karácsony, húsvét és pünkösd ünnepén, valamint szeptember első vasárnapján.¹⁷⁸

Kálvin elhivatottságát jelzi – minden világi akadályozás ellenére –, hogy a sákramentumokkal való élést komoly feltételekhez köti. Különösen igaz ez az úrvacsorára, amelyet tanításnak kell megelőzni, nehogy valaki súlyos vétket vegyen magára, ha helytelenül és tudatlanul él a szent jegyekkel. Aki a katekumenátuson részt vett, és a gyülekezet előtt vallást tett, az járulhatott az úrasztalához. A rendtartás kiköti azt is, hogy az erre való felkészítés mikor történjen,¹⁷⁹ illetve, hogy a lelkészek és presbiterek az éves családlátogatás alkalmával is tartsák meg azt a felnőttek részére. Az egyházfegyelem különös eszköze volt az úrvacsorától való eltiltás (*excommunicatio*). A rendtartás 23 artikuluson keresztül foglalkozik a kommunió feltételeivel, a kiközösítés és bűnvallás különböző formáival.¹⁸⁰ A Szentírásból ismert fokozatosság elvét (Mt 18,15-17) alkalmazva a lelkészek és a presbitérium feladata az intés, ám a büntetés kiszabását és végrehajtását már a Tanács végzi.¹⁸¹ A konzisztórium tehát ilyen esetben sem rendelkezett önálló döntési és végrehajtási kompetenciával, ennek joga a Városi Tanácsnál maradt. Így ezen a területen is tetten érhető a világi hatalom tipikusan egyházi ügyekbe történő beleszólása.

Az egyházi tisztség viselése feltételezi a Krisztussal való közösséget, melynek elsődleges jele a sákramentumokkal való élés. Ennek a mai korra nézve is van relevanciája. A sákramentumokkal való élés hitvallás is egyben, és hatással kell legyen a kibernetizáció minőségére is. A Krisztussal való közösségben válik egyértelművé, hogy a vezető is vezetett, a Krisztustest tagja, aki szolgálatát ebből nyeri (1Kor 12,12–30). „[...] hitünkkel nem a távol levő Krisztust ragadjuk meg, hanem azt, aki egyesül velünk, hogy ő a mi fejünk, mi pedig az ő tagjai legyünk.”¹⁸² Az úrvacsora tehát Krisztus jótéteményeiben részesít, így lesz a hívő számára valóság az is, amit Kálvin Krisztus királyi tiszttel

¹⁷⁸ NAGY: i. m., 336, GÖRÖZDI: i. m., 165.

¹⁷⁹ A 149. cikkely szerint a felkészítésnek és bizonyágtételnek az ideje a húsvét előtti hetekre kellett essen. Ebben a gyakorlatban gyökerezhet talán az evangélikus gyülekezetekben és egyre több református gyülekezetben is gyakorolt húsvét hajnali konfirmációs istentisztelet. Szép szimbolikája van ennek, hiszen a Krisztusba és az Ő feltámadásába vetett hit megvallása az első húsvét eseményeire emlékeztet. Mára azonban a református egyházban a konfirmáció az ősgyülekezet születésének ünnepéhez, a pünkösdhöz kötött, és nem kifejezetten az úrvacsoravételre készít, hanem általános bibliaismereti, dogmatikai és ekkleziológiai ismeretek átadására szorítkozik.

¹⁸⁰ Ennél részletesebben – 56 cikkben keresztül – csak a házasságkötést, illetve annak felbontását, érvénytelenítését szabályozza a rendtartás, így biztosítva Genf morális életének jobbítását, helyes mederben tartását. Korábban e kérdések szabályozása a katolikus kánonjog alapján a világi hatóság jogkörébe tartozott. Az ítélethozatal joga az *Ordonnances* alapján a Városi Tanácsé maradt, ám előtte a konzisztórium folytatta le a vizsgálatot evangéliumi szellemben.

¹⁸¹ PÉTER: i. m., 47.

¹⁸² KÁLVIN: Institutio, 4.17.6 (II, 421).

kapcsolatban mond, ti. az uralkodás egyedül az övé, és a vezető is ezen uralom alá van vetve.¹⁸³

3. A konzisztoriális vezetés lutheri és kálvini értelmezése

A német nyelvű országokban a konzisztórium kifejezést elsősorban a protestáns egyházi hatóságokkal társítják, amelyeket nem sokkal a reformáció után alapítottak, és amelyek hamarosan szuverén egyházi bírósággá váltak. Az első konzisztórium megalapítására Wittenbergben került sor 1539-ben.¹⁸⁴

Luther nem fektetett hangsúlyt az egyház szervezeti átalakítására. Megtartotta a püspöki rendet – de nem katolikus értelemben, hanem reformált formában, tehát pápai alárendeltség nélkül – mint az egyház kormányzásáért felelős felsőbb hatóságot a jó rend megtartása érdekében. A fejedelem, a későbbi kálvini elvektől eltérően nem egyszerű tagként része az egyházi közösségnek, hanem, mint uralkodó (*praecipuum membrum ecclesiae*)¹⁸⁵, s mint ilyen elképzelhetetlen, hogy az egyház uralma alá legyen vetve. Ezekből a tényekből következik, hogy az államfő az egyház felett is hatalommal bír.¹⁸⁶ Ez a hatalmi pozíció manifesztálódott akkor, amikor a fejedelem végeztette a lelkészek vizitációját a szuperintendenseken keresztül és az ő hatóságai gyakorolták a *jurisdictio* jogát. A polgári hatóságok azonban nem voltak jártasak az egyházi bíráskodásban, ezért erre egy önálló szervet hoztak létre, a konzisztóriumot, amely kezdetben a vizitációs küldöttség állandósulásának tekinthető.¹⁸⁷

A lutheri konzisztoriális felépítés – a fejedelem érdekeit szolgáló, jogait képviselő teológusokból és jogászokból álló testület – jellemzője, hogy paritásos alapon nyugszik, azaz teológusokból és világiakból áll, s akiknek mint egyházkormányzati szervnek az volt a feladatuk, hogy gondoskodjanak a lelkészek alkalmazásáról, a gyülekezetek vizitációjáról, valamint orvosolják az egyházfegyelmi problémákat.¹⁸⁸ A konzisztoriális szervezet mellett az egyházközségnek nem volt egyházalkotmányi jelentősége, legfeljebb a vagyongazdálkodásukról gondoskodhattak. A lelkipásztor személyéről a fejedelem

¹⁸³ „Ebből megértjük, hogy Krisztus mind külsőleg, mind belsőleg inkább a mi hasznunkra kormányoz minket, mint a saját magáéra, s hogy annak mértékéig, amint azt Isten jönnek látja, elhalmoz minket a Szentlélek ajándékaival, amelyek természet szerint nincsenek meg bennünk, hogy mi e zsengekéből érezzük meg, hogy Istennel igazán összekapcsolódunk a tökéletes boldogságra; hogy aztán ugyanezen Lélek erejének támogatását érezve, ne kételkedjünk abban, hogy mindig győzni fogunk az ördög, a világ és mindenféle ártalom ellen.” KÁLVIN: *Institutio*, 2.15.4–5 (I, 376–377); Kálvin itt a *regno* uralkodás ígét használja, ami egyértelművé teszi, hogy minden kegyelmi ajándék a Krisztus uralmából fakad, így Ő az egyetlen, akinek az egyházban tényleges hatalma van. Minden más emberi hatalom ebből származik. vö. Calvino: *Institutio Christianae Religionis*, 174, Digitális formában elérhető: <https://archive.org/details/institutiochrist1559calv/page/174/mode/2up> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.06.)

¹⁸⁴ HEUN: *Konsistorium*, 483–488., BUCSAY: *Az egyházalkotmány kialakulása*, 197.

¹⁸⁵ főbenjáró jelentőségű egyháztag, BUCSAY: i. m., 196.

¹⁸⁶ Az 1555-ös Augsburgi vallásbéke értelmében a reformáció követői fölött megszűnt a pápai egyház hatalma és püspök alá vetettségük, s a püspöki jog visszazállt a fejedelemre (aki nem csatlakozhatott az Augsburgi Hitvalláshoz), vagyis a fejedelem rendi értelemben püspök volt, ám ezt a jogát csak a lelkészek tanácsán keresztül gyakorolhatta. vö. SZENTPÉTEREI KUN: *A magyarországi református egyház külső rendje*, 17; COLIJN: *Egyetemes egyháztörténet*, 139.

¹⁸⁷ BUCSAY: i. m., 197, SZENTPÉTEREI KUN: i. m., 15–16.

¹⁸⁸ FAZAKAS: *Reformáció és egyházszervezet*, 17.

döntött, illetve adományozás útját töltötte be a lelkészi állást. Ez a fajta konzisztoriális szervezet általánosan elfogadottá vált a német reformált egyházban.¹⁸⁹

A helvét reformáció képviselői számára, különösen Kálvinnak, rendkívül fontos – bár nem üdvkérdés – az egyház autonómiája, önmaga általi igazgatása, ezért a kálvini egyházak presbiter-zsinati egyházszervezet kialakítására törekedtek. Fazakas Sándor – Christoph Strohm kutatásait alapul véve – megjegyzi, hogy a 16. század második felében nem beszélhetünk tisztán református vagy tisztán evangélikus egyházszervezetről. Sokkal inkább a „formák keveredése, szimbiózis" fordul elő a reformatori alapigazságok érvényesítése érdekében. Ezt a kijelentését megerősítő III. (Kegyess) Frigyes pfalzi választófejedelem egyházi rendtartását (1563–1564) hozza példaként, melyben szervezetileg a lutheri konzisztoriális felépítés valósul meg, míg teológiájában, a hitvallás, az istentisztelet és a sákramentumok kiszolgáltatása terén a kálvini irányt követi.¹⁹⁰

Kálvin ekkleziológiájában hangsúlyozza, hogy az állam Isten uralma alatt áll, az állami vezetés is ugyanannak az isteni törvénynek köteles engedelmeskedni, mint az egyház és ugyanannak a bírónak, az Igaz Bírónak az ítélete alatt áll. A reformátor preferálja a közösségi vezetést azért, hogy megóvja az egyház kormányzóit a hatalomtól való megrégeszedéstől, a zsarnoki, autokrata vezetéstől.¹⁹¹ Épp ezért Kálvin megkülönböztetett figyelmet szentelt a konzisztórium intézményének, melyben az önkormányzatiság elve érvényesült. A lelkészi kar és a presbiterek együttes vezetésével¹⁹² az egyháztanács feladata volt az isteni rend biztosítása az egyházban és a világban egyaránt. Ennek módját a fegyelmelésben látta. Kálvin tehát nem fogadja el és nem engedi meg a fejedelem vagy az állami vezetők irányítását az egyház felett, vagy azoknak az egyház ügyeibe való beleszólását. A lutheri és a kálvini protestantizmus között hangsúlyos különbség ez, hiszen míg az Ágostai Hitvallás egyházról szóló tanításában (VII.) az evangélium tiszta hirdetése és a sákramentumok helyes kiszolgáltatása van jelen, addig a református hitvallások¹⁹³ – Kálvin egyházfegyelmekre vonatkozó szigorú tanításait követve – beillesztik a fegyelmek gyakorlását is az igaz egyház ismérvei közé. Jelentős

¹⁸⁹ SZENTPÉTEREI KUN: i. m., 17.

¹⁹⁰ FAZAKAS: Reformáció és egyházszervezet, 16–17.; Ezt az egyházkormányzati formát követik az északi és közép-német régió tartományai: Mecklenburg (1552), Goslar (1555), Mansfeld (1560), Braunschweig-Lüneburg (1564), Pomeránia (1569), Oldenburg (1573), Hoya (1581), Lauenburg (1585), valamint Bremen (1568), Nassau Dillenburg (1577), Tecklenburg és Steinfurt (1588), Anhalt (1596), Lippe (1605), vö. HEUN: Konsistorium, 483–488; BUCSAY: i. m., 197.

¹⁹¹ „Az emberi bűn és romlottság miatt biztonságosabb és tűrhetőbb, ha többen tartják kezükben a kormányzatot, hiszen így egymásnak kölcsönösen segítségére lehetnek, taníthatják és figyelmeztethetik egymást, és ha valaki a kelleténél magasabbra akarna törni, a többiek, bírák és tanítók módjára, megzabolázhajtják vágját." KÁLVIN: Institutio, 4.20.8 (II, 515).

¹⁹² Monter kutatásai alapján kijelenthető, hogy 1555 után a nem lelkészi tisztségviselők általában többségben voltak jelen a konzisztórium ülésein. Míg a klérus minimum 5, maximum 14 fővel képviseltette magát az 1559-es üléseken, addig a laikus résztvevők száma 8 és 12 fő között mozgott. A lelkészek részvétele az egyháztanács gyűlésein 1561-1562-ben éri el negatív csúcsát. Ennek okát Monter a francia vallásháborúk miatti misszióban véli felfedezni. vö. MONTER: The Consistory of Geneva, 469–470.

¹⁹³ La Rochelle-i Hitvallás 29. cikkely, Confessio Belgica 29. és 30. cikkelye, Confessio Scotica 18. cikkelye, Tarcal-Tordai Hitvallás L. artikulus VII. pont.

különbségeket generál ez a későbbiekben mind az egyházi struktúra, mind a morális attitűd tekintetében, ami majd a társadalom értékrendjében is megmutatkozik.¹⁹⁴

A genfi konzisztórium úgy volt jelen a városi vezetésben, mint annak egyik bizottsága. Tagjait a lelkészi karral egyeztetett névsor alapján minden év februárjában választották, amikor a teljes genfi városvezetés megújult vagy a korábbi mandátumok szavazás útján megerősítésre kerültek. Ekkor döntöttek a városi vezetés élén álló négy szindikus személyéről, valamint a Kistanács (*Petit Conseil*) tagjairól, akik kizárólag a *citoyens* (Genfben született és megkeresztelt polgár) vagy *bourgeois* (elnyerhető vagy megvásárolható polgárjog azok számára, akik saját ingatlanral és elfogadott hivatással rendelkeztek) státusú polgárokból kerülhettek ki. A konzisztórium elnöke a négy szindikus egyike volt, mellette egy lelkészi és egy világi tisztségviselő (presbiter) állt. A nem lelkészi tisztségviselők mellett a konzisztóriumnak hivatalból tagjai voltak a város és az ahhoz tartozó falvak lelkészei, valamint egy titkár és egy idézéseket kézbesítő hivatalnok. A lelkészeken kívül mindenki szerény anyagi juttatásban részesült a bizottsági munkáért.¹⁹⁵ Tudjuk, hogy a jó rend fenntartása érdekében hetente ülésezett a konzisztórium Genfben, melynek megalakulásakor három, majd tizenkét delegáltja volt a városi vének közül (ez a szám Kálvin halálának évében már tizenkilencre növekedett),¹⁹⁶ így végső soron mégsem beszélhetünk tisztán egyházi bíraskodásról, hiszen a magisztrátus tagjai, illetve delegáltjai gyakorolták az egyházfegyelmet.¹⁹⁷ Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg Magyarország tekintetében is, hiszen a társadalmi és politikai tényezőktől – nevezetesen a földesurak befolyásosságától – képtelen volt függetlenedni a reformált egyház; az egyházszervezeti struktúra vegyes képet mutatott. Míg egyfelől törekedett bevonni a laikusokat az egyházkormányzatba, ezzel kialakítva a zsinat-presbiteri rendszert, megmaradtak a püspöki és esperesi tisztségek. Az egyházfegyelem gyakorlása az ő feladatuk volt, ám nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a földesurak, illetve a világi hatóságok támogatását élvezték.¹⁹⁸ A fejedelemtől vagy a városi tanácstól független, önálló jog- és hatáskörrel bíró egyháztanács csak az üldözött reformátusok között alakulhatott, illetve olyan területeken, ahol nem bírt befolyással a földesúr. Ezt bizonyítják a francia rendtartás (*Discipline Ecclesiastique*,

¹⁹⁴ KINGDON: Calvin and the Establishment of Consistory, 167.; BUCSAY: Az egyházalkotmány kialakulása, 197.; A reformáció, ezen belül is a kálvini egyházi fegyelmezés társadalomformáló erejét hangsúlyozzák napjaink kutatói. Philip S. Gorski szociológus szerint a kálvinisták nem kevesebbet céloztak meg, mint hogy megteremtsék az erkölcsi és társadalmi fegyelmezés mindent behálózó rendszerét – a fegyelmezés forradalmát. vö. KISS R: Egyházi irányítás, 12.; GORSKI: The Disciplinary Revolution. Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe, University of Chicago Press, 2003.

¹⁹⁵ KINGDON: i. m., 161–164; MAGYAR: „Nem jó az embernek egyedül lenni”, 33–34; McGRATH: i. m., 120–121; WITTE: Church, State, and Family in Calvin's Geneva, 6–7.

¹⁹⁶ KINGDON: uo.; MONTER: i. m., 469.

¹⁹⁷ FAZAKAS: Reformáció és egyházszervezet, 15.; MANETSCH: Pastorale Care East of Eden, 277–278.; A francia és a skót református egyházak hitvallásaira, rendtartásaira és szervezeteire mégis hatással voltak, és meg is valósulhattak a kálvini egyházkormányzati elvek.

¹⁹⁸ FAZAKAS: Reformáció és egyházszervezet, 17.; RÉVÉSZ: A kálvinizmus befolyása, 64–65.; SZABÓ: A demokratikus egyházszervezet kialakulásának kezdetei hazánkban, 27.; Bucsay Mihály Bucer Scripta Anglicanájára hivatkozva közli, hogy Kálvin mellett Bucer sem kifogásolja a püspöki tisztség megmaradását. A reformátor hangsúlyozza, hogy nem az elnevezés, hanem a tartalom fontos, vagyis a püspök ne legyen egyeduralgoló, ne legyen rangban és tekintélyben a többi lelkész fölött álló; választásáról a lelkészek gondoskodjanak, ám a gyülekezeteknek legyen jóváhagyási- illetve vétőjoguk a püspök személyét illetően. ld. BUCSAY: i. m., 197–198.

1559.) és a holland egyház zsinati végzései (Emden, 1571.), valamint a skóciai, angliai és németalföldi zsinat-presbiteri rendszerek létrejötte.¹⁹⁹

Az egyházkormányzás hangsúlyos eleme Kálvinnál – ahogy azt fentebb láthattuk – a fegyelem megtartása, mely teológiai gyökerekből fakad és egyházszerkezeti újítást hoz magával. Ennek alapjait az *Ordonnances Ecclesiastiqe* vetette meg, amely pásztori feladatként írja elő a lelkészek és presbiterek számára az évenkénti vizitációt. Teszi ezt azzal a céllal, hogy hosszú távon átformálja Genf és a genfi reformált egyház arculatát, morális attitűdjét, spiritualitását, illetve, hogy törvényileg biztosítsa a városlakók feletti kontrollt a helyes úton való megmaradás érdekében. Így a kerületekre osztott település minden családját meglátogatva az egyháztanács tagjai elbeszélgethettek a polgárokkal vallási kérdésekről, ilyenkor egyfajta személyes katechézist, lelkigondozást is végezhettek.

Genf már Kálvin pályafutásának vége felé a reformált hitű menekültek szigetévé vált, s a város lakosságának csaknem felét a Franciaországból, Olaszországból vagy Skóciából érkező protestánsok alkották.²⁰⁰ Mivel többnyire vagyonos iparosok, kereskedők érkeztek menekültként, meg tudták vásárolni a genfi polgárjogot, így nevüket beírták a Burzsoázia Könyvébe, azaz választók és választhatók lettek, viselhettek közhivatalokat, bekerülhettek a várost irányító tanácsokba.²⁰¹ Nem így a lelkészek, akik közül csupán kevesek rendelkeztek akár csak *bourgeois* polgárjoggal is (maga Kálvin is csak halála előtt öt évvel lett genfi polgár). Éppen ezért nem vagy csak kevés tekintéllyel bírtak a konzisztórium elé idézett genfi polgárok körében.²⁰² Ennek ellenére a református egyház egy rendkívül széleskörű, a mindennapi élet egészére kiterjedő ellenőrzési rendszert épített ki nem csupán a genfi gyülekezetek tagjai, hanem a teljes város lakossága fölött. Egyes nézetek szerint Kálvin szigorú következettségével egyfajta abszolutizmusba hajló vezetést épített ki Genfben, amire sokan rosszállóan tekintettek.²⁰³ Ám a konzisztórium 400 éves fennállása alatt soha nem jellemezte oly mértékű „erkölcsi paroxizmus” Genf városát, mint az 1560-as években,²⁰⁴ amikor is viszonylag rövid időn belül az a rendezett élet nyugalmas színterévé vált. John Knox, skót reformátor arról számol be, hogy Genfben a modor és vallásos élet olyan mértékben újult meg, amelyet még soha seholy nem látott addig.²⁰⁵ Később a kálvini reformáció követőinek magatartása ennek a permanens fegyelemnek lett az eredménye. Robert Kingdon szerint a kálvinizmus terjedése, a református egyház vonzereje Európa-szerte a konzisztoriális szigorúnak, rendezettségnek volt köszönhető.²⁰⁶

¹⁹⁹ FAZAKAS: Reformáció és egyházszerkezet, 17., BUCSAY: i. m., 197–198.

²⁰⁰ McGRATH: i. m., 212.; KINGDON: i. m., 164.

²⁰¹ KINGDON: uo.

²⁰² Előfordult olyan eset is, amikor a beidézett személy nem volt hajlandó válaszolni a lelkészek által feltett kérdésekre, csak a szindikussal tárgyalt. KINGDON: i. m., 165.

²⁰³ CADIER: i. m., 120.; lásd még: RÉVÉSZ: Kálvin-rágalmak. 37–60.; MAAG: Hero or Villain?, 222–237; MANETSCH: Holy Terror or Pastoral Care?, 283–306.

²⁰⁴ MONTER: i. m., 484.

²⁰⁵ KINGDON: i. m., 167.; CADIER: i. m., 163.

²⁰⁶ KINGDON: i. m., 168.

4. A világi kormányzás szerepe és lényege a reformátori teológiában – Istentől rendelt állami vezetés

A teremtés szép rendjét megőrizendő, a béke és nyugalom fenntartása érdekében Isten rendelte a kettős, egyfelől egyházi, másfelől állami kormányzást (Róm 13,1–4; 1Pét 2,13–17; Tit 3,1.). Ezen a megkérdőjelezhetetlen tényen alapul mind a reformátorok, mind a hitvallások nem csupán egyházi, hanem világi vezetésről szóló tanítása.

Luther Márton – a középkori gondolkodást meghatározó két kard metaforából kiindulva – megfogalmazta a Kettős birodalomról szóló tanát, amelyben elválasztotta a világi és az egyházi kormányzást. Az emberiség két birodalomhoz tartozik: a földihez és a mennyeihez. A földi, azaz a politikai hatalom is Isten döntése alapján létezik. A fejedelmek törvényei azért szükségesek, hogy a bűneset miatt megromlott embert külsőleg kényszerítsék a rossz tettek elhagyására.²⁰⁷ A kard hatalma tehát arra való, hogy szankciókkal biztosítsa az isteni törvények kívánta jó rendet és békességet. Számára elképzelhetetlen volt, hogy az állam az evangélium tükrében kormányozzon, mert az olyan lenne, mint az az akol, ahol együtt vannak a juhok és a farkasok. „Itt a juhok békében lennének ugyan, s békésen legelnének, s kormányoztatnák magukat, de nem sokáig élnének, s egy állat sem maradna meg a másiktól.”²⁰⁸ Éppen ezért tartja szükségesnek a két kormányzat kettéválasztását. Elméletében az egyik birodalom alapja az evangélium, a másiké a törvény, de mindkettő Isten uralma és kormányzása alatt áll.

Kálvin tovább gondolja Luther Két birodalomról szóló nézeteit. Politikai teológiájának alaptézise, hogy az állam Isten rendelése abból a célból, hogy segítse a Törvény érvényre juttatását. Számára az állami vezetés különbözik Krisztus lelki, belső kormányzásától, de nem ellentétes azzal. A polgári kormányzás – Isten törvényének, a Tízparancsolatnak a tükrében – kettős funkcióval bír: egyfelől törvényein keresztül védelmezi a polgárokat, másfelől hatalmi eszköz a rend fenntartása érdekében.²⁰⁹ Felel az egyház jó rendjéért, biztosítja a vallásgyakorlás kereteit, vagyis lehetővé teszi az Isten dicsőítését, védelmezi az istentiszteletet és fenntartja az erkölcsi rendet.²¹⁰ Ehhez vezetőkre van szükség, akik legitimitásának – az egyházi szolgálatban állókhhoz hasonlóan – az Istentől való elhívás az alapja. Hivataluk gyakorlása közben ez biztosítja a hatalommal való visszaélés elkerülését. Kálvin teológiai gondolkodásának hangsúlyos része Isten szuverenitása. A mindent átfogó isteni akarat három módon nyilvánul meg az emberi világban: az állam, a társadalom és az egyház szuverenitásában.²¹¹ Mindhárom a saját területén bír önállósággal, a valódi szuverén ugyanis a Szentháromság Isten, akinek a világi uralkodó és az egyházi kormányzó is – minden tekintélye és autoritása mellett – engedelmességgel tartozik. Sőt, amennyiben az állam polgárai engedelmeskednek előljáróiknak, magának Istennek engedelmeskednek. Ám ez nem a fejedelem vagy a király isteni rangra emelését jelenti, hanem az Isten iránti tisztelet megnyilvánulását, az

²⁰⁷ CSEPREGI: Luther válogatott művei 4., 94–95.; LUTHER: A világi felsőségről, 366. 370–372.

²⁰⁸ CSEPREGI: i. m., 95. ; MISÁK: Luther Márton, 23.

²⁰⁹ FAZAKAS: Kálvin szociáletikája, 130.

²¹⁰ FAZAKAS, S.: i. m.: 133, KÁLVIN: Institutio, 4.20.2 (II, 510–511).

²¹¹ KÁLVIN: Institutio, 4.20.3–4 (II, 512–513); KUYPER: Kálvinizmus és modernitás, 79; ehhez lásd még: FAZAKAS: Közösséggé formálódás a *reformatio vitae* jegyében, 109–110.

Isten tekintélyének kijáró engedelmesség visszatükröződését.²¹² Kálvin az *Institutioban* részletesen kifejti az államról, a polgári hatalomgyakorlásról szóló nézeteit.²¹³

A *Confessio Augustana* (CA) VII-VIII. része szól az egyházzal, melyben Melancthon leszögezi, hogy az „egy szent egyház minden időben megmarad. Az egyház pedig a szentek gyülekezete, amelyben az evangéliumot tisztán tanítják, és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki”²¹⁴, de nem szól annak szervezeti felépítéséről, kormányzásáról úgy, ahogyan azt Kálvin teszi, csupán az egyházi- és világi hatalomgyakorlás szemszögéből beszél a püspöki tisztról részletesebben (CA XXVIII). Ebben az időben ugyanis a püspököknek egyházi és világi fennhatósága is volt, ami hatalmi harcokhoz, háborúkhoz, visszaélésekhez vezetett. A pápák a kulcsok hatalmára hivatkozva nem pusztán az egyházi rendet és szokásokat állították saját érdekeik szolgálatába, hanem „megkísérelték, hogy földi országokat másoknak adjanak, és császárokat fosszanak meg hatalmuktól.”²¹⁵ Egyetért a két reformátor abban, hogy a püspöki hatalmat – avagy a kulcsok hatalmát – nem szabad autokrata módon, mindenre kiterjedő hatalomként értelmezni és gyakorolni, hanem csak az evangélium hirdetése és a szentségek kiszolgáltatása felől. Ezért kívánja ezt a helytelen gyakorlatot szabályozni a reformáció és maga a Hitvallás, különösen, amikor azt tanítja, hogy külön kell választani az egyházi és világi hatalmat, annak tudatában, hogy mindkettő Isten rendelése. Kálvin összeegyeztethetetlennek tartja a világi kormányzati és az egyházi tisztségek együttes viselését.²¹⁶ A konzisztórium létrehozásával egyértelművé akarta tenni, hogy az egyház kormányzása nem az állam feladata, ám a genfi előjáróság nem volt hajlandó lemondani az egyház feletti uralmáról, így elképzelése nem valósulhatott meg maradéktalanul.

A világi bíraskodás és az egyház, illetve az egyházi vezetés kapcsolatát Kálvin is annyira fontosnak tartja, hogy az *Institutioban* külön fejezetben tárgyalja azt.²¹⁷ Mindkét kormányzói hatalom legitim, de szükségszerűen funkciójukban különböznek. Az egyházi hatalom feladata, hogy a híveket örök javakban, örökkévaló igazságban és örök életben részesítse. Ezzel szemben a világi kormányzat feladata teljesen eltérő, hiszen az nem az emberek lelki üdvéért felelős, hanem a testi és anyagi jólétükért.²¹⁸ Kálvin kifejezetten a polgári kormányzat hatáskörébe utalja az Isten törvénye feletti örökösödést, vagyis a polgárok kötelessége az igaz vallás törvényei szerint élni, a köz szolgáinak pedig e szerint ítélni, hiszen ő fölöttük is Isten hatalma áll (Róm 13,1).²¹⁹ Hasonló módon vélekedik Zwingli is. Meglátása szerint a polgári vezetésnek, így a zürichi magisztrátusnak is az

²¹² FAZAKAS: i.m., 131–132.

²¹³ Id KÁLVIN: *Institutio*, 4.20. (II, 509–535).

²¹⁴ REUSS: *Ágostai Hitvallás*, 24.

²¹⁵ REUSS: i. m., 59.

²¹⁶ A Magyarországi Református Egyház 2013.évi I.törvénye A lelkészek szolgálatáról és jogállásáról 79.§ (1) bekezdésében kimondja, hogy a lelképásztor politikai tisztséget nem viselhet. Amennyiben mégis politikai párttagságot vagy országgyűlési képviselőiséget, polgármesteri teendőket vagy egyéb közszolgálatot vállal, lelképásztori szolgálatát szüneteltetnie kell.
https://reformatus egyhaz.hu/documents/3497/2013._evi_I._tv._2022._evi_II._es_2022._evi_IV._tv._Lelkesztv.pdf
(Utolsó megtekintés ideje: 2024.01.20.)

²¹⁷ KÁLVIN: *Institutio*, 3.19.15–16 (II, 21–23).

²¹⁸ KÁLVIN: *Institutio*, 4.20.3 (II, 512); A püspököknek van rendi hatalma, ez az igehirdetés és a szentségek kiszolgáltatása, illetve van joghatósági hatalma, ez pedig a kiközösítés. Id. REUSS: *Apológia*, 328–329; REUSS: *Ágostai Hitvallás*, 60.

²¹⁹ KÁLVIN: *Institutio*, 4.20.4 (II, 513).

evangélium szellemében kell kormányozni, egyházi ügyekben azonban ki kell kérni a lelkipásztorok véleményét. Bullinger az egyházi bíraskodást és fegyelmezést – Kálvintól eltérően – teljesen a városi tanács hatáskörébe utalja, mint „ami az általános rendfenntartás része kell hogy legyen a keresztyén városállamban.”²²⁰ Abban azonban egyetértenek a reformátorok, hogy a világi hatalom is isteni eredetű, ezért az állami vezetésnek engedelmesnek kell lennie Isten törvénye felé (Zsolt 2,10–11), hiszen mandátumuk az Úrtól ered. Isten rendelése a világi felsőbbtség a béke és nyugalom fenntartására azzal a kritériummal, hogy ne vegye el az egyházi vezetés feladatát (igehirdetés, sákramentumok kiszolgáltatása, egyházfegyelem gyakorlása).²²¹ Mindebből következik Bullinger számára, hogy a felsőbbtség akár fegyverrel is védelmezheti Isten ügyét, megakadályozhatja az eretnokség és babonáság terjedését, sőt még háborút is indíthat a hit védelme érdekében. Fontos továbbá, hogy igazságos törvényeket alkosson és ezek mentén méltányosan bíraskodjon mindig és mindenben Isten törvényéhez igazodva.²²² Bármilyen formája is legyen az államnak, biztosítania kell Isten tiszteletének feltételeit, nem akadályozni, hanem támogatni az egyházat az evangélium tanításában és terjesztésében, segíteni az igaz vallás megőrzését.²²³

A keresztyének szerte a világban több különböző államforma szerint élnek, ennek megfelelően a reformátori hitvallásokban nincs kulcsfontosságú szerepe az állam formájának.²²⁴ Amikor kormányzó hatalomról beszélnek, polgári hatóságot vagy világi felsőbbtséget említenek a hitvallások. A fogalmi különbözőségeik ellenére a Biblia tanítása alapján (Péld 8, 14–16; Róm 13, 1–5) egybehangzóan állítják a hitvallások, hogy a polgár engedelmeskedjen az állami vezetésnek, fizessen adót, viselhet közhivaltalt, foghat

²²⁰ Erre Bullingernek az adott társadalmi-politikai helyzetben megvolt a lehetősége, így sikerült kiegyensúlyozott kapcsolatot kiépítenie a városi és egyházi vezetés között. ld. FAZAKAS: Egyház és állam kapcsolatának szociáletikai kérdései a hitvallásban és ma, 206; FAZAKAS: Reformáció és egyházszervezet, 51–52; CAMPI: Heinrich Bullinger und seine Zeit, 16–17.21.

²²¹ „tartsa tehát kezében Isten igéjét és gondoskodjék róla, hogy ezzel ellentétes dolgot senki ne tanítson. [...] És míg ezt hitből teszi a felsőbbtség, ezekkel a cselekedeteivel, mint igazán jó cselekedetekkel, Istennek szolgál és az Úr áldása van vele.” Második Helvét Hitvallás, 194.

²²² Második Helvét Hitvallás, XXX.2.

²²³ „[...] a polgári kormányzás célja az, hogy amíg az emberek között élünk, ápolja és fenntartsa Isten külső tiszteletét, védelmezze az egészséges tanítást és az egyház jó állapotát, életvitelünket egybeigazítsa az emberi társadalommal, hozzászabja erkölcsünket a polgári rendhez, békességet szerezzen egymás között, s fenntartsa a közbékességet és köznyugalmat.” KÁLVIN: Institutio, 4.20.2 (II, 511).

„Tartsa tehát kezében Isten igéjét és gondoskodjék róla, hogy ezzel ellentétes dolgot senki ne tanítson. Továbbá jó és Isten igéjéhez szabott törvényekkel kormányozza az Istentől rábízott népet és tartsa meg fegyelemben, kötelességben és engedelmisségben. Igazságos bíraskodással törvénykezzék.” Második Helvét Hitvallás XX.2.

Ugyanez jelenik meg a Westminsteri Hitvallásban, ahol felfedezhető – mai szóhasználattal élve – a szabad vallásgyakorlat teológiai alapja, valamint a személyiségi jogok és a jó hírnév védelme érdekében megfogalmazott artikulus is. WHv 23.3–4.

„Kijelentjük ezen felül, hogy a királyokra, fejedelmekre, kormányzókra és elöljárókra tartozik főleg és legalapvetőbben a vallás megőrzése és megtisztítása.” SHv 26.cikkely

„[...] a világi uralkodóknak Isten törvényének alávetve az a feladatuk, hogy eltávolítsanak minden akadályt az evangélium hirdetésének, valamint az istentiszteletnek az útjából.” BHv 36.cikkely.

„A világi hatóságoknak kötelességük védelmezni a személyt és minden állampolgárának jó hírnevét, oly hatékony módon, hogy senkinek ne engedjék bárki más megaláztatását, testi sértését, gyalázását és sérelmét, akár a vallás nevében, akár a hitetlenség nevében tennék is. Gondoskodniuk kell arról is, hogy minden vallásos vagy közösségi gyülekezés háborgatás és beavatkozás nélkül zajlódhasson.” WHv 23.3.;

²²⁴ FAZAKAS: Egyház és állam kapcsolatának szociáletikai kérdései a hitvallásban és ma, 202.

fegyvert, részt vehet háborúban, házasodhat, ezek mellett a CA megengedi a jogos halálbüntetés kiszabását és a saját tulajdon szerzését, birtoklását is.²²⁵ A reformátori konfessziók együttesen vallják, hogy mindenki köteles alávetni magát a világi hatalomnak mindaddig, amíg Isten Igéje szerint kormányoz. Kálvinnál azonban annak a felsőbb hatalomnak is jár az engedelmesség, amelyik elfeledkezik kötelességéről vagy rosszul él hatalmával. Ezt a szülő-gyermek és férj-feleség viszonyának aspektusából magyarázva teszi legitimmé.²²⁶

Állam és egyház, polgári hatóság és egyházi vezetés hitvallási alapokon nyugvó optimális együttműködéséről elmondható, hogy a többség legyen kész mindenben Isten akaratának alávetve magát, az evangélium tanításának megfelelően irányítani, az egyházi vezetőkkel pedig egyetértésben munkálkodni az igaz tanítás tisztaságának megőrzéséért. Ez persze egyik történelmi korban sem volt maradéktalanul megvalósítható feladat. A politikai hatalom saját érdekeinek megvalósításához képes felhasználni az egyházat, annak vezetőit és tagjait – különböző eszközöket igénybe véve.²²⁷ Holott egyik entitás sem állhat a másik fölött. A hívők közösségének és az egyház kormányzóinak feladata a példaadás és prófétai tisztükből adódóan az állami vezetők figyelmeztetése, ha kormányzásuk céltévesztetté válna.

5. A konzisztoriális egyházvezetés Kálvin után

Kálvin halála után a konzisztórium tevékenységi köre módosul. Az addigi egyházi fegyelemért felelős testület átalakul olyan egyházi bírósággá, amelynek elsődleges feladata az erkölcsös életre való odafigyelés, a házassági problémák megoldására való törekvés. A kálvini eszme szerint létrehozott konzisztórium, mint önálló jog- és hatáskörrel bíró egyházkormányzati testület csak ott lesz képes megvalósulni, ahol az nem függ a mindenkori állami vezetés hatalmától.²²⁸

A lutheri és kálvini konzisztoriális kormányzás más-más irányba fejlődött. A lutheránus felépítés – a fejedelem érdekeit szolgáló, jogait képviselő teológusokból és jogászokból álló testület – jellemzője, hogy paritásos alapon nyugszik, s mint egyházkormányzati szervnek az a feladata, hogy gondoskodjon a lelkészek alkalmazásáról, a gyülekezetek vizitációjáról, valamint orvosolja az egyházfegyelmi problémákat.²²⁹ Ez a fajta konzisztoriális szervezet általánosan elfogadottá vált a német reformált egyházban.²³⁰ A helvét reformáció képviselői számára azonban rendkívül fontos az egyház autonómiája, önmaga általi igazgatása annak tudatában, hogy hivatalukkal semmiféle emberi hatalom, uralom nem jár.

²²⁵ CA XVI.2.

²²⁶ KÁLVIN: Institutio, 4.20.29 (II, 533).

²²⁷ Bogárdi Szabó István a totallitárius államrend időszakában kettős garanciarendszerként aposztrofálja állam és egyház viszonyát Magyarországon, melyben az állam biztosítja az előzetesen jóváhagyott egyházi vezető pozícióját, az egyházi vezetés pedig együttműködik a szocialista társadalmi rend kiépítésében. BOGÁRDI SZABÓ: Egyházvezetés és teológia, 25.

²²⁸ FAZAKAS: Reformáció és egyházszervezet [A »reformatio vitae«jegyében], 54.

²²⁹ FAZAKAS: Reformáció és egyházszervezet, 17.

²³⁰ SZENTPÉTREI KUN: i. m., 17.

A genfi konzisztórium működésének első tizenöt évében az igazhitűség kialakítása és az ennek megfelelő életvitel megkövetelése volt annak fő tevékenységi köre, ám ez fokozatosan az erkölcs ellenőrzése és a házassági, családi problémák, illetve egyéb peres ügyek, nyilvános veszekedés, káromkodás, tolvajlás, lázadás megoldása felé tolódott.²³¹ Scott M. Manetsch a genfi konzisztórium munkájáról szóló tanulmányában leírja, hogy Béza lelkészége alatt már gyakran maguktól mentek a „vádlottak” a konzisztórium elé, hogy megoldják vitás ügyeiket vagy tanácsot kérjenek.²³²

Az egyházi bíróság által kirótt szankciókat a vétség súlyossága szerint négy fokozatba sorolták: (1) verbális elmarasztalás és a konzisztórium felszólítása; (2) a gyülekezet előtti nyilvános bűnvallásra és megtérésre való felhívás; (3) kisebb exkommunikáció (felfüggesztés); (4) teljes exkommunikáció (*excommunicatio major*).²³³ 1567 és 1569 között az exkommunikációk száma – az úrvacsorától való eltiltás formájában – drasztikus mértékben megemelkedett: 280, többségükben olasz vagy francia nemzetiségű bevándorlót közösisítettek ki a vallási deviancia valamely formájának, leggyakrabban a nikodémizmusnak a vádjával. Látni kell, hogy az úrvacsorától való eltiltás elsősorban pasztorális, illetve penitenciális funkcióval bírt a kálvini rendszerben. Ennek hármas célja volt: (1) az egyház tisztaságának megőrzése; (2) a keresztyének védelme a gonosz befolyásától; (3) a bűnbánat felgyorsítása a bűnös helyreállításának érdekében.²³⁴ 1569-ben – Kálvin halála után öt évvel – a konzisztórium jegyzőkönyvek 535 kiközösítésről tanúskodnak, amikor ennek gyakorlata hirtelen abbamaradt.²³⁵ A reformált egyház egy rendkívül széleskörű ellenőrzési rendszert épített ki nem csupán a genfi gyülekezetek tagjai, hanem a teljes város lakossága fölött.

A folyamatos és egyre erősödő üldözések ellenére az 1550-es évek végére a svájci reformációhoz hasonló közösségek alakultak ki Franciaország déli részén. Az inkvizíció fenyegetése ellenére 1559-ben megtartották Párizsban az első nemzeti zsinatot, amelyen – Kálvin helyett Béza mint a genfi egyház képviselője volt jelen – elfogadták saját hitvallásukat *Confessio Gallicana* (*Confessio de Foy*, később: *Confessio de la Rochelle*) néven és az Egyházi Rendtartást (*Discipline Ecclesiastique*). Az egyház megszervezése teljes mértékben kálvini alapokon történt: minden gyülekezet választott lelkészt, diakónusokat és presbitereket. Az új tisztségviselőket a gyülekezet választotta ugyan, de a presbitérium hagyta jóvá, akik a lelkéssel együtt végezték az egyházkormányzói tevékenységet. A Svájcön kívüli református egyházalkotmányok ezen a ponton eltértek a kálvinitól, ugyanis a francia hugenotta egyházból eredt a zsinati alkotmány és az egyházi önkormányzat, vagyis az országos és tartományi zsinatok rendszere, melyet a németalföldi és a skót református egyházak is átvettek. A megyei és kerületi gyűléseken

²³¹ MONTER: i. m., 475., ehhez lásd még: MAGYAR: i. m., 88–102, MANETSCH: i. m., 278.; MONTER: i. m., 473–481.

²³² MANETSCH: i. m., 278–279.

²³³ Id. MANETSCH: i. m., 279., 281.

²³⁴ Ezt támasztják alá Scott M. Manetsch és Heinz Schilling tanulmányai. Id. MANETSCH: i. m., 274–313.; SCHILLING: *Confessional in Europe*, 641–681.

²³⁵ Ez a számadat megtévesztő, hiszen tartalmazza a Genfhez tartozó vidéki kiközösítéseket is, valamint azon eseteket, amikor egy személyt egy évben többször is exkommunikációval sújtottak kicsapongásai miatt. A kiközösítés általában rövid időre szólt, a büntetés lerovása után, a bűnbánattartást és bocsánatkérést követően újra részt vehetett a delikvens az istentiszteleti, illetve sákramentális alkalmakon. vö. MONTER: i. m., 476–478.; CADIER: i. m., 121.

a lelkész egy presbiterrel együtt képviselte a gyülekezetet, az évente egyszer vagy szükség esetén kétszer tartott zsinaton – a legnagyobb tekintéllyel bíró egyházkormányzati fórumon – két lelkész két presbiterrel vett részt és egyenlő szavazati joggal bírtak. Németalföldön, Skóciában, Angliában és Észak-Amerikában csakúgy, mint Franciaországban, a kálvini elveket vallották: elutasították az egyházi hierarchiát, a római katolikus püspöki rendszert és az evangélikus szuperintendensi tisztséget, hiszen hitvallásuk szerint egyik gyülekezet sem uralkodhatott a másik fölött, egyik lelkész sem lehetett magasabb rangú a többi lelkésznél vagy a presbitereknél.²³⁶ A gyülekezeteket lelkipásztorok, vének és diakónusok vezették, függetlenül az államhatalomtól. Már itt észrevehető a közösségi vezetésben hangsúlyos kompetencia alapú kormányzásra jellemző feladatmegosztás elve, összhangban Kálvin zsarnokság elleni tanításával.²³⁷

A magyarországi kálvinizmus a történelmi-társadalmi-politikai helyzet miatt eltér a nyugat-európai országokétól, jóllehet a kálvini tanok merész, haladó gondolkodást tükröznek a feudális berendezkedésekkel szemben. A 16–18. században egyfajta hibrid egyházszervezeti modell alakult itt ki, amely ötvözi a hierarchikus episzkopális és a paritásos konzisztoriális egyházkormányzati formákat.

Kálvin ekkléziológiájáról, kibernetikai látásáról és ezeknek a fejlődéséről elmondható, hogy azokra reformátortársai is nagy hatással voltak. Egyházkormányzati elveinek kikristályosodásában és gyakorlatba történő átültetésében sokat jelentett a Strasbourgban töltött idő, Bucer, valamint Zwingli munkássága.

A reformátor próbálta az egyházat és a benne élő protestáns keresztyéneket az Ige kánonja szerinti, engedelmes, Istennek tetsző életre vezetni – talán mondhatjuk –, nevelni, ám halála után tanításai önálló életre keltek. A konzisztórium működése elhajlott eredeti funkciójától és már nem a keresztyén hitismeretek, egyéni- és közösségi kegyesség segítése, figyelemmel kísérése volt meghatározó praxisában, hanem a fegyelmezés, bűnbánatra vezetés különféle szankciókon keresztül. Egyházigazgatási szerepe alig-alig, sőt a 18. századra egyáltalán nem volt, csak mint egyházi bíróság egzisztált.

Az igaz egyház elmaradhatatlan ismérveként jegyzi a református tanítás a lelkigondozói jellegű egyházfegyelem gyakorlását. Ily módon az egyháztanács – mint a *disciplina* felügyelője és gyakorlója – a gyülekezeti élet helyes mederben tartója. Az istendicsőítő életnek velejárója az önreflektív és szükség szerint önkorlátozó élet. Ennek nem csupán az individuum, hanem a közösség szintjén is igaz kell lennie.

Az egyháznak ma is számolnia kell azzal, hogy (1) a látható egyház nem intézmény, nem vállalkozás, nem nonprofit szervezet, hanem Isten Egyházának empirikus formája, földi manifesztációja. Ennek megnyilvánulásai az igehirdetés és a sákramentumok, melyek által az Anyaszentegyháznak, Krisztus szenvedésének, halálának és feltámadásának is részese a hívő keresztyén ember. (2) A helyes hit elválaszthatatlan a helyes cselekvéstől, de nem a jócselekedetek adják meg az ember számára az üdvösséget, hanem egyedül Krisztus, hit által.²³⁸ Ebből következik a keresztyén ember etikai,

²³⁶ COLIJN: i. m., 227; FAZAKAS: Reformáció és egyházszervezet, 20.

²³⁷ KÁLVIN: Institutio, 4.20.8 (II, 515).

²³⁸ Heidelbergi Káté 60–64. kérdés-feleletei, Második Helvét Hitvallás XV.4 -6; KÁLVIN: Institutio, 3.16.1 (I, 604 – 605).

társadalmi felelőssége, s annak tudatosítása. (3) A jól strukturált egyház alappillérei: a Sola Scriptura-elv érvényesülése, a teológiai kibernetika: egyházi tisztségek és feladatkörök tisztázása, egyházfegyelem gyakorlása, krisztocentrikus és doxológikus liturgia létrehozása és megélése.

III. A TESTÜLETI VEZETÉS KIALAKULÁSA A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZBAN

A 16. századi Magyarország politikai és vallási küzdelmek színhelye volt. Buda elfoglalását követően az Oszmán Birodalom megfelelő mértékű adó fejében bármelyik keresztyén felekezetet megtűrte területén, így a katolikus pompától mentes protestánsokat is. A magyar főurak nem zárkóztak el a vallási irányzatok megismerésétől vagy támogatásától. Latin műveltségük révén nyitottnak mutatkoztak a kultúra, az irodalom és a teológia iránt is, s többen a reformáció támogatóivá lettek.²³⁹ A három részre szakadt országban Luther, majd később Béza és Kálvin tanai rohamos gyorsasággal terjedhettek, először a Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon, majd a nyugat-magyarországi területeken.²⁴⁰ A testületi vezetés gyakorlata azonban éppen a társadalmi-politikai helyzetből adódóan nehezen tudott érvényre jutni.

Az ellenreformáció destruktív tevékenysége még inkább szerepet játszott abban, hogy a történelmileg, vallásilag és érzelmileg is zaklatott időszakban megszülethessen egy egységes állásfoglalás az új hit megvédése, a tanítás tisztaságának megóvása érdekében. Ezért születnek meg az első protestáns hitvallások, melyek axiómaként jelentik ki, hogy Isten a világ Ura és kormányzója, ennek ellenére mégis foglalkoznak vezetéssel, kormányzással, polgári előjárósággal. Nem ellentmondás ez, hiszen a reformátorok is – más-más hangsúllyal ugyan – elismerik az állami vezetés Istentől való voltát. Az adott kor egyházi kormányzásának hatalmi túlkapásai, valamint az egyház és az állam erőteljes összefonódása azonban megkívánta a teológiai reflexiók artikulálását nem csupán a reformáció országaiban, hanem annak terjedésével Európa számos más országában is. Ezért foglalkoznak a 16. századi protestáns konfessziók hitvallási és dogmatikai kérdések mellett egyházkormányzással, tisztségértelmezéssel, valamint az állam és az egyház viszonyával.

1. Egyházszerkezeti kérdésekkel foglalkozó református zsinatok a 16–19. században

Az első keresztyén gyülekezetben különböző karizmákhoz kötött szolgálati területek kialakulásával a közösséget olyanok vezették, akik rendelkeztek az ehhez szükséges kegyelmi ajándékokkal (ld. 1. fejezet). A reformátori teológia újra felismerte, hogy az egyház külső rendje, szerkezeti struktúrája a belső rendből, a karizmák szerinti szolgálatból, s mint ilyen, Isten ajándékából adódik, és hitvallás értékű.²⁴¹ A történelem folyamán az egyházkormányzás többféle formája is kialakult, ám a reformáció tanait

²³⁹ vö. FAZAKAS: Egyház a kontextualitás és a reformátori önértelmezés feszültségében, 168–178.

²⁴⁰ ZSILINSZKY: A magyarországi protestáns egyház története, 49–50.

²⁴¹ A reformátori teológiai felismerése szerint az egyház külső rendje egyben hitvallás is. Fazakas Sándor hangsúlyozza, hogy az egyház rendje nem lehet csupán a világi struktúrák leképezése. Az egyházat Krisztus gyűjti egybe, oltalmazza és megőrzi, kegyelmi ajándékain keresztül pedig gondoskodik annak rendjéről. vö. FAZAKAS: Reformáció és egyházszerkezet, 13–27.

követők törekedtek újszövetségi alapokon nyugvó, az isteni elhívást hangsúlyozó egyházszervezet létrehozására.²⁴²

A reformátori hit Dévai Bíró Mátyás, majd később Szegedi Kis István és a debreceni Méliusz Juhász Péter nevével fémjelzett meghonosításának legfőbb egyházkormányzati eszménye ebben az időben a protestáns egyház közjogi helyzetének, stabilitásának biztosítása, valamint az eretnekekkel szembeni küzdelem, illetve az egyház életének tévtanításoktól való megóvása, a tanítás tisztaságának védelme volt.²⁴³ A reformáció első hullámai a rendek egymáshoz és az uralkodóhoz való viszonyában, valamint az egyházon belül is feszültségeket okoztak.²⁴⁴ Az 1525. évi hatvani országgyűlés már törvényileg szabályozta a lutheránus tanokat követő „eretnekek” kiirtását az országból.²⁴⁵ A belpolitikai ellenállás mellett a török területszerző hadjáratai és később a teljes hódoltság is jelentős szerepet játszott a protestantizmus terjedésében, hiszen a mohácsi tragédia, majd pedig a Buda elfoglalása utáni állandó jelenlét fokozta a feszültségeket, s ezzel együtt a lelki éhséget az új hit iránt.

Az 1550-es évektől, a magyarországi reformáció második szakaszában – Péter Katalin korszakolása szerint²⁴⁶ – a német, majd a holland és angol református főiskolák magyar hallgatói visszatértek szülőföldjükre, és kálvini szellemben kezdték megszervezni a gyülekezetek életét, különös tekintettel az egyházkormányzásra és egyházfegyelem gyakorlására, melynek eszköze, végrehajtó szerve később a presbitérium lett.²⁴⁷ A svájci irány úrvacsorára és kultuszi reformokra vonatkozó tanításai rohamos gyorsasággal terjedtek az országban, ám a kormányzásra és fegyelmezésre vonatkozó tanokat ekkor még nem vették át. Az egyház vezetését és a bíraskodást a lelkészek végezték az esperesekkel (*senior*) és a püspökökkel, akik a világi hatóság támogatását élvezték. A patrónusok befolyásossága az egyházi ügyek intézésében és a lelkipásztorok életében is jelentős szerepet játszott; függő viszonyban voltak a feudális renddel szemben.²⁴⁸ Nem lelkészi tisztségviselők nincsenek jelen az egyházkormányzatban, hiszen elképzelhetetlen lett volna a korai feudális viszonyok közepette, hogy a földesúr

²⁴² Ehhez lásd: BARÁTH – OROSZ: i. m., 13–14; FAZAKAS: Reformáció és egyházszervezet [A »reformatio vitae« jegyében], 45–58.

²⁴³ CADIER: i. m., 164.; Munkásságukat, a reformáció hazai terjedésében végzett szolgálatukat számos könyv, tanulmány és publikáció feldolgozza. RÉVÉSZ I.: Dévai Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei, Pest, 1863.; BOTTA I.: Dévai Mátyás, a magyar Luther, Budapest, Ordass Lajos Baráti Kör, 1990.; KIS B.: Méliusz, a magyar Kálvin, Budapest, Országos Református Szeretetszövetség Baráti Társasága, 1941.; KATHONA G.: Méliusz Péter és életműve, in: Bartha T. (szerk.): *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve* (Studia et Acta Ecclesiastica 2), Budapest, 1967.; KATHONA G.: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

²⁴⁴ Ennek okairól bővebben: HÖRCSIK: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, 13–37.; PÉTER: A reformáció: kényszer vagy választás?, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004.

²⁴⁵ CSOHÁNY: A reformáció Magyarországi kezdetei és irányzatai, 6.; Az 1525. évi 4. törvény *Lutherani omnes comburantur* cikkelyét az 1526-os rákosi országgyűlés hatályon kívül helyezte, ám az 1584-es *Decreta, constitutiones* kezdetű törvénykönyv és későbbi kiadásai is kivételezett artikulusként nevezik meg az eretneküldözésre vonatkozót. Az ezzel kapcsolatos legendák és forrásanyagok felhasználásával Csepregi Zoltán tesz kísérletet a tények rekonstrukciójára. ld. CSEPREGI: „*Lutherani omnes comburantur*”, 30.

²⁴⁶ HÖRCSIK: i. m., 18.; PÉTER: A reformáció és a művelődés a 16. században, 506.

²⁴⁷ RÉVÉSZ: A kálvinizmus befolyása, 65.; SZABÓ: A demokratikus egyházszervezet kialakulásának kezdetei, 28. 31. 36.

²⁴⁸ RÉVÉSZ: A kálvinizmus befolyása, 64–65.; FAZAKAS: Reformáció és egyházszervezet, 17–18.; FAZAKAS: A reformatio vitae jegyében, 47.54–56.; SZABÓ: i. m., 27–28.

mellett jobbágy üljön a vezető testületben és ugyanolyan tekintéllyel bírjon. A reformátori elvek alapján az egyházban, a presbitériumban senki nem áll rangban a másik fölött, mindenki egyenlő a Krisztusba vetett hit által.

Az ellenreformáció újra átszínezte Magyarország vallási térképét, ezzel együtt lehetőséget adott a presbitériális egyházkormányzat megszervezésére. Mivel sok nemes rekatolizált, a protestáns egyházak patrónusok nélkül maradtak, így a feudális egyházi primátus megtörésével lehetőség nyílt a társadalmi osztálykülönbségek feloldására az egyházszervezet kiépítése tekintetében. Ennek következtében a kálvini reformáció tanainak bevezetése Magyarországon korán, már a 16. század közepén megtörténhetett a Tarcfal-Tordai Hitvallás elfogadásával (1562–1563), ahol a Béza-féle *Confessio* (1560) – helyi adottságokra történt átalakítás után – tette magára nézve kötelezővé a magyar reformált közösség. Itt látszott először körvonalazódni a református testületi vezetés modellje, egyházjogi alapokra helyezése. E hitvallás mondta ki elsőként, hogy az egyház kormányzása nem a polgári kormányzat feladata. A presbitereknek és az egyházi hatóságoknak kötelességük felügyelni a jó rendet, visszaszorítani az esetleges hatalmi előretöréseket.²⁴⁹ Külön fejezetben rendelkezett a presbiterek tanácsáról (XXI. Art.), amelyben kijelentette, hogy a presbiterek és a lelkészek méltósága, megbízatása azonos, mégpedig a gyülekezet igazgatása. Jóllehet mindkét tisztség rangban megegyező, szükséges, hogy legyen valaki, aki a gyűléseket összehívja, a megtárgyalni kívánt ügyeket elővezeti, szavazásra szólítja föl az egybegyűlteket és aláír a gyülekezet nevében – tehát különbséget tesz funkciók szerint. Mindezeket azonban nem saját dicsőségének, hanem Isten ügyének épülése érdekében kellő alázattal teszi.²⁵⁰ Ezek mellett a presbiterek feladata volt az egyházfegyelem gyakorlása is.²⁵¹

Kálvin egyházkormányzati modelljét, amely egyes nyugat-európai protestáns országokban már gyakorlattá vált, nem vette át a magyar helvét irányú reformáció. Bár törekedtek a presbiter-zsinati egyházszervezet kialakítására, Révész Imre szerint a korabeli református egyházalkotmány nem a kálvini elvek alapján, hanem inkább a lutheri konzisztoriális egyházkormányzat mintájára épült fel.²⁵² Görözdí Zsolt felhívja a figyelmet arra az általánosan elfogadott vélekedéssel szembeni tényre, hogy a magyar református egyház nem kifejezetten a kálvini tanítások szerint, hanem az Emdeni zsinaton megfogalmazottak alapján három tisztség – lelkipásztor, presbiter, diakónus –

²⁴⁹ KISS Á.: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, 289.

²⁵⁰ KISS Á.: i. m., 395.

²⁵¹ „1. A Presbitereknek azért leg-elsőben vigyáznok és minden munkájokat arra fordítaniok kell, hogy az ő reájok bizattatott Ecclesia, bizonyos rendel igazgattassék, és arról kiadattat minden törvények; kiktől kitől szorgalmatosan meg-tartassanak.

Ismét 2. hogy ha valakik a Lelki pásztorok, és Egyházi szolgák közöt rendetlen magaviselek, azok ellen tudakozzanak, és egyenként, avagy magános intéssel, avagy a Presbitereknek és Lelki pásztoroknak közönséges gyülekezetekben mértékletes megfeddésel avagy ha mikor az szükség kívánnya, ugyan megzabolázással is (kiről ennek-utánna beszélünk) utban igazittassanak.

3. Ha penig valami új dolog támadand, azoknak tiszték tartja, hogy a majd el-érkező avagy már jelen levő gonosznak idejekorán ellenek állyanak rendelvén tudniillik olly törvényt, melly az igaz vallásnak tetzésivel, és a szeretettel szintéden eggyezzen, de ugy hogy se az lelki-ismeretnek nyakára iga ne vettessék, sem a törvényeknek sok voltával, vagy el ne burittassék az Ecclesia, vagy az Isteni tisztelet babonasággá ne vállyon." KISS Á.: i. m., 397–398.

²⁵² RÉVÉSZ: Presbiteri rendszerű-e a magyar református egyház?, 22; SZABÓ Gy.: A demokratikus egyházszervezet, 27.

létrehozásával alakította ki egyházszervezetét.²⁵³ Így a 16. század második felében csakúgy mint a német vagy svájci reformációt követő területeken, Magyarországon sem beszélhetünk tisztán református vagy tisztán evangélikus egyházszervezetről.²⁵⁴ A 19. század második feléig megmarad a német evangélikus egyházak szervezeti struktúrájára emlékeztető, a feudális viszonyoktól függetlenedni nem tudó egyházszervezeti forma Magyarországon.

A presbitérium, mint egyházkormányzati testület egyházjogi elfogadása hosszú folyamat eredménye, mely a 16. századtól egészen 1881-ig, a debreceni alkotmányozó zsinatig tartott. A több száz év alatt végbemenő változás az egyházat sem hagyta érintetlenül; ez idő alatt a presbitérium és a presbiteri tiszt megítélésében is szemléletváltás ment végbe. A történelmi-filozófiai áramlatok hatására az isteni rendelésű és felhatalmazású, Krisztus egyházában a Krisztus egyházáért szolgálatot végző elhívottak a gyülekezet képviselőivé degradálódtak. Ha ez így van, akkor elveszett a reformáció ekkleziológiai és kibernetikai megalapozottsága, hiszen Krisztus választottaiból a gyülekezet képviselői lettek, ahol már nem az elhívás és a karizma volt a választás kritériuma. A magyar református egyházban így egy eleve torz formája alakult ki és öröklődött mind a mai napig a presbiteri egyházkormányzásnak, hiszen mire az hivatalosan, jogi megalapozottsággal létrejöhetett, addigra elveszett eredeti szándéka.

Az első Erdődi Zsinat (1545) hitvalló erővel beszél az egyház igazgatási rendjéről, a püspöki és a presbiteri közös kormányzásról (10–11. cikk).²⁵⁵ Kimondja, hogy a püspöki utódlás embertől való, ezért elveti mindazokat, akik a „püspökök sorrendi utódságát” (*ordinaria successio*) és azok uralmát elfogadják, hiszen Krisztus az egyház feje. A korabeli államhatalom viszont nem ismerte el a püspök nélküli egyházat, ezért a püspöki tisztet megtartották, így a reformált egyház már a 16. században püspöki-presbiteri kormányzás alatt állónak tekintette magát.²⁵⁶

²⁵³ Az Emdeni zsinat (1571) célja az együttműködés elősegítése egy közös, minden egyháztestre kiterjedő rendtartás létrehozása a kollektív egyházépítés jegyében. A zsinat végzéseit rövid, tömör formában küldték meg a gyülekezeteknek, ahol rendtartásként tartották számon azokat. A zsinati döntések határoznak a Szentírásnak legjobban megfeleltethető egyházi struktúráról, így egyértelműen meghatározzák a – már korábban a francia reformátusok által is ismert és gyakorolt – zsinat-presbiteri rendszert. A zsinati határozatok egyértelművé teszik, hogy az egyház lényegi munkája (igehirdetés, katechézis, diakónia) a gyülekezetek talaján történik, viszont szükséges megalkotni azokat a kereteket, amelyben ez a munka akadálytalanul, gördülékenyen folyhat, és a lelki növekedés végbemehet. Ezeket a kereteket rendtartás formájában rögzítették. A rendtartás a genfi mintát veszi alapul, amikor a gyülekezetek vezetéséről beszél, mégis különbözik attól. A Kálvin által meghatározott négy tisztség helyett csupán három hivatallal találkozhatunk: lelkész, presbiter, diakónus. A gyülekezetet a konzisztórium (*Kirchenrat*, egyháztanács) vezeti, mely lelkészekből és presbiterekből áll, valamint a zsinat alapján diakónusok is tagjai. Már itt észrevehető a közösségi vezetésben hangsúlyos kompetencia alapú kormányzásra jellemző feladatmegosztás elve. Eszerint feladatuk az istentisztelet rendje fölötti örökös, az igehirdetés tisztaságára és a sákramentumok helyes kiszolgáltatására, az ünnepnapok megtartására való odafigyelés, a diakónia, a parókiális jog megvédése, egyházi vagyon kezelése és az egyházfegyelem gyakorlása. Viszont van az emdeni végzéseknek még egy ki nem aknázott aktualitása: egyik gyülekezet sem uralkodhat a másik felett. ld. GÖRÖZDI: i. m., 50–53.

²⁵⁴ FAZAKAS: A reformatio vitae jegyében, 53–56.

²⁵⁵ „Rend nélkül nem vagyunk, mert van köztünk illő rende a pásztoroknak, egyházzolgáknak és hallgatóknak, Pál ama mondása szerint Ő rendelt némelyeket apostolokul, némelyeket pásztorokul és némelyeket tanítókul, hogy a tudomány minden szele által ide-stova ne hanyattatnának.” KISS Á.: i. m., 13.

²⁵⁶ KORMOS: A presbitérium szervezetének történeti alakulása, 110–111; MÁRKUS M.: A presbiteri rendszer alakulása a 17. század közepéig, 38–45.

A második Erdődi Zsinat (1555) már a presbiterek konkrét feladatait is meghatározza a lelkipásztorokról és egyházi szolgák életéről szóló 7. cikkben. Eszerint a presbiterek feladata nem csupán a tanítás,²⁵⁷ hanem házi intés formájában az egyházfegyelem gyakorlása is. Ezzel ellentétben az egyházi fegyelmezésről szóló cikkben (6. cikk) csupán a lelkipásztorokat említi, mint az erkölcs vigyázói és mint a helyes viselkedés példaadói.²⁵⁸ Ez azonban mégsem ellentmondás, hanem fogalmi átfedés, hiszen egyfelől ekkor még – ahogy az Újszövetség egyes könyveiből is látjuk – nem különül el teljes mértékben a lelkipásztor és a presbiter megnevezés, másfelől ez az artikulus kifejezetten a lelkipásztori magatartásra való odafigyelésre hívja föl a figyelmet. A zsinat határozatai nemcsak azért meghatározóak, mert megadja a lelkészi szolgálattevők korabeli munkaköri leírását, hanem azért is, mert megjelenik a lelkészi szolgálatba állítás kritériumrendszere: csak az arra alkalmas személy volt választható a tisztségre, akinek rendelkeznie kellett a szuperintendens és tiszttársai által kiállított tanúsítvánnyal (I.cikk), valamint az esperes tudtával és engedélyével vállalhatott gyülekezeti szolgálatot vagy hagyhatta el a gyülekezetet (XIII. cikk). Előbbi a lelkészképesítő vizsga, utóbbi pedig a hivatal elfoglalásához ma is szükséges felhatalmazás, a *concessa* előképe lehet. Viszont itt is megjelenik a felsőbb hatóság, a szuperintendens tekintélye (XII. cikk). Ez megerősíti azt a tényt, hogy a korai protestáns zsinatok szemlélete még egyfajta vegyes kormányzást tükröz.

Az egyházi tisztségek legitimációja és a testületi vezetés modelljének jogi alapokra helyezése a Tarcál-Tordai Hitvallás²⁵⁹ (1562–1563) elfogadásával történik meg. E hitvallás Théodore de Béze *Confessio Christianae fidei...* (1560) művének rövidített, átdolgozott változata.²⁶⁰ Kiss Áron részletesen ismerteti a hiányzó fejezetek számát és tartalmát. Ebből kiderül, hogy főképp a zsinattal, illetve az egyházszervezettel kapcsolatos fejezetek maradtak ki vagy kerültek átdolgozásra. Úgy véli, hogy a 29. (*Az egyház fölött őröködők testületében szükség valami rendet alkotni*) és a 35. (*Az egyházi választókról*) cikkeknek helye van a hitvallásban, ezért azokat megjegyzés formájában beillesztette a szövegbe. Itt nevezi meg azokat az egyházi hivatalokat is, amelyek az „*igehirdetéssel, [...] egyházi javak kezelésével, [...] az egyházi fegyellemmel és rendtartással foglalkoznak, míg végre mások részint polgári ügyeket folytatnak, részint az egyház általános nyugalalmát eszközlik és védik, még pedig az e célra nyert fegyverhatalommal.*”²⁶¹

A presbiterek tiszte és feladata a hitvallás XXI. és XXIV. artikulusa szerint az egyházközség igazgatása, a törvények megtartása; a lelkipásztorok megzabolázása, megfeddése; a gonoszak való ellenállás; felügyelni az Isten ígéjének tiszta hirdetését, a sákramentumok kiszolgáltatását, az egyházi fenytéket; az egyházi szolgák, diakónusok és lelkipásztorok megválasztása. A presbiterek tanácsa tehát mind a lelki, mind a materiális javak feletti őröködsre hivatott. Észrevehető, hogy a hitvallásban leírt egyházigazgatásra vonatkozó alapvetések a genfi mintát követték, ami azt jelenti, hogy a

²⁵⁷ Az Újszövetség megkülönböztet tanító és tanítással nem foglalkozó presbitereket. (1Tim 5,17)

²⁵⁸ KISS Á.: i. m., 37–38.

²⁵⁹ A hitvallás szövegét lásd KISS Á.: i. m., 286–411.

²⁶⁰ MÁRKUS M.: i. m., 38., HEUSSI: Az egyháztörténet kézikönyve, 390.

²⁶¹ KISS Á.: i. m., 288. (kiemelés az eredeti szövegben)

lokális egyházaknak, gyülekezeteknek előtérbe kellett volna kerülniük, sőt az egyház szervezeti felépítésének azokból kellett volna kiindulni. Ez azonban a 16. századi három részre szakadt Magyarországon megvalósíthatatlan volt, tehát ebben a formában megalakult presbitériumról ekkor – Márkus Mihály kutatásai alapján – nincs tudomásunk.²⁶² A debreceni zsinat (1567) elfogadja a Második Helvét Hitvallást, amely implicit módon megfogalmazza ugyan a reformátori zsinat-presbiteri elvet, de a magyar református egyházalkotmány ezután is úgy épül őskeresztyén hagyományokra, hogy megtartotta a püspöki és a presbiteri tisztet, s ezek mellé, mintegy tanácsadó testületként kerültek a presbitériumok (*senatus ecclesiasticus*).²⁶³ Ebben a magyarországi gyakorlat különbözik az újkori Európa más protestáns országaitól (pl. Skóciától).

A demokratikus egyházszerkezet kialakítását leginkább a nemesek ellenezték attól tartván, hogy az befolyásuk, hatalmuk csökkenéséhez vezet. Csak mintegy fél évszázaddal később, a pápai prédikátor, Kanizsai Pálfi János buzgóságának és földesura szimpátiájának köszönhetően alakulhatott az első kálvini elvek szerint fölállított presbitérium.²⁶⁴ „A jó rendtartásnak és törvény szerént való gondviselésnek” eszközét látja Enyinghi Török István földesúr a presbitérium fölállításában, aki jóváhagyó nyilatkozatában (1616) komoly bibliaismeretről és teológiai jártasságról tesz bizonyosságot, és a presbitériumot olyan szolgáló közösségnek tartja, amely a lelkipásztor terheinek könnyítése érdekében bizonyos feladatokat vele együtt vagy tőle teljesen átvállalva végez, és akiknek elsődleges feladata a lelkipásztor távollétében vagy a lelkipásztor nélküli időszakban a gyülekezet vigyázása, a tanítás tisztaságának megőrzése.²⁶⁵

Dunántúlon a presbiteri rendszer bevezetését az ellenreformáció segítette, hiszen ott viszonylag korán ment végbe a rekatolizáció a nemesi családok körében, így – néhány kivételtől eltekintve – a protestantizmus elveszítette támogatóit, viszont megnyerte függetlenségét. Ezért tehette meg Kanizsai, hogy életre hívja az első presbitériumot 1617-ben.²⁶⁶ Erre az időre esett a dunántúli régióban egy kisebb közigazgatási átszervezés is. Az 1618. évi szentlőrinci zsinaton 16 egyházközséget két egyházmegyébe (Veszprémi és Kiskomáromi) osztottak.²⁶⁷ A történelmi viszonyok következtében azonban a lelkipásztorok egymással nem találkoztak, a püspöki vizitációk nem valósultak meg, így Pathay István püspöksége alatt nem volt rend és fegyelem az egyházkerületben. Kanizsai sérelmezte ugyanezt későbbi püspöksége alatt – amiről keserű szavakkal be is számol

²⁶² MÁRKUS M.: i. m., 39.

²⁶³ KORMOS: i. m., 109.

²⁶⁴ MÁRKUS M.: i. m., 40.; SZABÓ Gy.: i. m., 29.; BARÁTH-OROSZ: i. m., 16-17.

²⁶⁵ „kik [...] az Ecclesiában gonoszul élőknek és botránkoztatóknak a tanítóval együtt intői, ítélői jó lelkiismerettel és büntetői lennének, hogy minden teher és gondviselés az Isten anyaszentegyházában egyedül a tanítók vállára ne szállana, hogy az meggyőztesse a gondviselésnek terhétől, vagy hirtelen és maga gondolatlanul ne cselekednék, avagy igen késedelmes ne lenne hivataljában, hanem az isteni félelemből való kegyes intésével erősítettven és támogatattván, kevesebb fogyatkozással szolgáljanak Istennek színe előtt.” POKOLY: Az első magyar ref. presbyterium keletkezése és szervezete, 208.

²⁶⁶ MÁRKUS M.: i. m., 40-41.; POKOLY: i. m., 204-206.; SZABÓ Gy.: i. m., 29; KORMOS: i. m., 111; THURY: A Dunántúli Református Egyházkerület története, 253.; RUZSA-NAGY: A presbiteriánus egyházkormányzat kialakulásának története, 40.

²⁶⁷ THURY: i. m., 271.

Simándi (Bodó) Mihály püspöknek írt levelében²⁶⁸ –, és igyekezett lehetőségeihez képest megteremteni a püspöki kontroll feltételeit.

Az ellenreformációval folytatott folyamatos küzdelem szükségessé tette, hogy a protestáns egyháznak olyan képviselői legyenek, akik állhatatosak, türelmesek és nem csupán képviselik, de meg is védik övéik érdekeit. Ez a titka a presbitériumok korai térnyerésének a Dunántúlon, noha Kanizsai – immáron püspökként²⁶⁹ – csak az 1630. június 18–19-én Pápán tartott zsinaton rendeli el a presbitériumok fölállítását az egész egyházkerületben. Ennek elfogadásával a Dunántúlon létrejött az az egyházigazgatási struktúra, amely addig csupán Kanizsai gyülekezeteiben működött. A püspök és az esperes nem önállóan, hanem a lelkészekből álló presbitériummal együtt alkották a kormányzói hatalmat az egyházban. Ennek ellenére Kanizsai szabályzatában megszűnni látszott a *primus inter pares* elve, hiszen a püspök és az esperes is olyan tekintéllyel kezdtek bírni, amely az apostoli iratoktól és a kálvini elvektől teljesen idegen. Kiközösítést csak esperesi engedéllyel lehetett véghez vinni, püspöki engedély nélkül senki nem hagyhatta el a zsinati ülést. A bürokratikus struktúrát fogják erősíteni a szabályzat VI. fejezetének 8–9. pontjai is, amelyek arra hívják fel a lelkészek figyelmét, hogy ügyeiket az egyházmegyék intézzék, illetve írásos formában nyújtsák be kérvényeiket a püspöknek.²⁷⁰ A papi hierarchia olyannyira meghatározóvá vált, hogy a zsinati ülésrend is ehhez volt kötve.²⁷¹

Látható, hogy az adott állami berendezkedés ellenére az egyházi kormányzás igyekszik a testületi vezetés irányába elmozdulni már a korai időszakban, ugyanakkor mégsem számolja föl a rendi berendezkedést. Megmarad egyfajta kevert igazgatási

²⁶⁸ „az itteni helytelen magaviseletű lelkészek [...] kik [...] a dunamelléki és dunántúli püspökség közt lappanganak, egyikhez sem csatlakoznak, egyik zsinatait sem látogatják, egyik püspöktől sem függenek, kik szörnyű és keresztyén füleknek még hallani is borzasztó botrányokat büntetlenül üznek. Már régen óhajtották ezeknek megfégését és isteni korlátok közé szorítását, de karjaik nem nyúlhattak ki ennyire, s az egyházi fegyelem zabolájával ezt nem korlátozhatták. Hányszor sóhajtott fel, és bánta meg könnyek között, midőn hallotta, hogy az egyházi szolgálatra egykor általuk felavatottak a Somogyi Egyházmegyében mennyire elvetemedtek, és vádolta önmagát, hogy miért adta ehhez beleegyezését, és miért tette reájuk kezét. Meg is fogadta, hogy ezután nem egyezik bele olyanok felavatásába, akik olyan helyről jönnek, ahol nem ügyelhet föl reájuk, és nem fenýítheti őket.” THURY: i. m., 272.; A levél eredeti szövege megtalálható: FÖLDVÁRY: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez I., Budapest, 1899, 102.

²⁶⁹ Kanizsait az 1629-es Körmenyi (Németújvári) zsinaton Pathay István helyére püspökké választották. A püspöki tisztelet Kanizsai csak bizonyos, a Dunántúli Református Egyházkerület rendjét és működését reformáló feltételek mellett fogadta el: 1) történjen hivatalos lemondás a püspöki tisztról, ha az adott püspök más lelképásztori állást szeretne elfoglalni (ezt azért látta fontosnak leszögezni Kanizsai, mert elődje, Pathay István búcsúzás és lemondás nélkül szinte elmenekült gyülekezetéből és püspöki székéből, amikor elfogadta Bethlen Gábor fejedelem meghívását a belényi lelképásztori állás betöltésére), 2) az esperesek hivatalosan választassanak meg, legyenek felszentelve és kötelezzék magukat esküvel hivataluk lelkiismeretes végzésére, 3) a lelkészek is esküvel kötelezzék magukat a püspök és az egyház iránti szolgálatra, 4) az egyházkerületben tartandó zsinatokat úrvacsorával zárják, 5) szervezzenek meg egy 24 tagból álló presbitériumot, szent egyháztanácsot. Kanizsait másnap, március 18-án, böjt 3. vasárnapján püspökké szentelték. Az ordinációt Samarjai János püspök és két presbitere, Magyar Ág Jakab és Szenci Szijjártó Lukács esperesek (!) végezték a gyülekezet közösségében. A „ritka ünnepélyességgel” véghezvitt püspökszentelést úrvacsorai közösséggel zárták. Ezután választották meg a 24 főből álló egyházkerületi presbitériumot. ld. THURY: i. m., 266–267.

²⁷⁰ THURY: i. m., 290.

²⁷¹ Az egyházi előljárók rangjuknak, tisztségüknek megfelelően foglaltak helyet a zsinati üléseken: a püspökök az első sorban, az esperesek a másodikban, az alesperesek, presbiterek és rektorok, illetve az iskolák küldöttei a harmadikban, a többi lelképásztor pedig az ezek utáni sorokban foglalhattak helyet. ld. THURY: i. m., 290.

struktúra, melyben a presbiter-zsinati elv még nem érvényesül, helyette alá-fölé rendeltségi reláció tapasztalható, melyben a presbitérium a fokozatos egyházi hatóság (esperes, püspök) mellé rendelt testület. Itt tehát nem beszélhetünk a kálvini egyházkormányzati elv megvalósulásáról, hiszen az általa megfogalmazottak szerint a püspök és a presbiter egymással fölcserélhető, szinonim kifejezések, tekintélyük egyenlő, feladatuk azonban differenciált. Meglátásom szerint Kanizsai egyházkormányzásra vonatkozó szabályozása olyan struktúrát és hierarchiát hozott létre, amely jelenkori egyházszervezetünket is meghatározza. Az adott történelmi helyzetben intézkedései logikusak voltak, a reformált egyház kontrollját, működését és életben tartását szolgálták, ám ezen struktúra bizonyos elemeinek későbbi korokba való átvitele és meggyökereződése nem hatott jótékonyan a helyi egyházak autonómiájára és az egyházszervezetre.

A kálvini egyházkormányzati modellt szintén támogatta az eközben Magyarországon is felerősödő puritán mozgalom, melyben nagy szerepe volt Lorántffy Zsuzsannának és a hozzá közel álló udvari papnak, Medgyesi Pálnak.²⁷² Az ország keleti részében a puritanizmusból táplálkozó református kegyességet követők nem csupán a presbitérium felállításának, hanem az egyház szervezeti átalakításának, valamint a lelkészi és nem lelkészi szolgálók hitéletének, etikus magatartásának is nagy jelentőséget tulajdonítottak. Szilvásújfalvi Anderkó Imre és később, az angliai tanulmányai után hazaérkező Tolnai Dali János ellenezte a püspöki tisztséget és megkérdőjelezte annak létjogosultságát.²⁷³ Tolnai esperessége alatt hangot ad puritán nézeteinek és a vizitációk alkalmával azoknak megfelelően járt el. Vallotta, hogy keresztelés csak a gyülekezet jelenlétében, istentisztelet alkalmával történhet; el akarta törölni a gyakorlatban lévő nagy számú ünnepet; kimondta, hogy a templom semmivel sem szentebb, mint a magánház, mert az istentisztelet tesz szentté minden helyet, hiszen semmi sem szent önmagától; ellenzi a prédikáció helyett könyvből való felolvasás elterjedt gyakorlatát; szorgalmazta a zsoltáréneklést; elvetette a haszontalannak vélt teológiai vitákat, és helyettük a kegyesség gyakorlását hangsúlyozta. Azt tartotta, hogy az egyházkormányzatban semmi különbség nincs a papok között.²⁷⁴ A puritán eszmék tudatos terjesztését Medgyesi Pál irodalmi munkássága is alátámasztja, amelyben a népművelő, evangélizáló jelleg áll a középpontban.²⁷⁵ Az új irányzat célja nem a tanok megváltoztatása, nem apologetika, hanem a *praxis pietatis*, a teljes személyiséget átható kegyesség gyakorlása az élet minden területén. A puritánoknál ebből adódóan fokozottabb demokratizmusigény lépett föl, amit egyházkormányzatról vallott szigorú presbiteriánus nézeteikben világosan ki is

²⁷² Medgyesi Pál (1605–1663) a magyar puritán mozgalom élen járó képviselője. Tudós papként angol nyelvről fordította a puritán irodalom egyes darabjait (*Praxis pietatis*), de ő maga is jelentős számú kiadványt jegyez. Írásait az erkölcs nemesítésére szánja úgy, hogy a társadalom egyszerű, műveletlen rétege is megértse azokat. Szorgalmazza a presbiteriális egyházkormányzat megszervezését, ennek érdekében megírja a *Dialogus politico-ecclesiasticus azaz két keresztyén embereknek egymással való beszélgetések ... a presbiteriumról* (1606, Bártfa) és a *Rövid tanítás az Presbyteriumról avagy egyházi tanításról* (1653, Patak) című műveit.

²⁷³ SZABÓ Gy: i. m., 28.

²⁷⁴ BALOGH: Miskolczi Csulyak István és a magyar puritanizmus, [oldalszám nélkül], Digitális változatban elérhető: <http://real.mtak.hu/5034/1/1133760.pdf> (Utolsó megtekintés ideje: 2020.04.28.)

²⁷⁵ BALOGH: Kérdések, hipotézisek, feladatok, [oldalszám nélkül], Digitális változatban elérhető: <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/> (Utolsó megtekintés ideje: 2020.04.24.)

nyilvánítottak.²⁷⁶ Meggyőződésük volt, hogy a magyarság erkölcsi romlásának csakis a presbitériumok föllállításával lehet véget vetni. Ennek érdekében igyekeztek a keleti egyházkerületekben fölláttatni a presbitériumokat, de nem jártak sikerrel.²⁷⁷

Az erdélyi területeken szentírásellenesnek kiáltották ki a püspöki rendszert, és kálvini szellemben igyekeztek reformálni az istentiszteletet. A Geleji Katona István erdélyi püspök vezette I. Rákóczi György által összehívott Szatmárnémeti Zsinat (1646) elvileg helyeselte a presbitériumi rendszer kialakítását, de bevezetésére mégsem került sor vélhetően a sajátos rendi társadalmi berendezkedés miatt – ennek ellenére akadtak olyan gyülekezetek, ahol létrehozták a presbitériumot.²⁷⁸ Buzogány Dezső megjegyzi, hogy a korabeli jegyzőkönyvekben nincs szó a klasszikus értelemben vett presbitérium, konzisztórium speciális feladatáról (egyházi fegyelmezésről, kormányzásról), csupán mint egyházközségi tisztségviselők segítik a lelkipásztort az egyházi vagyon adminisztrálásában, a gyülekezet anyagi és lelki életének irányításában. Mivel a lelkészek és családjaik számára Bethlen Gábor fejedelem nemesi oklevelet ajándékozott, a nemesi státus örökölhetővé vált és különféle privilégiumokat hozott magával, a lelkészi közösség egyre inkább nemesi előjogokkal rendelkező rendi közösséggé vált viselkedésében és mentalitásában egyaránt. Ebbe a rendi társadalomba nem volt beilleszthető a Nyugat-Európai polgári társadalmakban egzisztáló presbitériális kormányzati rendszer. Erdélyben megmarad, és a 18. század közepéig dominál a szuperintendensi és szeniori egyházkormányzati modell, melyet Méliusz Juhász Péter dolgoz ki *Articuli Maiores*-ben (Nagyobb Cikkek), az 1567-es Debreceni Zsinat végzésében.²⁷⁹

A Szatmárnémeti Zsinat végzéseiben kimondta, hogy a presbitériumok föllállítása hasznosságuk és evangéliumi voltuk ellenére is elképzelhetetlen, megvalósíthatatlan.²⁸⁰ Ezzel a hivatalos egyházvezetés és maga a fejedelem is mintegy törvényen kívül helyezte a puritán törekvéseket. A presbitériális egyházkormányzást ugyan nem szentesíti a zsinat, de elfogadja a Heidelbergi Kátét mint a reformált egyház *szimbolikus könyvét* és elrendeli a lelkipásztorok számára, hogy a vasárnap délutáni igehirdetés a káté magyarázatából álljon.²⁸¹ Az egyházközségi törvényhozást és fegyelmezést részben a lelkipásztor, részben az évente kiszálló esperesi vizitáció – mint az egyházi bírászkodás legfontosabb fórum – végezte, amely kisebb-nagyobb büntetéseket szabhatott ki és élhetett a teljes exkommunikáció (nem csupán az úrvacsorától való eltiltás, hanem az egyházból való

²⁷⁶ BALOGH: Miskolczi Csulyak István [oldalszám nélkül]; MEDGYESI Pál: Rövid tanítás az presbyteriumról avagy egyházi tanításról, mely az presbyteriális dialogusnak summája, Patak, 1653. A puritán mozgalom magyarországi képviselőiről és hatásairól bővebben: RÉVÉSZ Imre: A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés, Debrecen, 1947.; SZIGETI Jenő: A puritán kegyességi irodalom hatása a népi vallásosságra. Kézirat, 1998., MAKKAI László: A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen. Budapest, 1952.; ZOVÁNYI Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban, Budapest, 1911.

²⁷⁷ A pataki presbitérium hangot is ad rosszallásának a vizitáció alkalmával, ők ugyanis „...nem akarnak egyéb presbitériumot ismerni, hanem aminémű Medgyesi Pál uram pataki lakása előtt is volt Patakon, azaz *ministri cum senatoribus et iudicibus administrant ecclesiasticam disciplinam.*” idézi: DIENES Dénes: Az első püspökválasztás a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. in: uő: *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, 1998, 10.

²⁷⁸ KISS: Egyházi irányítás, 18.; RÉVÉSZ: A kálvinizmus befolyása a magyar reformációra, 66.

²⁷⁹ BUZOGÁNY: A kálvini etikára épített egyházközségi vagyongazdálkodás, 292. 299–300. 303.

²⁸⁰ SZABÓ Gy.: i. m., 28.; RUZSA-NAGY: i. m., 42.

²⁸¹ BAGOSSY: Szatmár-Németi története, 211.

kizárás) jogával is.²⁸² A Nagyenyei zsinat (1646) határozata alapján az erdélyi református egyházakban meg kellett szervezni heidelbergi mintára a presbitériális egyházkormányzatot és a diakónusok szolgálatba állítását. Ennek a döntésnek a háttérében – Buzogány Dezső szerint – nyilvánvalóan ott volt a pápai presbitérium felállításáról kapott értesülés is. Másik kísérlet a kálvini konzisztoriális egyházkormányzat felállítására Fogarason történt (1664), ahol a német és a pápai modellel teljesen megegyező egyházkormányzati struktúrát hagyott jóvá Apafi Mihály fejedelem. Eszerint a testület hat nemesi és hat városi (polgári) tagból állt, hogy segítségével megtörténhessen „az ecclesiában lévő botránkozások meg orvoslása.” Ez a példa azonban egyedülálló, hiszen Fogaras speciális közjogi, s így egyházi jogi státussal bírt: nem tartozott egyik egyházmegyéhez sem, ezért ott esperesi vizitációt végezni nem lehetett. Csak ily módon valósulhatott meg a presbitérium, mint egyházkormányzati és egyházfegyelmet gyakorló szerv létrehozása. A Geleji-kánonok egyértelművé tették, hogy – míg az ország nyugati és középső részében az episzkopális hagyománnyal együtt is tudott egzisztálni a testületi vezetés – az ország keleti részében a 17–18. században inkompatibilis a polgári társadalmat kívánó, klasszikus értelemben vett kálvini egyházkormányzati rendszer.²⁸³ Míg II. Rákóczi György is szigorúan őrzi az episzkopális hagyományokat, addig Barcsay Ákos erdélyi fejedelem már buzdítja a lelkészeket a presbitériumok megszervezésére.²⁸⁴ Jóllehet a hivatalos álláspont szerint a magyarországi társadalmi berendezkedés nem alkalmas arra, hogy a különböző társadalmi státusú reformált hitűek egy testületet alkotssanak. Az ekkor zajló erőszakos rekatolizálás a dunántúli lelkipásztorok és gyülekezetek életére nézve súlyos következménnyel járt. Gályarabságot szenvedett többek között Séllyei István dunántúli református püspök, Kocsi Csergő Bálint pápai rektor és Bátorkeszi István veszprémi prédikátor,²⁸⁵ így a pásztor nélkül maradt gyülekezetekben a szükséghelyzet létrehívta a presbitériumokat. A kocsi zsinat (1713) ismét meghatározza a presbiterek számát és kibővíti feladatkörüket.²⁸⁶

²⁸² BUZOGÁNY: A kálvini etikára épített egyházközségi vagyongazdálkodás, 301.; A Küküllői Egyházmegye gyülekezetei fokozott figyelmet fordítottak a templomba járásra – mivel ezt állami törvény is előírta – és az úrvacsorán való részvételre a gyülekezeti tagok hanyagsága és illetlen viselkedése miatt. A jegyzőkönyvek és protokollumok számos esetet hoznak, amelyekből kiderül, hogy az istentiszteleten való részvétel elmulasztását kalodába zárással, pénzbüntetéssel, testi fenytéssel vagy akár a temetési szertartás megtagadásával („szamartemetés”) büntette a vizitáció, az úrvacsora többszöri elmulasztását pedig exkommunikációval. Az egyházmegye gyakorlata szerint előbb a világi hatóság büntetését kellett elszenvednie a vétkezőnek, a bűnbánattartás és az eklézsiakövetés csak ezután történhetett meg. Aki nem volt hajlandó alávetni magát a világi ítéletnek vagy továbbra is fenntartotta ellenséges viselkedését, azt kizárták az úrvacsorai közösségből. Az egyházfegyelem gyakorlása azonban nem csak a gyülekezet tagjaira, hanem annak lelkipásztorára is kiterjedt. Ő sem kivétel a törvények és rendelkezések betartása alól. Rá is ugyanazon szabályok vonatkoznak, mint gyülekezete tagjaira, sőt, ahogy korábban láthattuk, a kálvini hagyomány szerint az egyházi előljárók, tisztségviselők kötelesek jó példát mutatni, hiszen ők Isten reprezentánsai a látható egyházban. Bővebben ld. KISS R.: Egyházi irányítás – Egyházi fegyelmzés. [oldalszám nélkül], Forrás: <https://nti.btk.mta.hu/images/evkonyv/2010/kissreka.pdf> (Utolsó megtekintés ideje: 2020.03.17.)

²⁸³ BUZOGÁNY: A kálvini etikára épített egyházközségi vagyongazdálkodás, 302–304.

²⁸⁴ MÁRKUS M.: i. m., 42.

²⁸⁵ SZABÓ Gy.: i. m., 35.

²⁸⁶ BARÁTH – OROSZ: i. m., 18.; Magyar Péter újonnan megválasztott felsődunamelléki püspök kihirdeti a komjáti kánonok kiegészítéseként a feltételezhetően általa megfogalmazott, presbitériumra vonatkozó szabályrendeletet, mely szerint „minden eklézsiában a presbiterek meglegyenek, ha nagy az eklézsia 12-en, ha pedig kicsiny, 6-an legyenek a közjónak kimunkálódására. A presbiterek tiszt: templomra,

Tiszáninnen ekkor még nem önálló egyházkerületként működött, hanem négy egymástól független egyházmegyeként – bár a pataki iskola ügyeinek intézése miatt az Abaúji, a Zempléni és a Borsodi egyházmegye szorosabb együttműködésben volt egymással, mint az Ungi egyházmegyével²⁸⁷ –, amelyekben az esperesek püspöki hatáskörrel bírtak. A református egyház szervezeti átalakítását jelentős mértékben elősegítette és meggyorsította az a külső, politikai befolyás, amit III. Károly király vallásügyi rendelete, a *Carolina Resolutio* (1731) jelentett. Ez ugyanis arra készítette a protestáns egyházakat, hogy rendezzék közigazgatásukat. A király felszólítja az egyházakat, hogy határozzák meg egyházszervezetüket és az abban kormányzók létszámát, hányan és hol legyenek a szuperintendensek és szuperintendenciák.²⁸⁸ Meglehetősen zavaros kép rajzolódott ki ekkor a magyar református egyház szervezetére, kormányzatára vonatkozóan. Annak érdekében, hogy az egyházi közigazgatási anomáliát rendezzék, a tiszáninenni egyházmegyék lelkészi és világi küldöttei 1733. január 6-án a Zemplén vármegyei Hernádnémetiben gyűltek össze, ahol az addigi négy egyházmegyét²⁸⁹ egy egyházkerület alá vonták és megválasztották első püspöküket, létrehozva ezzel a Tiszáninenni Református Egyházkerületet. A zsinati jegyzőkönyvet a paritás elvének megfelelően három lelkészi és három nem lelkészi küldött hitelesítette. Szentgyörgyi Sámuel püspök 1735-ben zsinati határozatban szólítja fel a borsodi egyházmegye lelképásztorait, hogy gyülekezetükben hozzanak létre konzisztóriumot. E rendelkezését az egyházkerületre is kiterjesztette.²⁹⁰

Újabb fontos állomás az egyházi szervezet és a testületi vezetés kialakulásában a Bodrogkeresztúri konvent (1734), ugyanis itt szervezték a magyarországi református egyházat egyházkerületekké, az államigazgatási határok szerint a Tiszántúlt 13, Tiszáninnent 8, Dunamelléket 8, Dunántúlt 9 egyházmegyével, valamint itt jutott érvényre először a paritás elve a felsőbb egyházi vezetésben, ugyanis a zsinat a kettős vezetés (lelkészi-világi) mellett foglalt állást.²⁹¹ Gyülekezeti szinten ez a presbitériumok útján valósulhatott meg, ezért végzésében elrendelte a zsinat a presbiteri elvek betartását, kimondta, hogy minden egyháznak joga és kötelessége magát a kánonok szerint helyi presbitériummal kormányozni.²⁹² Ugyanakkor a konvent arról is határozott, hogy a nem

parochiára, egyházi tanítóra, schola mesterre s ezeknek rendes fizetésére gondot viselni és az eklézsia mindenféle bonumira vigyázni és szent eklézsia tisztaságát őrzeni." ld. SZABÓ: i. m., 35.

²⁸⁷ ZSOLDOS: Levélváltás Vay Ábrahám és Szemere László között, 878.

²⁸⁸ DIENES: Első püspökválasztás a Tiszáninenni református egyházkerületben, [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/dienes.htm> (Utolsó megtekintés ideje: 2020.04.23.)

²⁸⁹ Korábban Vay Ábrahám – a későbbi tiszáninenni egyházkerület világi kormányzója – Ráday Pálhoz írt levelében javaslatot tesz a tiszáninenni megyék szuperintendenciává alakulásra. „*Minthogy pedig Superintendensek felől való repraesentationak is most léssen ideje, vékony elmém szerint úgy gondolkoznám: hogy ámbár Abaúji, Zempléni, Borsodi és Ungi Tractusok eddigh Superintendentia nélkül, csak magánosan voltanak s subsistáltak nem fogna ártani az négy Tractust egy Superintendentia alá úgy, hogy mindenikének lenne külön-külön Esperestye ugyan; de egy Superintendenstül lenne az négy Esperesteknek függések Tiszántúl, Dunáninnen és túl, úgy Erdélyben lévő Superintendenciák formája szerint...*” Közli: ZSOLDOS: i. m., 878–880.

²⁹⁰ RUZSA-NAGY: i. m., 43.

²⁹¹ GÖRÖMBEI: Az ev. református egyház Szabolcs Vármegyében, 356.; BARÁTH – OROSZ: i. m., 18.

²⁹² KORMOS: i. m., 110.; FAZAKAS: Demokrácia vagy zsinat-presbiteri rendszer?, 30.

lelkészi egyháztagok a magasabb szervezeti szinteken is részt vehetnek a kormányzásban, így létrejött egyházmegyei és egyházkerületi szinten is a kettős elnöki rendszer.²⁹³

Szintén a csendes ellenreformáció időszakára esett a debreceni konzisztórium megszervezése (1739) és működése. Az állami törvényeknek eleget téve az egyházigazgatási feladatok ellátására új testületet hoztak létre, amelynek tagjai a város lelkészei és a kollégium professzorai mellett a városi tanács szenátorai, valamint a város orvosai. Ezt a konzisztoriális testületet nevezik 1796 után presbitériumnak.²⁹⁴ A konzisztórium foglalkozott az egyház szervezeti, igazgatási és fegyelmi kérdéseivel,²⁹⁵ ezen kívül a református oktatás nem csak tudományos, hanem lelki tartalmával is.²⁹⁶ Később az idővel Magyarország legnagyobb számú presbitériumává váló 100 fős testület a cívisváros mindennapjait érintő tűzvészekkel és szélviharokkal járó problémák megoldását is magáénak tudhatta. A konzisztórium élén a lelkész világi elnöktársaként, kurátorként a főbíró állt, akinek tisztségével együtt járt a testület társelnöki pozíciója.²⁹⁷ A főbíró kettős tisztsége „hagyománnyá” vált, s ez a szokásjog még 1849-ben is fennállt. Nem tudott tehát teljes mértékben függetlenedni a városi és az egyházi vezetés.

Az erdélyi ország részben teljesen másképp fejlődött a reformáció. Míg Nyugat-Magyarországon demokratikusabb elképzeléseket több-kevesebb sikerrel a gyakorlatban is alkalmazni tudták, addig Erdélyben képtelenek voltak kilépni a rendi keretek közül. Köszönhető ez a jogi és vallásügyi helyzetnek²⁹⁸ és talán a nemesi patrónusoknak, akik közül Bethlen Gábor fejedelem 1629-ben nemesi címet adományozott a lelkipásztoroknak és utódaiknak²⁹⁹ az azzal járó társadalmi elismertséggel, kúriával, (egyházi) vagyonnal. Ennek számontartására alakult a helyi gyülekezeten belül a világi tisztségviselőkből, azaz gondnokból (helyenként gondnokhelyettes is), egyházfiból és a „választott emberekből” (esküdtek, konzisztórium, presbitérium) álló, lelkipásztort segítő csoport.³⁰⁰

A marosvásárhelyi zsinat (1722) evangélikus minta alapján kívánja bevezetni a gondnoki tisztséget az egész erdélyi református egyházban, ezt elősegítendő kidolgozza az egyház világi testületének feladatkörét. A 15 pontban megfogalmazott szabályzat megalapozza a „választott emberek” testületének tekintélyét a gyülekezet előtt, ismerteti a gondnok kötelességeit, a gondnokválasztás idejét, a gyűlések tartásának rendjét, a lelkésznek és iskolamesternek járó javadalom megfizetésének hogyanját, a szabályzat ismertetésének idejét. A végzés nem hozott változást a patrónustól való függetlenedés terén, ugyanis többnyire nemesi származású, így befolyásos és tehetős férfiakat tettek meg gondnokká. A 18. század végén is fennállt ez a rend, sőt előfordult, hogy maga a

²⁹³ BARÁTH – OROSZ: uo.

²⁹⁴ uo.

²⁹⁵ A debreceni református egyház a 18. század első felében már törekedett a társadalmi integritásra a templomban. A konzisztórium feljegyzései tanúskodnak arról, hogy az istentisztelet látogatásának hanyagolói és az úrvacsora elmulasztói a presbitérium tartsa számon származástól függetlenül. ld. G. SZABÓ: A Debreceni Református Kollégium a „Pedagógia századában”, 147.

²⁹⁶ Általános bűntört rendelt el, majd vont vissza a Kollégium katolikusok általi fenyegetettsége miatt. G. SZABÓ: Debrecen Kollégiuma Kazinczy diákkorában, 80.

²⁹⁷ BARÁTH – OROSZ: i. m., 18.; GÁBORJÁNI SZABÓ: Hitvitáktól a grammatikusok dühéig, 277–311.

²⁹⁸ RUGONFALVI KISS: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben, 284–285.

²⁹⁹ RUGONFALVI KISS: i. m., 293–298.; BUZOGÁNY: Világi tisztség és testület, 41.

³⁰⁰ BUZOGÁNY: uo.

patrónus tartott igényt a gondoki tisztségre.³⁰¹ Emiatt a presbitérium hosszú ideig nem lett demokratikus egyházi testület Erdélyben. Buzogány Dezső éppen ezért elhagyja a presbitérium megnevezést, amikor az egyházközségben működő világi testületről beszél, hiszen meggyőződése, hogy a 17–18. századi Erdélyben még nem a reformátori elvek szerint, és a Nyugat-Európában már kialakult gyakorlat szerint működött a gyülekezet kormányzó testülete. A világi testületre itt csak az egyházközség külső életének megszervezése és anyagi ügyeinek rendben tartása hárult, s egyáltalán nem kapta meg a konzisztórium klasszikus értelemben vett legalapvetőbb feladatait: az Ige tiszta hirdetése és a sákramentumok kiszolgáltatása feletti őrködés, valamint az egyházi fegyelmezés jogát. Ez utóbbit részben a lelkész, részben a meghatározott időnként kiszálló vizitációs bizottság gyakorolta. Az eltérő (rendi–polgári) társadalmi berendezkedésből adódóan a presbiteri egyházkormányzati modell Erdélyben nem volt megvalósítható.

A magyarországi társadalmi berendezkedés ellenére egy 1741-es írásos feljegyzés bizonyítja, hogy Porkoláb István szabolcsi kisnemes körül egy olyan közösség szerveződött, amelynek jobbágy és cigány tagja is volt,³⁰² ezzel mintegy tökéletesen ellentmondva a Szatmárnémeti Zsinat végzéseinek.

2. Egyházkormányzás a Pápai zsinat artikulusainak tükrében

A Pápai zsinat (1630) artikulusai kétféle értelemben beszélnek a presbitériumokról, hiszen Kanizsai püspök a kollektív egyházkormányzás elkötelezettjeként nem csak helyi, hanem egyházmegyei és -kerületi szinten is megszervezi a „szent tanácsot”, amelyet szintén presbitériumnak nevez.³⁰³ Azonban kimondja, hogy a felsőbb egyházi testületek tagjait nem a laikusok, azaz a nem lelkészi gyülekezeti tagok közül kell választani, hanem épp ellenkezőleg: „abba a tanácsba (szent tanácsba, presbitériumba) csak feddhetetlen életű lelkipásztorok vétessenek föl.”³⁰⁴ A IV. fejezet 1. pontjában egészen konkrét meghatározást olvashatunk, amely a mai egyházmegyékhez hasonló szervezet meglétét tükrözi. „Közönségesen az összes lelkipásztorokat általában, sajátlag magukat az espereseket, tágabb értelemben pedig az esperesek mellérendeltjeit szoktuk presbitereknek mondani és tartani. [...] 3. Mivel maguk az esperességek nem egyenlők, – mert az egyikben nagyobb a lelkészek száma, mint a másokban, – ezért azok nagyságához képest választassanak a presbiterek vagy mellérendelték azok közül, akik az esperesek felügyelete alá tartoznak [...]” A presbiterek feladata – akik maguk is lelkészek – a zsinati hatáskört el nem érő egyszerűbb házassági konfliktusokban való bíraskodás volt.³⁰⁵ Itt vonhatunk párhuzamot a presbitérium és a kálvini konzisztórium, mint egyházi házassági bíróság intézménye között. Az éves vizitáció alkalmával az esperessel együtt a presbitérium vizsgálta a lelkész alkalmasságát, munkavégzését, magatartását is, és jogában állt elmarasztalni, figyelmeztetni vagy akár szolgálati helyéről elmozdítani a

³⁰¹ BUZOGÁNY: Világi tisztség és testület, 45.

³⁰² BALOGH: Kérdések, hipotézisek, feladatok, 5.; bővebben: FAZEKAS: Protestáns megújulási mozgalom és szektaügy, 121–145.; MOLNÁR – SZIGETI: Református népi látomásirodalom, 157.

³⁰³ SZABÓ Gy.: i. m., 31., MÁRKUS M.: i. m., 41.

³⁰⁴ THURY: i. m., 246.

³⁰⁵ THURY: i. m., 250.286.

hanyag vagy morálisan megkérdőjelezhető viselkedést tanúsító lelkipásztort.³⁰⁶ Új vonás ennek a testületnek a megjelenése az egyházi közigazgatásban és az egyházkormányzatban.

A presbitérium a zsinat végzése értelmében – ahogy láthattuk – egyfelelő az esperes és a püspök mellé választott lelkipásztori testület, másfelől viszont, az egyházközség igazgatását végző, a lelkipásztort és a gyülekezet életét az egyházfegyelmelés terén is segítő nem lelkészi tanácsadó testület lett.³⁰⁷ Ez is ismeretlen volt eddig a magyar protestáns gyakorlatban, hiszen a disciplina gyakorlása lelkipásztori vagy városi tanácsi privilégium volt. A Pokoly által közölt Fogarason megtalált presbiteri szabályzatból kiderül a testület feladat- és jogköre. Szabályozták a házasságkötés rendjét, feltételeit, a sákramentumok kiszolgáltatásának rendjét, az úrvacsora idejét (három hetente és karácsony, körülmetélkedés, szenvedés, feltámadás, mennybemenetel, Szentlélek kitöltetése ünnepén), a temetések idejét és módját, az istentiszteletek és imaidők alkalmait, valamint a presbiterek feladatait, melyek eszerint: a tanítás és a sákramentumok tisztaságának felügyelete; a lelkipásztor, az iskolamester, a tanulók és a szolgálók magatartásának, erkölcsi életének felügyelete; intés a Mt 18 alapján; lelkipásztor és iskolamester beengedése és elbocsátása a gyülekezetből; exkommunikáció gyakorlása; penitencia meghatározása; az esetekről jegyzőkönyv vezetése.³⁰⁸ A kálvini elvek alapján megszervezett presbitérium nem egyházigazgatási szerv volt tehát, hanem bírói, amely a gyülekezet és a lelkipásztorok erkölcsi állapotára ügyelt. Létrehozásának célja az ékes és szép rend megőrzése, az őrálói szolgálat betöltése Isten földi egyházában. Ehhez olyan tagokat kellett választani a testületbe, akik „becsületességgel, józansággal, szerénységgel, alázatossággal és más erényekkel” kitűnnek társaik közül, hogy a gyülekezetnek „mintegy jóillatú virágai s a kegyességnek élő példái”³⁰⁹ legyenek. A presbitériumi tagság nem hatalom, hanem kiváltság. A szorgalom és hűség gyakorlásában példamutatónak kellett lennie annak, akit erre a tisztségre méltónak találtak. A pápai egyházközség protokollumának 1650. július 3-án kelt feljegyzésében rögzítettek szerint három rend tagjai közül (vitézi, nemesi, városi/polgári) kellett választani az egyházkormányzatot.³¹⁰ Ebben a történelmi időszakban fontos volt az egyház, a vallás védelme, így a presbitériumnak az is feladata volt, hogy egyházát megvédje. Ennek okán – bár nem teljesen demokratikus módon – előnyt élveztek a választás során a tehetős nemesség és polgárság tagjai, illetve a várvédő katonaság.³¹¹ Elvileg a jobbágyság is választható volt, de a gyakorlat ezt nem igazolta. Belátható, hiszen a jobbágyság és a nemesség ugyanazon vezető testület tagjaként, mintegy azonos társadalmi szinten és

³⁰⁶ SZABÓ Gy.: i. m., 33.

³⁰⁷ A Pápai Zsinat 5. cikkulusa szerint: „néhányan kiválasztatva a lelkész mellé rendeltessenek, hogy éppen abban a gyülekezetben, annak oldala mellett, legyenek mintegy egyházi tanácsosok, erkölcsi felügyelők és az egyházi fegyelmelés gyakorlásában hűséges segítőtársak, akik az imádkozó Mózes kezeit az amálekíták ellen fenntartják, hogy kifáradva el ne lankadjanak, akiket az esetleges ügyeik intézése végett, a lelkész tartozik magához meghívni s azoknak közös tanácsával magát megszilárdítani s a fegyelmet gyakorolni.” SZABÓ Gy.: i. m., 31., THURY: i. m., 253.

³⁰⁸ POKOLY: i. m., 209. 217–219.

³⁰⁹ THURY: i. m., 246.

³¹⁰ SZABÓ: i. m., 28–29.

³¹¹ POKOLY: i. m., 209–210, SZABÓ Gy.: i. m., 29.

pozícióban elképzelhetetlen volt, mégha hitélete indokoltta is tette volna egy jobbágy presbitériumba való beválasztását.

Kanizsai presbitériumra vonatkozó szabályai ³¹² rövid időn belül nemcsak Dunántúlon, hanem Zemplén vármegyében is ismertté lettek, noha az ország keleti részében nem ment gördülékenyen a nem lelkeszi tagok egyházi tisztségbe való beállítása.³¹³

3. Az 1881-es debreceni Alkotmányozó zsinat

A felvilágosodás szellemében uralkodó II. József türelmi rendeletével (1781) lehetőséget biztosított a protestánsok szabadabb vallásgyakorlatára. Ennek hozadéka az lett, hogy az 1791-es budai zsinatok határozatai lefektették az egységes egyházszervezet és az egységes irányítás megteremtésének alapjait. A 155 cikkből álló törvénykönyv az egyházkormányzás, az egyházi fegyelem, a házasságügy, az iskolai szervezet és a vagyonügy kérdéseivel foglalkozott. Vissza akarta állítani a házassági ügyekben való bíráskodás jogát és az evangélikus egyházzal együtt főkonzisztóriumot és egyetemes főgondnoki hivatalt állított volna föl, de ezek a rendelkezések királyi szentesítés hiányában nem emelkedtek jogerőre.³¹⁴

Az egész történelmi Magyarországra érvényes alkotmány és egyházszervezet kialakítása – ahogy láthattuk – eddig még lehetetlen volt. Az első országos érvényűnek tervezett szabályozás nem belső kezdeményezésen alapult, hanem az osztrák kormányzat által 1859-ben kiadott protestáns Patens révén. Ezt a rendeletet sem a magyar reformátusság, sem az evangélikusok nem fogadták el.³¹⁵ A kiegyezés után (1867) belső szükségszerűséggé válik a református egyházkerületek egységének megteremtése, autonómiájuk viszonylagos megőrzése mellett, ugyanis a reformátusságnak nem volt felhatalmazással bíró érdekképviselője a Parlamentben, ahol őket is érintő kérdések tárgyalása is folyt.³¹⁶ Egyedi problémák megbeszélésre, egyszeri alkalomra szóló hatáskörrel hívták össze szükség esetén az egyetemes konventet, amelynek feladata volt az egyháztestek képviselője egymás és az állam felé,³¹⁷ de nem volt sem jogalkotó, sem végrehajtó, sem a teljes egyház érdekeit képviselő testület. Tiszántúl nem tartotta helyesnek a budai zsinaton tárgyalni és a többi egyházkerület által támogatott elképzelést,

³¹² A szabályzat teljes szövegét közli: THURY: i. m., 281–295.

³¹³ Medgyesi *Dialogus politico-ecclesiasticus* és a Fogarasi egyházközség mátrikulái tanúskodnak erről. POKOLY: i. m., 204, 206.; SZABÓ: i. m., 29, 32.

³¹⁴ LADÁNYI: A református egyház (1867–1918), 309.

³¹⁵ 1860. október 8-án Debrecenben a tiszántúli, nem sokkal ezután Sárospatakon a tiszáninneni egyházkerület is gyűlést tartott, ahol arról határoznak, hogy nem hajtják végre a pátensben foglaltakat, sőt a tiszáninneni kerület megválasztotta és be is iktatta új püspökét és főgondnokát. Az evangélikus egyház szintén a pátens be nem tartásáról határozott a Kézsmárkon tartott gyűlésükön. A tiltakozás oka hitvallás jellegű. Egyfelől a pátens elfogadásával lemondanának önkormányzatiságukról, aminek eredményeképpen a zsinat-presbitéri egyházszervezet megszűnne és helyébe a püspöki rendszer lépne, másfelől azért kell megtagadni a rendelkezést, mert annak több pontja is támadó jellegű a protestánsok hitgyakorlatára nézve. Lásd még: BOLYKI–LADÁNYI: Református egyház 1918–1948 között, 7–12.; BALLAGI: A protestáns pátens és a sajtó, (Különlenyomat a Protestáns Szemle 1892. évf. I-II. füzetéből), Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest, 1892.

³¹⁶ MOLNÁR: Az 1881-es debreceni alkotmányozó zsinat, 82–84.

³¹⁷ [Szerző nélkül]: Konvent, 199.

miszerint a közös ügyek képviselése érdekében alakuljon egy központi igazgatási szerv, így a négy egyházkerület önálló egyházszervezetként működött tovább. Változást a konvent működésében csak a debreceni zsinat (1881) hozott.

1877-ben a tiszántúli egyházkerület nem lelkészi tagjainak kérésére összehívták a konventet Budapestre, melynek az országos zsinat előkészítését szabták feladatául. Négy évnyi előkészítő munka után 1881. október 31-én id. báró Vay Miklós tiszáninenni főgondnok nyitotta meg a zsinat első ülését. A gyűlés jelentősége többek közt abban áll, hogy a jogszokások egységesítésével megalkották az egyházalkotmányt, valamint új feladat- és hatáskörrel ruházták fel a konventet. A konvent a zsinati ülések közötti időszak igazgatási testületévé vált, tagjai a paritás elve alapján, az egyházkerületek – ekkor már az erdélyi is – püspöke és főgondnoka, valamint az egyházkerületi közgyűlések által a hívek számarányában megválasztott lelkészi és világi képviselők. A testület feladata különösen a református egyház képviselése a különböző felekezetek, valamint az állam felé, minden olyan ügyben, amely az egyházat egyetemesen érinti, intézi az egyházkerületek által fölterjesztett ügyeket, védelmezi az egyház törvényes jogait, végrehajtja és végrehajtatja a zsinat határozatait, szabályozza az iskolaügyet és gondozza a diaszpórát.³¹⁸

A zsinat lényegében nem változtatott a korábban kialakított egyházszervezeten, az egyházi közigazgatási határokon, és a nagy gyülekezetek felosztásának kérdését is elhalasztotta, létrehozta az egyházi közalapot (*domestica*), kimondta, hogy az egyház önmagát zsinat-presbiteri rendszer szerint kormányozza. Ez az alulról felfelé, a helyi gyülekezetektől egészen a zsinatig szerveződő, lelkészi és nem lelkészi tagokból álló organizáció lett az Evangélium Szerint Reformált Magyarországi Keresztyén Egyház. Annak érdekében, hogy a testületi kormányzás az egyház legelemibb szintjén, a lokális közösségekben is megvalósulhasson, a zsinat minden egyházközsége kiterjesztette a presbitérium felállításának kötelezettségét. A lelkész-, a gondnok- és a presbiterválasztás jogát az egyházközség tagjainak hatáskörében hagyta, melyet a képviselők gyűlése (egyházközségi közgyűlés) gyakorolt, s ugyancsak ők határoztak vagyoni ügyekben is.³¹⁹ Ez a demokratikus irányba mutató kormányzás ma talán már nem meglepő számunkra, de a 19. században meglehetősen szokatlan eljárásnak számított, különösen az erdélyi egyházkerületben, ahol a gyülekezetekben nem a presbitérium, hanem a patrónus irányított, az egyházkerületi közgyűlésben való részvételre pedig egyéb világi hivatali tisztség jogosította fel a tagokat.³²⁰ Nem elsősorban azért, mert az autonóm gyülekezetek irányítása saját tagjainak kezében volt, hanem leginkább azért, mert a feudális rendből átöröklődött szociális különbségek még erősen jelen voltak, sőt a társadalmi változások következtében mind inkább kiéleződtek. Ekkor a presbiteri tisztség már nem volt hitvallásos magatartáshoz kötve, egyre általánosabb gyakorlattá vált, hogy a presbiterek világi állásuk, születésük alapján, politikai-társadalmi befolyásuk miatt lettek a testület tagjává.³²¹ A 16. századi rendi gondolkodás maradványa lesz később az is, hogy a püspök (pl. Ravasz László református, Raffay Sándor evangélikus és Mindszenty József római

³¹⁸ LADÁNYI: i. m., 309.

³¹⁹ MOLNÁR: i. m.: 87–88., BOLYKI – LADÁNYI: i. m., 9.

³²⁰ RAVASZ: Emlékezéseim, 86.

³²¹ KORMOS: i. m., 110.

katolikus hercegprímás) hivatalból volt tagja a parlament Felsőházának zsinati elnöki tisztségéből adódóan.³²² Az egyházi hivatal 19–20. századi bürokratikus gyakorlata kialakított egy olyan torz szemlélet a református egyházban, amelynek súlya ma is érezhető. Ez pedig a lelkipásztori szolgálat lelkipásztori hatalommal való fölcserélése.

A 19. századra a vezetésről vallott nézetek megváltoztak: a presbiterek a népképviselési elv szerint a gyülekezet megbízottai lettek, nem pedig Krisztus elhívása alapján az Isten egyházának képviselői.³²³ Ez pedig egyáltalán nem egyezik már a kálvini egyházkormányzat alapelveivel, sem az első keresztyén gyülekezetek gyakorlatával.

4. Testületi vezetés alakulása a Magyarországi Református Egyházban a 20. században

4. 1. Az átalakulások időszaka

A 19. századra a vallásszabadság kérdése a polgári átalakulás kiemelkedő területévé vált. Az 1848-as polgári forradalom a vallásszabadság és a felekezeti egyenjogúság megteremtését is célul tűzte ki (1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában),³²⁴ de a minden felekezetre kiterjedő teljes lelkiismereti és vallásszabadság csak 1895-ben valósult meg Magyarországon (1895. évi XLIII. tv.). Ennek köszönhetően a 19–20. század fordulójára a református egyház közjogi helyzete megszilárdult. Mire azonban a külső keretek lehetővé tették volna a belső épülést, az egyház a szekularizáció hatásaival szembesült.³²⁵ A század második felében a református egyházi vezetés egyre jobban beépült az állami-társadalmi rendbe, s ott egyfajta „másodosztályú államegyházi státusra” törekedett.³²⁶ Az alábbi történelmi tények bemutatása azért szükséges, hogy az egyházkormányzati viszonyok, az esetleges anomáliák világossá váljanak.

Az I. világháború okozta történelmi, politikai és társadalmi változások következtében – az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésével, a Nemzeti Tanács megalakításával és a független Magyar Köztársaság kikiáltásával – egyre inkább előtérbe került az állam és az egyház teljes szétválasztása, az egyházak magántestületekként való kezelése és az egyházi birtokok köztulajdonba vétele.³²⁷ Ám a magyar református egyház mindennapjai még feudális elemekkel voltak átszöve, holott az gyökereiben hordozza a polgári átalakulás igényét.³²⁸ A református egyház felsővezetése demokratikus hagyományait figyelembe véve állást foglalt a legfontosabb politikai és egyházi kérdésekben. Így a

³²² HORVÁTH: Ravasz László és a zsidómentés, [oldalszám nélkül], Digitálisan elérhető: <https://zsinatilevtar.hu/ravasz-laszlo-es-a-zsidomentes> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.22.)

³²³ Bővebben: RÉVÉSZ: Presbitéri rendszerű-e a magyar református egyház?, 23., KOVÁCS J.: A református egyházalkotmány alapvető kérdése, 1948.; FAZAKAS: Demokrácia vagy zsinat-presbitéri rendszer?, 30.

³²⁴ BALOGH: 19. századi előzmények, 287.

³²⁵ Bogárdi Szabó István a szekularizációt két, egymást követő szakaszban látja érvényesülni a református egyházban. Az első 1945 és 1953 közötti ún. durva szekularizáció, amely politikailag tervezett és végrehajtott, az egyházak működését erősen korlátozó intézkedések sorozata volt; a második pedig a „mentális-szellemi” szekularizáció az 1960-as évek elejétől. Erről bővebben: BOGÁRDI SZABÓ: Egyházvezetés és teológia, 15–21.

³²⁶ LADÁNYI: A református egyház (1867–1918), 311.

³²⁷ LADÁNYI: A polgári demokratikus forradalom, 327.

³²⁸ LADÁNYI: A polgári demokratikus forradalom, 329.

szeperáció kérdésében is nyilatkozatok jelentek meg a különböző egyházi lapokban.³²⁹ A különválasztás jogilag azt jelentette, hogy az állam magántársaságokként, egyesületekként tekint az egyházakra, a hitgyakorlást pedig az ember magánügyének tartja, így a közösségi szférából az a magánszférába kerül át. Elméletben a szeperáció biztosítja az egyházak számára az egyenjogúságot az állam felé, valamint az önszerveződés és működés teljes szabadságát. Ennek kereteit az állam törvényi szabályozással megteremti. Tehát célja nem az egyházak ellehetetlenítése, majd teljes felszámolása. A Forradalmi Kormányzótanács, a Közoktatásügyi Népbiztosság és a Vallásügyi Likvidáló Országos Bizottság tevékenysége azonban nem ezt mutatta. Rövid időn belül számos rendelkezés született az iskolák vallásilag semlegessé tételéről, az egyházi könyvtárak, levéltárak köztulajdonba vételéről, az egyházak vagyonekobbzásáról, az alapítványi vagyon köztulajdonba adásáról.³³⁰

A külső feszültségek mellett az egyház belső életét a századforduló óta nehezítette, hogy az egyházkormányzatban addig többségben lévő kis- és középnemesi réteg társadalmi szerepe, befolyása csökkenni kezdett. Az urbanizáció következtében gyökerüket veszített egyháztagok integrálása, a lelki élet sivársága, valamint a szociális, gazdasági, szervezeti és strukturális problémák megoldatlansága is akadályként mutatkozott az egyház belső életének megerősödésében. A moralizáló jellegű igehirdetések megpróbálták ugyan útmutatást adni a társadalmat érintő kérdésekben, de ezek kevésnek bizonyultak.³³¹ Az ébredési mozgalmak, református egyletek és egyesületek

³²⁹ „A magyar református egyház négyszázéves életében mindig ennek a szabadságeszménynek volt meggyőződéses hitvallója, hű harcosa és igazi vértanúja. Ma is diadalmas örömmel, teljes odaadással csatlakozik az ifjú magyar népköztársasághoz, mint kezdettől fogva hathatósan részt vett az önálló, szabad, demokratikus és szociális magyar népállam szellemi és társadalmi előkészítésében és mostani diadalra juttatásában is. Nem is tehetett mást, mert ez a magyar református egyház a maga legsajátosabb területén, a valláserkölcsi élet és közművelődés terén a szabadságnak, egyenlőségnek és testvériségnek emberfelszabadító és életnemesítő eszméit hirdette az élő szónak és nyomtatott gondolatnak minden eszközével és ezeket érvényesíteni is törekedett.” Szerző nélkül: Részlet az Országos Református Tanács elnökségének felhívásából, 341.; „Amint végzetes tévedésnek tartom szembehelyezkedni az új szociális rend kialakulásával, éppoly kevésbé tartom megengedhetőnek, hogy az egyház materialista elveknek behódoljon. Az új társadalmi rend nincs ellentétben a keresztyénség elveivel, sőt az evangélium a gőzgépek korát 18 évszázaddal megelőzve, elhintette már annak csíráit. Ezért a keresztyénség és a mai társadalmi törekvések között, az utak különbözősége dacára is lehetséges kooperáció. (...) Véleményem szerint abba bele kell nyugodnunk, mert az előbb, vagy utóbb úgyis elkövetkezett volna, mint az újabbkori egyházpolitika elkerülhetetlen irányzata. Bele kell nyugodni, mert ez az egyházpolitika az egyház szempontjából is helyes, elfogadható, sőt az egyház tulajdonképeni jellemét tekintve az egyedül megfelelő. Bele kell nyugodni, sőt támogatni is kell, mert a jövőben csakis az újonnan kialakuló rendszerben töltheti be az egyház azt a hivatását, melyet nem önként vállalt, de amelyre a gondviselés rendelte, t. i. hogy a vallás erőt, életet adó vigasztalását eljuttassa a megfáradtakhoz és megterheltekhez, akik az ilyen egyháztól jövő evangéliumot nagyobb készséggel veszik be, mint annak az egyháznak igehirdetését, melynek őszinteségében nem bíznak, melyet nem a Krisztus evangéliuma sáfárának, hanem a gazdagok és hatalmasok megfizetett ágensének tartanak.” POKOLY: Az egyház és állam szétválasztása, 12.

„Az állam és egyház szétválasztása ma nem bír még napi aktualitással. Inkább »az idő hosszabsága«, mint »rövidebbsége« választ még el tőle. Készülünk reá mégis lehet, sőt kell. Szükséges róla beszélnünk. De eleve zárjunk ki két dolgot: a bekövetkező esélytől való minden elvi idegenkedést – és egy olyan szétválasztásnak még a halvány gondolatát is, mely tanügyi és szociális szolgálatainkat megfojtaná.” VICTOR: Egyház és állam szétválasztása, [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://mek.oszk.hu/08200/08256/08256.htm#31> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.23.)

³³⁰ LADÁNYI: A Tanácsköztársaság és az egyházak, 331–332.

³³¹ BOGÁRDI SZABÓ: Kálvin és kálvinizmus-irányzatok Magyarországon, 342–343.

ugyanerre törekedtek jelentős lelkigondozói munkát végezve az 1. világháború alatt és után.

Már a világháború előtti években elindult a protestáns egyházak részéről az olyan szervezetek, egyesületek létrehozásának folyamata, amelyeknek célja az 1848. XX. törvénycikk megvalósítása, valamint a felmerült társadalmi, egyházsociológiai és hitéleti problémák orvoslása volt. Ilyen a Budapesten 1907-ben létrejött Országos Református Lelkészegyesület (ORLE),³³² melynek első elnöke Baltazár Dezső későbbi püspök (akkor még az alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegye esperese) lett. Az ORLE nem csupán a lelkészek anyagi segítésében és a hitélet „felvirágoztatásában” vállalt jelentős szerepet, hanem a lelkészképzés és istentisztelet reformját, a belmisszió ügyét és a világháború okozta testi-lelki nyomorúságok orvoslását (lelkészcsaládokat, katonaothonokat, hadiözvegyeket, árvákat) is fölkarolta.³³³ A szükségessé vált „új reformáció” törekvéseit a Pesti Egyházmegye és a teológiai akadémia tanárai az 1918. novemberében megvitatták és elfogadták, létrehozva ezzel az Országos Református Tanácsot.³³⁴ Törekvéseiket egyházpolitikai, egyházalkotmányi és belső egyházi reformok köré csoportosítva fogalmazták meg.³³⁵ Az egyház és benne előljáróinak útkeresését mutatja véleményem szerint az is, hogy Somogyban Tildy Zoltán református lelkész (akit 1946-ban a második Magyar Köztársaság köztársasági elnökévé választottak) megalapította a lelkészek szakszervezetét, de tudomásunk van a Nagyatádvidéki református lelkészek szakszervezetének, valamint az Alsó- és Felsőborsodi Református

³³² Alapszabályai és célkitűzései megjelentek a Dunántúli Protestáns Lapban 1907. március 3-án. DPL 17. (1907/9), 150–154.

³³³ CSOHÁNY: Kilencven éve alakult az Országos Református Lelkészegyesület, [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: https://egyhaztortenetiszemle.hu/wp-content/uploads/2021/02/csohany-orle.htm#_ftn6 (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.23.)

³³⁴ „A pesti ref. egyház lelkészei november 15-én értekezletet tartottak. A délelőtti tanácskozáson határozati javaslatot fogadtak el, melyet a Nemzeti Tanácshoz testületileg vittek el. Határozott állásfoglalás volt ez a demokratikus köztársaság mellett, fogadástétel a forradalom nagyszerű vívmányainak megtartására. A délutáni értekezleten alakult meg az Országos Református Tanács, amely egységesen szervezni és irányítani akarja azt a mozgalmat, amelynek célja a magyar ref. egyház szervezetének és szellemének kálvinista keresztyén irányban való átalakítása, az új idők követelményeihez való idomítása. Az Országos Református Tanács lelkészelnöke, Haypál Benő budai lelkész, a világi elnök helye még üres. A magyar ref. egyházban egyházi és világi elem között nincs különbség. Az egyházkormányzatban paritás elve az uralkodó, éppen azért nem »Papi Tanácsot«, hanem Református Tanácsot szerveztünk.” [Szerző nélkül]: Krónika, 345.

³³⁵ Ilyenek: új zsinat összehívása új választás alapján; új egyházalkotmány; a Konvent eltörlése; általános egyházmegyei és egyházkerületi tisztújítás; az egyházi közigazgatás és bíraskodás különválasztása; az egyházi ülések fő témája a gyülekezetek belső élete legyen; nagy létszámú egyházközségek kisebb önálló gyülekezetekké alakítása lelkigondozói szempontok szerint; szórványok ügyének intézményes rendezése; egyházmegyék és egyházkerületek új, arányos felosztása; a szertartások korszerűsítése; lelkészek teljes jogegyenlősége; a lelkészválasztások reformja; a lelkészi díjlevelek rendezése; tanárok, tanítók jogviszonyának rendezése; nők aktív és passzív választójogának törvénybe iktatása, a vallástanítás és nevelés reformja a konfirmáció megfelelő átalakításával; a teológiai tudományos képzés és a gyakorlati lelkésznevelés reformja; lelkészek továbbképzése, gyülekezeti munkások részére hiterősítő és tudományos tanfolyamok rendszeresítése; az egyházhoz való tartozás kényszerének („hitkényszer”) valóságos eltörlése; egyházfegyelem; a belmissziói munkáknak és szervezeteknek az egyház egyetemes szervezetébe való beépítése; a református egyházak világszövetségbe való tömörítése; az egyházi sajtó színvonalának emelése. LADÁNYI: Polgári demokratikus forradalmak, 330.

Egyházmegyék lelkipásztorai által létrehozott szakszervezet megalakulásáról is.³³⁶ Emellett Somogyban és Borsodban is testületileg léptek be a lelkipásztorok a szociáldemokrata pártba.³³⁷ Ezek okait Molnár Sándor Károly kutatásai alapján három pontban határozhatjuk meg: (1) az Osztrák-Magyar Monarchia idején létrejött érdekvédelmi szervezetek vagy egyházpolitikai tényezővé váltak, vagy az államforma megváltozásával feloszlottak, (2) a belépés bizonyos tömörülésekbe biztonságtudatot, az érdekvényesítés sikerének kulcsát adhatta az állam és egyház szétválasztása után jelentkező egzisztenciális nehézségek idején, hiszen (3) az egyházközségek bevétele jelentősen csökkent a szabad vallásgyakorlat bevezetésével. A gyülekezeteknek önfenntartóvá kellett volna válniuk,³³⁸ de ez az adott körülmények között lehetetlen volt. Jóllehet ezek a szervezetek nem az egyházi közigazgatás, s nem is az egyházkormányzat részei, létrejöttük azt mutatja, hogy a református egyházkormányzat tehetetlen volt a gyülekezetek és lelkipásztoraik problémáinak orvoslásában, valamint azt is, hogy milyen összefonódások voltak tapasztalhatók – a szeparáció ellenére – egyház és állam között.³³⁹ Csűrös András felhívja a figyelmet arra, hogy a háború évei alatt meggyengült gyülekezetek és lelkészek a szociális-társadalmi igazságosságot és békét vágyják, ezért állnak a Tanácsköztársaság eszméi mellé, ám hamar rá kellett jönniük, hogy a felszín alatt mindez diktatúrát, állami terrort és az egyházak kifosztását jelenti.³⁴⁰ Ebben az időben valódi egyházkormányzatról nem beszélhetünk. Magyarország területei – s ezzel együtt egyházi közigazgatási területei – idegen (Debrecen román, Kassa cseh) megszállás alá kerültek. A folyamatos megfigyelések és ellenőrzések következtében az egyházkormányzat fokozatos testületeinek munkája ellehetetlenült. A megmaradás és a létfenntartás mindennapi küzdelmei mellett az optimális működéséről szó sem lehetett, holott a lelkipásztorok és az esperesek várták volna a megfelelő iránymutatást.³⁴¹

³³⁶ MOLNÁR: „A lelkészársaknak ma még nem írhatunk mindenről”, 165.; A somogyi és a nagyatádvidéki lelkészszakszervezet megnevezés Csűrös András kutatásai szerint ugyanazt a csoportot jelöli. Erről bővebben: CSÜRÖS: A lelkészszakszervezet, 315–320.

³³⁷ LADÁNYI: A Tanácsköztársaság és az egyházak, 334.; A lelkészértekezleten megjelent a párt képviselője is, aki köszöntő szónoklatában üdvözölte a lelkipásztorok szervezetét és beszélet arról a munkáról, amit ezután tőlük a társadalom vár, s amire protestáns hagyományai és felvilágosult, modern irányú fejlődése kötelezi, sőt predestinálja a lelkészt. MOLNÁR: i. m., 168.

³³⁸ MOLNÁR: i. m., 161–164.

³³⁹ A „lelkészszakszervezet” kifejezés értelmezését éppen a protestáns egyházak zsinat-presbiteri elve nehezíti. A zsinat-presbiteri elv értelmében a gyülekezet vezetője a lelkipásztor és a gondnok, a presbitériummal. Azaz az egyházközség, az egyházmegye és az egyházkerület egyaránt egyházi és laikus elem együttes vezetése alatt áll. A fennmaradt dokumentumok azonban mindig csak és kizárólag a lelkipásztorokat említettek, laikus tisztségviselők nélkül. Az egyházmegyék, és egyházkerületek gondnokai országos vagy helyi politikusok voltak, akik e tisztséget gyakran két-három évtizeden keresztül is betöltötték. Az egyházközségek presbitériumaiban gyakran részt vettek nemesek, közép- és/vagy nagybirtokosok, vármegyei politikusok és tisztségviselők is, akikről szintén nem találunk említést. Így a lelkészszakszervezetek esetében továbbra is nyitott kérdés, vajon az volt-e a céljuk, hogy változtassanak a hagyományos zsinat-presbiteri elven, vagy pedig a laikus tisztségviselőkről való hallgatásukkal csupán a korábbi, gyakran ekkor még hivatalban lévő gondnokokat kívánták védeni.” MOLNÁR: i. m., 164.

³⁴⁰ vö. Interjú „Adjátok vissza a vallásunkat!” címmel Csűrös Andrásal a Tanácsköztársaság idejéről írott könyvéről. Digitális formában elérhető: <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/adjatok-vissza-a-vallasunkat/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.19.)

³⁴¹ CSÜRÖS: Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején, 162–165.; HÖRCSIK: Trianon és a Magyar Református Egyház, 698.

4. 2. Az összetartásra tett kísérletek időszaka

Az egyház szervezetének meggyengülése már jóval korábban, Magyarország területi integritásának elvesztésével megindult. Az addigi öt egyházkerületből Erdélyt teljes egészében elvesztette, a fennmaradó négy kerület pedig részben a szomszédos országok területévé vált a Trianoni békediktátum aláírásának következtében, így az 1881-ben létrejött szervezeti egység megszűnt. Az addigi 2073 református gyülekezetből mintegy 1012 került a megcsonkított határokra túlra.³⁴² A feszültségek elemi erővel hatottak és a református egyház szervezetének összeomlásához vezettek.³⁴³ A Zsinat mint a református egyház törvényalkotó testülete 1920. szeptember 28–30. között azzal a szándékkal ült össze, hogy a külső erők és a megváltozott politikai helyzet dacára megpróbálja a magyar református egyház szervezeti egységét összetartani. Baltazár Dezső püspökségének meghatározó koncepciója volt az öt egyházkerület egyben tartása a trianoni döntés után. Nem csupán a reformátusság, hanem a magyar nemzet érdekét is látta ebben.³⁴⁴ Ezért döntéseket hoztak a teljes egészében és a részben elcsatolt területek egyházmegyéi, egyházkerületei jogi státusának tisztázásáról, az egyházfenntartói alap és a nyugdíjellátás reformálásáról, valamint a zsinati bíróságok működéséről és a lelkipásztori díjlevelek érintetlenül hagyásáról.³⁴⁵ Mindez azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy az elcsatolt gyülekezetek hitéleti és mindennapi problémái megoldódjanak, valamint hogy a református egyház megújulása a háború után végre megindulhasson. Az 1920-as évektől prédikációk, újságcikkek és tanulmányok sokasága jelent meg a szociális problémákkal kapcsolatban, konferenciák és előadások foglalkoztak a kapitalizmus és a szocializmus kérdésével, illetve az egyháznak ezekhez való viszonyával és tennivalóival.³⁴⁶ A lelki megújulás azonban mégsem emiatt, hanem sokkal inkább a századforduló táján elindult, s most új erőre kapó kegyességi, ébredési mozgalmaknak köszönhetően kezdett kibontakozni. Ezeknek az alulról – gyülekezetek, nem ritkán egyes emberek felől – jövő kezdeményezéseknek a célja a lelki traumák orvoslása mellett az összefogás volt, az egyház talpra állítása és a kornak megfelelő átszervezése érdekében. Az egyik ilyen jelentős szerveződés a Péceli Kör volt. A péceli lelkipásztor, Forgács Gyula baráti társaságából kialakult csoport tagjai egymással szoros kapcsolatot tartottak, egymást és egyházukat imádságban hordozták. A Péceli Program kifejezi a kör tagjainak azon meggyőződését, hogy az egyház megújulásához egyetlen út vezet: ha tagjaiban és vezetőiben az egyház visszatér a Jézus Krisztusban kijelentett kegyelemnek a megtapasztalására; e célból az egyház életfeltételeként állították fel, hogy az egyház és

³⁴² HÖRCSIK: i. m., 693.

³⁴³ Tőkés István a szervezeti egység megszűnését 1947-re datálja. A párizsi békediktátum aláírásáig ugyanis az 1907-es Budapesti Zsinaton újrafogalmazott egyetemes alkotmány maradt érvényben az elcsatolt területek reformátussága számára is. TÖKÉS: Debrecen 2009. május 22, 525.

³⁴⁴ A magyar kálvinista egyház alkotmányos életét és szervezetét megőrizni sértetlenül a legegyszerűbb nemzeti érdek, mert a régi Magyarországból ma már nincs épségben semmi más, csak egyesegyedül az egységes és még a régi Magyarországra is teljesen kiterjedő kálvinista egyházalkotmány. Óriási fontossága volt most is annak, hogy míg a nemzetgyűlés csak a Csonka-Magyarországról jöhetett össze és választhatta képviselőit, addig a mi zsinatunkon ott voltak a régi Magyarország egész területéről a választott képviselők.” vö. CSOHÁNY: Trianon és a magyar református egyház, 78.; HÖRCSIK: i. m., 699.

³⁴⁵ CSOHÁNY: Trianon és a magyar református egyház, 79.; HÖRCSIK: i. m., 701.

³⁴⁶ LADÁNYI: A Horthy-korszak egyházai, 370.

gyülekezetei élén olyan lelkipásztorok álljanak, akiket Isten hívott el erre a szolgálatra. A kör tagjai ünnepélyesen megfogadták, hogy minden erejüket egyházuk megújulásának szentelik. Céljuk volt, hogy élő hitű gyülekezeti tagokat neveljenek munkatársul a szolgálatba, s főképp, hogy a presbiterek is alkalmasak legyenek gyülekezetépítésre. Azt akarták elérni, hogy a gyülekezet valóban hívő keresztyénekből álljon, s ne kényszertagok tömegeinek gyűjtőhelye legyen. Fontos szempont volt számukra a gazdasági függetlenség is. Ezt az önfenntartást az egyháztagok adományaiból kívánták elérni.³⁴⁷

Több fontos tanácskozás után 1921. augusztus 23 és 25 között került sor egy kiemelkedő jelentőségű konferenciára Kunhegyesen. Itt fogalmazták meg az ún. Kunhegyesi Memorandumot, amely az új reformáció megvalósíthatósága számára tartalmazott egyházpolitikai, egyházszerkezeti és teológiai javaslatokat.³⁴⁸ Ezeket fölterjesztettek a zsinathoz, de az nem tűzte napirendjére az egyébként üdvözölt és „komoly megszívülésre méltó” gondolatokat tartalmazó iratot. A Konvent 1922-ben véglegesen lezártnak tekintette (*ad acta*) a lelkipásztorok felterjesztését.³⁴⁹

Annak ellenére, hogy ekkor az egyház vezető testületei nem foglalkoztak kellő mértékben a belmisszióval, ott aktív munka folyt. Az egyletek, egyesületek és szövetségek³⁵⁰ végezték a lelki munka javarészét: evangélizációt, lelkigondozást, gyermek- és ifjúsági munkát, folyóiratok, traktátusok megjelentetését, míg a hivatalos egyházkormányzati testületek igazgatási, liturgiai, oktatási és gazdasági kérdésekkel foglalkoztak. A belmisszió gyakran éles kritikát fogalmazott meg az intézményes egyházzal szemben, ezért, és a német, angolszász hatás miatt a lelkipásztorok fenntartással fogadták tevékenységüket. Ravasz László püspöki programjában e két terület egymáshoz közelítését határozta el, azaz az egyesületi keresztyénség egyháziasítását az egyház evangelizálása útján. Kimondta, hogy a belmisszió az egyház

³⁴⁷ HÖRCSIK: i. m., 701–702.; VÁSÁRHELYI: A kunhegyesi értekezlet, 70.

³⁴⁸ A memorandumot 134 résztvevő lelkész, tanár, tanító és presbiter írt alá, s a Dunántúli Protestáns Lap hasábjain jelent meg folytatásokban (1921/37.: 146–147.; 1921/38.: 150–151.; 1921/39.: 154–155.), valamint a teljes szöveget közölte a *Reformáció* 1921-es különszámának 181–186. oldalán. A memorandum megállapításai a következőkben foglalhatók össze: hitvalló egyháztagság, a törpegyülekezetek társítása, a nagy létszámú egyházközségeknek legfeljebb 3000 lélekszámú gyülekezetekre való tagolása; a lelkészi fizetések egységesítése; liturgiai reform; a vallásoktatás rendezése, vezérkönyvek készítése; lelkésztovábbképzés; gyülekezeti munkások képzése; zsinati ülések sűrűbb időközökben tartassanak, a konvent helyére zsinati bizottságok kerüljenek; minden munkakör ellátására külön-külön bizottság alakuljon, a zsinati törvénykönyvben hitvallás is legyen, amelynek alapján tétessék kötelezővé a törvény megtartása; egyházi hatóságok revíziója, egyházi adózás reformja; államsegélyeket csak egyházi hatóságokon keresztül (nem közvetlenül, személyesen) lehessen elfogadni; a közalap megerősítése; egyházfegyelem. vö. VÁSÁRHELYI: A kunhegyesi értekezlet, 72–73.; LADÁNYI: A Horthy-korszak egyházai, 365.; CSOHÁNY: i. m., 81. lábjegyzet

³⁴⁹ A Magyarországi Református Egyház Budapest Székesfővárosában 1917. évi október hó 22. napján megnyílt Országos Zsinatának Naplója. Budapest, 1926, 105. (1921. szeptember 29. 195. pont). Idézi HÖRCSIK: i. m., 702.

³⁵⁰ Ilyen többek között az ORLE, a Magyar Kálvin Szövetség, a Nagypénteki Református Társaság, a Bethánia Egylet, a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület, a Magyar Evangéliumi Diákszövetség, a Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom, a Jó Pásztor Bizottság, a Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részevnytársaság, a Református Sajtóegyesület, az Absztinens Protestáns Lelkészek Egyesülete. Az államosításig a missziós egyesületek nem feltétlen egymást támogatva működtek. Az 1936-ban Békefi Benő által alapított Református Gyülekezeti Evangelizáció Baráti Társaság „ellenbethánia” mozgalomként látott napvilágot feltételezhetően az alapító személyes sértettsége okán. vö. CSOHÁNY: Békefi Benő két egyházkormányzati levele 1957 elejéről, 132.

tevékenysége: „önépítése egyének és intézmények által a hitvallás szellemében.” Ennek megvalósításához a Konventben bizottság létrehozására volt szükség, amit meg kellett előznie a Zsinat által megalkotott missziói törvénynek.³⁵¹ Az 1933-ban deklarált missziói törvény valamelyest rendezte az addig a közegyházi struktúrától függetlenül egzisztáló – az állami törvények által biztosított keretek között működő hivatalos – szervezetek ügyét, s azok, a konventi jegyzőkönyvek tanúsága szerint, egyre inkább integrálódtak az egyházi struktúrába és adminisztrációba.³⁵² Ezek az ekkleziolákként működő mozgalmak, egyesületek a II. világháború végéig, teljes felszámolásukig az egyházkormányzat jóváhagyásával zavartalanul tevékenykedhettek a református egyháztesten belül. Minden belmissziói törekvésnek azonban egy adott gyülekezeten belül lehet a legideálisabb munkaterülete³⁵³ – noha ez a valóságban nem így jelentkezett. Az ilyen *gyülekezet a gyülekezetben* típusú csoportok esetében mindig fennáll a veszélye annak, hogy azok tagjai ezt a közösséget érzik „egyházuknak”, annak kötelezőnek el teljes szívvel és lélekkel, s ilyenkor a gyülekezet egészének közössége, a *communio sanctorum* szenved csorbát. Ez a fragmentáltság ma, a rétegalkalmak és kisközösségek korában is ugyanolyan veszélyforrás, mint akkor.

4. 3. A szemléletváltások időszaka

A 2. világháború borzalmaival követően az egyházi élet és gondolkodás átalakult. Magyarország a Szovjetunió provinciájává vált és teljes gazdasági-kulturális erejével annak érdekeit kellett szolgálnia. A totalitárius diktatúra időszaka – mintegy két évig tartó többpártrendszerű demokratikus kormányzás után – 1948-ban indult. Az azt megelőző átmeneti időszakban a református egyháznak lehetősége volt levegőhöz jutni és megpróbálni újraértelmezni önmagát, megfogalmazni küldetését, feladatát.

Révész Imre püspök 1944. december 22-én a debreceni Kollégium oratóriumában, az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásakor mondott beszédével végleg elkötelezte magát az új Magyarország oldalán.³⁵⁴ Az egyház új életét csak bűnbánat és bocsánat után kezheti meg, ezért egyre nagyobb hangsúlyt kapott mind az egyéni, mind a kollektív bűnbánattartás. Ezt reprezentáló 1945. június 4–10. között a dunamelléki

³⁵¹ RAVASZ: Emlékezéseim, 183.

³⁵² MOLNÁR: A két világháború közötti protestáns egyesületek belépési nyilatkozatainak elemzése, 110.; A Filadelfia Diakonissza Egylet éves jelentését a Konvent elfogadja, örömet fejezi ki az egyházi elöljárók lelkesedése iránt és ígéretet tesz az egylet további működésének támogatására (58/1937). A Bethánia egylet pásztori felügyelőjének kijelöléséről szóló tájékoztatás (75/1937). vö. A Magyarországi Református Egyház Konventje Budapesten, 1937 évi május hó 3–4. napjain tartott ülésének Jegyzőkönyve, Budapest, 1937. 47. 56.; Digitális formában elérhető:

https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Konventi_1937/?pg=0&layout=s (Utolsó megtekintés ideje: 2023.12.20.); Dr. Enyedi Andor missziói jelentésében több oldalon keresztül értekezik az egyletek, mozgalmak tevékenységéről, humán és számadatairól (20/1939). Id. A Magyarországi Református Egyház Konventje Budapesten, 1939 évi április hó 19–20. napjain tartott ülésének Jegyzőkönyve, Budapest, 1939. 13–24.; Digitális formában elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Konventi_1939/?pg=0&layout=s (Utolsó megtekintés ideje: 2023.12.20.)

³⁵³ Véli Victor János a tiszáninneni egyházkerület missziói életéért aktívan tevékenykedő lelkipásztor, teológiai tanár. Idézi: GAÁL: „A kezdeményező egyház” Victor János egyházépítő szolgálata, 49.

³⁵⁴ BOLYKI – LADÁNYI: A református egyház, 94–95.

egyházkerület gyülekezeteiben evangélizációs alkalmakat hirdettek, amelyekben a közösségi és egyéni bűnökről, a felelősségvállalásról és a megtérés szükségességéről hangzottak igehirdetések, előadások. A Zsinat 1946. május 9-i ülésén vallotta meg, hogy a református egyház nem teljesítette prófétai tisztét akkor, amikor nem figyelmeztette a népet és a vezetést, amikor nem állt ki bátran az ártatlanul üldözöttek mellett³⁵⁵, amikor nem vigyázott eléggé az igehirdetés tisztaságára, amikor a szeretetben meglankadt, és amikor a hatalmasokkal megalkudva világi rendelkezéseknek adott helyet az egyházban.³⁵⁶ A református püspökök 1945 augusztusában közösen megfogalmazott pásztorlevelet adtak közre, melyben kinyilvánították, hogy az erkölcsi romlás volt az oka annak, hogy az ország romba dőlt, ugyanakkor kifejezésre juttatták egy keresztyén Magyarország felépítésének szándékát.³⁵⁷ A bűnbánatot a megújulásra való törekvés követte. Az Egyetemes Konvent missziói bizottsága 1945. októberében lelkészi munkaközösséget hívott össze, melynek központi témája a misszió volt, ezen belül egy evangélizáló szolgálat megszervezését határozták el.³⁵⁸ A Bereczky Albert és Békefi Benő által vezetett Országos Református Szabad Tanács azonban – mintegy válaszreakcióként a hivatalos egyházi vezetés felé –, megszervezte saját *dolgozó testületét*, és deklaráció formájában nyilvánította ki a református egyház megújításának általuk elképzelt útját.³⁵⁹ A Szabad Tanács megállapítja, hogy a református egyház egyházszervezetében nem valósította meg a presbiter-zsinati elvet, ezért haladéktalanul hozzá kell látni az egyházszervezet átalakításához.³⁶⁰ Kezdetben a Szabad Tanács elhatározásai az egyházi élet szervezeti és lelki megújulását látszottak szolgálni, ám már a második ülésen, 1947. márciusában érzékelhető volt a balra tolódás, ugyanis vezetői nyíltan az új politikai rend mellé álltak. Emiatt a hivatalos egyházvezetés a Szabad Tanácsot belső egyházi forradalomnak tekintette.

Az egy évvel később megtartott zsinati ülészak határozatai egyértelműen jelezték a megújulás iránti elköteleződést. Nagy hangsúlyt kapott a hitvalló egyháztagság kérdése

³⁵⁵ uo.; *Zsinati Levéltár*, Zsinati irományok 47., Zsinati Deklaráció 1946. május 9.

³⁵⁶ FAZAKAS: „Új egyház felé?“, 28.

³⁵⁷ BOLYKI – LADÁNYI: A református egyház 1918–1948 között, 83.; COLIJN: „Kicsoda ellenünk?“, 16.

³⁵⁸ FAZAKAS: „Új egyház felé?“, 23.

³⁵⁹ A református egyház és annak minden tagja térjen vissza a naponkénti Igéből való táplálkozáshoz, a Szentírás központi helyet foglaljon el a családok, így a társadalom és nemzet életében. Fontos a lelkipásztori hivatás kritériumaként a belső elhívás. BOLYKI – LADÁNYI: A református egyház, 97.

³⁶⁰ Az Országos Református Szabad Tanács – mint lelkészkonferencia – 1946. augusztus 14 és 17 között Nyíregyházán tartotta ülését, amelyen az egyház saját belső és külső megújulásának útjait kereste. Ennek érdekében megállapította, hogy a felsőbb tisztségviselők hivatalának időtartama négy évben maximalizálódjék, lejárt ciklus után újraválasztani ne lehessen. Az egyház anyagilag legyen független, kiadásait hívei adományaiból fedezze és gondoskodjon lelkészeiről, nyugdíjas lelkészeiről, özvegyeiről és árváiról. Országosan állapítsanak meg egy illetményminimumot, a stóladíjat pedig töröljék el. Ha valamelyik gyülekezet nem képes a minimum illetmény kifizetésére, ennek pótlásáról a főállítandó központi pénztár gondoskodjék. A Szabad Tanács nem csupán egyházszervezeti reformra tett javaslatot, hanem a hitélet megerősítésére is. Szükségesnek tartják a felnőttkatechézist, a hitvallások megismertetését, a kátémagyarazatos istentisztelet vagy bibliaóra bevezetését, a gyülekezeti diakónia megszervezését. Mindeközben egyetlen cél vezérelte csupán: a politikai meggyőzés. Békefi Benő egyéb hangzatos kezdeményezések élére is odaállt: szerkesztette a Magyar Református Ébredés és Keresztyén Család folyóiratokat, megszervezte a Magyar Megmaradás Imaközösséget, a Hívó Magyarság Mozgalmat. A felszínen ezek a kezdeményezések a református egyház épülését, misszióját, megmaradását segítették, ám valódi céljuk a politikai propaganda és agitáció volt. BOLYKI – LADÁNYI: A református egyház, 98.

és az államtól való anyagi függés megszüntetése.³⁶¹ A háború utáni egyház krízisét sokan a népegyházi jellegnek tulajdonították, hiszen az egyháztagság nagyrészt tradicionális alapon működött, nem pedig a Krisztushoz tartozás szerint. A negyvenes évek végére érett meg az egyházban az a látás, mely szerint a névleges egyháztagságot föl kell váltania a tényleges egyháztagságnak, vagyis népegyházból hitvalló egyházzá kell alakulni. Ekkorra már a politikai előjelek is megerősítették az egyházi vezetésben, hogy a megmaradás egyetlen útja, ha Krisztushoz személyesen kötődő, bizonyágtévő és terheket közösen viselő tagjai vannak a egyháznak.³⁶² Ravasz László meggyőződéssel vallotta, hogy abban a válságos időszakban, amelyben élnek egyetlen módja van annak, hogy az egyház megmaradjon: ha megújul, ha pártvezére a Krisztus, ha lelkipásztorai és presbiterei hitvalló, felelős, példaadó és önfeláldozó életet élnek Isten dicsőségére, s ha a tanító egyházból szolgáló egyház lesz.³⁶³

Az 1946. május 6. és 8. között tartott Dunamelléki Egyházkerület elnökségi megbeszélésein körvonalazódott az egyházi megújulás. Ennek első lépését az egyháztagsági megújulásban látták. Az egyházvezetés álláspontja szerint a megújulást az egyháztagság fogalmának meghatározásával kellett kezdeni. A lelkipásztorok és presbitériumok többsége üdvözölte ugyan a hitvalló egyháztagság gondolatát, de attól tartottak némelyek, hogy a reformra szánt rövid idő miatt a gyülekezetekben szakadások, megosztottságok lesznek. Akadtak azonban olyanok is, akik hangot adtak a reform iránti ellenszenvüknek – Isten kiválasztására hivatkozva –, és elzárkóztak annak megvalósításától.³⁶⁴ Ez a kezdeményezés eleinte, úgy tűnt, elfogadásra talált a politikai hatalom részéről is, ám mondhatjuk: ők egy lépéssel a református egyház, illetve az egyházak előtt jártak, és tudatosan alkalmazták a megengedés taktikáját.³⁶⁵ A kommunista vezetők tisztában voltak azzal, hogy kezdetben nem hagyhatják figyelmen kívül az egyházak szociális jelentőségét, s vallási türelmükről biztosítva a társadalmat minden módon igyekeztek pozitív képet festeni magukról – szükség esetén akár Isten nevének használatától sem riadtak vissza. Sőt, Rákosi Mátyás kifejezetten buzdított is erre: „És ha az elvtársak azt veszik észre, hogy a hallgatók nagyon vallásosak, az elvtársak ne tartózkodjanak Istennel spékelt jelszavaktól sem [...] Lássa a falusi ember, aki meg van

³⁶¹ FAZAKAS: „Új egyház felé?”, 29.

³⁶² FAZAKAS: „Új egyház felé?”, 55.

³⁶³ RAVASZ: Emlékezéseim, 408–409.

³⁶⁴ FAZAKAS: „Új egyház felé?”, 61–69.; Victor János attól tartott, hogy ezzel a rendelettel a gyülekezeti közösség polarizálódik, ezáltal egy magasabb rangú, „elittársaság” fogja alkotni az egyházat, azaz a hívők közösségét. Ennek hangot is ad az Élet és Jövő 1946. november 23-i számában: „Az egyház közössége legszemléletesebben az uri szent vacsorában jut kifejezésre. Ezért a szó teljes értelmében vett egyháztagság az úrvacsorai közösséghez való tartozást jelenti. Ebben látható legvilágosabban, hogy az egyház nem válogatott kiváló keresztyének társasága. [...] Isten akarata szerint a »hívők közössége« az egyház. Tagjaitól a hit kívántatik meg, mint odatartozásuk egyetlen föltétele. Ami még ezenfelül megkívántatik tőlük, arra csak azután kerül sor, amikor már odatartoznak.” VIKTOR: Az egyház nem elittársaság, 2.

³⁶⁵ „A másik lehetséges, de kevésbé okos kommunista politika viszont az, mely a vallásos hit és az egyházi tevékenység megnyilvánulásait államhatalmi eszközökkel viszonzozza... A kommunizmus rájött arra, hogy az egyházat üldözéssel csak megerősítheti. De úgy vélte, hogy támogatással belülről meg tudja gyengíteni, ha az egyház vezetésére befolyást tud szerezni. A módszer tehát ez volt: meggyengíteni az egyházat az egyház által, úgy, hogy szembeállítja Krisztus népét vezetőivel, megnyeri az egyház vezetői szövetségének s vele bontatja le az egyház történelmi épületét...” Ravasz László: Memorandum a református egyház helyzetéről 1956. nyarán. Idézi: COLIJN: „Kicsoda ellenünk?”, 55.

győződve arról, hogy ha szarva nincs is a kommunistának, de a nadrág alatt bakkecskeláb van, hogy a kommunista rendes ember, olyan, mint a többi.”³⁶⁶

1948-tól a református egyház új korszakba lépett. Megváltozott társadalmi szerepe Ravasz szerint abban állt, hogy nem avatkozik bele a napi politikába, pártok fölött áll: nem hajlik se jobbra, se balra, viszont nagy erkölcsi kérdésekben az Ige tükrében, prófétai módon állást foglal, véleményt nyilvánít. Hangsúlyozta, hogy a hazugságokkal le kell számolni, a diktatúrát nem szabad demokráciának nevezni, a szolgálatot egységnek, a bosszút az igazság szolgálatának. Elutasította a demokrácia antidemokratikus elemeit, s ezzel látszólag ellenzéki álláspontra helyezkedett. Ám – Jos Colijn szerint – ellenzék és egyházvezetés között a legnagyobb különbség prófétai tisztéből adódik: utóbbi – mint ahogy Ravasz is tette – felhívja a figyelmet az új rendszer problémáira és hibáira is.³⁶⁷ Az keresztyén egyház prófétai küldetésének fontosságát hangsúlyozta az 1948 húsvétján Ravasz meghívására Magyarországra érkező Karl Barth is. Barth pozitív módon értékelte az akkor megtapasztalt helyzetet a magyarországi református egyházban. A Sárospatakon és Budapesten elhangzott *A keresztyén gyülekezet az államrendek változásában* című előadásában pontokba szedve mondta el tanácsait, meglátásait, így azt, hogy az egyház szerepét államrendek változásakor abban látja, hogy Isten ígéjének segítségével a megújulást keresi, és képessé válik prófétai látással a közelmúlt történéseinek értékelésére. Az államrendek változásában a keresztyén gyülekezeteknek azt kell meglátni, hogy az emberi konstrukció mulandó, de Isten országa és szeretete örök. „A keresztyén gyülekezet tudja, hogy nemcsak ő maga, hanem az egész világ e két esemény közötti időben él: Isten az ember számára az ő egyetlen és egyedüli Fia által már megtörtént és még eljövendő tettei között.”³⁶⁸ Ezért az új kezdet mindig lehetőség egy hitelesebb evangéliumhirdetésre és a szolgálat megfelelőbb végzésére, vagyis az egyház megújulására.³⁶⁹

Révész Imre úgy gondolta, hogy mind az állam, mind az egyház számára káros a két fél szoros összefonódása és függése. A kezdetektől támogatta az egyház és az állam bizonyos szétválasztását.³⁷⁰ A folyamatos reformáció elve szerint ő is szorgalmazta az egyház külső-belső megújítását. Elkerülhetetlennek tartotta, hogy az egyházban ébredés legyen, amit értelemszerűen megújulásnak kell követnie nem csak a vezetés és a liturgia, hanem a tanítás és a gyülekezetépítés területén is. Victor János arra figyelmezteti a baloldaliak szószólóit, hogy a változásoknak mértékletesen, az egyházi törvények tiszteletben tartásával kell bekövetkeznie. A változások azonban más irányt vettek. 1948 és az azt követő évek mind személyi, mind szervezeti vonatkozásban az átrendeződés időszaka volt a református egyházban. Az államhatalom soha nem látott módon és

³⁶⁶ Rákosi Mátyás beszédének részlete az MKP KV 1945. október 11-ei ülésének jegyzőkönyvéből. Idézi KISS: A diktatúrák szorításában, 40.

³⁶⁷ COLIJN: „Kicsoda ellenünk?“, 19.

³⁶⁸ KOVÁCS: Határmezsgyén, 58.

³⁶⁹ BARTH: Die christliche Gemeinde im Wechsel der Staatsordnungen. Vortrag, gehalten in Sarospatak und Budapest im März 1948, in: uő: Christliche Gemeinde im Wechsel der Staatsordnungen, EVZ, Zürich, 1948. Az előadás magyar nyelvű fordítását vázlatosan közli: Árvavölgyi Béla a "Keresztyénség – egyház – közélet. Karl Barth személyének és ekkleziológiai gondolatainak hatása a XX. századi magyarországi református teológiára" című doktori értekezésében. ld. ÁRVAVÖLGYI: Keresztyénség – egyház – közélet, 94–96.

³⁷⁰ SZABÓ: Révész Imre „az idők viharában”, 69.

mértékben kezdett el beleszólni az egyház ügyeibe, holott az egyház vezetésébe nem szólhat bele más hatalom, csakis az egyetlen szuverén Úr. A református egyház autonómiájának abban is meg kellene nyilvánulnia, hogy vezetőinek megválasztása és elbocsátása az egyház tagjainak kezében van, önmagát az önkormányzatiság elve szerint kormányozza. Ez pedig nem szociológiai termék, hanem lényegéből fakadó dogmatikum.³⁷¹ Ez az, amit a kommunista rezsim nem fogadott el, és saját támogatóit ültette be az egyházkormányzói tisztségekbe.³⁷² Ravasz Lászlóval maga Rákosi Mátyás közölte, hogy nem kívánatos az egyház élén és a kormányzat szükségesnek látja, hogy a református egyház vezetésétől visszavonuljon.³⁷³ Ravasz lemondásával Révész Imre lett a Zsinat és a Konvent lelkészi elnöke, ám 1949-ben – csalódva a politikai hatalomban – testi-lelki kimerültségre, betegsége hivatkozva ő is lemondott minden egyházi tisztségéről.³⁷⁴ Utódja Péter János – aki korábban Barth bizalmát is élvezte³⁷⁵ –, akkori konventi előadó, későbbi szocialista külügyminiszter lett. Az állami vezetés ellentmondást nem tűrően szólta bele az egyházkormányzatba, hogy azt saját érdekei mentén alakítsa, így állam és egyház – ahelyett, hogy eltávolodott volna egymástól –

³⁷¹ RAVASZ: Emlékezéseim, 165–166.339–340.; A lelkészválasztás a gyülekezet joga (Második Helvét Hitvallás XVIII.1.), amennyiben külső – akár politikai – beavatkozás történt, akkor a gyülekezetnek ez a joga és autonómiája sérült. Érdekességként megjegyzendő, hogy a Ravasz által említett jog, miszerint az egyház tagjainak kezében van a lelkipásztor elbocsátásának is a lehetősége egy korai egyházi gyakorlatra emlékeztet. Az ún. papmarasztás intézménye a 16. századtól a 19. századig élt a református gyülekezetekben. A 2011-es balatonszárszói zsinaton, ahol a presbiteri, a lelkészi szolgálat, valamint az egyházszerkezet kérdéseivel foglalkoztak az egyházkormányzók, érintette ennek a jognak a visszaállítását, de érdemi döntés nem született. A 2024. évi II. törvény 71. § (3)–(8). bekezdései azonban részletesen szabályozzák a lelkipásztori szolgálati viszony megszűnésének eljárásrendjét. Eszerint az egyházmegyei vizitáció alkalma biztosítja a presbitérium számára a problémák jelzésének lehetőségét. Ezután az egyházmegyei előjáró kezdeményezheti a lelkipásztor szolgálati jogviszonyának megszüntetését. Arról azonban nem szól a törvény, hogy milyen objektív (teológiai, kibernetikai) érvek mentén teheti meg ezt a kormányzó testület annak érdekében, hogy elkerülje a korábbi – sokszor – szubjektív ítéletalkotásból következő gyakorlatot. Zoványi J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, 458.; [szerző nélkül]: Ez történt a csütörtöki rendkívüli ülésen, Digitális formában elérhető: <https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/koevesse-elben-a-zsinat-csuetoertoeki-rendkivueli-ueleset/> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.14.); 2024. év II. törvény a lelkipásztorok szolgálatáról és jogállásáról, Digitális formában elérhető: https://reformatusmegyhaz.hu/documents/3656/a_lelkipasztorok_szolgalatarol_es_jogallasarol_szolo_2024_evi_ii_torveny.pdf (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.14.)

³⁷² Lázár Andort, a dunamelléki református főgondnokot Mihályfi Ernő lemondásra kényszerítette, helyére Kiss Roland került, aki további lemondások következtében a Zsinat elnöki székét is elfoglalhatta. Ravasz Lászlót „baráti” beszélgetés keretében az „összes pártok és kormány nevében” Dobi István és Veres Péter, majd az egyház részéről Bereczky Albert és Victor János szólította fel püspöki tisztségéből való távozásra. „Az egyház vezetőitől elvárják azt a bölcsességet, szeretetet és krisztusi áldozatosságot, hogy mikor személyük politikailag imposszibilissé [elfogadhatatlanná] vált, s profiljuk a közéletet alakító tényezők között nyugtalanító, hozzák meg azt az áldozatot, hogy lépjenek vissza s ne várják meg, hogy politikai erők brutalitása érvényesüljön.” Veres Péter szavai a Tildy Zoltán köztársasági elnöknel folytatott megbeszélésen 1948. április 8-án. RAVASZ: Emlékezéseim, 339.; SZABÓ A. P.: i. m., 73.; CSOHÁNY: Békefi Benő két egyházkormányzati levele, 134.

³⁷³ RAVASZ: i. m. 343.

³⁷⁴ RÉVÉSZ: Vallomások, 121.140–144.; SZABÓ A. P.: i. m., 75–77.

³⁷⁵ RAVASZ: i. m., 334; „Charlotte von Kirschbaum feljegyzései szerint az első találkozáskor kiderült, hogy Péter »teológiaiilag nagyon közel áll Karlhoz«. Négyszemközt folytattak beszélgetéseket, és Kirschbaum szerint Barth Pétert bizalmába fogadta, mint olyan személyt, aki jól látja az egyház aktuális küldetését. [...] Szokatlan, hogy Barth az akkor 38 éves Pétert ennyire nyíltan és nagy bizalommal fogadta. A korábbi időkből nem lehetett kapcsolatuk, ráadásul Péter egyáltalán nem beszélt németül, hanem franciául tudott, »erős keleti akcentussal«. [...] ez a friss kapcsolat Barth-ra és Kirschbaumra is nagy hatással volt.» ÁRVAVÖLGYI: i.m., 96.

teljes mértékben összefonódott, hiszen az egyházkerületek élén már „*demokratikus*” vezetők álltak, akik hajlandók voltak együtt munkálkodni a regnáló politikai hatalommal. A református egyház bomlasztása, széttzilálása, rombolása tehát belső segítséggel folyt. Találónan nevezi ezt Bogárdi Szabó István a belső vérzés hosszú időszakának.³⁷⁶

Ebben az időszakban az egyházzól alkotott képet és az egyháznak önmagáról alkotott képét nagymértékben meghatározza, hogy milyen szerepet vár el tőle az adott politikai rendszer.³⁷⁷ Az új állami berendezkedéshez lojális egyházi vezetés 1950 után már úgy tekintett a belmissziós mozgalmakra is, mint korhoz kötött, ily módon idejét múlt szerveződésekre,³⁷⁸ így mindent elkövettek annak érdekében, hogy az egyesületek tevékenységét megszüntessék. Ekkorra a politikai hatalom is egyértelművé tette az egyházak ellehetetlenítésének szándékát. Ennek fontos kezdő lépései voltak: a református egyház kormányzóinak eltávolítása (a hatalmat kiszolgáló egyházvezetés kialakítása), az iskolák államosítása (a politikai nevelés és a kommunista ideológia mielőbbi kialakítása), a lokális egyházak anyagi és lelki bázisának meggyengítése (szeparáció, egyházi adó, téveszesítés). A következő lépés a tiszáninneri egyházkerület megszüntetése és az egyházmegyék állami közigazgatási határokhoz való igazítása volt 1952-ben. Ekkor több esperesi hivatal vált fölöslegessé és több új alakult.³⁷⁹ Az államhatalom intézkedéseinek következtében az egyházak, így a református egyház is, a társadalom perifériájára került. A lelkipásztorok és lelkészcsaládok, hittanoktatók mindennapi megélhetése került veszélybe, folyamatosak voltak a megfigyelések, fenyegetések, félreállítások, bebörtönzések, likvidálások. Az egyházak társadalmi, közéleti szerepe³⁸⁰, közösségi élete korlátozódott, megszűnt. Minden redukció az egyházi közösségek működésképtelenségének elérését célozta. Mindezt tetézte az Állami Egyházügyi Hivatal létrehozása (1951) és működése. A totalitárius állami berendezkedés időszakában csak fokozott állami kontroll alatt – ennek egyik hivatalos szerve az ÁEH – tevékenykedhettek az egyházak, a lelkiismereti és vallásszabadság érvényesülése pedig egyáltalán nem valósult meg. Az egyházkormányzat ezt az időszakot Isten jogos büntetéseként, ítéleteként reflektálta, ti. az addig bűnben élt egyház most elveszíti rangját, befolyását, jogait. Az 1960-as évek elejétől induló ún. lágy szekularizáció a „keresztyénietlenítést”, a nem-gondolkodó ember kinevelésének szándékát jelentette. Ezzel a fajta szekularizációval kapcsolatban azt a konzekvenciát vonták le a hivatalos állásfoglalások, hogy – az erőszakos, totális ellehetetlenítéssel ellentétben – ebben Isten kegyelme megmutatkozik, hiszen sokkal kisebb mértékű a vallástalanodás folyamata, mint a nyugati országokban. A templomok nem ürültek ki teljesen, így Isten a „szent maradék elé odaállította a szolgáló egyház útját, és az ezen az úton járó egyház már a *jövendőt* képviseli.”³⁸¹ Működött viszont az ún. kettős garanciarendszer, melyben az

³⁷⁶ vö. BOGÁRDI SZABÓ: A belső vérzés hosszú időszaka, 111–119.

³⁷⁷ FAZAKAS: Vétkeztünk..., 30-31.

³⁷⁸ BOGÁRDI SZABÓ: Kálvin és a kálvinizmus-irányzatok Magyarországon, 348.

³⁷⁹ LADÁNYI: A református egyház, 425.; KÖBEL: A „szolgáló egyház” törvénykönyve, 180.

³⁸⁰ 1920 és 1945 között 244 egyházi újság és folyóirat indult. 1951-től egy hetilap (Az Út), egy lelkészi szakfolyóirat (Református Egyház), egy ökumenikus szaklap (Theológiai Szemle), egy kulturális folyóirat (Confessio) és egy angol és német nyelven megjelenő periodika (Hungarian Church Press) jelentette a református sajtót. BOGÁRDI SZABÓ: Egyházvezetés és teológia, 16.

³⁸¹ BOGÁRDI SZABÓ: Egyházvezetés és teológia, 17–18.

egyházvezetés „(a hetvenes évek egyházi szlogenje szerint) »kontribuál« a szocializmus építésében.”³⁸² Révész Imre 1935-ben feltett kérdése („Presbiteri rendszerű-e a református egyház?”) talán aktuálisabb volt ekkor, mint eddig bármikor, hiszen ebben az időszakban erősen hangsúlyossá vált a református egyház episzkopális jellege, mely az 1964 és 1967 között tartott VII. Budapesti Zsinaton törvény általi legitimitást is nyert.

Ekkor egyesítették a Magyar Református Egyház legfelsőbb közigazgatási szervének, az Egyetemes Konventnek és a Zsinatnak a hatáskörét is (1967. évi I. törvénycikk). A Konventet az 1881-es Debreceni Zsinat hívta létre azzal a céllal, hogy a zsinatok közötti időben ellássa az egyház központi irányítását és képviselje az országos egyházat.³⁸³ Az egyházkerületek képviselői alkotják. Hivatalból tagja volt az – akkor még – öt egyházkerület püspöke és főgondnoka, valamint azonos számban lelkesi és világi képviselők, akiket a kerületi közgyűlés választott három évre. Feladata igen sokrétű volt, amit bizottságai és albizottságai révén látott el tisztségviselői útján.³⁸⁴ Feladatai közé tartozik különösen az egyházi iskolaügy szervezése, szabályozása és felügyelete, tankönyv- és énekeskönyv-kiadás, szegényebb gyülekezetek patronálása, árvákról és özvegyekről, valamint a szórványreformátusságról való gondoskodás és a *domestica* kezelése. Ma ezeket a feladatokat a közegyház látja el a Zsinat és bizottságai útján, az egyházi közalapról való gazdálkodással. A Konvent helyébe lépő Zsinati Tanács egy harminc fős testület, mely a zsinati törvényhozás körébe nem tartozó feladatok időközi teljesítésére alakult.

A Generális Konvent 2004-től a kárpát-medencei református egyházak törvényesen megválasztott elnökségeinek tanácskozó és javaslattevő testülete. Reprezentatív szerv tehát, melynek jogalkotói és végrehajtói jogköre nincs. Szükség szerint, de évente legalább egyszer ülésezik. Célkitűzései közt szerepel egymás kölcsönös tájékoztatása, az egységes és egyeztetett érdekképviselés a nemzetközi egyházi szervezetekben, az egymás iránti testvéri szolidaritás határozottabb gyakorlása, az egységes liturgia és jogalkotás kérdése, valamint a lelkipásztor- és teológusképzés – az egyháztestek saját hagyományait figyelembe vevő – szervezeti és tartalmi egységesítése.³⁸⁵

³⁸² BOGÁRDI SZABÓ: Egyházvezetés és teológia, 25.

³⁸³ Zsinati levéltár fondjegyzéke, Repertórium

³⁸⁴ Néhány példa a konvent tevékenységi köreire a teljesség igénye nélkül: a magyaregresi református elemi iskola községi fenntartásba adása (319/1937), a református fiú-középiskolák tankönyvhasználata (148/1926); a tankönyvügyi bizottság (7/1943.) kérésére a konvent kimondja, hogy a lelkipásztor készítse fel a népiskolák és az egyházi népiskolák 8. osztályában a tanulókat a konfirmációra; a leventeügyi albizottság felterjeszti a leventék kis méretű kivonatos énekeskönyvvel kapcsolatos igényét (1944.02.15.) a konventhez; reverzális szabályozása (1937/1943); az egyetemes presbyteri szövetségbe való belépés előkészítése (1903); lelkészképesítő bizonyítvány megsemmisítése (338/1937); a II. Helvét Hitvallás fontosabb részeinek feldolgozása a Belmissziói Utmutató számára (76/1937); egyketörvény szorgalmazása (1943); De a konvent alkalmazásában álltak később például a Soli Deo Gloria diákmozgalom lelkeszei és titkárai is.

³⁸⁵ A Generális Konvent alakuló ülésének zárónyilatkozata (2004), Digitális formában elérhető:

Az 1970-es években kezdődő demokratizálódási folyamat előrevetíti a kommunista-szocialista rendszer felbomlását,³⁸⁶ sőt már az '56-os magyar események vagy a '68-as prágai tavasz is ennek előfutáraként értelmezhető, ahogyan később az észti daloló forradalom (1988) és a balti élőlánc (1989).³⁸⁷ A Kádár-korszak azonban lényeges enyhülést mutatott az egyházak irányába. Ez a *tűrelmi politika* abban nyilvánult meg, hogy a korábbi nyílt egyházüldöző tevékenység helyett a nemzeti egységet helyezte előtérbe. Ennek következménye lett az egyházak szabadabb működése a fennálló rendszer támogatása érdekében. Ez alatt nem csupán az egyházi közép- és felsővezetés értendő, ugyanis a Hazafias Népfront tagjai között számos gyülekezeti tag, presbiter foglalt helyet a kis falusi egyházközégekben is.³⁸⁸ Ily módon 1977-re egy lojális egyházi bázist sikerült kialakítani.³⁸⁹ Fokozatosan újra elindulhatott az intézményes egyházi misszió, az ifjúsági- és presbiteri konferenciák, 1987-ben pedig a gyülekezeti hittanoktatás. Úgy tűnik, Magyarországon ekkor megvalósul a szabad vallásgyakorlat, ám ez nem így van. A 80-as években nő ugyan az egyházak mozgástere és újra megjelenik az igény a társadalmi szerepvállalásra is,³⁹⁰ ám még ekkor is folyamatos ellenőrzés alatt álltak.

4. 4. A szabadság időszeke

Kétségtelen, Európában 1989 a változás éve. Itt, és a világ számos országában sorra dőlt meg a szocialista kormányok ebben az időszekeben.³⁹¹ A rendszerváltás következtében a református egyháznak újra számot kellett vetnie, értelmeznie kellett önmagát és helyét az új állami berendezkeésben, meg kellett határozni feladatait és ki kellett alakítani új szervezeti struktúráját. Ennek érdekében 1989. augusztus 31-én a Zsinat elnöksége hatályon kívül helyezte az 1952. évi Missziói Szabályrendeletet, s ezzel a református egyházban is lendületet vehetett a változás. A következő években a kárt szenvedett lelkipásztorokat rehabilitálta a Zsinat, megtörtént az egyházmegyei,

<https://reformatus.hu/magyar-reformatus-egyhazi-nyilatkozatok-lista/generalis-konvent-alakulo-ulesenek-zaronyilatkozata-2004/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.24.)

³⁸⁶ Ennek egyik jelentős nemzetközi lépése volt a Helsinki záróokmány aláírása (1975), mely garantálta a vallásszabadság gyakorlását. Az egyezmény aláírásának következtében a diktatúra rendszere megbomlani látszott, s olyan civil szerveződések kezdtek alakulni, amelyek felhívták a figyelmet a különböző társadalmi csoportok jogegyenlőtlenségére. A magyar küldöttség vezetője és a záróokmány aláírója Kádár János volt. Jónás Róbert: A Helsinki záróokmány aláírása, Digitális formában elérhető: <https://retorki.hu/olvasoszoba/a-helsinki-zarookmany-alairasa> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.01)

³⁸⁷ Jóllehet az 56-os események után az állam célja még mindig a vallásgyakorlás megakadályozása és szervezeti keretének elsovasztása.

³⁸⁸ Bartha Tibor, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke is tagja volt, 1968-tól a Hazafias Népfront Elnökségének és Országos Tanácsának tagja. ld. Nemzeti Névtár, <https://magyarnemzetinevter.hu/szemelyi-nevter/?id=651152&date=2023-02-25> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.01.)

³⁸⁹ BALOGH: Egyházak a szovjet rendszerben (1945–1989), 432.

³⁹⁰ BÖLCSKEI: A legújabb kori egyháztörténetünk áttekintése 1948–1990, 155–158.

³⁹¹ A harmadik modernizációs hullám Latin-Amerika, Kelet- és Délkelet-Ázsia országait is érintette. ld. FRICZ: Átmenetek a kommunizmus-szocializmusból, 65–77.; NAGY – NIZÁK – VERCSEG: Civil társadalom, 14–15.

egyházkerületi és zsinati tisztújítás, az oktatási és szociális intézmények újraindításának előkészítése,³⁹² az egyházi ingatlanok visszaszolgáltatása vagy kártalanítás fizetése.

A 90-es években fennálló érzékeny lelkiállapotban a lezárt egyházpolitikai időszak értékelése lehetetlen volt – a társadalom és az egyházak mögött álló negyven évben elszenvedett és átörökölt mentális, lelki, valamint anyagi terheltség, frusztráció és félelem okán. Az ezt követő évtizedek,³⁹³ és különösen a 21. század szabadsága, az abban tapasztalható rohamos egyházzociológiai, kommunikációs és demográfiai változás indokoltá teszi az egyházkormányzat és az egyházi tisztségek kritikai vizsgálatát, újragondolását, aktualizálását. Azért is fontos ez, mert az elmúlt harminc évben jelentős hangsúlyeltolódás volt megfigyelhető a gyülekezetek felől az egyházi intézmények irányába, s így a teológiai súlypontok átrendeződtek.³⁹⁴

A református egyház kormányzata lelki és hitvallási egységének megóvása mellett törekedett szervezeti egységének kialakítására is. Ennek kezdő lépése volt a Magyar Reformátusok Világszövetségének életre hívása (1991), a Reformátusok Világtalálkozója rendezvénysorozat (1991, 1996, 2000), kulminációja pedig a 2009-es debreceni

³⁹² LADÁNYI: Egyházak a rendszerváltozás után, 452.

³⁹³ A korszak minél teljesebb feltárása és protestáns teológiai reflexiója érdekében számos tudományos dolgozat, szakkönyv jelent meg: TÖRÖK István: Határkérdések szolgálatunkban (1972–1989), Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.; BOGÁRDI SZABÓ István: Egyházvezetés és teológiai a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között. Doktori értekezés, Societas et Ecclesia 3. Debrecen, 1995; FAZAKAS Sándor: „Új egyház felé?” A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái, Debrecen, 2000.; FAZAKAS Sándor: Vétkeztünk... Egyház a történelmi bűnösszefüggések rendszerében, L'Harmattan, Budapest, 2017.; KOVÁCS Krisztián: Határmezsgyén. A református egyház a történelmi örökség és megújulás esélyei között az 1989-90-es rendszerváltást követően, L'Harmattan, Budapest, 2018.; MIRÁK Katalin (szerk.): Háló 1. – Bevezetés, Luther Kiadó, Budapest, 2011.; MIRÁK Katalin (szerk.): Háló 2. – Egyházvezetők 1. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról (1945–1990), Luther Kiadó, Budapest, 2014.

³⁹⁴ A református egyházi intézmények száma a rendszerváltást követően, az 1991. évi XXXII. tv. a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről szóló, de még inkább a 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló törvények következtében rohamosan nőtt. Az egyházkerületekben működő négy teológiai akadémia mellett a 2023/24. tanévben 238 településen, 568 feladatellátási helyen, 204 református köznevelési és szakképzési intézmény működik, utóbbi 144 református egyházi jogi személy fenntartásában. Közegyházi fenntartásban mintegy 80 szociális intézmény működik országszerte. És még nem ejtettünk szót az intézményfenntartó egyházközségekről, ahol a bölcsődei neveléstől a bentlakásos szociális otthonig terjed az intézményhálózat színes palettája. Ez a virágzó intézményi élet nem áll egyenes arányban a hitélet növekedésével. A KSH népszámlálási kérdőíve 1941 után 2001-ben ismét tartalmazhatott vallásra vonatkozó kérdést. Ez alapján a lakosság (10 198 000 fő) 55 %-a jelölte magát valamilyen felekezethez tartozónak, reformátusnak 1 623 000 fő (15,9%), egyházhoz, felekezethez nem tartozónak 15% vallotta magát. A 2022-es adatok alapján (lakosság: 9 603 634 fő) 943 982 fő (16,4%) vallotta magát reformátusnak, nem vallásosnak pedig 1 549 61 fő (26,9 %), a kérdőívet kitöltők 40%-a azonban nem válaszolt erre a kérdésre. A demográfiai adatokból kiderül, épp azok, akik már részt vehettek felekezeti oktatásban. Ezen a helyen csupán annyi következtetést kívánunk levonni, hogy sem a felekezeti oktatás, sem a szociális intézmények nem képesek Isten egyházának növelésére kérügmaticus tartalom nélkül. Ezek az intézmények elsődlegesen nem a communio megélésének színterei, az egyedül a gyülekezet közössége, így az egyházi élet fókusza és origója.

Az MRE oktatási szervezetről ld. <https://reformatusegyhasz.hu/oktatas/> (Utolsó megtekintés: 2024.08.14.); Népszámlálás 2022, Összefoglaló és módszertani megjegyzések, Digitális formában elérhető: https://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/05/05_modsz.html (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.14.); Népszámlálás 2022, Vallás, Digitális formában elérhető: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok/kiadvany/> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.14.); A népszámlálás tanulságairól bővebben: FAZAKAS: Megszámláltattunk?, 203–212.

Alkotmányozó Zsinat, ahol létrejött az új egységes Magyar Református Egyház (MRE). Mindez a relatív szabadságnak már azon fokán, amikor nem csupán a vasfüggöny nem létezett, de az európai országhatárok sem, hiszen azok Magyarország 2004-es Európai Unióhoz való csatlakozásával átjárhatóvá váltak. Az internet és a közösségi média térhódítása következtében nemcsak fizikailag, hanem virtuálisan is kinyílt a világ – nem csak Európa bizonyos országai. Az MRE létrejötté, vagyis „a Kárpát-medencei magyar reformátusság természetes összetartozásának, létező egységének egyházjogi formában történő kinyilvánítása”³⁹⁵ olyan egységet kívánt hivatalossá tenni, amely nem csupán lelki-szervezeti, hanem felekezeti és nemzeti identitásbeli. Az Anyaszentegyház láthatóvá válása azonban csak a hitben lehetséges, azt semmilyen rendelet, törvény, intézményes és látható egység nem képes megmutatni. „A valóságos egyházat csak kevesen látják, és ennek mi, emberek vagyunk az okai, ugyanis az emberi önfejlődés falat épít kegyesek és hitetlenek, okosak és együgyűek közé, és ezzel eltakarja a valóságos egyházat. Viszont a valóságos egyházba mindenki meghívást kap: ez ugyanis él Jézus Krisztusban, újra és újra meghív a látható (Bildkirche) és látszategyházba (Scheinkirche) – és e hívás által jön létre a valóságos egyház.”³⁹⁶ Ennek a hívásnak a megtapasztalása és az evangélium hatékonyabb hirdetése az MRE létrejöttében is szerepet játszott.³⁹⁷ Preambulumában rögzíti, hogy az egységet a hitvallások és a sákramentumok tekintetében mindig megőrizte a református egyház, alapelve pedig továbbra is a paritáson nyugvó zsinat-presbiteri kormányzat. Szervezeti felépítése követi az 1881-ben kialakított rendet, de használja a részegyház kifejezést és megalkotja az országos egyház fogalmát, ami a működés helye szerint állami nyilvántartásba vett részegyházat takarja. Az MRE alkotmányozó és törvényhozó szerve a Közös Zsinat (tagjainak száma 128 fő), közös képviselő testülete pedig a Generális Konvent.³⁹⁸

Teológiai kibernetikai szempontból érdekes megállapítás, hogy az egyházi kormányzás mint funkció egyházmegyei szinten jelenik meg először.³⁹⁹ Ez azt sugallja, hogy az egyházközség nem rendelkezik kormányzati hatalommal, illetve hogy az egyházkormányzás valamiféle abszolutisztikus joga a magasabb szervezeti szinten lévő egyházi testületeknek, mellyel a református egyház hierarchikus felépítésének képzete erősödik. Ha a fokozatos egyházi szintek kormányzó testületeinek feladata a kibernetika, s így módon a helyi közösségek vezetése, akkor megfosztjuk a Szentlelket szuverenitásától, a gyülekezetet pedig autoritásától. Az Újszövetség struktúrája és kormányzási modelljei a Szentlélek munkájának következményei voltak az óegyház életében. Az apostoli vezetés a Lélek munkájának fenntartása és támogatása érdekében

³⁹⁵ Mit jelent a magyar reformátusok egysége? Fazekas László választát idézi: KOVÁCS: A látható egység ma, 83.

³⁹⁶ BARTH: Die wirkliche Kirche. Vortrag, gehalten in Miskolc, Debrecen, Budapest, Papa und Sopron März/april, sowie im kanton-bernischen Pfarrverein, Burgdorf im Juni 1948, in: uő: Christliche Gemeinde im Wechsel der Staatsordnungen, EVZ, Zürich, 1948, 28–29. A magyar nyelvű fordítás közli: ÁRVAVÖLGYI: i. m., 94.

³⁹⁷ Az Alkotmányozó Zsinat üzenete digitális formában elérhető: <https://reformatus.hu/magyar-reformatus-egyhazi/gk-nyilatkozatok-lista/az-alkotmanyozo-zsinat-uzenete-2009/> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.12.); A MRE Alkotmánya digitális formában elérhető: <https://reformatus.hu/magyar-reformatus-egyhazi/a-magyar-reformatus-egyhazi-alkotmánya/> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.12.)

³⁹⁸ uo.

³⁹⁹ uo.

foglalkozott a szervezeti felépítéssel, akkor, amikor az szükséges volt. Ebben a megfigyelésben jelenik meg a kibernetika alapelve. Egyrészt a kormányzás megadja azt a külső keretet, amely a gyülekezeti szolgálatok végzését lehetővé teszi, másrészt ezt úgy teszi, hogy bízik a Szentlélekben, figyel rá és tőle kéri a vezetést. A lokális egyházban kulcsfontosságú funkciója a kibernetikának a gyülekezet irányának és céljainak meghatározása. Az egyházkormányzás soha nem öncél. A közösség helyzetelemzése, a lehetőségek, az erősségek, a rendelkezésre álló készségek és erőforrások mind fontosak, ezek ismerete segíti a közösséget a cél elérésében, de a legfontosabb Isten akaratának meghallása, ennek világos közlése és a Lélek vezetésének engedése.⁴⁰⁰ Ez az egyházkormányzás spirituális dimenziója. E nélkül nem beszélhetünk se egyházkormányzásról, se egyházról (ld Apostoli Hitvallás 3. artikulus).

Ha a jogalkotó szándéka az volt, hogy kifejezze a felsőbb egyházi testületek vezetéshez, irányításhoz való jogát, azt csak abban az összefüggésben teheti, ha – Gaál Sándor szavaival – a gyülekezeti közösségben szükségszerű irányítást segíti.⁴⁰¹ Más megközelítésben nem értelmezhető a protestáns kibernetika felől.

Mivel Krisztus egy, az egyház is egy⁴⁰² történelmi kortól, politikai berendezkedéstől, társadalmi és szociológiai változásoktól függetlenül.

5. A kálvini tisztségek 21. századi újragondolása

Az egyház egy folyamatosan változó valóságban él. Olyan valóság ez, ahol mára a nagy narratívák elveszítették jelentőségüket, ahol tradíció- és tekintélyvesztés ment, megy végbe. Ebbe a valóságba bele tartozik a gyülekezeti tag mint individuum saját valósága is. A változás magával hoz(ott) egy másfajta egyház- és tisztségértelmezést. De vajon változott-e az egyházi hivatalok lényege?

A korai keresztyén gyülekezetekben a karizmatikus vezetők helyét még nem, vagy nem teljesen vették át a lokális gyülekezetek által választott előljárók. Ezért párhuzamosan van jelen a helyi szintű, és az időszakosan a gyülekezetbe látogató tanítók, karizmatikus vezetők kormányzása.⁴⁰³ Erre következtethetünk a keresztyénség első századaiban keletkezett Szentíráson kívüli dokumentumokból is. Kelemen első levele az előljárók és a presbiterek tiszteletéről beszél, így a korintusi gyülekezet testületi vezetéséről tanúskodik. Már itt is fő feladata volt a tisztségviselőknek a tanácsadás (LV.4.) és az egyházfegyelem gyakorlása (LVII.1.).⁴⁰⁴ Antióchiai Ignác a trallésziaknak írt levelében a diakónusokat Isten képmásának, a presbitereket pedig Isten tanácsának, az

⁴⁰⁰ Ezt egyébiránt az Alkotmány 13§-a rögzíti is. „Az egyház szolgálata a gyülekezetben valósul meg, ahol annak tagjai Isten Szentlelkének segedelme által meghallgatják és befogadják az evangéliumot, és annak engedelmeskednek.”

⁴⁰¹ GAÁL: A lelkész mint kybernéta, 44.

⁴⁰² Ef 4,4–5; KÁLVIN: Institutio, 4.2.5 (II, 178).

⁴⁰³ Khaled A. László metodista szuperintendens ezt a jelenséget kombinációs kormányzatnak nevezi, melynek lényege egyrészt Krisztus utasításait követve vezetni, másrészt a felhatalmazott egyéni vezetők és a közösség együttes irányítása a krisztusi szeretetet megélésével. vö. KHALED: Kombinációs egyházszervezet, 126.; KÓKAI-NAGY: Karizmatikus gyülekezetvezetés az Újszövetségben, 19–20.; ld. uo. 1. lábjegyzet hivatkozásai; DRAPER: The Didache, 13–20.; FALCETTA: Early Christian Teachers, 11–12.

⁴⁰⁴ LADOCSEI: Római Szent Kelemen levele a korintusiakhoz, 73–74.

apostolok testületének nevezi, akik nélkül nem lehet egyházzal beszélni (III.1.).⁴⁰⁵ A *Didakhé* mint a korai egyház közösségi életének szabályait, praxisait rögzítő írásos dokumentum tudósít a sákramentumok rendjéről (VII., IX., X., XIV.), az imádságról és böjtről (VIII.), az apostolok, próféták és tanítók, valamint a püspökök és a diakónusok feladatairól és hitelességéről (XI., XIII., XV.).⁴⁰⁶ A próféta tulajdonképpen olyan tanító az apostoli korban, aki vagy helyhez nem kötött, azaz vándortanítói minőségben, vagy egy-egy lokális gyülekezetben (ApCsel 15, 34–35) látja el szolgálatát. A diakónusok esetében, akik szintén prófétai és tanítói feladatokat látnak el, a Pásztori levelekben leírtakkal vonhatunk párhuzamot (1Tim 3,8–13). Az Újszövetségben a tisztség krisztológiai és pneumatikus tényező, nem intézmény, nem hatalom, hanem funkció, szolgálat (Jn 13,12–17; ApCsel 1,16–17.25; Kol 4,17; 1Pt 1,10–12).⁴⁰⁷ Nem a gyülekezet disponál a tisztség fölött, hanem Jézus Krisztus, a voltaképpeni tisztségviselő (Róm 1,5; 1Kor 12,4–5). A kormányzás, illetve a kormányzói tevékenységek hangsúlyai az egyház növekedésével és instrumentalizálódásával azonban eltolódtak.

Luther lelki(pásztori) tisztségként nem nevez meg mást csak a prédikátori tiszteket, s e kettőt szinonim fogalmakként használja, hiszen a prédikációnak is egyetlen feladata van: Krisztus Evangéliumának hirdetése.⁴⁰⁸ Kálvin azonban a kollektív egyházvezetésben, pásztor, doktor, vén és diakónus egymást kiegészítő tevékenységében látta a jó rend biztosításának a garanciáját.⁴⁰⁹ Kálvin és Bullinger – a többi reformátori hitvallással egyetemben – egyetértenek abban, hogy rangban és méltóságban nincs különbség a tisztségek között. Nincs alá-fölé rendeltségi viszony, nincs hierarchia, ám tisztségértelmezésükben hangsúlybeli eltolódás figyelhető meg. Míg Bullinger az igehirdetés felől értelmezi a tisztségeket és beemeli a püspöki és felügyelői tiszteket az egyházi szolgálok közé,⁴¹⁰ addig Kálvin az egyház külső rendje és a fegyelem biztosítása, valamint oktatási és szociális felelősségvállalás érdekében tartja szükségesnek az egyházi tisztségeket, ezért megjelenik nála a diakónusi tiszt is (ld. 1.4. fejezet, 2.2. fejezet).⁴¹¹ A reformátor dinamikus tisztségértelmezésére utal, hogy nem tekintette egyszer s mindenkorra érvényesnek és fennállóknak a bibliai hivatalokat, amiből következik ezek kontextuális és flexibilis értelmezésének lehetősége.

A tisztségek egyenrangúsága olyan ideális állapotot feltételez, ami sem a reformáció korában, se ma nem valósul meg a gyakorlatban. A hierarchia csúcán a lelkipásztor helyezkedik el, a hittanoktató, a teológiai tanár gyakorlatilag nem része a vezetési struktúrának, a presbiterek/presbitérium tanácsadó, ellenőrző testületként van jelen a lokális egyházi vezetésben, a diakónus pedig nehezen értelmezhető hivatal intézményes

⁴⁰⁵ VANYÓ: Antiókhiai Szent Ignác hét levele, 98.

⁴⁰⁶ VANYÓ: *Didakhé*, 48.51–53.

⁴⁰⁷ vö. Második Helvét Hitvallás 18.16–18.; DERENCSENYI: Tiszt, tisztség, 611.; ROLOFF: *Amt/Ämter/Amtverständnis*, 509–515.

⁴⁰⁸ „*Sacerdotium proprie esse non nisi ministerium verbi, verbi, inquam, non legis sed Euangelii.*” A papság tulajdonképpen semmi más, mint az Ige szolgálata, az Igéé, mondom, nem a törvényé, hanem az evangéliumé. LUTHER: Az egyház babiloni fogságáról, 284.; Luther az egyház ismertetőjegyeként tekint a lelkipásztori szolgálatra. Ahol az Evangéliumot hirdetik, ott egyház van. MUNTAG: Luther a lelkészi hivatásról, 11.; WINKLER: *Pfarrer II.*, 361.; FAGERBERG: *Amt/Ämter/Amtverständnis*, 558.

⁴⁰⁹ KÁLVIN: *Institutio*, 4.3.4–16 (II, 186–195.); vö. FAZAKAS: A reformatio vitae jegyében, 49.

⁴¹⁰ Második Helvét Hitvallás XIV.4.

⁴¹¹ FÜSTI-MOLNÁR: Az egyházi szolgálatok etikája, 386.

kereteken kívül. A gyülekezet szempontjából ma két releváns kormányzói tisztség van: a pásztori és a presbiteri. A doktorok hivatala⁴¹² (önálló tisztségként) mára az egyházi oktatás különböző szintjein, illetve a gyülekezeti hittanoktatásban van jelen, ám ezek nem részei a tényleges lokális egyházkormányzatnak. A tanítás, az Ige hirdetése, a teológiai, dogmatikai és ekkleziológiai ismeretek átadása a gyülekezet közösségében szinte kizárólag lelkipásztori privilégiummá vált. A diakónus törvényileg tisztségviselő ugyan, de a gyülekezeti diakónia gyakorlása kevés esetben valósul meg hivatalos, formális keretek között, jóllehet erre a református egyház törvényei lehetőséget adnak.⁴¹³ Oka lehet ennek az intézményesült diakónia, ugyanis a mai egyházi, gyülekezeti praxisban kétféle formában jelenik meg a szeretetszolgálat gyakorlása: egyfelől megőrizte eredeti létformáját, azaz valóban szolgálatként a közösség önkéntes tagjai végzik egymás között, egymásért, a gyülekezeten belül és azon kívül, másfelől viszont az utóbbi évtizedekben a diakónia intézményes kereteket öltött. Az ilyen formában működő szeretetszolgálat megjelenésével differenciáltabbá váltak annak feladatai, személyi feltételei és vezetési struktúrája is. A mai teológiai gondolkodásban és az egyházkormányzásról szóló diszkusszióban számolnunk kell ezekkel a sajátosságokkal.

5. 1. Pásztor – Lelkipásztor

A reformáció a lelkipásztori hivatást többé nem a kolostorok és szerzetesi cellák falai között képzelte el és élte meg, hanem azok között, akiknek Isten országát, a bűnök bocsánatát hirdették.⁴¹⁴ Az élet olyan területeivel ismerkedtek meg a nép közé lépő lelkipásztorok, amelyben az őket hallgatók is voltak. Házasodtak, családot alapítottak, szembesültek a mindennapi élet egzisztenciális kihívásaival, ugyanakkor humanisztikus és teológiai műveltségük megkülönböztette őket a társadalom tagjaitól. Az Ige tanulmányozása és az imádság – mint a személyes istenkapcsolat mélyítésének módja és ideje – a lelkipásztor mindennapi életének integráns része kellett, és kell legyen ma is. E nélkül nem töltheti be valójában a Krisztus által rá ruházott tisztséget.

Már a reformáció korában sem merült ki ennyiben a hivatallal járó feladatok sora, hiszen az önképzés, az egyházatyák olvasása, a tanítás – akár traktátusok formájában – ugyanúgy a lelkészi hivatással járó feladatok voltak, mint a személyes beszélgetések, a betegágyak feletti és a haldoklók melletti megállás vagy a diakóniai intézmények létesítése. A református hitvallások – ahogy fentebb láthattuk – a lelkipásztor elsődleges feladatait az igehirdetés, a sákramentumok kiszolgáltatása és a gyülekezet pásztorolásának tevékenysége köré csoportosítják. Ezek a hivatal lelki jellegére

⁴¹² A doktori tisztségről Kálvin ekkleziológiájában részletes tanulmányt közöl: Vladár Gábor: Ordo Doctorum. A tanítói tiszt Kálvin ekkleziológiájában, in: FAZAKAS – FERENCZ: Krisztusért járva követségben, 405.

⁴¹³ vö. 2022. évi I. törvény a Magyarországi Református Egyház Alkotmánytörvénye 23. §, 33. § (2) bekezdés b) pontja, 44. § (1)–(2) bekezdés, 62. §; 2000. évi II. törvény a Magyarországi Református Egyház szeretetszolgálatáról 2. §

⁴¹⁴ A római katolikus egyház belső reformja, megújítása és a hétköznapokban – a klérus közvetítése nélkül – történő hitmegélés volt a célja a 14–15. században induló Devotio moderna mozgalmának. FAZAKAS: A reformatio vitae jegyében, 196.

utalnak.⁴¹⁵ A pásztori feladatok azonban differenciálódnak a környezet szükségletei szerint is, vagyis aszerint, hogy hol végzi a lelkipásztor a szolgálatát. Más nehézségek várnak egy vidéki kisváros lelkészére, mint egy megyeszékhelyére, és megint más kihívásokkal kell szembenéznie egy kis faluban szolgáló lelkipásztornak, mint egy városinak. A földrajzi és a szociokulturális meghatározottság, valamint az egyházi tradíciók olyan tényezők, amelyeket az adott közösségben lehet megtapasztalni, s a vezetési struktúrát ehhez igazítani. Vagyis a lelkipásztornak a gyülekezeti élet számos – mondhatni minden – szolgálati területén hozzáértőnek kell lenni. Az akadémiai oktatás a teológiai kompetencia megszerzésére nyújt lehetőséget, ám a stúdiumok során megszerzett szakmai kompetenciák nem lesznek elegendők a *hétköznapi lelkészség* szakszerű feladatának ellátásához. Profilverbáltsárról ugyan nem beszélhetünk, de profilverbáltsárról, a feladatok és lehetőségek kiszélesedéséről mindenképp. Manfred Josuttis a protestáns lelkipásztort keverék-személynek nevezi, „aki képzettsége és öltözete szerint *tudós*. Szolgáltatásainak a jellege alapján a *papok* sorába tartozik. A teológiai önértelmezése szempontjából legszívesebben *prófétaként* szeretne tevékenykedni. A legtöbb időt valószínűleg az egyházi *adminisztrátor* és a gyülekezeti szabadidős programok szervezőjének a szerepében tölti.”⁴¹⁶ Mégis: az Isten szolgálatának esszenciája az Ige szolgálata, a személyes istenhit és a hiteles, odaszánt élet. „Az igehirdetőnek olyan teológiai kompetenciára van szüksége, amely egy integrált teológiai tudás birtokában, hermeneutikai készség szerint, és az életkérdések evangéliumi üzenetnek való megfeleltetése alapján, nem utolsó sorban személyes hitelességével képes úgy hirdetni az Igét, hogy aki őt hallja, annak ne legyen kétsége afelől, hogy Krisztus üzenetét hallja.”⁴¹⁷

Ezek a kritériumok nem csupán a lelkipásztorokra vonatkoznak, hanem minden egyházi tisztséget viselőre, sőt minden keresztyénre. Ebben nincs változás. Probléma akkor adódik, amikor feladat és elvárás között, szakmai és személyes kompetenciák között feszültség keletkezik. Amikor a lelkipásztor önmaga iránt támasztott követelményei, illetve a tisztség felé a gyülekezet, vagy a közegyház felől, és kívülről, a társadalom felől támasztott elvárások között diszkrépancia keletkezik. Az isteni kiválasztottság és az emberi elvárások közötti megfelelés súlyos terheket róhat a hivatal viselőjére, bizalmatlanságot és távolságtartást, de akár hatalmával való visszaélést is generálhat,⁴¹⁸ vagy a lelkipásztori identitás megrendülését okozhatja. Ez a feszültség oldódhat akkor, amikor az elhívott tisztázza önmagában helyzetét, Isten előtti állapotát, kinek milyen felelősséggel és elszámolással tartozik. Aki elfogadja, hogy feladatát Istentől kapta, azzal Neki szolgál, az túl tud látni az emberi tényezőknél és minden elbizonytalanodásnál, elhajlásnál visszatérhet ehhez a felismeréshez. Mindez ön- és istenismeretének fejlettségéről tanúskodik. Literáty Zoltán megállapítja, hogy a lelkipásztori tisztség három archetipikus elemet foglal magába: a próféta, a pap és a rabbi

⁴¹⁵ vö. RATSCHOW: i. m., 593–594.

⁴¹⁶ JOSUTTIS: A lelkész más, Előszó, 7.

⁴¹⁷ FAZAKAS: Bármi elhangozhat? Az igehirdetés felelőssége, 65.

⁴¹⁸ JOSUTTIS: i. m., 29.; Kocsev Miklós Max Webert idézve megjegyzi, hogy bizonyos pozíciókat megfelelő szakmai kompetenciák nélkül töltenek be egyházunkban, s így vezető státusukba görcsösen kapaszkodva, lelketlen szakemberekként uralkodnak. Teszik mindezt a tisztségre hivatkozva. vö. KOCSEV: Lelkészeknek – a lelkészkép – lelkészi identitás kérdése, 119.

elemét.⁴¹⁹ Ezek ismerete segít a lelkipásztori hivatás tisztázásában és a szerepkonfliktusok feloldásában, s meg is határozza a lelkipásztori feladatokat. E három szerint a lelkipásztor a társadalmi-politikai rend érdekében isteni igénnyel fellépő küldött, a kultuszt irányító liturgus és bölcs életmagyarázó hermeneutéta. A szolgálatra való kiválasztottság tudata identitásformáló, és (fel)szabadító erővel bír az evangélium szavakkal és tettekkel történő hirdetésére.

A társadalom és a gyülekezet felől megváltoztak az elvárások az egyház kormányzói, a lelkipásztorok felé – vélhetően az egyházi élet átstrukturálódása és a szociokulturális kontextus fluiditása okán. Egyfelől az egyházi közösség továbbra is Isten földi képviselőiként tekint rájuk, akiknek elsődleges feladata a templom falain belülre koncentrálnak és a gyülekezet közössége felé irányul, akiktől hitük megerősítését, krízishelyzetben útmutatást, erkölcsi életben példaadást várnak.⁴²⁰ Másfelől viszont – a rendszerváltást követően – megjelent egy olyan irány, amely nagyobb feladatot szánna a lelkészeknek a közéletben. Ez az igény a lelkipásztor részéről is megjelenhet egy-egy társadalmi jelenségről való prófétai igénnyel fellépő véleménynyilvánítás formájában azzal a szándékkal, hogy az változást generáljon a gyülekezeten kívüli tágabb társadalmi kontextusban, vagy akár egy politikai párt melletti nyílt elköteleződés formájában, noha közéleti tevékenységben és pártpolitikában való részvétel nem azonos. Balthazár Dezső a lelkipásztor és politika kapcsolatát úgy értékeli, mint amiből nem származik jó, hiszen „az egyház a politikával való érintkezésből csak hatalmi és anyagi előnyöket meríthet, a lelkiek kibeszélhetetlen kárára.”⁴²¹ A reformátori tanítás értelmében az egyháznak abban van felelőssége, hogy „bizonyoságtevő erővel emlékeztesse az államot arra a szuverén hatalmasságra, akinek mindkettő alárendeltjei. Egyetlen fegyvere ebben az Ige hirdetése.”⁴²² A lelkész szerepvállalása abban is tetten érhető, hogy különböző közéleti rendezvényeken papi tisztségét gyakorlóként van jelen: felszentel, megáld, szakrális keretet kölcsönöz egy világi alkalomnak.⁴²³ Fazakas Sándor vallási- és egyházzociológiai kutatások eredményeként leszögezi, hogy sem a gyülekezetek, sem a társadalom nem tartja helyénvalónak az egyházak politikai szerepvállalását, közéleti szolgálata azonban nélkülözhetetlen.⁴²⁴ Ez Jézus tanításából (Mt 5,15–16) vagy Pál leveleiből (Róm 8,19) és a reformátori gyakorlatból is világossá válhat, gondolhatunk itt Luther 95 tételére, mely egyértelműen a nyilvánosságot célozta gondolkodásra serkentő, vitaindító szándékkal.⁴²⁵ Az ebben a világban élő és szolgáló egyháznak „kötelessége, hogy a kritikus helyzetekben, a nemzet és saját maga érdekében hallassa hangját. Isten Igéjének fényét kell felmutatni, amely felette áll pártpolitikai és ideológiai érdeknek.”⁴²⁶ A posztmodern utáni korban azonban feltehető a kérdés, valóban kíváncsi-e a társadalom

⁴¹⁹ LITERÁTY: i. m., 388.

⁴²⁰ FAZAKAS: *Lelkész a közéletben*, 53–58.; FAZAKAS – KOCSIS: „Vegyétek számba őket...”, 203.; JOSUTTIS: i. m., 50.; A lelkészkép alakulásának paradigmaváltásairól áttekintést ad: SIBA: „Két világban otthon”, 13–17.

⁴²¹ SEBESTYÉN: *Egyház és politika*, in: *Kálvinista Szemle* (1926), 303.

⁴²² SÓGOR: *A lelkipásztor mint közéleti vezető és a lelkipásztor politikai szerepvállalása*, 677.

⁴²³ HAFENSCHER: *Cultus publicus*, 169.

⁴²⁴ FAZAKAS: *Lelkész a közéletben*, 54.

⁴²⁵ JUNGE: *Owning Citizenship*, 63–64.

⁴²⁶ FAZAKAS – KOCSIS: i. m., 203.;

az egyházra, képviselője szavaira, egy-egy társadalmi, etikai kérdésben való megnyilvánulására, állásfoglalására. Nem történik-e önmaga társadalomra való ráerőltetése, s ezzel épp az ellenkező hatás vagy a még nagyobb közöny kiváltása? Konkluzív válaszként had álljon itt: „Ellenben az Urat, Krisztust tartásotok szentnek szívetekben, és legyetek készen mindenkor számot adni mindenkinek, aki számon kéri tőletek a bennetek élő reménységét” (1Pét 3,15). Az apostol arra figyelmeztet, hogy nem mindig, minden körülmények között és mindenkinek kell közzé tenni Isten dolgait, „mert nem mindenkinek kell megvitatni minden vitát.”⁴²⁷ A hitvallásra és a teológiailag megalapozott válaszra készen kell állni, de az Úr a diszkréción szellemében oktatja népét, hogy meg tudja ítélni, mikor, meddig és kivel beszélhet.⁴²⁸

A lelkipásztori hivatal tekintélye meggyengült, s nem önmagáért lesz tisztelendő, vagyis nem azért, mert azt Isten rendelte, hanem a személy miatt, aki azt viseli.⁴²⁹ A posztmodern generációk számára az egyház – és a lelkipásztor – relevanciáját és az ahhoz való kapcsolódás igényét a személyes kapcsolatok adják.⁴³⁰ A hivatal megbecsültsége, tekintélye az Úrtól jön,⁴³¹ ma mégsem a tisztség maga vált ki tiszteletet, szimpátiát. Nem a hivatal ad tekintélyt a személynek, nem attól lesz valaki „valaki”-vé, hogy tisztséget visel, épp ellenkezőleg: a személy ad tekintélyt, méltóságot a tisztségnek azáltal, ahogyan képviseli azt, illetve az azt Alapítót. Szakmai tudásával, hozzáértésével, személyes istenhitének autentikusságával, az emberekhez való hozzáállásával, odafordulásával. Más szavakkal, képes és alkalmas a hivatalával járó feladatok elvégzésére, a rábizottak szolgálatára.⁴³² Előfordulhat azonban, hogy valaki képes a lelkipásztori állás betöltésére, mert rendelkezik a megfelelő képzettséggel,⁴³³ eleget tesz a lelkészi szolgálatra való meghívás feltételeinek, jogilag megválasztható (*vocatio externa*), de emberileg mégsem alkalmas (*vocatio interna*).⁴³⁴ Ilyenkor hiányzik a *vocatio externa* és a *vocatio interna* összhangja. Ha ez a felismerés nem érkezik időben, a lelkészi identitás csorbát szenved. Fontos az önazonosság, a hiteles kép adása egyfelől a szolgálattevő lelki és fizikai egészsége szempontjából,⁴³⁵ másfelől az egészséges gyülekezeti közösség és az egyház

⁴²⁷ CALVINI: Commentarius in Epist. Petri 1., 261–262.

⁴²⁸ uo.

⁴²⁹ vö. KOCSEV: Hitelesség mint elvárás, 505.;

⁴³⁰ KLESSMANN: Pfarrbilder im Wandel, 72; JONES: The New Christians, 56.

⁴³¹ KÁLVIN: Institutio, 4.1.1, 4.3.1–2. (II, 151.183–185.); vö. FAZAKAS: Egyházi tisztségeink a bibliai reformátori tisztségértelmezés és hivatásetika mérlegén, [oldalszám nélkül], Digitálisan elérhető: <https://confessio.reformatus.hu/v/egyhazi-tisztsegeink-a-bibliai-reformatori-tisztsegertelmezes-es-hivatasetika-merlegen/#page1> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.02.02.)

⁴³² KOCSEV: Hitelesség mint elvárás, 508.

⁴³³ Megjegyzendő, hogy egyfajta hiátus mutatkozik a református egyházban a szolgálati helyek betöltésére vonatkozó kritériumok kapcsán. Nincs szakmai kompetenciákhoz, vagy karizmákhoz kötve egy bizonyos tisztségre való választhatóság feltétele (pl. kiemelt gyülekezetek lelkészi állásának vagy egyházkormányzói tisztségek betöltéséhez nincs szükség részterületi specifikációra vagy tudományos fokozatra, csak a szolgálatban eltöltött meghatározott időre), nem valósul meg a magasabb képzettséggel rendelkezők előléptetése, jutalmazása. Szekuláris közegben ez fontos része a minőségbiztosításnak és a munkavállalói előmeneteli rendszernek.

⁴³⁴ KOCSEV: Lelkészeknek – a lelkészkép – lelkészi identitás kérdése, 119.

⁴³⁵ KLESSMANN: i. m., 15.; A református lelkészi életpálya elengedhetetlen része kell legyen a lelkipásztorok spirituális életének megerősítése, pasztorálpszichológiai tanácsadás, ventilációs csoportok létrehozása, olyan lelki alkalmakon való részvétel lehetőségének megteremtése és biztosítása, amelyeken felismerhetik személyes istenkapcsolatuk akadályait, újra felfedezhetik és megélhetik azt. vö. HERMELINK: Kirchliche Organisation, 291–292.; A Magyarországi Evangélikus Egyház 2019-ben

megítélése szempontjából. A szolgálat nem lehet képmutatás. Jézus intelme (Mt 23,3) és a Második Helvét Hitvallás (XVIII.) alapján az igehirdetés hitelességét nem az igehirdető személye garantálja. Annak igazságát nem a prédikátor életszentsége, hanem a tanítás tisztasága határozza meg.⁴³⁶ Hiteltelenség és bizalmatlanság a lelki beszélgetések felszínességét, csökkenését, megszűnését is eredményezheti, hiszen nehéz elfogadni annak a szavait, aki felé már megrendült a bizalom. Bizalom nélkül nem tud jól működni a közösség. A tisztség tekintélye tehát erősödhet vagy gyengülhet annak hordozója által. Ez a megállapítás azonban igaz más tisztségviselőre is. Éppen ezért nagy felelősséggel bír minden egyházkormányzó, de egyháztag is. Nem a lelkészi oklevél, a palást, vagy a szépen elmondott prédikáció adja a lelkipásztori tisztség tekintélyét, s mégcsak nem is a tisztség viselője – ahogyan azt a korszellem diktálná –, hanem annak Elrendelője és Alapítója.

A lelkipásztor elsősorban elhívott személy „helyes és szent tudománnyal, kegyes ékesszólással, tiszta bölcsességgel, mértékletességgel és erényes étellel.”⁴³⁷ Ezzel a kiválasztottsággal és elhívással nem szabad visszaélni. Isten képviselője és üzenetének átadója, szemben az esetleges politikai elvárásokkal és az egyházban megjelenő szekuláris igényekkel. Korábban a próféták is ugyanezzel a felhatalmazással bírtak küldetésüket illetően. A próféta Isten embere, üzenetének, akaratának továbbadója, szolgálatának lényege, hogy intsen, feddjen, buzdítson, a rábízottakat megtegye, kimondja, aki az ítéletet és a kegyelmet is hirdeti, de nem saját tetszése, hanem Isten szándéka szerint. Ha a lelkipásztori tisztség előképének tekintjük az izraeli klasszikus próféta-hagyományt, akkor az az egyház kormányzói számára a társadalom- és kultuskritika artikulálása érdekében értelmezendő. Tehát az egyháznak, egyházi tisztségviselőknél ma is feladatuk a különböző szociális és etikai kérdésekre nézve teológiai reflexió megfogalmazása, egyfajta normatív igénnyel bíró álláspont meghatározása a mind az egyházi, mind a nem egyházi közvélemény szemléletmódjának formálása érdekében – akár a többségi, vagy a politikai véleménnyel szemben.

5. 2. Vének – Presbitérium

A vének tanácsa mint az ószövetségi Isten népének reprezentatív vezető testülete (4Móz 11,16–17), számos feladatot tudhatott magáénak, így a kultuszgyakorlás kereteinek megteremtésén túl (Ezsdr 5,9), a törvénykezés (Ezsdr 10, 7–8) és tanácsadás (2Móz 18,21–26) mellett a törvény felolvasása és magyarázata is szolgálati teendőik közé tartozott.⁴³⁸ Az első keresztyének az egyház kormányzására, a hitgyakorlás kereteinek

léptette életbe a Lelkészi Életpálya-modellt, Digitális formában megtekinthető: <https://lem.lutheran.hu/main/view?page=2> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.01.22.); A református egyház Zsinata 2023-ban, a Lelkipásztori hivatás évében vitaanyagot bocsátott ki a biztos lelkipásztori életútról, melyben felvázolja az életpályamodellel kereteit és tartalmát. Digitális formában megtekinthető: https://reformatus.hu/documents/2968/Lelkipasztori_hivatas_eve.pdf (Utolsó megtekintés ideje: 2024.01.22.)

⁴³⁶ LITERÁTY: Ambivalenciák a prédikátor személye körül, 381.

⁴³⁷ Második Helvét Hitvallás XVIII.10.

⁴³⁸ vö. GRAVES: A nyilvános Szentírásolvasás a korai zsidóságban, 68.; KÓKAI-NAGY: Karizmatikus gyülekezetvezetés az Újszövetségben, 21.

megteremtésére, valamint a tanítás tisztasága feletti örökös céljából tisztségviselőket választottak. Mivel ez az egyház életrendjének kardinális része, a választást böjtölés és imádkozás előzte meg azt (ApCsel 13,2–3). Ezekhez a biblikus alapokhoz térnek vissza a reformátorok (ld. 1.4. fejezet), és ezeknek a fényében szükséges a 21. században is megvizsgálni a presbiteri tisztt, a presbitérium szerepét a református egyházkormányzásban.

Kálvin tisztségértelmezésének és egyházszerzői munkájának vizsgálatakor megállapítottuk, hogy a testületi vezetés fontosságát hangsúlyozza (ld. 2.2. fejezet). Elsődleges itt is az Isten kegyelmi ajándékában való részesedés, a szolgálatra való elhívás.⁴³⁹ Ahogy a lelkipásztori hivatásnál láttuk, elhívás (*vocatio interna*) nélkül a pneumatikus dimenzió figyelmen kívül hagyásával emberi igyekezetté degradálható a szolgálat, ami magában rejti a presztízs, illetve a hatalommal való visszaélés veszélyét és kísértését.⁴⁴⁰ Füsti-Molnár Szilveszter a felelősség és képviselő kérdéséről az egyházban a bonhoefferi felelősségértelmezés felől magyarázza. E szerint a felelősség különösen a hivatásértelmezésben nyeri el érvényességét. Az elhívó maga Jézus Krisztus, aki az elhívottat egy adott helyen és szolgálatban veszi igénybe. Ez az elhívás, a tanítványi lét, a személyes istenkapcsolat a feladatokhoz való hozzáállásban és az emberi kapcsolatok minőségében is megmutatkozik.⁴⁴¹ A tisztség nem hatalmi eszköz. A reformátori tisztségkonceptió lényege, hogy a hatalom az egyházban egyedül Krisztusé, noha a hivatalviseléssel együtt jár a *potestas jurisdictionis*, a tanítói, vezetői és ítélelhozői hatalom. Ez nem csupán az egyház kormányzóinak, hanem – az egyetemes papság elvét figyelembe véve – a hívők közösségének, azaz minden keresztyénnek lehetősége és joga.⁴⁴² Az ember hatalma korlátozott, hiszen a teljes hatalom Krisztusé (Mt 28,18). Az uralom az ő vállán lesz (Ézs 9,6), ezért Isten megtiltotta az uralkodást az övének az övéi fölött, így nincs rangbéli különbség a gyülekezeti tag és egyházkormányzó között sem, pusztán funkcióbéli.⁴⁴³

A Magyarországi Református Egyház Alkotmánytörvénye hangsúlyosan szervezetvezetési feladatokat utal a presbitérium hatáskörébe, de már nincs szó az egyházi tanok tisztasága feletti örököséről (ApCsel, 21,17–26), hacsak az egyházfegyelem

⁴³⁹ VLADÁR: *Ordo Doctorum*. A tanítói tisztt Kálvin ekkleziológiájában, 405.

⁴⁴⁰ vö. FÜSTI-MOLNÁR: Élet-halál mezsgyéjén, [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://confessio.reformatus.hu/v/1146/#page3> (Utolsó megtekintés: 2024.08.08)

⁴⁴¹ „Az egyházi szolgálatokban rejltő kísértések kiváltója lehet anem megfelelően érett felelősség és képviselő, ami erőszakhoz, zsarnoksághoz, az önkényes cselekvések megannyi formájához vezethet, »amely megcsúfolja az Isten előtti felelősséget, mely Jézus Krisztusban minden emberre nézve ránk hárul.«” BONHOEFFER: *Etika*, 156., Idézi: FÜSTI-MOLNÁR: Élet-halál mezsgyéjén, [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://confessio.reformatus.hu/v/1146/#page3> (Utolsó megtekintés: 2024.08.08)

⁴⁴² Az egyházi rendekhez köthető hatalom, a *potestas ordinis*, a szentségek kiszolgáltatásához szükséges. Ezzel az elhívott és felszentelt lelkipásztor rendelkezik, vagyis a keresztség és az úrvacsora kiszolgáltatása speciálisan lelkipásztori privilégium. Fazakas Sándor megjegyzi, hogy Luther lényegében olyan korlátozott hatalomról beszél, amely nem tartja megengedhetőnek egyházi elhívás és felhatalmazás nélkül a lelki hatalmakkal való élést az egyes ember számára. vö. FAGERBERG.: i. m., 553.; FAZAKAS: *Egyházi tisztségeink a bibliai reformátori tisztségértelmezés és hivatás-etika mérlegén*, [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető:

<https://confessio.reformatus.hu/v/egyhazi-tisztsegeink-a-bibliai-reformatori-tisztsegetelmezes-es-hivatasetika-merlegen/#page1> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.02.02.)

⁴⁴³ vö. Második Helvét Hitvallás XVIII.20–21.

gyakorlását ide nem értjük, vagy a tanítás és példaadás felelősségéről (1Pt 5,1–3).⁴⁴⁴ A Tarcal-Tordai zsinatok (1562–1563) Anyaszentegyházról szóló részének XXIV. artikulusa az Isten igéjének tiszta hirdetését és a lelkipásztorok megzabolázását, megfeddését a presbitérium feladatául szabja⁴⁴⁵, ugyanígy a Pápai zsinat (1630) a tanítás és a sákramentumok tisztaságának felügyeletét.⁴⁴⁶ A Debreceni zsinat (1881) után viszont a tisztség már nincs hitvallásos alapokhoz kötve.

A szolgálat és felelősségvállalás ilyen módon történő megosztásának hiátusa redukálja a Szentírásból megismert szolgálati területeket, és nincs teljesen összhangban sem a tisztségek kálvini értelmezésével, sem református konfesszióink passzusaival. Éppen ezért már lokális egyházi szinten szükséges odafigyelni minden olyan hibás gyakorlatra, ami a református egyház klerikalizálódását és a gyülekezet kiskorúságban tartását segíti.⁴⁴⁷ Ehhez azonban hitben járó, teológiai, dogmatikai ismeretekkel rendelkező, jól strukturált vezető testületre van szükség, hiszen a presbitériumnak elsősorban nem adminisztratív, döntéshozó, vagy kontroll-szervnek (jóllehet az ellenőrzés, felügyelet törvényileg előírt feladata), hanem szolgáló testületnek, a gyülekezet „jóillatú virágai”⁴⁴⁸-nak kell lennie. A vonatkozó törvény első bekezdése nemcsak anyagi, hanem lelki sáfárnak is nevezi a presbitériumot, vagyis a gyülekezet épüléséért és Isten országának növekedéséért végzett szolgálatban, a misszióban nekik is tevékeny részük van. Nyilvánvaló azonban, hogy a lelki vezetés ajándékának meglétét nem lehet törvényi úton kieszközölni. Szükséges feladatokat átvállalni a lelkipásztortól, új – saját – szolgálati területeket találni, a meglévőket aktualizálni, a gyülekezeti munkatársakat segíteni. Kérdéses azonban, hogy hogyan tud a presbiter ezeknek a kritériumoknak megfelelni? Csakis úgy, ha személyes kapcsolatban áll a Szentháromság

⁴⁴⁴ vö. 2022. évi I. törvény a Magyarországi Református Egyház Alkotmánytörvénye 33. §

⁴⁴⁵ „A Presbytereknek azért leg-elsőben vigyázniok és minden munkájokat arra fordítaniok kell, hogy az ő reájok bizattat Ecclesia, bizonyos rendel igazgattassék, és arról kiadattat minden törvények; kiktől kitől szorgalmatosan meg-tartassanak.

Ismét 2. hogy ha valakik a Lelki pásztorok, és Egyházi szolgálók között rendetlen magaviselek, azok ellen tudakozzanak, és egyenként, avagy magános intéssel, avagy a Presbytereknek és Lelki pásztoroknak közönséges gyülekezetekben mértékletes megfeddésével avagy ha mikor az szükség kívánnya, ugyan megzabolázással is (kiről ennek-utánna beszélünk) utban igazittassanak.

3. Ha pedig valami új dolog támadand, azoknak tisztak tartja, hogy a majd el-érkező avagy már jelen levő gonoszak idejekorán ellenek állyanak rendelvén tudniillik olly törvényt, melly az igaz vallásnak tetésivel, és a szeretettel szintéden szinte eggyezzen, de úgy hogy se az lelki-ismeretnek nyakára iga ne vettessék, sem a törvényeknek sok voltával, vagy el ne buritassák az Ecclesia, vagy az Isteni tisztelet babonasággá ne vallyon. Mint az ő helyén ezt megfejtegettük.

Akar az majd el érkező gonosz ollyan légyen, hogy magok is önként azt meg-orvosolhassák; akar az töb Lelki-pásztoroktól és Egyházi szolgálóktól kellessék annak el-igazítására tanátsot kérdeni, hogy közönséges tanátsból, az a közönséges dolog kiszolgáltassék. Holot tsak egy a közönséges, azaz, minden-felé ki-terjedő Ecclesia.” KISS Á.: i. m., 398–399.

⁴⁴⁶ „Minden egyes gyülekezetben az esperesek befolyásával, és pedig az egyházlátogatás idején azon hallgatók közül, akik kegyesség és a Krisztus dicsősége iránt való buzgalom tekintetében mások fölött kitűnni látszanak, néhányan kiválasztatva a lelkész mellé rendeltessenek, hogy éppen abban a gyülekezetben, annak oldala mellett legyenek mintegy egyházi tanácsosok, erkölcsi felvigyázók és az egyházi fegyelem gyakorlásában hűséges segítő társak, akik az imádkozó Mózes kezeit az amalékíták ellen fenntartják, hogy kifáradva el ne lankadjanak, akiket az esetleges ügyek elintézése végett a lelkész tartozik magához meghívni, s azoknak közös tanácsával magát megszilárdítani s a fegyelmet gyakorolni.” THURY: i. m., 288–289.

⁴⁴⁷ SZATHMÁRY: A presbiter a társadalmi életben, közéletben, 38.

⁴⁴⁸ THURY: i. m., 281.

Istennel, feladatai ellátásához rendelkezik megfelelő ismeretekkel, bölcsességgel és alázattal. Mindehhez szükséges – a történelmi tradíciók és megszokások rabságából kiszabadulva – a permanens képzés és önképzés, a szolgálatra való felkészítés, az elköteleződés, az odaszánás és az aktív tenni akarás/tudás egyénenként és testületként egyaránt, de mindenek előtt az Isten előtti közösségként való jelenlét (ApCsel 1,14).

A presbitériumnak magának is szolgáló közösséggé kell válnia, hogy ki tudja alakítani a gyülekezetben a közös szolgálat kultúráját. Így a hivatalos tisztségviselők mellett – az egyház küldetéséből és kétezer éves gyakorlatából fakadóan – az egyháztagok mint önkéntes szolgálattelvők is végezhetnek munkát. Az egyházkormányzás legelemibb szintje a gyülekezet közössége. A lelkipásztor, a presbiterek és a diakónusok megkülönböztetett tisztségviselők ebben a közösségben, de ugyanúgy Isten országáért végeznek szolgálatot a gyülekezeti munkások és a gyülekezet tagjai is. Az egyház – s benne minden református keresztyén – feladata, hogy Krisztus hármastiszteben részesedve (1) Uráról vallást tegyen, életét Istennek szentelje, (2) gyakorolja az imádságot és az emberiség javáért szolgálatot végezzen, (3) Istennek engedelmességgel szabad lelkiismerettel emeljen szót a bűn és elnyomás ellen, a társadalmi igazságosság elősegítése érdekében.⁴⁴⁹ A presbitérium (és a gyülekezet) konstruktív együttműködése kialakításának alapfeltétele a bizalom, egyik fontos kritériuma pedig a felelősségvállalás. A saját szolgálati területért vállalt felelősség magával hozza a számonkérhetőség lehetőségét is. Jóllehet egyházzójogilag a lelkipásztor egyszemélyben felelős az egyházközség lelki és anyagi életének irányításáért. A ki nem mondott sérelmek, vagy a konfliktus szándékos kerülése mesterséges harmóniát eredményez, ami csupán a felszínen van jelen, de a mélyrétegekben a közösséget – szűkebben a presbitériumot, tágabban az egész gyülekezetet – kimondatlanul is felemészt. Bizalmatlanságot szül, képmutatást és fragmentálódást eredményez. Egy ilyen légkörben nehézé válik a közös, egyirányba vivő munka, az őszinteségre épülő testvéri kapcsolat.

A presbiter – csakúgy mint a lelkipásztor – Krisztussal való kapcsolatában, a terhek hordozásában, egy-egy konfliktus kezelésében, a másikkal való hozzáállásában és a kitarlásában is példa a gyülekezet, a család és a környezet számára.

⁴⁴⁹ Heidelbergi Káté 32. kérdés-felelete: Miért neveznek téged Krisztusról keresztyénnek? Azért, mert hit által Krisztusnak tagja, és így az ő felkenetésében is részes vagyok, azért, hogy nevére vallást tegyék, magamat élő hálaáldozatul neki átadjam, és hogy ebben az életben a bűn és az ördög ellen szabad lelkiismerettel harcoljak, ez élet után pedig veled együtt minden teremtmény fölött örökké uralkodjam.

ld. még: Heidelbergi Káté 55. kérdés-felelete: Mit értesz a „szentek közösségén”? Először azt, hogy a hívők együtt és egyenként is tagjai az Úr Krisztusnak, és részesei minden javának és ajándékának. Másodsor: mindenki tekintse kötelességének, hogy ajándékaival a többi tag javára és üdvösségére készséggel és örömmel szolgáljon.

Heidelbergi Káté 116. kérdés-felelete: Miért szükséges a keresztyéneknek imádkozniuk? Azért, mert ez annak a hálaadásnak legfőbb része, amelyet Isten tőlünk megkövetel. De azért is, mert Isten csak azoknak adja kegyelmét és Szentlelkét, akik őt erre őszinte szívvel szüntelenül kérik, s ezért hálát adnak neki.

Heidelbergi Káté 117. kérdés-felelete: Mi szükséges ahhoz az imádsághoz, amelyet Isten kedvel és meghallgat? Először: az egy igaz Istenhez imádkozzunk, aki magát ígéjében nekünk kijelentette. Tőle szívből kérhetjük mindazt, amit kérnünk parancsolt. Másodsor: ismerjük meg alaposan szükségünket és nyomorúságunkat, és alázatosan járuljunk felséges színe elé. Harmadsor: legyünk szilárdan meggyőződve arról, hogy bár méltatlanok vagyunk rá, Isten imádságunkat az Úr Krisztusért bizonyosan meghallgatja, amint azt ígéjében meg is ígérte nekünk.

A 21. század gyülekezetvezetőinek is rendelkezni kell a vezetés ajándékával. Ha ezzel a képességgel bírnak, és azt tudják jól használni, az meglátszik az általuk vezetett közösség életén, működésén, légkörén. Lelkesedésük és Isten országának munkálása iránti szenvedélyük és elköteleződésük a gyülekezet számára egyértelmű és követendő példa lehet. Ennek egyik ismérve a látás (vízió) képessége, mely segít a célmeghatározásban és keretet ad a feladatoknak (Péld 29,18). Segít meglátni, hogy kinek milyen szolgálatot szán abban a közösségben az Úr, ahol tevékenykednek. Segít meglátni, hogy milyen módon vezessék a közösséget, annak érdekében, hogy valóban *koinoniá*vá váljanak. Ezért azonban felelősséget kell vállalni, és annak a kockázatát, hogy nem mindenki fog egyetérteni, esetleg néhányan el is maradnak a gyülekezetből (ApCsel 20,24). Vigyázni kell azonban, hogy a vezető, vezetők ne essenek a hübrisz áldozatául, és tevékenységük végül ne degradálódjon önmegvalósítássá az Isten nevének fel- és kihasználásával. Másik veszély, ha a vezető nem rendelkezik megfelelő vezetői képességekkel, s ezt nem beismerve – vagy akár már felismerve, de ellene semmit nem téve – gyakorolja hivatalát. A közösség érzékeli a lelkipásztor önmeg hasonlítását – akkor is, ha azt még önmagának sem ismerte be –, a nehezen strukturálható időt, a ki nem használt lehetőségeket, a tehetetlenséget és egyhelyben toporgást. Hosszú távon ez káros a közösség egészségére nézve akkor is, ha a lelkipásztor egyéb iránt rendkívül jó igehirdető. Az ő fő feladata a tanítás, a sákramentumok kiszolgáltatása, a lelkek gondozása. A nyáj pásztora, akinek a hangjára figyelnek az övéi. Segítő társai a vezetéssel járó egyéb teendők ellátásában a presbitérium vagy a gyülekezet agilis, szolgálatot vállaló tagjai. Így létrejöhet a közösségi vezetés. Ez azonban nem merülhet ki az együtt végzett munka tervezésében, megvalósításában és kiértékelésében, szükség van közös(ségi) megtapasztalásokra is, az egymás hite által való épülésre.

A vezetés tehát katalitikus ajándék: másokat is ösztönöz, buzdít, gondolkodásra és cselekvésre készítet. Olyan légkört teremt, amelyben mindenki a saját feladatát végezheti: lelkipásztor a tanítást és a pásztorolást, presbiter a tanítást és a felvigyázást (lelkipásztorra, gyülekezetre, egyházigazgatásra egyaránt), diakónus a rászorulókat és idősek segítségét, lelkigondozó a krízisben lévők segítségét, kántor a zenei élet előrevitelét, gyermekmunkás a gyermekek közötti szolgálatot. Nincs a Szentírásban normatív módon meghatározott szervezeti forma. Az egyházi közösségek gyülekezeti szintűek. Az irányítási struktúrában megjelenő rétegzettség funkciója az volna, hogy a magasabb szintek segítsék a gyülekezetek hatékony vezetését és életét. A gyülekezeteknek pedig – bár nehéz és sok áldozatos munkával jár – meg kell tanulni egyedül megállni, megtenni a sokszor bizonytalan lépéseket, hogy aztán egyre bátrabban járhassanak a számukra kijelölt úton. Az egyházkormányzó testületnek és a gyülekezetnek is tisztában kell lennie azzal, hogy jelenük a gyülekezeti közösség életében csupán egy pillanat. Az létezett előttük és jó reménység szerint létezni fog utánuk is (Zsol 90,4). Ezért nem öncélúan, saját érdekeiket szem előtt tartva, saját maguknak dicsőséget szerezve, hanem előre tekintve, az eljövendő Isten országát nézve szükséges munkálni a közösség életét kinek-kinek azzal az ajándékkal, amit a Szentháromság Isten neki adott.

„Ha akár az egyházfogalom téves, akár a lekipásztor eszmény görbül el, az visszahat a másokra is, s a tévedések épp úgy erősítik egymást, mint az igaz és tiszta kép.”⁴⁵⁰ Egyházfogalom, egyházkormányzás és tisztségértelmezés egymástól elválaszthatatlan létezők a református egyházban. Amikor az egyház szervezeti formájáról, illetve kormányzásáról gondolkodunk, nem szabad azt a tradíciókhoz mereven ragaszkodva, vagy a jelenkor elvárásainak feltétel nélkül engedve tenni. A reformátorok számára elsődleges feladat volt az istentisztelet, a sákramentumok és a papi tisztség helyes értelmezése. Ezek bibliai alapokon nyugvó értelmezése és a korábbi hittapasztalatok hozták magukkal az egyház szervezetének és vezetésének strukturális átalakítását, átalakulását. Időről-időre szükséges ezek újragondolása, teológiai relevanciájuk és aktualitásuk vizsgálata a Szentírás és a reformátori felismerések alapján, a helyes tanítás és az egyház dinamikusságának megőrzése és a gyülekezetek épülése érdekében.

⁴⁵⁰ RAVASZ: Emlékezéseim, 177.

IV.

AZ EGYHÁZ INTÉZMÉNYES, SZERVEZETI FORMÁJÁNAK VÁLSÁGJELENSÉGEI A MODERN KORBAN

Az egyház – a Lélek által egybegyűjtött közösség – mindenek előtt hittel megragadható valóság; olyan közösségi forma, amiben Krisztus összekapcsolja önmagával és egymással a hívő embert, valamint a korábbi és későbbi generációk keresztyéneivel.⁴⁵¹ Ugyanakkor az egyház empirikus valóság is, jogi, gazdasági entitás, de ekként is Krisztus védelme alatt áll. Intézményi létformája az egyház társadalomban való működését, Krisztusról szóló tanúságtételének szervezett formában való megélését szolgálja, azonban önmagán hordozza a történelmi és a társadalmi változások lenyomatait. Az ily módon megváltozott földi egyház merev történelmi tradíciókhoz kötött struktúrája és hagyományai nem felelnek meg a modern kor pluralista szemléletének és individualista hitértelmezésének. A modern hívő ember nem elégszik már meg a történelmi egyházak intézményes kereteivel. Spiritualitása, önmeghatározása, szabadságvágya, a világ és a valóság értelmezése tekintetében többre vágyik annál, mint amit a tradicionális egyházak nyújtani tudnak. Wolfgang Huberrel egyetértve: az egyház krízise elsősorban „orientációs” krízis – ami a szó eredeti értelmében annyit jelent, mint – a hit forrásához és lényegéhez igazodás krízise.⁴⁵²

1. Az egyház mint intézmény

Az intézmény komplex fogalom, melynek kialakulása történelmi-társadalmi folyamatok, hatások következménye. Rövid, tömör definíciója: tipikus emberi kapcsolatok vagy közösségi formák jogi megnyilvánulása. A szociológia tudománya azonban többféle intézményértelmezést ismer:⁴⁵³

a) az intézmény az általános és közös értékrendszerrel integrálódott egyének szükséglet-diszpozícióinak megfelelő szabályok, illetve egymásra épülő szerepek, minták sokaságából áll, vagyis olyan elvárásokból, szabályokból, illetve szerepekből épül fel, amelyek megfelelnek az érvényességi körükbe eső egyének szükségleteinek. Az interakciós rendszer stabilizálásának feltétele, hogy a résztvevők kötődjenek a közös értékorientációs standardokhoz.⁴⁵⁴

b) az intézmény a valóság természetére vonatkozó elképzeléseket, tipizációkat, és azokat a fogalmi kereteket foglalja magában, amelyek felhasználásával a cselekvők értelmet tulajdonítanak környezetüknek és cselekedeteiknek.⁴⁵⁵

c) az intézmény olyan szimbolikus viselkedési mintákból áll, amelyek szabályszerűségeket tükröznek, ezáltal meghatározzák, befolyásolják az egyén

⁴⁵¹ Heidelbergi Káté 54. kérdés-felelet; KÁLVIN: *Institutio*, 4.1.7–10 (II, 158–161).

⁴⁵² HUBER: *Az egyház korszakváltás idején*, 237.

⁴⁵³ FARKAS: *Társadalomelmélet*, [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: https://mersz.hu/dokumentum/matud_313 (Utolsó megtekintés ideje: 2021.02.28.)

⁴⁵⁴ PARSONS: *The Social System*, 37–39.

⁴⁵⁵ SCOTT: *Institutions and Organizations*, 40–45.

viselkedését és társaival való interakcióját.⁴⁵⁶ Eszerint intézménnyé lesz minden olyan cselekvés, amit a társadalom egy csoportja gyakran ismétel, amelyhez már szokás-szerűen alkalmazkodik. A megszokás mentesíti az egyént a rendszeres döntés alól, és gondoskodik a cselekvések irányításáról, ezáltal biztonságérzetet ad. Ez a megszokás azonban válhat krízissé is, hiszen merevvé, rugalmatlanná, nehezen alkalmazkodóvá tesz és gondolkodásnélküliségre nevel.

d) az intézmény a társadalmi csoport és a társadalmi szervezet fogalmához hasonló értelemben struktúrával, meghatározott kritériumrendszerrel – tagság, jutalmazás, szankció – bír.⁴⁵⁷

e) az intézmény társadalmi alrendszer (politika, gazdaság, vallás). Hasonló értelmezést figyelhetünk meg már Luther ún. három rend tanában is – ami társadalomteológiájának alapkövévé vált –, miszerint Isten már a teremtés során megalapozta rendjeit, osztályait; a politika, a gazdaság és az egyház tehát része Isten teremtési rendjének, amelyben az ember is felelősséget visel.⁴⁵⁸

f) legújabb értelmezés szerint: megalapozott és beágyazott társadalmi előírások tartós rendszerei, amelyek strukturálják a társadalmi kölcsönhatásokat (nyelv, pénz, jog).⁴⁵⁹ Szociológiai értelemben tehát az intézmény nem egy konkrét szervezet, hanem a társadalom tagjainak kölcsönös egymásra hatása bizonyos szabályok, normák és értékek mentén.⁴⁶⁰

Az emberi lét történelmileg kapcsolati-intézményi struktúrában valósul meg, így az intézmény azon jogi kategóriákhoz tartozik, amelyek nélkül az emberi lét nem érthető és értelmezhető.⁴⁶¹ Az embernek szüksége van az intézményi keretekre alapvető szükségleteinek kielégítése érdekében. Ilyen a transzcendens utáni vágy is. Antropológiai meghatározottságát tekintve az ember társas lény, olyan relációk, kapcsolatok hálójában éli az életét, amelyekben gyakorolhatja szociális kompetenciáit (együttműködés, empátia, szeretetszolgálat), megtapasztalhatja másokhoz való kötődését, elesettségét, értékeit, felelősségét, ugyanakkor szabadságát is. Ezek megélésére, tehát az emberi kapcsolatok konkrét közösségi formáinak megtapasztalására adnak teret, és biztosítanak keretet a különböző (társadalmi) intézmények, így az egyház is. Az egyház mint intézmény, válaszokat kínál az emberi élet egzisztenciális kérdéseire, etikai normákat közvetít, segíti az egyén számára a társadalmi integrációt. Mindezek mellett szociális és kulturális értékeket megőrző és továbbadó funkcióval is bír. Egyfajta közös értelmezési keretet biztosít.

A teológiai intézményértelmezés alapja a kapcsolat, a kapcsolatban lét, a közösség. Teremtésteológiai megközelítésben az egyház az Isten és ember közötti kapcsolat (jogi) megnyilvánulása. Hans Dombois német kánonjogász az emberi kapcsolatokat olyan intézménynek tekinti, amely az Isten által kialakított kapcsolatokon

⁴⁵⁶ BERGER–LUCKMANN: *The Social Construction of Reality*, 70–72.

⁴⁵⁷ FAZAKAS: *Vétkeztünk*, 254.

⁴⁵⁸ FARKAS: i. m., [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: https://mersz.hu/dokumentum/matud_313 (Utolsó megtekintés ideje: 2021.02.28.)

⁴⁵⁹ JEPPEPERSON: *Institutions, Institutional Effects, and Institutionalism*, 143–163.

⁴⁶⁰ ANDORKA: *Bevezetés a Szociológiába*, 35.

⁴⁶¹ LUDWIG: *Von der Institution*, 44–45.

alapul. E tekintetben az intézmény közvetett isteni megalapozásáról beszél.⁴⁶² Isten adományozta az alapintézményt, vagyis az ő akaratából jött létre, ő az Alapító. Empirikusan úgy kell értelmezni, mint egyedi jellemzőkkel rendelkező struktúrát.⁴⁶³ Isten személyes adományával Krisztusban teljesen új viszony jött létre Isten és ember között. Ezt az új, spirituális intézményt Jézus földi munkálkodása, a tanítványok elhívása alapozta meg, tehát Krisztus folytatja az alapító eseményt. Ez a legszorosabb értelemben vett intézmény (*ecclesia proprie dicta*). Az egyház alkotja azt a teret, amelyet Isten teremtett és megnyitott a közötte és az ember között létrejövő új kapcsolat intézményes folyamatainak megteremtésére (*extra ecclesiam nulla salus*). Az intézményes egyház nem egyéni cselekedetek által jön létre, hanem Isten által már adott, amelyet az ember a hit engedelmisségében elfogad.⁴⁶⁴ A világi intézményekhez képest többletét krisztocentrikus volta és pneumatikus meghatározottsága adja, ugyanis az egyház abban az értelemben intézmény, hogy ő maga *soma Christou*-ként a személyes intézményi folyamatok tere és megtestesítője, amelyben a Szentlélek az embereket Krisztus testéhez rendeli és a szolgálatban elhelyezi.⁴⁶⁵ Tehát olyan perszonális intézmények megtestesítője – amelyek Krisztus testéhez kapcsolják az embereket –, mint például a keresztség, a konfirmáció és az úrvacsora.⁴⁶⁶ Így az ember mint individuum ebben az intézményi keretben, közösségben élheti meg teremtettségének, megváltásának és üdvösségének bizonyosságát. A hit megélése és az egyház intézményként való értelmezése között mégis feszültség érzékelhető. Az istentisztelet és a sákramentumok mintegy lehetőség vannak jelen, amelyeket „felajánl” az egyház a lelki egészség megőrzése, vagy a pszichés nehézségek leküzdése, esetleg a szociális kapcsolatok hiányának betöltésére tett kísérlet érdekében. Így szolgáltatássá válik, amelyet az önmagát keresztyénnek mondó ember akkor vesz igénybe, amikor annak szükségét érzi, vagy amikor azt élethelyzete megköveteli. Ám az egyéni üdvösségélmény, a személyes megszólítotttság és az Istentől jövő szabadság bizonyossága nem feltétlen lesz megtapasztalható ilyen intézményes keretek között. Aki a jelenlétet és a Lélek általi megérintettséget megtapasztalja egy másfajta közösségben (pl. egy taizéi közösségben, vagy valamilyen lelkigyakorlat során), az ezt fogja keresni egyházi közössége istentiszteletén, alkalmain is. Fontos látni azonban, hogy a kétfajta hitmegélés célja nem

⁴⁶² LUDWIG: i. m., 57.

⁴⁶³ STOBBE: Institution, 694–699.

⁴⁶⁴ LUDWIG: i. m., 62.

⁴⁶⁵ LUDWIG: i. m., 61–63.; Heidelbergi Káté 54. kérdés-felelete

⁴⁶⁶ A keresztség, mint a megbízás személyes státust megváltoztató folyamata, személyes intézmény. Minden jellemző – az alapozás és az elfogadás, a cselekedet és az állapot – jellemzi a keresztelési eseményt. Isteni alapokon nyugszik (alapozás), és feltéve, hogy hitben elfogadják, Krisztus testéhez rendeli az embereket (elfogadás – mint cselekedet), így státuszváltó hatása van: a természetes személy Isten előtti, újjászületett személlyé válik (állapot). Ezzel egyszerre jogi értelemben is megváltozik a státusza, hiszen az egyház tagjává válik a megkeresztelt személy. Az egyházi tagság azonban korántsem a központ, hanem csak következmény, hiszen ha az egyházban a tagság kvantitatív mérése, nyomon követése a centrumba kerül és a – jobb esetben – évről évre szépülő statisztikai adatok az elismerés forrásává vagy a jó munkás (sáfárság) ismervévé válnak, az az egyház küldetésének céltévesztését jelzi, ebből adódóan a krízisét is. Miért? Mert a lényeg az evangélium hirdetésén, a Szentlélek munkáján keresztül Krisztus testébe, Isten egyházába való betagozás, a sákramentumok kiszolgáltatása, a szeretetszolgálat gyakorlása, nem pedig a statisztikai adatok. A Lélek munkája és az ember hitben való engedelmissége meglátszódhat az egyházközösség és az országos egyház számadataiban is, de mindez nem a cél, csupán a következmény.

azonos. Az istentisztelet az egész egyetemes Anyaszentegyházat öleli fel és az egész közösség együttes Isten elé járulása, míg a lelkigyakorlat vagy egy zarándoklat során átélt hittapasztalat nem. Ez nem azt jelenti, hogy nincsenek hatással egymásra, de a hitmegélésnek nem ugyanolyan színterei. Ennek nem tudatosulása okozhatja azt a tényt, hogy ha a ma keresztyéne könnyen elmarad a gyülekezet közösségéből, ha úgy érzi, nem tud a számára szükséges lelki tartalommal tölteni. Individuális keresztyénség? Lehet. De akkor az egyházatyákra és a reformátorokra is könnyen ráilleszthető ez a jelző? Ez tévedés, hiszen ők egyéni istenkapcsolatukat és hitfejlődésüket az Anyaszentegyházra nézve értelmezték, nem önmaguk lelki feltöltődése felől. Az istenhit, a krisztuskövető élet mindig személyes, mindig az egyén és a Szentháromság Isten kapcsolata, azonban nem állhat meg itt. Ennek következménye és a mindennapi életben megmutatkozó jele a szeretet, a türelem és a békesség gyakorlása, a másokra való odafigyelés, mások megsegítése és az alázat lesz (Gal 5,22). Ez csak közösségben valósulhat meg. A hitfejlődés elemi része, amikor a hívő ember már nem személyes töltődésére figyel, hanem Isten előtt akar lenni, az idejét, figyelmét és gondolatait Neki szenteli. Ez az istentisztelet lényegének, céljának megértése. Éppen ezért a közösség mint Krisztus szavának és cselekedeteinek hordozója és továbbadója, megelőzi az egyéni hitet,⁴⁶⁷ illetve abból táplálkozik. A Heidelbergi Káté 54. kérdés-felelete ebben a kérdésben is világos: Krisztus egy kiválasztott gyülekezetet gyűjt egybe (közösség sík), amelynek tagja a hívő keresztyén ember (egyéni sík), vagy a szeretet kettős parancsában (Mt 22,39): szeresd felebarátodat (közösségi sík), mint magadat (egyéni sík). Egyén és közösség nem elválasztható.

Az egyház mint interperszonális intézmény lényege, hogy (1) a hívő embert Krisztus testébe tagolja, valamint (2) amit tesz és ami benne történik, vagyis a szentségi cselekedetek és az imádat (istentisztelet).⁴⁶⁸ Ebből adódóan az intézményes egyház nem értelmezhető másképp, csak a közösségi hitgyakorlat, a rítusok és az Isten imádata felől. A Krisztus közössége (*koinonia Christu*) és az emberek testvéri közössége összefügg, nem értelmezhető egyik a másik nélkül.⁴⁶⁹ Mindennek pedig normatív etikai következménye a diakónia gyakorlása, amely a társadalomban is kézzel fogható módon nyilvánul meg.

Az Ige és a sákramentumok által meghatározott keresztyén közösség folyamatos életéhez és küldetésének beteljesítéséhez szükségesek szervezeti, igazgatási, jogi, pénzügyi és egyéb intézkedések és szabályozások. A szervezeti struktúra, az adminisztratív létesítmények olyan transzperszonális intézmények, amelyek hozzájárulnak az egyház tartósságához, amennyiben keretet biztosítanak az Ige hirdetésének, a sákramentális cselekmények és a rítusok gyakorlásának. Tehát mindenképp a személyes intézményeknek vannak alárendelve, és semmiképpen sem kezdhetik meg azok átalakítását.⁴⁷⁰ Példa erre, amikor a keresztség csupán az

⁴⁶⁷ BRUNNER: *Das Missverständnis der Kirche*, 14.

⁴⁶⁸ Hans Dombois ugyanazt fogalmazza meg az egyház intézményjellegének jogi alapokon nyugvó vizsgálatakor, amit Paul D. Hanson, amikor a választott nép közösséggé formálódásáról ír. ld. Paul D. HANSON: *The People Called. The Growth of Community in the Bible*, Westminster John Knox Press, First edition, 1986.

⁴⁶⁹ BRUNNER: i. m., 16.

⁴⁷⁰ LUDWIG: i. m., 66.

egyháztagság kezdeteként (esetleg valamilyen egyéb szolgáltatás elvégzése érdekében) értelmezendő, és már nem a Krisztus testével való tudatos társulásként. Ilyen esetben fontosabbá vált a jogi aktus, mint a szívbeli elköteleződés, a Krisztus-testhez való tudatos tartozás.

Ahogy láthatjuk, különbséget kell tenni a személyes intézmények, amelyekben az alapkapcsolatok formálódnak, és a transzperszonális intézmények között, amelyek később belőlük alakulnak ki. Előbbi az egyén lelki-individuális szükségleteiből, meggyőződéséből adódik (keresztség, konfirmáció), utóbbi pedig ezek gyakorlására biztosítja a keretet. A két csoport különböző kérdésekkel foglalkozik, ám az egyház élete szempontjából mindkettő lényeges és szükséges. Minden személyes intézmény lelki eszközökkel, minden transzperszonális világi eszközökkel, de spirituális céllal történik. Más szavakkal, az intézményes egyháznak olyan tevékenységei vannak, amelyeket a világ nem tud és nem is tehet meg, például prédikál, kereszstel, ugyanakkor az egyház mint szervezet, ma úgy építi fel és igazgatja magát, mint egy világi intézmény, de más céllal, ami a transzperszonális intézmények szolgáló jellegét és üdvtörténeti perspektíváját hangsúlyozza.

2. Vallási átalakulás

A társadalom – és benne az egyén – változása hatással van a vallásra, így az egyház életére is, ezért a modernizálódás és a vallási mobilitás összefüggésének megfigyelése szociológiai vizsgálódások tárgya.⁴⁷¹ A modern kor és társadalom meghatározásánál elkerülhetetlenül találkozunk a szekularizáció, szekularizmus, a szekularizációs hipotézis fogalmaival, hiszen a vallásszociológia sokáig ezek segítségével írta le és magyarázta a vallás visszaszorulását, kiüresedését, homogenitásának és monopol helyzetének megszűnését, egyszóval átalakulását.

Vallási átalakulással azonban nem csak az újkorban találkozhatunk. Peter L. Berger a *The Sacred Canopy* című könyvében⁴⁷² kifejti, hogy mielőtt a zsidóság és a keresztyénség létrejött volna, volt néhány olyan alapérték, amelyen a politeista vallások megosztottak: 1) az embereket, az isteneket és a természetet egyetlen rendszerben összekapcsoltnak tekintették. Az összefüggések főleg mágikus, természetfeletti erőkből álltak; 2) az emberek sok olyan lényben hittek, amelyeket mágikus rituálék segítségével manipulálni lehetett, hogy emberi üzeneteket juttassanak el az isteni hatalomhoz, majd onnan vissza az emberek felé. Közvetítők, akik többek voltak az embernél, de kevesebbek az isteneknél (mágusok, varázslók); 3) az egész társadalom egyetlen egységként kapcsolódott a mágikus erőkhöz. Az egyén léte azzal nyert értelmet, hogy részt vett a

⁴⁷¹ Többek között Karl Marx (1818–1883), Émile Durkheim (1858–1917), Max Weber (1864–1920), a szociológia tudományának alapítóatyái, később Robert Bellah (1927–2013), Thomas Luckmann (1927–2016), Peter L. Berger (1927–2017), hazánkban pedig Tomka Miklós (1941–2010) foglalkozott behatóan e témával. A vallási és a társadalmi változások összefüggésének, egymásra hatásának vizsgálata napjaink tudományos életének és az interdiszciplináris diskurzusoknak szerves és népszerű eleme, melyet olyan vallásszociológusok fémjeleznek, mint Franz-Xaver Kaufmann (*1932), Karel Dobbelaere (*1933), Grace Davie (*1946), Paul Heelas (*1946) vagy Hans Joas (*1948), illetve Kamarás István (*1941), Máté-Tóth András (*1957), Hegedűs Rita. Tudományos eredményeikre jelen dolgozat is támaszkodik.

⁴⁷² A mű ezen a címen az Egyesült Államokban 1967-ben jelent meg, majd 1969-ben *The Social Reality of Religion* címmel Angliában.

társadalom életében; 4) Az időt inkább ciklikusnak, mint lineárisnak tekintették. Az Ószövetség tiltakozott a korábbi vallás ezen jellemzői ellen, és új értékeket erősített meg: 1) Isten kivonul a világból; 2) a kijelentés a történelem irányításából származik, nem ciklikus, hanem teleologikus, egy jobb jövő felé halad; 3) a haladás a racionális életről szól, nem pedig a varázsszertől; 4) A szó/Ige és az ésszerűség a kijelentés és a fejlődés kulcsa; 5) minden egyén felelős az előrelépésért, a közösség fejlődéséért; 6) a vallás azt jelenti, hogy Istennel kapcsolatban van az egyéni elme és lélek.⁴⁷³ Vagyis Isten és ember szövetsége lép a kozmosz egységének helyére. Izrael történetével és vallásával szembe helyezkedik az addigi kozmikus totalitás vallásával, a király és az államrend istenítésével. Ez a radikális szekularizáció nem más, mint szabadság. Az Isten által adott szabadság megélése, melynek helyszíne a világ, vagyis a teremtettség, a történelem, mely egyben az üdvtörténet színhelye is.⁴⁷⁴ A szekularizációnak ez egyfajta pozitív olvasata. A társadalmi fejlődés során azonban a vallás és a kegyességgyakorlás eltorzult. A protestáns reformáció tiltakozás volt ezek ellen a hibás gyakorlatok ellen. Ekkor kezdett a „szent mennyezet” megbomlani, ugyanis a protestáns értékek a racionalitás mentén körvonalazódtak. A tudományos gondolkodás megváltozása az igeértelmezésre is hatással volt, a racionális gondolkodás a morális kritériumoknak való megfelelés szintjére szűkítette a kapcsolatot Isten és ember között. Ezzel eltűnt a hittapasztalat és a szakralitás jelentősége a protestáns hitélet számára; az egyetlen megmaradt csoda – állítja Berger – Isten szuverén kegyelmének befogadására való nyitottság.⁴⁷⁵ Mindezekből következik az a paradox állítás, miszerint a reformáció megnyitotta az utat a vallás szekularizációjához.

Korábban a vallásosság, egyházhoz tartozás evidenciának volt tekinthető, ám – a felvilágosodás és az ipari modernizálódás többirányú folyamatának eredményeképpen – a 19. század végére ez megváltozott és egyre inkább előtérbe került az egyén, és annak társadalmi, politikai, gazdasági, valamint spirituális igényeinek kielégítése; a „hagyományos keresztyén hittételek” megkérdőjelezése, önérdek mentén való negligálása; a morális jó, mint vallási alapokon nyugvó társadalmi erkölcs elvetése; az etikai kérdések szubjektív, öngazoló fejtegetése; az általános értékdevalváció. Mindezek a modern vallásosság köntösébe bujtatott, pluralizmusban gyökerező individualizmus megnyilvánulásai, hiszen az individualizáció nem más, mint a modernizáció „egyénszintű tükörképe”.⁴⁷⁶ Ugyanezt fejezi ki az *à la carte* vallásosság⁴⁷⁷, amelyben a *menüt* az egyházi intézmény állítja össze, vagyis a vallásos ember abból választhat, amit az adott egyház kínál. Ha ez a kínálat elnyeri tetszését, marad, ha nem, továbbáll, és válogat a vallási piac megannyi termékéből, vagy összeállít⁴⁷⁸ magának egy, az egyház intézményétől távolságot tartó individuális vallást és hitgyakorlatot. A kifejezésből is

⁴⁷³ BERGER: The Sacred Canopy, 123–133.

⁴⁷⁴ FAZAKAS: A szekularizáció és a kommunizmus öröksége, 32.

⁴⁷⁵ BERGER: The Sacred Canopy, 130–131.

⁴⁷⁶ TOMKA M: Hagyományos vallási értékek, 422.

⁴⁷⁷ vö. TOMKA M: A vallásosság mérése, 19.; HEGEDŰS: A vallásosság alakulása Magyarországon, 70.; LUCKMANN: The privatization of religion and morality, 72–86.; DAVIE: Religion and Modernity, 101–117.

⁴⁷⁸ HEGEDŰS: uo.; barkácsol = *bricolage*; innen a *bricolage* vallásosság kifejezés.

érzékelhető, hogy ez a fajta vallásos attitűd nem lehet mentes szinkretista vonásoktól.⁴⁷⁹ A kései modern társadalmak számára a vallás és a vallásosság ismét jelentős szerepet kap. Talcot Parsons normatív funkcionalizmusával egyenesen azt állította, hogy a vallás a társadalom nélkülözhetetlen eleme.⁴⁸⁰ A vallásszociológia általánosan állítja, hogy a vallás és a vallásosság mikéntje és mértéke nagy mértékben társadalmi tényezők függvénye.⁴⁸¹ Ebből a tételből következik, hogy minden társadalmi változás a vallást is megrázza, és az új helyzethez való alkalmazkodásra kényszeríti.

2. 1. Modernitás = Szekularizáció?

A társadalom és a kultúra – modernitást megelőző korszakaiban – hierarchikus, egyetlen normarendszerhez, társadalmi elváráshoz igazodó rendje autonóm intézményekre, egymástól független lélepszférákra és az egyén életében különböző szerepekre tagolódott fel. A modern társadalomban az intézmények kapcsolatát és a különböző lélepszférák egymáshoz fűződő viszonyát Tomka Miklós a folyóban sodródó kavicsokhoz hasonlítja, miszerint a kavicsok súrlódnak egymáson, de mindegyik saját adottságai szerint alakul.⁴⁸² Emellett a differenciálódás⁴⁸³ mellett az elidegenedés, a megfelelési kényszer, az egyik élethelyzetből a másikba történő hirtelen átlépés is jellemzi a modern társadalomban élőket.

A társadalomtudományok öt alapvető sajátosság meghatározásával jellemzik a modern társadalmat: 1) funkcionális differenciálódás, a rendszer folyamatos növekedése,

⁴⁷⁹ Jellemző példája az újpogány szinkretizmus, mely nem feltétlen a vallási megújulás folyamatának része, hanem egyfajta nemzeti érték- és identitásteremtés, valamint -megtartás szándékát testesíti meg, illetve az ezoterika és az orientális vallásokból kölcsönzött elemek, fogalmak, rítusok használata.

⁴⁸⁰ DAVIE: A vallás szociológiája, 56.

⁴⁸¹ TOMKA: Vallásszociológia, [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: http://www.tavasiz56.hu/szombat/vallasszociologia/tomka_1.htm (Utolsó megtekintés ideje: 2020.10.13.); lásd még: SZÁNTÓ János: Vallásosság egy szekularizált társadalomban, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998.; CASANOVA, José: Public Religions in the Modern World. University of Chicago Press, 1994.; BECKFORD, Jame A. (ed.): New Religious Movements and Rapid Rapid Social Change, SAGE Publication Ltd, 1991.

⁴⁸² TOMKA: Vallásszociológia, [oldalszám nélkül]

⁴⁸³ A korai szociológusok a társadalmi struktúra megváltozásának leírására a funkcionális differenciálódás terminus technikusát használják saját elméletük szerint kibontva. Émile Durkheim bevezeti a munkamegosztás fogalmát, de kontextusából egyértelműen kiderül, hogy nem csupán a fizikai munka tényleges megosztására gondol, hanem szó van itt nyelvi, értékelésbeli és gondolkodásbeli differenciálódásról. Georg Simmel a szerep kategóriáját emeli be szociológiaelméletébe. Eszerint az egyén egyre inkább specializálódott szerepekben vesz részt a modern társadalomban személyisége többi részének fegyelmezett visszaszorításával. Max Weber ennél is tovább megy és Simmel szerep kategóriájának kisebb egységekre bontásával megalkotja a négy társadalmi cselekvéstípusról szóló elméletét. Kettejük teóriáit ötvözte Talcott Parsons, amikor megalkotta az egységnyi cselekvés szociológiai fogalmát. Ennek következtében a modern társadalom már nem a nagy embercsoportok mentén tagolva írható le, hanem társadalmi alrendszerekben – melyekbe az egyén csupán egy-egy szerepe szerint tartozik – és ezek egymás közötti relációjában. Parsons szintézise az addigi minden jelentősebb szociológiaelméletet integrálni tudta. ld. POKOL: Szociológiaelmélet, 13–17.

Karel Dobbelaere a szekularizációnak három – a társadalom más-más szintjén ható – dimenzióját különíti el. Az első, társadalmi szinten nagy hangsúllyal bíró funkcionális differenciálódás, ahol a történelem során az egyház által ellátott társadalmi feladatok fokozatosan váltak autonóm, állami szférákká. A második szint a vallási szervezetek sokaságára kiterjedő szervezeti szint, a harmadik pedig az egyéni vallásosság szintje. DOBBELEARE: Secularization. An Analysis at Three Levels, 29–45.; DAVIE, i. m., 77–79.

komplexbé válása; 2) az alrendszerek közötti dinamizmus, a versengésből adódó feszültségek állandósulása; 3) az egymástól elkülönülő alrendszerek önállósodása, saját belső szabályozásuk megerősödése; 4) a társadalmi rendszer egészén belüli kapcsolatok folyamatos változása; 5) az így szerveződő összetett, mozgásban lévő társadalmi struktúra önfenntartó természete, életképes volta.⁴⁸⁴ Az alrendszerek együttes működése hozza létre a jól funkcionáló társadalmi rendszert, amelyben bizonyos területek (ember, emberiség, erkölcs, érték) azonban háttérbe szorulnak. Ezzel kapcsolatosan Tomka Miklós James S. Coleman nyomán megállapítja, hogy a társadalom szervezete egyre inkább személytelen intézmények és korporatív aktorok viszonyrendszere, amelyben az egyének, ha élni akar, meg kell találnia saját helyét, ki kell alakítania saját kapcsolatait és meg kell küzdenie érdekérvényesítéséért.⁴⁸⁵ Igaznak kell tartanunk ezt a megállapítást a vallásra is. Meg kell tudni találni a vallás, az egyházi intézmény helyét, szerepét és funkcióját a gyorsan változó világban.

C. Wright Mills amerikai szociológus (Parsons társadalomelméletének kritikusa) is arra a következtetésre jut, hogy a reformáció és a reneszánsz óta a modernizáció az egész világot átalakította az azzal szorosan együtt járó történelmi folyamattal, a szekularizációval együtt.⁴⁸⁶ A szekularizáció fogalma és jelensége – mely alatt köznapi értelemben elvilágiasodást értünk – nem újkeletű, hiszen már a középkorban is ismert volt. Etimológiáját vizsgálva kiderül, hogy a latin *saeculum* szóban gyökerezik, és időszak, évszázad, kor, világ jelentéssel bír.⁴⁸⁷ Katolikus értelmezésben a szekularizáció két különböző irányú folyamatot takar. Egyfelől a kánonjogban arra a jogi (kanonikus) folyamatra utal, amelynek során egy vallásos személy (szerzetes) elhagyja a rendi életet, hogy visszatérjen a világba és a hívők között éljen világi papként. Ez egy egyszeri aktus, mely bizonyos jogvesztéssel jár.⁴⁸⁸ Másfelől viszont jelenti azt a folyamatot is, amikor bizonyos emberek (papok, szerzetesek) úgy döntenek, hogy kivonulnak a világból (*saeculum*) egy tökéletesen Istennek szentelt élet élésére. Később – a reformáció és az azt követő vallásháborúk után – ugyanez a terminus a kolostorok, földbirtokok és az egyház vagyonának az állam részéről történő tömeges kisajátítását jelentette.⁴⁸⁹ Azóta a szekularizáció a személyek, tárgyak, funkciók hagyományos helyükről (pl. vallási szférából) való áthelyezését jelenti a világi szférába. Ez a folyamat fellazította és belátható időn belül el is tünteti a szent uralmát.⁴⁹⁰ Egyetlen hely lehet csupán, ahol megmaradhat a szent, ez pedig a magánélet területe.⁴⁹¹ A vallás szent gyakorlatai, liturgikus rítusai a múlt azon termékei, amelyeknek a modern korban már nincs létjogosultságuk. Ha ez valóban igaz lenne, akkor egyet kellene értenünk azzal a divatos

⁴⁸⁴ TOMKA M: Hagyományos (vallási) értékek, 420–421., lásd még: VANDERSTRAETEN: Inclusion ideals and inclusion problems: 173–185.; LUHMANN: Die Ausdifferenzierung der Religion. in.: uő: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, Band 3., Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2012.

⁴⁸⁵ TOMKA M: Hagyományos (vallási) értékek, 421.

⁴⁸⁶ MILLS: The Sociological Imagination, 32–33.

⁴⁸⁷ HILLE: Säkularismus/Säkularisierung/Säkularisation, 1741–1745.;

⁴⁸⁸ TOMKA M: A vallás a modern világban, 77–78., JOAS: A szekularizálódás és a modern világ, 405.

⁴⁸⁹ CASANOVA: Public religions in the modern world, 12–13.; TOMKA M: Vallás a modern társadalomban 78.; BINDER: Säkularisation, 597.; LANCZKOWSKI: Saeculum, 1279–1280.

⁴⁹⁰ HÄRING: Glaube ja – Kirche nein?, 41.

⁴⁹¹ MILLS: i. m., 32–33.; TOMKA M: Vallás a modern társadalomban, 80–81.

szólammal, hogy a hit, a vallásos élet és annak minden megnyilvánulása az egyén dolga, csak rá tartozik, ebben az esetben viszont az egyház intézményének nem volna létjogosultsága, elveszítené lényegét, közösségi funkcióját, társadalmi szerepét és felelősségét.

Az a feltételezés, miszerint a modernizáció törvényszerűen hozza magával az elvilágiasodást és elvallástalanodást, túlhaladott a vallásszociológiában,⁴⁹² az viszont tény, hogy a modern társadalom már nem biztosít a vallás számára központi szerepet, a vallás már nem hatja át a társadalom – és benne az egyén – életét, nem lesz már meghatározó a világ értelmezésében, a normák kialakításában, a közgondolkodás formálásában. Az állam lesz felelős az oktatási, szociális és egészségügyi feladatok ellátásáért, melyek addig egyházi hatáskörbe tartoztak. Ily módon az egyház társadalmi funkciója meggyengül, a vallás helye a társadalom rendszerében megváltozik. Mindezt a szociológia a polgárosodó, urbanizálódó, s ezzel egy időben racionalizálódó, a tudományos gondolkodást eszményítő társadalom kialakulásának, vagyis a modern korrallal való haladásnak tulajdonítja, a vallásszociológia pedig a szekularizáció folyamatával magyarázza. A felvilágosodás óta bekövetkezett társadalmi átalakulás, a középkori agrártársadalomból modern ipari nemzetté válás folyamata az egyházban is jelentkezett. A társadalomtudósok megegyeznek abban, hogy a szekularizáció a modernizáció kísérőjelenségeként az egyházak társadalmi szerepének megváltozását vonja maga után, ám különböznek a vélemények a tekintetben, hogy ez a változás visszafordíthatatlan, a vallások teljes megszűnéséhez vezető folyamatot vagy pedig csupán paradigmaváltást jelent. Az utóbbi évtizedek kutatásai és szociológiai vizsgálatai ez utóbbit erősítik, és a szekularizációs hipotézist átértékelik.⁴⁹³ Max Weber úgy véli, hogy a vallás társadalomra gyakorolt hatása gyengül, ugyanakkor szekularizációként azt a folyamatot jelöli meg, amelynek során a *hívás* fogalma elmozdul vagy áthelyeződik a vallási szférából a világi szférába. José Casanova szerint a világi szféra lesz a mindent átfogó valóság, hiszen a modern társadalom számára a korábbi három világ – a mennyei, a földi, ezen belül a szent és a profán, vagyis az egyházi (egy, szent, egyetemes, apostoli) és a világi társadalom – megszűnik. Vagyis a társadalmi struktúra és ezzel együtt a vallás differenciálódásának, valamint utóbbi privatizálódásának eredményeképpen a vallás visszaszorul a társadalom rendszeréből a magánszférába, és – Thomas Luckmann szavaival – láthatatlanná válik, marginalizálódik. Émile Durkheim is a társadalmi létezés olyan szükségszerű elemének tartotta a vallást, amely megváltozhat ugyan, de el nem tűnhet.⁴⁹⁴ Durkheim ezzel szembe

⁴⁹² Ennek a ténynek az alátámasztására Tomka Miklós három érvet sorakoztat föl: (1) a vallási változás nem lineáris, nem megfordíthatatlan és nem csak a modernizáció mentén alakul; (2) nem lehet azt mondani, hogy nemzetközi összehasonlításban a fejlettebb, iparosodott, „modernebb” társadalmak vallástalanabbak, mint a „kevésbé modernnek”; (3) vallási aktivitás figyelhető meg (egyházban és egyházon kívül is) a 20. század utolsó évtizedeiben. Id. TOMKA M: Vallásszociológia, [oldalszám nélkül]; MÁTÉ-TÓTH: Vallásnézet, 76–77.

⁴⁹³ JOAS: Gefährliche Prozessbegriffe, 607.

⁴⁹⁴ TOMKA M: Vallás a modern világban, 81.; lásd még: WEBER, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, (eredeti címe: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*), Cserépfalvi, Budapest, 1995.; CASANOVA, José: Public Religions in the Modern World, The University of Chicago Press, Chicago–London, 1994.; LUCKMANN, Thomas: A láthatatlan vallás, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991.; DURKHEIM, Émile: A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában, L'Harmattan, Budapest, 2002.

helyezkedik Herbert Spencer, Auguste Comte és Karl Marx álláspontjával. Weber – hasonló módon – úgy ítélte meg a vallás szerepét, jelenlétét a társadalomban, mint ami a modernizáció, a *varázstalanítás* hatására vesztett jelentőségéből, de nincs teljesen elveszve, sőt. Mivel a modern világ nem segít az egyénnek az élet értelmét megtalálni, szükség van olyan közegre, amely erre képes. Ebből adódóan a vallás iránti igény növekedni fog, nem pedig csökkenni. Talcot Parsons a vallás kulturális rendszere és a társadalom szociális rendszere közötti kölcsönhatásra hívja fel a figyelmet, vagyis vallás és társadalom egymás mellett, egymáshoz igazodva kell, hogy létezzenek.⁴⁹⁵ Bryan R. Wilson számára a szekularizáció elsődlegesen a közösség hanyatlását jelenti. A vallás társadalomból való kiszorulása a személyes kegyesség és hitgyakorlat magánszférába való visszahúzódásában, privatizációjában rejlik, de amíg az egyéni hit jelen van, addig a vallás is. Ez az egyéni vallásosság, vallási érzékenység a záloga annak, hogy a társadalom rendszeréből ne tűnjön el a vallás. Nézetét Peter L. Berger, David Martin, Grace Davie, Karel Dobberaele is osztják. A vallás jelentősége tehát nem szűnik meg a modernitással, de a differenciálódott és szekularizált társadalomban már nem tudja meghatározni az egyes részterületek működését. Ennek ellenére társadalmi szerepe nem korlátozódik saját alrendszerére. Az egészre reflektálva felkínálja, hogy értelmet ad a világnak és benne az egyénnek.⁴⁹⁶

Kijelenthető, hogy a szekularizáció jelensége ambivalens. A társadalomtudósok sem tudnak egyértelműen állást foglalni annak káros, a vallást negligáló hatásáról, épp ellenkezőleg,⁴⁹⁷ az újabb vallásszociológiai elméleteket a szekularizációval szemben fogalmazzák meg. Munkássága elején Berger is a szekularizációs tézis mellett foglalt állást, ám később megcáfolta és revidálta nézeteit, ugyanis a világban zajló társadalomszerkezeti és vallási átalakulásokat figyelve arra a következtetésre jutott, hogy a vallás reneszánszát éli és soha nem látott virágzás előtt áll a modern korban.⁴⁹⁸ Olyan

⁴⁹⁵ TOMKA: Vallás a modern társadalomban, 82–83.; PARSONS: *The Social System*, Routledge & Kegan Paul Ltd, 1951.

⁴⁹⁶ LUHMANN: *Gesellschaftsstruktur und Semantik*, 161–162.

⁴⁹⁷ Kvantitatív felmérések bizonyítják, hogy globálisan ugyan negatív irányba módosult az Istenbe vetett hit és a vallási praxis a 2. világháború óta Nyugat-Európában (vö. GROSSHANS: *Protestáns egyház a modern korban*, 34.), egyes országaiban és az amerikai vagy afrikai kontinensen ez a tendencia nem igazolható. vö. *International Social Survey Programme 2008-ban végzett vizsgálata*; Az egyre aktívabbá váló vallásos életről és az egyéni vallásgyakorlásról, spiritualitásról számos tanulmánykötet, szociológiai vizsgálatokat bemutató, azokat elemző kiadvány jelenik meg napjainkban. A spirituális és vallásos magatartás közötti különbség, az intézményes keretek között vagy anélkül megélt spiritualitás vizsgálatával foglalkozik Giuseppe, G. – Swatos, W. H. Jr. (eds.) *Religion, Spirituality and Everyday Practice* című 2012-ben megjelent könyve; a Heelas és Woodhead által *Religion in Modern Times* címmel 2000-ben közreadott forrásgyűjtemény különös figyelmet fordít a különböző vallások egymáshoz fűződő viszonyára, a kontextusra, amelyben léteznek, csakúgy, mint a globális vallások és a spiritualitás társadalomtudományi kutatásának egyik fontos problémáját vizsgáló Ai, A. L. – Wink, P. – Paloutzian, R. F. – Harris, K. A. szerkesztésében megjelent *Assessing Spirituality in a Diverse World* című könyv (Springer, 2021.), melyben a különböző tudományterületeken tevékenykedő nemzetközi tudósokból álló kutatócsoport azt a kérdést vizsgálja, hogy hogyan lehet értékelni a különböző vallási és spirituális hiedelmek és gyakorlatok szerepét a spirituális globalizáció és a diverzifikációs tendenciák gyors fejlődésében.

⁴⁹⁸ GRAF: *Die Wiederkkehr der Götter*, 17.; Ezt az állítást igazolja Hans Joas és Hans Weigandt a *Säkularisierung und die Weltreligionen* című könyvükben. ld. JOAS – WEIGANDT: *Säkularisierung und die Weltreligionen*, Fischer, Frankfurt am Main, 2007.; Habermas arra a következtetésre jutott, hogy a vallási ébredést – a vallás intézményes jelenlétének visszaszorulása és a privát vallásosság előtérbe kerülésének vizsgálata mellett – három területen bekövetkezett változás jelzi: a nagy világvallások missziói

új fogalmak jelennek meg – mint például a deszekularizáció⁴⁹⁹ vagy az istenek visszatérése⁵⁰⁰ –, amelyek alátámasztják Berger kijelentését. Létezik egy ezzel ellentétes tudományos álláspont is, miszerint a modernitás nem fér meg a vallással, ugyanis a társadalmi részterületek differenciálódásának vallásgyengítő hatása van. „A teológia és a filozófia, az egyház és az oktatás, az isteni és a világi jog elkülönülése nyomán a vallás csekélyebb befolyással van más társadalmi területekre, a filozófiára, az oktatásra, a jogra, azaz a vallás jelentőségvesztése közvetlen következménye a funkcionális differenciálódásnak.”⁵⁰¹ Steve Bruce pedig határozottan visszautasítja a szekularizáció visszafordíthatóságának lehetőségét. Úgy véli, a kisebbségek vagy az ősi kultúrák és civilizációk nyelvéhez hasonlóan a vallások jelentősége idővel ugyanúgy csökken, majd végül eltűnik.⁵⁰² A zsidók és keresztyének reménysége, valamint az a tény, hogy a vallások ma sem szűntek meg cáfolja Bruce feltételezését. Mindez Jürgen Habermast a szekularizáció újragondolására és a posztszekuláris társadalom fogalmának megalkotására készítette. Eszerint a posztszekuláris jelző „azoknak a modern társadalmaknak a leírására használható, amelyeknek vallási közösségek továbbélésével és a különböző vallási hagyományok továbbélő jelentőségével kell számolniuk, még ha ők maguk nagymértékben szekularizáltak is.”⁵⁰³ Az Istentől elszakadt állapot, a szekuláris lét előbb-utóbb vágyat ébreszt Isten után,⁵⁰⁴ vagy valamilyen istenpótlék után. Habermas úgy véli, hogy a szekuláris oldalon nyitottságot kell tanúsítania a vallások iránt, ugyanis a vallás nem zárható ki a nyilvánosságból. A szekuláris és a vallási racionalitás egymással párhuzamosan létezik napjainkban.⁵⁰⁵

2. 2. A modern modernitás

A posztmodernitás – mint modern modernitás – meghatározása annak jellemzőin keresztül, illetve a modernitással összehasonlítva lehetséges, mivel nincs egy általánosan elfogadott értelmezés. A posztmodern körüli bizonytalanság talán abban ragadható meg leginkább, ahogyan a teoretikusok beszélnek róla: jelenti a modern utáni időszakot, vagyis a modern kor folytatását,⁵⁰⁶ de a moderntől való el- vagy szembefordulást is.⁵⁰⁷

célú aktivitása, ezek fundamentalista jellegzetessége, valamint a világvallások politikai instrumentalizálódása. HABERMAS: *Die Dialektik der Säkularisierung*, 34.

⁴⁹⁹ BERGER, Peter L. (ed.): *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 1999.

⁵⁰⁰ GRAF, Friedrich Wilhelm: *Die Wiederkehr der Götter: Religion in der modernen Kultur*, München, Beck, 2004.

⁵⁰¹ POLLACK: *Differenzierung und Entdifferenzierung*, 563.; idézi GÖRFÖL: *Posztszekuláris társadalom?*, 39.

⁵⁰² STEVE: *What the Secularization Paradigm really says*, 47.

⁵⁰³ GÖRFÖL: i. m., 42–43.

⁵⁰⁴ FÜSTI-MOLNÁR: *Élet-halál mezsgyéjén* [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://confessio.reformatus.hu/v/1146/#page3> (Utolsó megtekintés: 2024.08.08)

⁵⁰⁵ HABERMAS: *Glauben und Wissen. Friedenspreis des deutschen Buchhandels 2001*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 2001, 22. (magyarul: *Hit, tudás – megnyitás*, Nagyvilág 46 [2001/12] 1905–1912.). Idézi: GÖRFÖL: i. m., 42.

⁵⁰⁶ Szegedy-Maszák Mihály a művészetek tekintetében fogalmazza meg ezt. ld. SZEGEDY-MASZÁK: *Modern és posztmodern*, 44.

⁵⁰⁷ HASSAN: *A posztmodernizmus egy lehetséges fogalma felé*, 51.; LYOTARD: *The Postmodern Condition*, 8.

Mindez a posztmodernitás fogalomkészletében világosan megjelenik (posztindusztriális, dezurbanizáció), egyszersmind rávilágít a társadalom újabb átalakulásának folyamatára. Az ipar és ezzel együtt az iparvárosok hanyatlásával a posztmodern ember számára újra fontossá válik a teremtett világgal való szorosabb kapcsolat, a természettel való együttélés, így elindul egyfajta belső migráció – a globalizáció következményeként ismert országhatárokat átlépő migráció mellett – a külvárosok, falvak felé. Ez nem jelenti azonban az előregedő vagy csökkenő lakosság számú kistelepülések, s bennük (a tradicionális) gyülekezeti közösségek felvirágzását, életképességének megerősödését, mert az elidegenedés és az individuális vallásosság továbbra is jelen van. Ezen kívül megjelenik a vallásos életben is a fogyasztói szemlélet, a *vallási piacon* való keresgélés, aminek rendkívül hatékony és kényelmes eszköze a digitális média. A posztmodern jellemzője a pluralitás, az állandó változás és változásigény, az egyéni szabadság a világ és a benne zajló események értelmezésében. Az otthon *elfogyasztott* vallási tartalom a szabadság hamis illúzióját adja, és még inkább eltávolítja az egyént a közösségekben megélhető hittől. A posztmodern alap attitűdje a tagadás, a mindent megkérdőjelezés képessége, ezért nem létezhet modernitás nélkül, hiszen, ahhoz, hogy tagadni tudjon, szüksége van arra, amit tagadni tud.

2.2.1. Vallási mobilitás

Az utóbbi négy évtizedben hazánkban erőteljes társadalmi mobilitás, strukturális átalakulás zajlott le. Ez az átalakulás szükségszerűen maga után vonta az egyes alrendszereket, így a vallás változását is. A rendszerváltással eltűntek a szervezett és nyilvános vallásos tevékenységeket korlátozó tényezők. A vallásos élet, kultúra és értékrend korlátozás nélkül indulhatott terjedésnek, kérdés azonban, hogy ez a szabadság valóban vallásosabbá tette-e az egyént és a társadalmat, illetve, hogy milyen hatással volt az az egyházi intézményre.

A vallási mobilitás alapján Szántó János négy csoportot különböztet meg⁵⁰⁸: 1) akiknél megvolt a gyermekkori vallási szocializáció és felnőtt korukban is vallásosak maradtak; 2) akik nem vallásos miliőben nőttek fel és nem is lettek vallásosak felnőtt korukban; 3) akiknek neveltetése vallásos volt ugyan, de felnőttként már nem gyakorolják vallásukat (vallásosan „lefelé” mobilak csoportja), végül 4) akik semmilyen vallási szocializációban nem részesültek, felnőtt korukban viszont vallásos életet élnek (vallásosan „felfelé” mobilak csoportja). Vallásszociológiailag és az egyházi intézmény krízisének vizsgálata szempontjából a vallásosan lefelé mobilak csoportjának vizsgálata jelenti a legizgalmasabb kihívást. Mi okozza az egyháztól való elhidegülést az egyén számára? Lehet-e ez pusztán a társadalom változásának következménye? Befolyásolja-e a felnőttkori vallásosságot a gyermekkori vallási háttér? Miért érzi úgy a keresztyén ember, hogy a közösség nem szükséges hitének megéléséhez? Az Istennel folytatott kommunikáció intézményes formája miért kevésbé fontos? A felfelé mobilak esetében pedig felvetődik a kérdés, miért válik kevésbé hangsúlyossá a spiritualitás megélése az egyházi intézmény keretei között?

⁵⁰⁸ SZÁNTÓ: Vallási változás – Társadalmi változás, 150–171.

Szántó a vallásos identifikációt vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a magyar társadalomban megtalálható a vallásosságnak egy vallási intézményrendszerhez jobban és egy kevésbé kötődő formája. A kutatók számára teljesen egyértelmű jelenség ez Európa-szerte. Az 1970-es évek elején a szociológiai kérdőívek vallásosságra vonatkozó kérdései még csupán vallásos/nem-vallásos ellentétpárként rögzítették a világnézeti pozíciót, ám a hetvenes évek közepe-vége felé egyre nyilvánvalóbbá vált a két pólus közötti éles határ elmosódása. Társadalmi igény lépett föl egyéb opciók megfogalmazására. Ennek eredményeképpen Tomka Miklós egy ötfokú skálát állít föl, amelyben különbséget tesz az „egyház tanítása szerint” és a „maga módján” vallásos hívők között. A modern kor egyházában tehát nem beszélhetünk többé csupán vallásosságról, hanem – csakúgy, ahogy a társadalom – a vallásosság is differenciálttá vált. Erre a következtetésre jutott számos külföldi kutató is, így Luckmann, amikor a láthatatlan vallásról,⁵⁰⁹ Zulehner, amikor a konvencionális vallásosságról,⁵¹⁰ Kaufmann, amikor az egyházon kívüli vallásosságról,⁵¹¹ Davie, amikor az elköteleződés nélküli vallásosságról, hovatartozás nélküli hitről ír.⁵¹² A vallásos embernek meg kellett találnia helyét az új társadalmi rendben, evégett a vallási identitása ugyanolyan fontossá vált számára, mint bármely más (kisebbségi) identitás.

2. 3. A modernitás hatása a vallásra

A 18. században a felvilágosodás és a pietizmus egymást segítve készítette elő és erősítette az individuális szemléletet. Mindkét irányzat az egyén spiritualitását állította középpontba. Ennek egészen kézzel fogható, gyakorlati megvalósulása abban mutatkozott meg, hogy a felvilágosodás számára nem volt fontos az istentisztelet, mint a hit megélésének központi közösségi alkalma, a pietizmus pedig kisközösségben, házi bibliaórákon élte meg az Istennel való személyes találkozás tapasztalatát.⁵¹³

A 19. század nyugati társadalmában az egyházi tanítások a tudomány mérlegére kerültek, megkérdőjeleződött Isten teremtő ereje, világ feletti uralma. Már nem volt szükség (irracionális) természetfeletti hatalmakra, csak empirikusan és tudományosan bizonyítható valóságra. Érzékelhetővé vált az addigi egységes világkép nagy narratívájának szétesése. A vallás egy lett a társadalmi alrendszerek sorában, egy speciális, sajátos erkölcsi értéket képviselő életmodell tudatos megvalósítása.⁵¹⁴ Egyre nagyobb teret nyert a vallási individualizáció elmélete.

A vallás – csakúgy, mint az egyéni élet sok más területe – személyes választások tárgyává vált. Már nincs külső elvárás, megszűnt a vallásgyakorlás kötelező volta. Már nem csupán a vallásos élet vállalása vagy elutasítása lehetséges, hanem a saját(os) vallás

⁵⁰⁹ LUCKMANN: Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft. Freiburg, Rombach, 1963.

⁵¹⁰ ZULEHNER: „Leutereligion”. Eine neue Gestalt des Christentums auf dem Weg durch die 80er Jahre?, Wien/Freiburg, Herder, 1982., uő: Religion ohne Kirche? Das Religiöse Verhalten von Industriearbeitern. Freiburg, Herder, 1969.

⁵¹¹ KAUFMANN, F.-X. et al.: Kirchliche und nichtkirchliche Religiosität. Patoraltheologische Perspektiven zum Phänomen der Distanzierung von der Kirche. Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1978.

⁵¹² DAVIE: A vallás szociológiája, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 2010.

⁵¹³ BÜRKI: „Reformed Worship in Continental Europe since the Seventeenth Century,” 35–41.

⁵¹⁴ TOMKA M: Vallás a modern társadalomban, 94.

kialakítása is. Új vallásos formák jelennek meg,⁵¹⁵ amelyekben különösen fontos a vallás és az ezoterizmus összekapcsolása, a mágia, a mágikus elemek tradicionális vallási rítusokkal való keveredése, valamint az új vallási mozgalmak, a vallási szinkretizmus megjelenése. A francia Danièle Hervieu-Léger a *bricolage* (barkácsolás, tákolmány) kifejezéssel írja le ezt a tendenciát, az amerikai Robert Wuthnow pedig *patchwork* vallásnak nevezi ugyanezt a jelenséget.⁵¹⁶ Lényege, hogy az egyén nem fogadja el felekezete tanítását teljes egészében, hanem válogat más felekezetek, vallások tanításai, rítusai, szimbólumai közül, hogy egy önmaga számára tökéletes, saját individuumának igényeit kielégítő személyes vallást, hitgyakorlatot hozzon létre.⁵¹⁷ Fontos közös jellemzője a vallási individualizáció különböző képviselőinek, hogy az egyházas vallásosság csökkenését, valamint az individuális vallásosság erősödését komplementer, egymást generáló és kiegészítő folyamatokként látják.⁵¹⁸

A közgazdaságtanból jól ismert kereslet-kínálat elv az egyházban is érvényesül. Az ún. vallási piac elmélete – mint a modern vallásosság metaforája – a globális helyzetre tekintettel a szekularizációs tézis legfontosabb alternatívájaként jelenik meg,⁵¹⁹ s a posztmodern vallásosságra igen erős hatással bír. Eszerint az egyházaknak versenyezniük kell a társadalmi érvényesülésért és híveik megtartásáért, a lélekszám növeléséért pedig a legkülönbözőbb fortélyokat kell bevetni, hogy, amit „kínálnak”, az „kívánatos”, „fogyasztható” és „emészthető” legyen. Ennek érdekében az egyháznak észre kell vennie a (potenciális) tagok szükségleteit, igényeit és alkalmazkodnia kell azokhoz. Kérdés, hogy Krisztus földi egyházának valóban alkalmazkodnia kell-e az emberi elvárásokhoz és személyes, olykor öncélú igényeknek megfelelni? Ha igen, milyen mértékben lehet igazodni ahhoz, hogy az intézményes egyházi közösség ne váljon céltévesztetté vagy ne éljen valamiféle hamis küldetéstudatban? Meglátásom szerint ezen a területen a helyi egyház vezetésében két nagy csoport különböztethető meg hazánkban. Az egyikbe azok az egyházkormányzók tartoznak, akik tudnak és akarnak azonosulni a vallási piac elméletével, ebből adódóan felveszik a lépést a társadalmi elvárásokkal, valamint a kiségyházakkal, és vallási kínálatukat a kívülről érkező igények szerint alakítják. A másik csoport a tradicionálisabb felfogást képviselőké, akik úgy vélik, hogy az évszázados hagyományokat, kialakult liturgiát, rítusokat semmilyen módon nem szabad megváltoztatni. Ha valaki vágyik Isten közelségére és elköteleződik Jézus Krisztus tanításai mellett, a templom nyitva áll előtte. A helyes hozzáállás a kettő között van. Az intézményes, földi egyháznak figyelembe kell vennie tagjai életkérdéseit, egzisztenciális tapasztalatait és szükségéit itt és most, törekedni kell azok Istent tisztelő, magasztaló és hálaadó közösséggé formálására és közösségben tartására, de nem szabad pusztán

⁵¹⁵ Luckmann a szekularizációnak tulajdonítja az új vallásos formák megjelenését, ezáltal az egy újfajta vallásosságot előidéző – és nem a vallást megszüntető – folyamattá válik.

⁵¹⁶ BERGER: A vallás és a Nyugat, 30.; HERVIEU – LÉGER.: *Bricolage vaut-il disséminer?*, 295–308.; WUTHNOW: *The Restructuring of American Religion*, Princeton University Press, Princeton, 1988.; uő.: *After Heaven. Spirituality in America Since the 1950s*, University of California Press, 1998.

⁵¹⁷ Máté-Tóth András megjegyzi, hogy itt tulajdonképpen arról a jelenségről van szó, amikor a vallásszociológia bizonyos fogalmak, vallási kifejezések használatával kívánja megérteni az egyén vallásosságát, így voltaképpen az barkácsol vallásosságot, nem a személy. ld. MÁTÉ-TÓTH: i. m., 79–80.

⁵¹⁸ ROSTA: *Szekularizáció?*, 795–796.

⁵¹⁹ GROSSHANS: *Protestáns egyház a modern korban*, 35.

szolgáltatókká válnia, és világi elvárásoknak alárendelődve figyelmen kívül hagyja feladatát és célját.

Korunk vallásosságának és az egyházi intézmény válságjelenségeinek vizsgálatakor nem hagyható figyelmen kívül a posztmodern mindent megkérdőjelező, stagnálásellenes volta, változások iránti fogékonysága⁵²⁰ sem. Állandó lázadó karaktere azonban nem szembeszegülés a korábbi korokból megőrzött társadalmi konvenciókkal, etikai, politikai normákkal szemben, hanem annak kifejezése, hogy a posztmodern ember soha nincs kész, folyamatos változásra, fejlődésre van igénye. Tehát a posztmodernt nem kell feltétlen negatívan értékelni. Az teret és lehetőséget ad a változásra, dinamikus, amilyen az egyház is volt a kezdetekben. Létében azonban ma is benne van ez a dinamizmus, a folyamatos úton lét. Itt érthető meg, hogy az intézményesült, tradicionális vallásosság miért nem felel meg a posztmodern embernek. A túlzottan formális és állandósult vagy monoton vallásgyakorlat helyett közvetlenebb, spirituálisabb, azaz át- és megélhetőbb rítusra van szüksége, mely azonnal segítségére van. Él benne a transzcendens megtapasztalására irányuló vágy, de ezt nem vagy nem feltétlen a gyülekezeti közösségben, hanem egyéni módon kívánja, tudja megélni.⁵²¹ Ebből adódóan nehezen vagy egyáltalán nem képes, vagy nem akar alkalmazkodni az egyház intézményes kereteihez, közösségben gyakorolt rítusaihoz, ugyanakkor szüksége van a spirituális vezetésre. Előbbit inkább vallásos cselekménynek tartja, míg önmagát spirituálisnak, ezért erre vonatkozó belső igényét nem tudja kielégíteni a hagyományos vallásos keretek között. Közömbös vagy elutasító az egyházi hierarchia iránt, ami megintcsak egyéni szabadságigényének és szubjektumának kifejeződése. Eszerint egyedül abban áll az instrumentalizálódott egyház pozitív jelentősége, hogy lehetővé teszi a vallás megismerését az egyén (individuum) számára, a kultikus-liturgikus közösségben keretet biztosít annak megélésére – azonban már ez a keret is opcionális –, de a praxis hogyanjába nincs beleszólása.⁵²² Más szavakkal, a keresztyén egyház feltételezi tagjaitól a hitelvek elfogadását, az azokkal való egyetértést, a hagyományok és rítusok azonos gyakorlását, ám ezek az egyes hívők egyéni igényeit a transzcendenssel való találkozás vonatkozásában nem feltétlen segítik elő. Ebben az állapotban az egyháznak szükséges elsajátítania azokat a korszerű vezetési módszereket, eszközöket, amelyekkel a 21. század vallási, társadalmi, etikai kihívásaira megfelelő módon képes reagálni, és képes intézményes kereteit rugalmasan megőrizni. Mindez azt jelenti, hogy a világi vezetőképzés és szervezetfejlesztés területén megismerhető fogalomkészletet és tudásbázist spirituális alapokra helyezve, annak tudatában tevékenykedik, hogy Isten egyházának tagjaként minden tétével és megnyilvánulásával az evangélium hirdetése a feladata. Érdemes figyelni Gerhard Schulze német szociológus szavaira, miszerint az igény és a kínálat közötti piaci viszony nem egyenrangú, hosszú távon ugyanis a kínálat

⁵²⁰ FÜSTI-MOLNÁR: Élet-halál mezsgyéjén [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://confessio.reformatus.hu/v/1146/#page3> (Utolsó megtekintés: 2024.08.08)

⁵²¹ A szakirodalom Tomka Miklós nyomán a *nem egyházi módon vallásos* vagy a *maga módján vallásos* kifejezéseket használja, Grace Davie pedig *hovatarozás nélküli hitnek* nevezi a vallási intézményhez nem kapcsolódó hitet.

⁵²² Hazai és európai vallási attitűket összehasonlító reprezentatív szociológiai kutatás eredményei igazolják ezen állításokat. KORPICS Márta–WILDMANN János: *Vallások és egyházak az Egyesült Európában*. Magyarország, Budapest, Typotex, 2010.

alakítja az igények struktúráját.⁵²³ Nagy hiba, ha az egyház mint szociológiai, teológiai és ekklesiológiai valóság fölcseréli e kettőt. Vagyis nem szabad és nem is feladat feltétel nélkül alkalmazkodni az egyes hívek igényeihez, elvárásaihoz. Az egyháznak végeznie kell feladatát úgy, hogy ne zárja el a Lélek elől az utat, és engedje Isten gazdagságának megismerését és szerető jelenlétének megélését⁵²⁴ nem emberi igényekhez vagy kényelmi szempontokhoz igazodva.

3. A modern kori egyház krízise

„Az egyház válsága olyan, mint a globális felmelegedés: állandóan beszélünk róla, de senki nem veszi eléggé komolyan.”⁵²⁵ Ezt az állítást cáfolja az a számos könyv és publikáció, ami az elmúlt évtizedekben mind a (hazai) írott, mind az online sajtóban megjelent e témában.⁵²⁶ Az a tény viszont, hogy ezeknek ellenére globálisan alig van látható pozitív változás, inkább megerősíti a fenti kijelentést. Ha az egyház egészét vizsgálva azt látjuk, hogy probléma van, akkor az azt jelenti, hogy a helyi közösségek és az egyén szintjén is gond van. A krízis azonban nem minden esetben végződik tragédiával. Válhat katalizátorrá, a fejlődés lehetőségévé is egy-egy közösség vagy egyén életében, ha mer azzal szembenézni és engedi a Lélek munkáját megvalósulni (Jer 29,10–14). Füstli-Molnár úgy írja le a struktúraváltozásokat eredményező töréspontokat, mint „a változásban felnyíló rések”, amelyek „kijelölik az átmenetiség új irányát [...] a hátunk mögött lévő elkészült struktúrákban az »újjászületés« helyét.”⁵²⁷

A református közösségek számára a legmarkánsabb nehézségeket és a legnagyobb kihívásokat a 21. században már nem a vallási szocializáció hiányosságaiból adódó egyháztól való elidegenedés vagy a politikai hatalom befolyása révén kialakult hitéleti semlegesség jelenti, hanem az emberi kapcsolatok, a közösség újra és újjá szervezése – különösen igaz ez a koronavírus-járvány után –, a bizalom helyreállítása, a felgyorsult információáramlás és ingeréhség miatt megváltozott kommunikáció, a tömegkommunikációnak és a multimédiás eszközök használatának köszönhetően „határtalan” egyház, a generációváltások közötti idő megrövidülése, valamint az istentisztelet valódi lényegének megtalálása.

⁵²³ SCHULZE: i. m., 419.

⁵²⁴ BONHOEFFER: Communion of saints, 101.; WILLIS: Teremtés és emberi kreativitás, 46–47.

⁵²⁵ Idézet Hodász András 2022 nyarán megjelent 5 dolog, amin sürgősen változtatnunk kell az egyházban című online írásából, Forrás: <https://szemlelek.net/5-dolog-amin-surgosen-valtoztatnunk-kell-az-egyhaziaban/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.14.)

⁵²⁶ BACSÓ: Mire kell felkészülni ebben az új évtizedben?, 2–9.; Menfred KOCH: Az egyház a 21. században. A sokszínű jövő, Kálvin kiadó, Budapest, 2004.; GÁJER László: Az egyház lángol. Valóban válságban az egyház?, in: *A Szív*. Lelkiségi és Kulturális Magazin (2022 július-augusztus), [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://jezsuitakiado.hu/cikkek/az-egyhazi-langol/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.14.); Hermann HARING: Az egyház jelenlegi válsága mint esély. Egy jövőképes hívő közösség felé. Digitális formában megtekinthető: <https://www.merleg-digest.eu/az-egyhazi-jelenlegi-valsaga-mint-esely/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.16.)

⁵²⁷ FÜSTI-MOLNÁR: Élet-halál mezsgyéjén [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://confessio.reformatus.hu/v/1146/#page3> (Utolsó megtekintés: 2024.08.08)

3.1. A közösség szerepének csökkenése

A közösség megtartása, megújítása vagy egy teljesen új létrehozása nem kis nehézséget okozó feladat az egyház számára a 21. században. A modern korra jellemző horizontszélesedés nemcsak a tudás és tapasztalat síkjára érvényes, hanem a földrajzi és a kulturális horizontra is. Ez pedig elindíthatja az identitásvesztés, gyökértelessé válás folyamatát. A tartós kapcsolatok, ragaszkodás, hűség hiánya az egyházi közösség életében is meglátszik. Vajon alkalmasak-e a tradicionális vallások a gyökértelessé vált ember emocionális, spirituális és szociális igényeinek kielégítésére? A modern kor klasszikus kérdése ez, amelyre nemleges választ adva megtalálhatjuk a különféle vallási csoportok megjelenésének és vonzerejének okát. A hiányok betöltésére, a (vallási) *well-being* megtapasztaltatására specializálódott kisegyházak mellett – a fentebb már tárgyalt individuális hitgyakorlatok mellett – előtérbe kerül a vallási fundamentalisták azon csoportja is, akik szélsőséges nézeteik terjesztését tartják az igaz hit manifesztációjának. Ezek mellett legújabbán a *social media* közösségi életre gyakorolt negatív hatása is a személyes kapcsolatok torzulását eredményezi. Feszültség keletkezik a társadalom és az intézményesült hitörzök között, mert az lassan reagál a társadalmi változásokra, képtelen utolérni a gyors technikai fejlődést, olyan nyelvi kódokat használ, amelyek már nem érthetők tagjai számára.

Az egyházi szertartások, melyek nagy befolyással bírnak a vallásos tapasztalatban, megszürkültek. A szentek közössége érzésének hiányát jószándékú emberi gesztusokkal, formális közeledéssel igyekeznek orvosolni a gyülekezeti, vasárnapi istentiszteleti praxis személyes, baráti hangvételő köszöntés, kézfogás, az alkalom utáni szeretetvendégség formájában, ami mindenképpen pozitív gyakorlat, de önmagában nem elegendő sem az embertársakkal, sem a Szentháromság Istennel való közösségben lét megtapasztalásához. Ellenben megtapasztalható egy húsvét hajnali virrasztás szavak nélküli csendjében vagy a csendes imádság során, amelyekben titokzatos kapcsolat és egység alakul ki a hívek között. Ez a megtapasztalás ajándék, a Szentlélek műve, amelyet nem lehet emberi akarattal vagy pótcselekvésekkel kierőszakolni.

A közösségi kazuális alkalmak családi síkra terelődtek, megszűnt a gyülekezet és az érintett család együttes ünneplése, a szakrális alkalom formalitássá, szokássá – mondhatni divattá – vált, aminek a templom csupán egy szépen felépített és feldíszített díszlete, ami helyet és keretet ad a családi eseménynek. A megszokott és kiüresedett rítusok nem keltik fel sem a keresők, sem a hívők figyelmét és vágyát a közösségben lét, az Isten-közelség együttes megtapasztalása iránt, ezért az egyén elhagyja a közösséget és más módon kezdi el megélni kegyességét; a maga módján lesz vallásos. Ez a közösségtől való elidegenedéshez vezet. A közelmúlt eseményei még inkább eltávolították az embereket az egyháztól, a templomtól. A pandémia időszaka teljesen szétzilálta az – egyébként nem feltétlenül erős – egyházi kapcsolatokat, a közösségi alkalmakat, hiszen a hitélet az online térben zajlott, a templomok, gyülekezeti termek üresek és zártak voltak. Ez idő alatt a fiatalabb generáció is rájött, hogy az egyház nélkülözhető. Sokan szembesültek a veszteségek elhordozásának terhével, az élet végességével, a szenvedélybetegség béklyóival, a magány, a tehetetlenség érzésével, amelyekre megoldást kerestek. Az lett volna várható, hogy a lelki és fizikai megterhelések, a közösségtől való elzártság vágyat

ébreszt az emberekben az Ige, a sákramentális és liturgikus közösség iránt is, és a veszélyhelyzet elmúlásával megtelnek a templomok. Nem így lett. A közösség elsoványodása nem csupán a kényelmi szempontok előtérbe helyezését jelenti, hanem azt is, hogy a Krisztus-test beteg. Ha nincs valódi (és nem virtuális) közösség, akkor nincs földi egyház sem. Ha az egyház pusztán külsőségeiben, szokásaiban, kazuális feladatainak végzésében él, akkor csupán hivatalként, szolgáltató intézményként működik, de a *koinonia Christu-t*, krisztusi közösség-értelmét elveszítette. A közösség megélése ugyanis az úrvacsorában teljesebbé válik ki, itt válik a gyülekezet részesebbé és örvendező közösséggé, ebből válik megtapasztalhatóvá a mindennapokban a keresztyén gyülekezet tagjainak hálaadó, együtt örülő és egymást segítő attitűdje (ld. 1. fejezet). A valóság azonban teljesen mást mutat.

3.1.1. Az egyháztagság

Nemcsak a politikai változások időszakában volt sarkalatos pontja a református egyháznak a tagság kérdése, hanem ma is, amikor egyre kevésbé képes az ember az elköteleződésre. Korábban a klasszikus népegyházi keretek között természetes volt az egyházhoz, valamely felekezethez tartozás, az „átöröklött” vallásosság, azonban sok esetben hiányzott a személyes meggyőződés. Az egyháztagság tradicionális alapokon állt – szülő a gyermeknek, nagyszülő az unokának fizette az egyházfenntartói járulékot –, és gyakorta névleges tagságot jelentett. A keresztelezés családi hagyomány, a konfirmáció elvárás, illetve valamilyen egyházi szolgáltatás igénybevétele érdekében (pl. házasságkötés megáldása, gyermek egyházi iskolába való beíratása) történő hivatalos esemény lett, mely nem jár automatikusan a gyülekezet közösségébe való bekapcsolódással, az istentiszteleten való részvétellel. Az elmúlt húsz évben megsokszorozódott a felekezeti nevelési-oktatási intézmények száma minden oktatási szinten. Kötelezően választható tantárgy lett a hit- és erkölcsstan, mégsem teltek meg a templomok, nem lett több az egyháztagok száma, sőt csökkent.⁵²⁸ Előfordul azonban ennek a tendenciának a fordítottja is: elkötelezett, szolgáltató, úrvacsorával rendszeresen élő tagjai a közösségnek hivatalosan nem tagjai az intézményes egyháznak. Vagyis nem fizetnek egyházfenntartói járulékot, így nem kerülnek felvételre egy adott egyházközösség Választói névjegyzékébe.⁵²⁹ Ez a diszkrépancia az egyház közösségként vagy szervezetként való értelmezéséből adódik. Egy keresztyén közösség koinoniává válása nem a formalizált és hivatalos keretek függvénye, hanem a Krisztusban, a Krisztussal és egymással megélt összetartozás, egység következménye a Lélek munkáján keresztül. Az úrvacsorában megélt részesebbé válás Krisztus dicsőségében az egész emberi egzisztenciára

⁵²⁸ Érdemes összevetni az elmúlt két évtized vonatkozó népszámlálási adatait. Ehhez ld. GYORGYOVICH Miklós (szerk.): Vallásosság Magyarországon. Társadalomtudományi tanulmányok, Századvég Kiadó, Budapest, 2020.; Továbbá az online sajtó több fórumon is közölte Máté-Tóth András valláskutató és Rosta Gergely szociológus 2022-es népszámlálással kapcsolatos reflexióit. Valamint a 2022-es népszámlálás eredményeinek tanulságairól a Tiszántúli Református Egyházkerület vonatkozásában ld. FAZAKAS Sándor: Megszámláltattunk? Reformátusok a Tiszántúlon a 2022-es népszámlálás tükrében. A Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűlésén elhangzott előadás szerkesztett változata megtalálható: https://szocialetika.drhe.hu/index.php/velemeney/93-megszamlaltattunk#_edn7

⁵²⁹ vö. 2022. évi I. törvény a Magyarországi Református Egyház Alkotmánytörvénye 28. § (1)–(2)

hatással van; a szolgálatot étellel és cselekedetekkel tölti meg,⁵³⁰ a hívőt a másik felé irányuló önkéntes megmozdulásra készíti szűkebb és tágabb környezetében egyaránt. Mindezt anélkül, hogy az egyes szolgálatot végzők feladata, a működési keretek és feltételek vagy a tagság kritériumai rögzítve lennének. A szervezet egyik alapfeltétele és sajátossága azonban a formális tagság. Ez azt is jelenti, hogy a szervezet működése szabályozott keretek között célorientáltan történik, a tagok humán- és anyagi értelemben vett önkéntes szervezeti hozzájárulása mellett. Ebből következik, hogy a szervezet szolgáltatásait – melyeket nem csak önkéntes, de fizetett alkalmazott is elláthat – elsősorban annak tagjai vehetik igénybe. A református egyházban a közösség és a szervezet ilyen éles szétválasztása reálisan szükségtelen, ugyanis a kettő kölcsönhatásban áll egymással: a szervezet stabilizáló keretet ad a fizikai és lelki közösségnek, amely autonómiával rendelkezik, rugalmas és képes a jól működő hálózatok kiépítésére.⁵³¹

Az egyháztagság kritériuma a Krisztushoz tartozás. Ez a kötelék elszakíthatatlan. Az isteni szeretetközösség részese lehet a megkeresztelt már itt e földön.⁵³² A keresztség sákramentuma betagozza a megkereszteltet a Krisztus-testbe, vagyis az adott gyülekezet és a keresztyén anyaszentegyház tagja lesz, de az egyházközség teljes jogú tagjává, vagyis olyanná, aki élhet az úrvacsora sákramentumával, a konfirmációval válik. Ekkor a fiatal – a református hagyomány szerint 12–14 évesen – saját akaratából kinyilvánítja a gyülekezet közössége és a Szentháromság Isten előtt, hogy elfogadta a hívást, és Krisztus-követő életet kíván élni, valamint elköteleződik a református egyház tanítása és hagyományai mellett. Nemcsak a jézusi tanításhoz való ragaszkodás kifejezésének és a keresztyén élet nyilvános vállalásának aktusa ez, hanem az intézményes egyházhoz való elköteleződés vállalása is. A konfirmáció azonban ebben a korban sokkal inkább tekinthető az iskolai hittanoktatás vizsgával egybekötött záró aktusának, mint személyes meggyőződésből tett hitvallásnak. Ez manifesztálódik abban is, hogy csökken a fiatalok száma a vasárnapi istentiszteleten, ami az intézményes egyház hanyatlásának egyik mutatója. A gyülekezeti tagság csökkenése azonban nem csupán ennek a korosztálynak a kikopását jelenti.⁵³³ Az egyház átalakulásának folyamatában a hitmegélés is változáson megy keresztül. A tradicionális népegyházi jellemzők felbomlani látszanak, és – ahogy fentebb már említettük – a vallásszociológusok prognosztizálták ezt a jelenséget, melynek jellemzője, hogy az intézményhez köthető vallásosság fokozatosan háttérbe szorul, a hit megélése individualizálódik, noha az egyház megújulásában nagy szerepe van az önként vállalt és elköteleződésen alapuló, felelős egyháztagságnak. Ez elsősorban nem gyors mennyiségi, hanem minőségi változást eredményezhet. A közösségépítés dinamikus, permanens folyamat. Ezért fontos a társadalmi és kulturális relációk figyelemmel kísérése, hogy az egyház közösségi dimenziójában ily módon is megvalósulhasson az *ecclesia semper reformanda*. Itt megmutatkozik az egyházkormányzat feladata és felelőssége.

⁵³⁰ FAZAKAS: Vétkeztünk, 47.; BARTH: Istenismeret és istentisztelet, 161.

⁵³¹ BÖCKEL: Führen und Leiten, 640–641.

⁵³² KÁLVIN: Institutio, 4.15.6 (II, 377–378).

⁵³³ Lásd a 2022-es népszámlálás vonatkozó adatait: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok/kiadvany/>

Az el- és befogadó közösségnek egyszerre tanuló és tanító közösségnek is kell lennie. A biblia- és hitismeret – csakúgy, mint a templom padsoraiban a generációk – megkoptak, ezeket ismét meg kell tanítani. Ezért olyan formák megtalálása vált szükségessé, amely a résztvevők számára érthető nyelven, kötetlen formában segít megismerni egyházukat, hitük alapjait, annak gyakorlati, etikai konzekvenciáit, melynek következménye lehet egyfajta felekezeti identitás kialakulása.⁵³⁴ Ez segítheti a tudatos döntést és elköteleződést, melynek következménye a felnőttkeresztség és a konfirmáció. Jóllehet az egyház intézményként elvesztette vonzerejét, de a spirituális hiány betöltésének, az erodálódott kapcsolatok megtartásának az igénye vagy pusztán a kíváncsiság, de akár a kétely és a düh érzése, egy szeretett személy elvesztése vagy nehéz egzisztenciális helyzet is motiválhatja az érdeklődőket és a keresőket, de akár a régebbi egyháztagokat is arra, hogy egy gyülekezeti csoporthoz csatlakozzanak. Itt eltűnnek a különbségek, megtanulható a tolerancia és a másik megbecsülése, értékeinek felfedezése, közvetlen kapcsolat alakulhat ki régiak és újak, tisztségviselők és nem tisztségviselők között. Mivel a gyülekezeti lét egyre inkább a kisközösségek irányába tolódik, szükség van a munkatársképzésre, csoportvezetőképzésre, és elengedhetetlenül szükséges a presbiterek képzése is. Ez egyfajta gyülekezeten belüli evolúciót, pályaképet is sugall.⁵³⁵ Így a lelkipásztor-központú gyülekezetvezetés fragmentálódhat, és kisközösségek olyan hálózata alakulhat a gyülekezeti közösség egészén belül, amely megtartó erőt jelenthet a *communio sanctorum* helyi tagjai számára.

3. 2. Az istentisztelet

Barth szerint az istentisztelet az Atya, a Fiú és a közösség cselekménye a *communio* megélése érdekében.⁵³⁶ Közös cselekmény, amely nem jöhet létre találkozás nélkül. Az istentisztelet elsősorban az Istennel való találkozás lehetősége. Olyan koinónia, ahol a gyülekezet tagjai közösséget vállalnak Krisztussal és egymással,⁵³⁷ ahol a jelenben kapcsolódik össze a múlt és a jövő, a véges emberi és a végtelen, örökkévaló isteni. Benne egyszerre érvényesül az egyediség és az univerzalitás, az itt és most aktualitása és a folyamatosság.⁵³⁸

Általánosan ismert meghatározás, hogy az istentiszteleten Isten és ember találkozása történik. Vallástudományi terminológiában az Isten szolgálatát, a kultusz gyakorlását, a rituálisan végzett szent cselekvéseket jelenti. A kultusznak egyrészt az Isten imádatát kell szolgálni, másrészt az emberi életben az áldás és a kegyelem megtapasztalásának elősegítését.⁵³⁹ Az Ószövetségben ez szó szerint Jahve szolgálatát jelenti, ami legtöbbször imádság, lelki hódolat és áldozatbemutató formájában ölt testet. A választott nép életében kezdetben a törzsi, nagycsaládi közösségekben a családfő (*pater familias*) látja

⁵³⁴ Ilyen alternatíva lehet a kisközösségek, gyülekezeti kurzusok, képzések vagy a tematikus beszélgetések, teaházak szervezése, de akár a népszerű podcast műfaja is.

⁵³⁵ PÜSKI: Érdeklődéstől elköteleződésig, 36.

⁵³⁶ BARTH: Church Dogmatics, 639.; BARTH: Istenismeret és istentisztelet, 150–152.

⁵³⁷ FEKETE: Reformátusok a kegyelem trónusánál, 16.

⁵³⁸ HUBER: i. m., 118.

⁵³⁹ LANCZKOWSKI: Gottesdienst, 1–5.

el a szakrális feladatokat (áldozatbemutatás, áldás, emlékhely létesítése). Ezeknek a közösségeknek az életvezetését azok a „szent törvényszerűségek határozták meg, amelyeket a kultusz ünnepelt”⁵⁴⁰, ami annyit tesz, hogy a hétköznapi élet teljes mértékben összefonódott a vallásos élettel, a szertartások végzésével, a kultusz gyakorlásával. Az élet minden szegmensét áthatotta tehát a hitgyakorlat. Azonban a második templom pusztulásával megszűnik az áldozatbemutatás, s helyébe lépett a zsinagógai istentiszteleten a vallásos oktatás (tanítói rész) és az imádság, a hitvallás és az áldás (liturgikus rész). Az imádság a lélek áldozata (szívbeli áldozat), igaz istentisztelet, „melyben saját magunkat, egész valónkat, életünk minden örömét és fájdalmát, jövőnk minden reményét Istennek szenteljük.”⁵⁴¹ A szigorú kultuszi előírásokkal szemben Jézus radikalizmusa abban is megmutatkozik, hogy semmilyen utasítást nem ad a tanítványoknak a gyülekezeti, liturgikus életre vonatkozóan, viszont tanítványai elé éli azt. Mivel azonban kezdetben a zsidó közösség egy csoportját alkották a Krisztus-követők is, érthető, hogy átvettek bizonyos kegyességi szokásokat, s azokat egészítették ki a maguk számára kívánatos elemekkel. Az első keresztyének számára az imádság, a tanítás és a kenyér megtörésével a Jézus áldozatára való hálás emlékezés válik jelentőssé. Az evangélium terjedésével és a többnemzetiségű gyülekezetek létrejöttével – ahogy erre korábban már utaltam – szükségessé vált valamiféle rendet kialakítani a liturgiában is, hiszen mindenki a saját vallási tradícióját hozta magával egy új közösségbe. A zsolotározás (Ef 5,19), a bűnbánat, az Írás olvasása,⁵⁴² az imádság (ApCsel 4,24–30) mind beépül a keresztyén istentiszteletbe, az áldozatbemutatás rítusát azonban felváltja a keresztség és az úrvacsora.⁵⁴³ A krisztocentrikus istentiszteletben nem hanyagolható el a sákramentumok jelenléte, amelyekben összekapcsolódnak a szavak és a cselekedetek. A keresztség betagol Krisztus (földi és mennyei) egyházába, a hitvalló keresztyén ember részesévé válik a Krisztus-testnek, ezt a közösséget erősíti meg és hálát adva ünnepli az úrvacsorában, ami az Istennel való személyes találkozás és a közösség megélésének lehetősége és megvalósulása.

Az összegyülekezethez kéri a funkciója van, feladata elsődlegesen a Jézustól hallottak továbbadása, az igehirdetés. Ehhez szorosan kapcsolódik a diakónia, a cselekvésben megmutatkozó evangélium. Ezt gyakorolják a hétköznapiakban és ezt, amikor házanként összegyűlnek az első keresztyének. A szó és tett egysége életük meghatározója, az élet istentisztelete. A kéri a funkció mellett az apologetika is fontos feladat a gyülekezet életében és istentiszteletében. Az 1Tim 3,16-ban olvasható hitvalló himnusz mellett számos olyan formulával, illetve olyan, a tévtanítások ellen szóló szakasszal találkozhatunk, amelyek megerősítik az elbizonytalanodókat vagy

⁵⁴⁰ RAD: i. m., 39.

⁵⁴¹ FÉNYES: A zsidó istentisztelet ismertetése, 13. 15.

⁵⁴² Hafenscher Jusztinus Apológijából idéz ennek igazolására: „A Napról nevezett napon összegyülekeznek mindazok, akik a városokban vagy falvakban élnek, közös ünneplésre. Olvasnak az apostolok emlékirataiból vagy a prófétáknak írásaiból annyit, amennyi az időből futja. Ha a felolvasó befejezte szolgálatát, az előljáró beszédet mond, amelyben arra buzdít, hogy amit éppen hallottunk, a szép tanításokat, az életben is kövessük.” ld. HAFENSCHER: Liturgia, 162.

⁵⁴³ Gerd Theissen megjegyzi, hogy bár az áldozatbemutatás megszüntetésével fizikai erőszaktól mentessé vált a rítus, az erőszak motívuma mégis megmaradt, csupán áttevődött a szimbolikus értelmezés síkjára, hiszen a keresztség önkéntes halált és jelképes temetést jelent, az úrvacsora pedig emberáldozatot. vö. THEISSEN: Az első keresztyének vallása 37–38. 165–215.

visszaterelik az elhajlókat. Minden hívő felelőssége a szeretet, egymás tanítása és intése (Gal 6,10), vagyis a gyülekezeti élet, és így a keresztyén élet tisztaságának megőrzése a közösség összeségének felelőssége (1 Thessz 5,11; 5,14; Róm 15,14), mégis kiemelt szerep jutott ebben a gyülekezet vezetőinek. Tevékenységük fókuszában szolgálatuk áll, nem pedig hatalomgyakorlás. Pál szerint ez az út az elismeréshez a közösségben (1Kor 16,15–16).⁵⁴⁴

Az első század végére csírájában megtalálhatóak a későbbi – ma is használt és szervesen összekapcsolódó – liturgiai elemek a keresztyén istentiszteleti gyakorlatban. A ma keresztyénei számára is erős adó biztos alapot kell jelentsen a tanítás, az imádság, az énekelt evangélium, a folyamatos hitvalló emlékezés, a sákramentumokkal való élés, vagyis a közösségvállalás Krisztussal és egymással. Ebből következik a keresztyének hétköznapi élet-istentisztelete⁵⁴⁵, a misszió és a diakónia.

3. 2. 1. Az istentisztelet jelenkori problémái

Ahogy a társadalom pluralizálódott, a vallás és vallásgyakorlás is. Erre az átalakulásra az istentiszteleten is egyre nagyobb igény mutatkozik, azonban mivel az egyház valamennyi életmegnyilvánulása az istentisztelet köré szerveződik, nem mindegy, hogy az milyen. Le kell szögezni, hogy az istentisztelet (mint műfaj) idegen az ember számára, mert ott ő a szakrális világába kerül. A szentség megtapasztalása túl van a racionalitás határain, a kognitív módon felfogható valóságon, s ez bizonytalansággal tölti el. Annak, aki nem „belenő” az istentiszteleti tradícióba, nehéz ezt a bizonytalanságot feloldania a jelenlegi gyakorlattal, s nehezen lesz érthető, hogy mi az istentisztelet, hogy mi is történik ott valójában. A gyülekezetnek azonban érdemes nyitottnak maradnia, és megtalálni az optimális egyensúlyt a tradíció és az innováció között. Bernhard Petry meglátása szerint a gyülekezeti pluralitást sokféle hitgyakorlat, életforma kombinációjaként kell kialakítani.⁵⁴⁶ Jó, ha a különböző formák mindegyike megtalálja a lehetőséget a közösségben való élésre, fejlődésre, ami az adott gyülekezet számára is gazdagító forrás lehet. Az ökumené jól ismert jelmondatának – egység a sokféleségben – egyetlen gyülekezeti közösségen belül is érvényesnek kell lennie. Ebben a sokféleségben a gyülekezet mégis egységes tud maradni, ha Jézus Krisztus váltságművét helyezi középpontba,⁵⁴⁷ ami az istentisztelet és az úrvacsora örömteli ünneplésében válik érzékelhetővé és élhetővé. Ez a kiengesztelődött közösség teológiai középpontja.

A 21. században az élményorientáltság teljesen megszokottá, s az élet minden területén hangsúlyossá vált, így a kultuszgyakorlás területén is. A szubjektum számára hajtóerőt jelent az élvezetek keresése, az élmények gyűjtögetése, az ebből nyert motiváció, mely tovább lendíti az egyént a mélypontokon, s pozitív energiával látja el. Ezt a jelenséget nevezi a szociológia élményorientáltságnak, kollektív jellegére mutatva

⁵⁴⁴ BANKS: Community szócikk, 326.

⁵⁴⁵ BARTH: Church Dogmatics, 639.

⁵⁴⁶ PETRY: Leiten in der Ortsgemeinde, 208–209.

⁵⁴⁷ Matthias Grünewald isenheimi szárnyas oltára a Krisztus-eseményről tett hitvallás, s egyben bátorítás, reményadás. A Megfeszítetre mutató Keresztelő János az egyház és minden egyes gyülekezet lényegét és titkát tárja elénk.

élménytársadalomnak.⁵⁴⁸ Schulze élménytársadalom-tézise szerint az emberek gondolkodását és társadalmi magatartását meghatározza élményorientáltságuk. Az élménytársadalom emberét saját emocionális igényei érdeklik, kapcsolatrendszerét és világképét is ehhez igazítja, annak érdekében, hogy megtalálja személyes belső igényeinek kielégítését.⁵⁴⁹ Az élmény sajátos, szubjektív, keresője a szépre, a jóra, a tökéletesre törekszik, vagyis önmaga elvárásaihoz, saját jó(l)létéhez igazítja a külső tényezőket. Az élménnyé válás folyamata teljes egészében az egyénben zajlik le. A szituáció feldolgozása, megélése teszi azt élménnyé, vagyis az élmény kontextusfüggő, mindenki számára mást jelent. Ami azonban közös, hogy amikor az ember az élményt keresi, önmaga a legfontosabb önmaga számára. Az élménykeresés tehát a szubjektumról, az emberről szól. Az istentisztelet nem. A ma keresztyéne spiritualitásában is az élménytársadalom tagja kíván maradni. Saját magát keresi az istentiszteletben, ezáltal veszítve el a lényegét. Az egyéni kegyesség, egyéni hitgyakorlat meglehetősen lényegét veszített (lenne) a kollektív ünneplésbe való integrálás nélkül, hiszen az istentisztelet nem a szubjektumról szól, annak nem a lelki-testi-fizikai jólléte a célja, hanem az imádat. Isten imádata. Éppen ezért az istentisztelet rendeltetése nem lehet sem a tanítás-tanulás, sem a hagyományos értelemben vett közösségépítés.⁵⁵⁰

Mai református keresztyén gyakorlatunkban hogyan képződik le mindez? Hogyan válhat az egyéni hittapasztalaton túl közösségi történéssé az istentisztelet? Az Apostolok cselekedetei és a páli racionális istentisztelet-értelmezés mellett Jánosnál egy sokkal emocionálisabb, Szentháromság alapú istenismerettel és istentisztelet-értelmezéssel találkozhatunk. Azzal, hogy Isten a földre küldte Fiát, új korszakot nyitott. A Testté lett Ige korszaka azonban Jézus halálával, feltámadásával és mennybemenetelével lezárult. Látszólag semmi nem változott, de mégis: Jézus Krisztus üdvöttével lett bűnbocsánat, feltámadás és reménység. Az egyház arról az evangéliumról tesz tanúságot, hogy az emberek az egyszülött Istent (Jn 1,18), a pusztában megismert Vagyok-ot (2Móz. 3,14) láthatták – és láthatják meg ma is – a názáreti Jézusban. János a Szentháromság Isten egységét és szeretetét mutatja meg prologusában. Egység és szeretet, melynek forrása a Szentlélek. Az istentiszteletre érkezők nem személyes szimpátia alapján találkoznak, hanem egy fókusz felé orientálódnak: az Igében megmutakozó Atya felé és köré. Az egység és szeretet a keresztyén lét alapértékei – amelyeket az ember egyedül megélni képtelen –, melyek a legtökéletesebben az istentisztelet és az úrvacsora közösségében nyilvánulnak meg. Fontos lenne, hogy ez a jánosi gondolkodás és spiritualitás ne hiányozzék az istentiszteletből. A római katolikus misére és az evangélikus

⁵⁴⁸ SCHULZE: Élménytársadalom, 137.

⁵⁴⁹ MÁTÉ-TÓTH: Vallásnézet, 82.; SCHULZE: Die Erlebnis-Gesellschaft, Kultursoziologie der Gegenwart, Frankfurt am Main–New York, Campus-Verlag, 1992.

⁵⁵⁰ Alfred Ehrensperger svájci protestáns teológus, liturgiakutató kifejti, hogy az istentisztelet új formái, amelyekben megjelennek a szerepjátékok (*Rollenspiele*), a kérdés-feleletek (*Ineterview*), a spirituálé- és gospeléneklés, vagy a vizuális média használata, hosszú távon aligha teszik aktívabbá a gyülekezetet, de az önbizalom és nagykorúság hamis érzetét adják. Ellenben a munkacsoportok és kis gyülekezeti csoportok számára az ilyen istentisztelet reális és gazdagító lehet, mert már egy meglévő közösséget, kialakult közös értelmezési keretet feltételez. EHRENSPERGER: Die Kommunikativen Funktionen der liturgischen Trägerschaft, 3., Digitális formában elérhető: <https://www.gottesdienst-ref.ch/perch/resources/02-01-03-05-kommunikation-kopie.pdf> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.12.18.)

istentiszteletre érkezők a Szentháromság jelenlétének tudatosításával kezdik rítusukat. A keresztvetés kifejezi, hogy közösségekben vannak a három isteni személlyel. Ezzel a szimbolikus mozdulattal hátra helyezik önmagukat, hiszen az istentisztelet célja minden esetben az Isten gyülekezetébe való bekapcsolódás, az Ő magasztalása és dicsőítése. Jánosnál az imádat maga az istentisztelet.⁵⁵¹

A mai magyar református realitásban az istentisztelet elveszítette lényegét – mely folyamat már a 18. század vallási mozgalmainak hatására elkezdődött⁵⁵² –, s így méltó helyét és funkcióját a keresztyén hitgyakorlatban, a keresztyén életben. Az istentisztelet teológia helyett praxissá redukálódott, holott az az egyház életének központi eseménye. A végsőig leegyszerűsített, racionálisan túlterhelt istentiszteleti rendből nem sugárzik a Szentháromság Isten dicsősége és dicsőítése, a hívek általi magasztalás, a hódolat, az áldozat. Az istentisztelet szakralitása, ünnep volta, a mennyei istentiszteletbe való tudatos bekapcsolódás háttérbe szorul. David Willis szerint a nyugati teológia és istentisztelet – a maga magyarázó és dominánsan az értelemre hatni kívánó attitűdjével – elveszíti participáció-jellegét.⁵⁵³ Ezzel hagyja, hogy Isten dicsősége, amely a kijelentés történetből ránk árad, egyszerűen hasson ránk. Sokkal inkább egy közösségi összejövetelre hasonlít az alkalom, amelynek tagjai olykor görcsösen akarnak ragaszkodni a megszokotthoz, a tradícióhoz, olykor pedig valami merőben mást, valami populárisabbat, könnyebben fogyaszthatót és emészthetőt⁵⁵⁴ akarnak a hívek megtartásához, az újak bevonzásához, megszólításához. Versekkel, énekekkel, „műsorokkal” kiegészített kulturális esemény lett az istentiszteletből vagy a múltat konzerváló kiüresedett aktus, melynek lényege és csúcsa a prédikáció meghallgatása, az összes többi liturgiai elem megtűrt elem maradt csupán.⁵⁵⁵ A kiüresedett istentisztelet kiüresedett lelki életet generál. A református tradícióban meggyökeresedett prédikációközpontúságot átértelmezve hasznos volna meglátni, hogy a megfogalmazott üzenet egyértelműségét, valamint az istentisztelet ünnep voltát – mint az imádat és a

⁵⁵¹ „Nekünk tehát mindig szem előtt kell tartanunk Isten fenségét, ami az egyházban lakozik, nehogy bármi beszennyezhesse, s az egyetlen módja a szentsége épen tartásának, hogy semmit ne fogadjunk el benne, ami eltér Isten Ígésétől.” KÁLVIN: János apostol evangéliumának magyarázata, 45.

⁵⁵² PÁSZTOR János: A református istentisztelet gazdag múltja, 2.

⁵⁵³ WILLIS: Isten dicsősége és az egyház küldetése, 328.

⁵⁵⁴ Szándékos a fogyasztói társadalomra vonatkozó fogalmak használata, hiszen ahogy a szekularizált társadalomban, úgy az egyházi élet mindennapjaiban is egyre jelentősebbé válik ez a fajta szemlélet, ami mellett nem mehetünk el szó nélkül. Az istentiszteleten dominál az emberi, az önmegvalósító, az élményszerű, holott az nem lehet az egyéni kegyességi gyakorlatoknak és ízlésvilágnak a közösségi megjelenítője, normája.

⁵⁵⁵ „Az Isten lélek. Ez a megerősítés magából az Isten természetéből származik. Mivel az emberek testek, nem szabad csodálkozni, hogy olyasmikben lelik örömeiket, ami megfelel a saját beállítottságuknak. Innen származik, hogy sok mindent kiagyalnak az istentisztelethez, ami tele van látványossággal, de nincs benne valóság. [...] Először azonban azt kellene figyelembe venniük, hogy Istennel van dolguk, Aki semmivel sem jobban egyeztethető össze a testtel, mint a tűz a vízzel. Mikor az istentiszteletről van szó, annak az egyszerű megfontolásnak elégségesnek kellene lennie elménk zabolátlanságának féken tartásához, hogy Isten oly mértékben különbözik tőlünk, hogy a nekünk leginkább örömet okozó dolgoktól Ő vonakodik és visszaborzad. S ha a képmutatókat annyira elvakítja saját büszkeségük, hogy nem félnek alárendelni Istent a saját véleményüknek, vagy inkább törvénytelen vágyaiknak, tudjuk meg, hogy az a szerénység a legcsekélyebb említésre sem méltó Isten igazi imádatában, ha gyanakodva kezelünk bármit, ami a testnek gyönyörűségére szolgál. KÁLVIN: János apostol evangéliumának magyarázata, 84. 96.

dicsőítés rítusát – a liturgia egésze, vagyis az igehirdetés, a sákramentumok, az imádság és az egyházzene egysége adja. Ez az az egység, amelyet a Szentlélek ad meg.

Az istentisztelet minden szegmense cselekvésre ösztönzi az egyént, de a közösséget is. Így az istentisztelet nem csupán az individuumra, hanem a tágabb makrokörnyezetre is kihat, hiszen az istentisztelet – nem csupán elmére, hanem lélekre ható – ajándékát a gyülekezeti tag magával viszi, s közvetlen környezetében, családjában, munkahelyén észrevétlenül is továbbadja. A liturgián túli liturgiának, azaz az élet istentiszteletének feladata, hogy megossza Isten ajándékait az emberiséggel.

Személyválogatás nélkül, nemre, korra, társadalmi státuszra, egészségi állapotra, etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül mindenkinek helye van az istentiszteleten. A sokféleség azt jelenti, hogy figyelembe kell venni az emberek valóságának sokféleségét, s ennek az istentiszteleten is nyilvánvalóvá kell lennie. Nem egyes hívők találkozása Istennel és egymással, hanem a sokfelől összegyülekező közösség találkozása (ennek a minden égtáj felől érkező, egy helyen és egy időben való egyesülésnek a szimbóluma a kereszt), amely ilyen formán társadalmi esemény is, a krisztusi szeretet nyitottságában és nyitottságával élő sákramentális közösség ünnepe. I. Bartholomaiosz konstantinápolyi ökumenikus pátriárka a 2021-ben Budapesten megtartott Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus kapcsán az eucharisztikus lelkiiséget olyan társadalomformáló erőnek nevezte, amely képes választ adni a 21. század kihívásaira, hálaadó és felelős lelkiülettel.⁵⁵⁶

3. 3. A kommunikáció

Ha az intézményes egyház krízisének egyik jelentős okát a nem megfelelő kommunikációban látjuk, akkor érdemes szem előtt tartani azt a luhmanni⁵⁵⁷ gondolatot, miszerint ne tartsuk valószínűnek, hogy az üzenet eljut a befogadóhoz, hogy megérti és el is fogadja azt. Ez különösen fontossá válik, amikor az Evangélium kommunikálásáról vagy a reprezentációról van szó. Ezen valószínűtlenségek valószínűvé tételének eszközei a kommunikációs médiumok. A modern társadalom működéséhez (is) elengedhetetlenül szükséges, hogy az üzenet eljusson a térben és időben távol lévő címzettekhez és megértésre találjon. Ehhez Luhmann három csatornát nevez meg: elsősorban a nyelvet, ami a legfontosabb kommunikációs eszköz a megértés segítésében, aztán az elterjesztő médiumokat – mint az írás, könyvnyomtatás, később pedig az elektronikus médiumok –, végül a sikermédiumokat, azaz a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokat (mint pl. a pénz vagy a hatalom).⁵⁵⁸ Az egyházi kommunikáció nem csupán

⁵⁵⁶ Az ember élete és a teremtett világ nem magától értetődően van, nem az ember tulajdona, hanem Isten ajándéka teremtményei számára, éppen ezért felelősen és hálaadóan kell élni vele. „Akik az eucharishtiában egyesülnek Istennel, azok »eucharisztikusan« kell, hogy éljenek a világban.” <https://ec-patr.org/address-of-his-all-holiness-ecumenical-patriarch-bartholomew-to-the-52nd-international-eucharistic-congress-budapest-4-12-september-2021/> (Letöltés ideje: 2022.04.12)

⁵⁵⁷ Niklas Luhmann (1927–1998) német szociológus társadalomelméletének egyik alappillére a kommunikációelmélet, melynek középpontjában a kommunikációs médiumok állnak. Számára a közlés, az információ és a megértés együttes teljesülése jelenti a kommunikációt.

⁵⁵⁸ LUHMANN: Was ist Kommunikation?, 109–120; Brunczel Balázs: Niklas Luhmann társadalomelméletének felépítése és az elmélet politikatudományos és politikafilozófiai vonatkozásai.

információadás és -vétel, hanem értelemre és érzelemre ható párbeszéd, melynek szerves része a csend is. Nagy figyelmet kell tehát fordítani az egyházi kommunikációra,⁵⁵⁹ hiszen az nem csupán híveivel (befelé), hanem az egész társadalommal (kifelé) egyaránt kommunikál. Jelenlétével, cselekedeteivel, szent helyeivel, liturgiájával, rítusaival, struktúrájával, egy-egy társadalmi probléma, politikai esemény reflektálásával – vagy épp annak elmulasztásával. Ezek mellett szembe kell nézni a kommunikációs eszközök és technológia folyamatos rohamos fejlődésével, s az így megváltozott kommunikációs tér és kultúra kihívásaival, melyeknek nem csak egyházi, de társadalmi és lélektani hatásai is kézzel foghatóak már. Nincs gyülekezet, mely ne tapasztalta volna meg a digitális tér és a digitális társadalom próbatételeit. Feltehető a kérdés, vajon az egyház hitelesen kommunikálja-e önmagát, tanításait? Koherens-e a szó és a tett? S mindezt tudja-e értelmezni és applikálni a digitális kultúra kontextusában?

3. 3. 1. A kommunikáció teológiai aspektusai

A latin *communicare* ige megoszt, részesedik, csatlakozik, valamit közössé tenni jelentéssel bír (1Kor 10,16; Fil 1,5). Andrej Rubljov híres Szentháromság-ikonja az isteni kommunikáció teljességét tárja a szemlélő elé. A Szentháromság kapcsolatát, mely körkörös, egymást kiegészítő, folyamatos az idők kezdete óta (Jn 14, 10.16; Zsid 7, 25; Róm 8, 26; 1Pt 1, 20; 2Kor 13, 13), s amely az isteni lét egyesülésének és közösségének kifejezője. Isten önmagában kommunikatív módon történő *communio*.⁵⁶⁰ Az ikon azonban nem marad zárt egyházművészeti alkotás. Fordított perspektívájának köszönhetően minden szemlélőjét a történet részesévé teszi úgy, hogy annak nem ő a középpontja,⁵⁶¹ hanem mintegy a háttérből szemlélve maga is bekapcsolódik a Szentháromság időtlen kommunikációjába.

Isten a szeretet nyelvén beszél az emberrel. Ennek legmarkánsabb megnyilvánulása maga Krisztus (Zsid 1, 1–3). Isten kommunikálja önmagát. A Fiú Isten testet öltésével a legszorosabb közösséget és kapcsolatot (*communio, koinonia*) vállalta az emberrel,

Doktori disszertáció, Budapest, 2008. Digitális formában elérhető: <http://doktori.btk.elte.hu/phil/brunzel/diss.pdf> (Utolsó megtekintés ideje: 2021.01.11.)

⁵⁵⁹ Az egyházi kommunikáció vizsgálata ma már hazánkban is önálló tudományterület, mely az írásmagyarázattól kezdve, az üzenet átadásának hogyanján át napjaink online térben való jelenlétének kutatását is magában foglalja. Jelen dolgozat csupán a téma szempontjából releváns problémával foglalkozik. Az egyházi kommunikációról ld. ANDOK Mónika: Digitális vallás. Az új információs technológiák hatása a vallásokra, vallási közösségekre Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó – Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023; KORPICS Márta: A zarándoklat mint a szakrális kommunikáció egy színtere, Doktori disszertáció, Pécs, 2008.; KORPICS Márta–P. SZILCZL Dóra: Szakrális kommunikáció. A transzcendens mutatkozása, Budapest, Typotex, 2007.; KOVÁCS Lajos SJ: Az Egyház – kommunikáció, Doktori disszertáció, Pécs, 2011.; LOVÁSZ Irén: Szakrális kommunikáció, Budapest, L'Harmattan, 2011.; SZILCZL Dóra: Vallás – tapasztalat – kommunikáció. A szakrális mint felkészültség, Doktori disszertáció, Pécs, 2009. Gyakorlati kézikönyvek angol nyelven: ALLRED, Katie: Church Communications: Methods and Marketing, Nashville, B&H Academic, 2022.; KIRKPATRICK, Thomas G.: Communication in the Church: A Handbook for Healthier Relationships, Rowman & Littlefield Publishers, 2016.

⁵⁶⁰ vö. GÁNÓCZI: A Szentháromság kommunikációja, [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <http://www.magarpaxromana.hu/kiadvanyok/egyhazi-kommunikacio/ganoczy.htm> (Utolsó megtekintés ideje: 2023. 09. 01.)

⁵⁶¹ A Szentháromság-ikonról részletes és átfogó teológiai leírást ad Gabriel Bunge bencés szerzetes *The Rublev Trinity* című 2007-ben az SVS Press (Yoners, USA) gondozásában megjelent könyve.

hiszen istenségében emberré lett, de ember voltában is Isten maradt. Jézus Krisztus a testté lett Ige (Jn 1,1.14; Mt 3,13–17), aki egész lényével, szavaival és tetteivel is kommunikál: jelen van, tanít, kérdéseivel gondolkodásra készítet, csendben van, odébb megy, lehajol, ölbe vesz, asztalokat borogat, némán tűr. Ő maga a kommunikáció, egyszerre az üzenet és a kommunikátor,⁵⁶² aki az ember számára közöl információt, egzisztenciális kérdéseire ad választ.

Az Evangéliumok és az Újszövetség levelei az első Krisztus-követők, valamint az első keresztyén közösségek kommunikációjának írott dokumentumai. Akik megtapasztalják Isten kinyilatkoztatását, azok ma sem tehetnek másként, csak Őt kommunikálják a világ számára.

3. 3. 2. A kommunikáció ekkleziológiai aspektusai

Az egyház feladata Isten üzenetének hirdetése. Ennek nem csupán az istentiszteleten, a katechézisben, a lelkipálosításban vagy a diakóniai tevékenységek során kell megjelennie, hanem az egyház minden megnyilvánulásában. Ez a megnyilvánulás maga a kommunikáció.

Az egyház nonverbális kommunikációja megjelenik istentiszteletében, rítusaiban, liturgikus testtartásaiban, zenéjében, építészetében, szent helyeinek berendezésében, azok díszítésében, tagjainak gesztusaiban, a másik felé történő odafordulásában. Ezek kifejtésére jelen dolgozat keretei között nem térhetünk ki, annyi azonban megállapítható, hogy a nem verbális kommunikáció legalább annyira fontos, hiszen a külső szemlélő ezeken keresztül alkot képet az egyházzal önmagának, ezek teszik számára vonzóvá vagy taszítóvá azt.

Verbális kommunikációja különleges, hiszen horizontális és vertikális síkon is műveli azt. A horizontális sík belső kommunikációja a jézusi tanítás megőrzésében és továbbadásában áll. A továbbadás legmegfelelőbb módjának (hogyan?) megválasztásához nem elég tudni és ismerni az átadni kívánt üzenetet, tartalmat (mit?), hanem ismerni kell a kommunikációs partnert is (ki?/kik?; kinek?/kiknek?). Ez nem csupán információátadást, beszélgetést takar, hanem tanítást, igehirdetést. A református egyház számára különösen nagy kihívást jelent ez napjainkban, hiszen az igehallgató és az igehirdető nyelvi kódjai nem feltétlen találkoznak. A nyelvi különbségek kognitív és mentalitásbeli eltérésekre is utalhatnak. A szocializáció, a kultúra és a társadalmi réteg is meghatározza a jel mögött appercipiált jelentést. Ezért az a fogalomkészlet, amellyel a lelkipásztor dolgozik nem minden esetben érthető a hallgatóság számára még akkor sem, ha az oktatás keretei között – graduális képzés vagy gyülekezeti kurzusok formájában – az magyarázatra kerül. A felgyorsult generációváltással nehéz lépést tartani a szószékről. A médiagenerációk (X, Y, Z és Alfa generáció ⁵⁶³) tagjainak személyiségében, világnézetében, érték- és normarendszerében jelentős eltérések mutatkoznak annak

⁵⁶² BOROSS: A kommunikáció teológiája, 426.

⁵⁶³ X generáció – digitális bevándorlók, a 60-as évek második felében és a 70-es években született korosztály tagjai; Y generáció – digitális bennszülöttek, a 80-as, 90-es években születettek; Z generáció – tartalom-előállító vagy facebook-nemzedék, a 2000-es évek elején született generáció; Alfa generáció – 2010 után születettek. ld. NAGY – KÖLCSEY: Mit takar az alfa-generáció?, 20–30.

függvényében, hogy szocializációjukra milyen típusú média volt nagyobb hatással. Kezdetben a kételkedés, az egyházhoz fűződő viszony lazábbá válása okozhatta a problémát, majd a kétirányú kommunikáció igénye, napjainkban pedig a tömör, rövid, esetleg szimbólumokkal kifejezett, minél gyorsabb, minél több ingerrel és információval járó kommunikáció az unalom elűzése érdekében. A digitális eszközök hatására a személyes verbális kommunikáció is háttérbe szorult, így a gyülekezet egészének közösségébe, de még a kortárs csoportokba is nehéz a behívás és a bekapcsolódás annak ellenére, hogy minden ember számára elemi szükséglet a valakihez, valahová tartozás megélése. Gyakorta az internet segítségével a közösségi oldalakon próbálnak a fiatalabb generáció tagjai ennek a lelki szükségletüknek eleget tenni, ám a kialakult digitális csoportok nem képesek helyettesíteni a valódi közösséget.

Összefüggés mutatható ki a hit és az egyház válsága között.⁵⁶⁴ Ez azonban nem jelenti a hit iránti igény válságát is – hiszen az individuális hitgyakorlat és a spirituális életvezetést követők, vagyis a maguk módján vallásosak száma növekszik⁵⁶⁵ –, csupán a modern kor (embere) számára nem megfelelő kommunikációt. A kommunikáció interakció, tehát egy közösség, egy szervezet tagjai – a demokratikus berendezkedésű társadalmakra jellemző módon – kifejezésre juttathatják véleményüket, érzéseiket, hangot adhatnak elégedettségüknek, vagyis érvelő diskurzust folytathatnak. Különösen fontos ez az Y generáció számára. Habermas a kommunikatív racionalitás elméletét tartja a modern kort meghatározónak. Eszerint az ember világra vonatkozó tudása a tapasztalatból kiindulva egy racionális, érvelő diskurzus közegében érvényesül, ám az egyház nem állja ki a modern kor érvényesítési eljárásának próbáját, hiszen nincs érdemben lehetőség az ellentétes vélemények ütköztetésére, megvitatására. Ha az egyház nem bír reflexivitással, akkor csak mint ideológia él tovább, így veszít érvényességéből.⁵⁶⁶ Napjaink vallásos embere számára az ilyen reflexivitás hiánya azt eredményezi, hogy korlátozva érzi véleménynyilvánítási jogát, s ezzel együtt sértve alapvető emberi jogait.

Létezik egy – a református egyház szervezeti felépítéséből adódó – felülről, vagyis a felsőbb egyházkormányzati testületek vagy a Zsinat szintjéről érkező kommunikáció is. A kommunikáció minősége befolyásolja a működés milyenségét és a vezetési struktúra jellemzőire is hatással van.⁵⁶⁷ Előfordulhat ebben az esetben, hogy a helyi egyház végrehajtó szervvé válik.

⁵⁶⁴ KORPICS – WILDMANN: i. m., 97–98.; A német protestáns egyház demográfiai változásai kapcsán nyilatkozta 2020-ban Irmgard Schwaetzer a Németországi Evangélikus Egyház Zsinatának elnöke. Forrás: <https://www.evangelisch.de/inhalte/172008/01-07-2020/praeses-irmgard-schwaetzer-sieht-lage-der-evangelische-kirche-sehr-ernst> (Utolsó megtekintés ideje: 2023. 09. 01.)

⁵⁶⁵ Ez igazolja Colin Campbell ellentétes erőkről kifejtett nézetét, miszerint a konkrét kultuszok átmenetiek, a kultikus miliő azonban állandó. ld. CAMPBELL, Colin: „The Cult, the Cultic Milieu and Secularisation”, in. HILL, M (ed.): *A Sociological Yearbook Of Religion in Britain*, London, SCM Press, 1972.; Ugyanezt hangsúlyozza Malcolm Hamilton is, amikor azt állítja, hogy a vallás és a vallásos élet a modern társadalomnak is része, de konkrét formái megváltoznak (új vallási mozgalmak, vallási fundamentalizmus). Csupán az intézményes vallásgyakorlás csökken, ezzel párhuzamosan viszont az egyéni kegyesség különböző formái terjednek. vö. HAMILTON, Malcolm, B.: *Vallás, ember, társadalom: Elméleti és összehasonlító vallásszociológia*, Budapest, AduPrint, 1998.

⁵⁶⁶ HABERMAS: *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, 441–472.; P.SZILCZL: *A hit és egyház válságáról*, 201–202.

⁵⁶⁷ BAKACSI: *Szervezeti magatartás és vezetés*, 141–145.

Az egyház és a különböző felekezetek – eltekintve talán néhány kisebb vallási csoporttól – szembesülni kényszerülnek gyengeségeikkel, hagyományos képi és nyelvi struktúrájuk alkalmatlanságával, reprezentációs szerepük meggyengülésével. Paul M. Zulehner az egyház közvetítő csatornáinak korrodálódásaként írja le ezt a folyamatot.⁵⁶⁸ A dogmák, vallási tanítások érvényessége ugyanakkor nem attól függ, hogy hányan értenek azzal egyet, hanem azok meggyőzéséből fakad, akik elfogadják azokat. Egy vallási közösség nem folytathat vitát tanításának igazságáról, mint Isten kijelentéséről, hiszen azzal megkérdőjelezné önmaga identitását, az Atya Isten szuverenitását.

3. 3. 3. A lelkipásztor szerepe a kommunikációban

Az egyházi kommunikáció egyik jellemző iránya fentről lefelé mutat. Itt elsősorban nem a hierarchikus rendből adódó törvények, szabályrendeletek deklarálására gondolok, noha ez is hozzátartozik az egyház vertikális kommunikációjához, hanem az Isten akarata, üzenete továbbadásának eszközére, az igehirdetésre. Egy egyházi közösség életében jelentős szerepe van a személyes és az egész közösségnek szóló igehirdetésnek. A protestáns egyházak istentiszteletük fókuszába a prédikációt állítják, jóllehet prédikáció nélkül is van istentisztelet,⁵⁶⁹ van liturgikus kommunikáció, hiszen az istentisztelet maga kommunikáció,⁵⁷⁰ amely nem csak fentről lefelé (kérügmaticus kommunikáció), de lentől felfelé is történik (reprezentatív kommunikáció). A református felekezet istentiszteletében a liturgus és a gyülekezet párbeszéde (dialogikus kommunikáció) már csak ritkán, jórészt a sákramentális istentiszteletek kérdés-feleletei formájában jelenik meg.

A prédikációt mint lefelé irányuló közlést kommunikációelméleti szempontból értelmezhetjük *négyszéki cselekmény*ként.⁵⁷¹ Az első cselekmény maga a szószékről hangzó tanítás, a Lélek munkájának segítségével megértett üzenet közlése, a második ennek az üzenetnek az elfogadása, nyitottság a hallgató felé, a gyülekezeti tag részéről, majd az üzenetre való reflexió, a visszajelzés, és végül ennek gyümölcseként a lelkipásztor, a gyülekezet és a Szentháromság Isten felé kialakult és fenntartott kapcsolat. Ezzel a kommunikációs kör teljessé vált. A szépen leírt folyamat a valóságban azonban már az elején megakadhat. Vajon a lelkipásztor beszél-e azoknak a nyelvét, akikhez szól? Alkalmazkodik-e a lokális sajátosságokhoz? Ismeri-e a hallgatók élethelyzetét, nehézségeit, örömeit? Vajon a hallgató – különösen, ha nincs egyházi szocializációja – érti-e azokat a teológiai, dogmatikai kifejezéseket, szófordulatokat, amelyeket a

⁵⁶⁸ idézi P. Szilczl: i. m., 198.

⁵⁶⁹ Szép példái ennek az óprotestáns napszaki istentiszteletek liturgiái. ld. Zalatnay István: A napszaki istentiszteletek a magyar református liturgia megújulásának folyamatában, in. *Magyar Egyházzene* 17 (2009–2010/3), 259–298.; Benkő Tímea: Bűnbánati és könyörgő napok mint a litánia és Te Deum lehetséges alkalmainak nyoma Erdélyben. in. *Keresztény Magvető* (2017/1-2), 201–217.

⁵⁷⁰ KÁLVIN: Az egyház megreformálásának szükségességéről, 12.; CSIKESZ: A református istentiszteleti hely fogalma, 13.; BARTH: Istenismeret és istentisztelet, 163.; JOSUTTIS: Kommunikation im Gottesdienst, 164–187.; GRETHLEIN: Abriß der Liturgik, 47.

⁵⁷¹ Egy 1995 tavaszán a vallási médiáról készült interjúban a kommunikáció sémáját írja le eként a riportalany, de úgy gondolom, kifejezetten jól szemlélteti a prédikáció összetettségét az említett folyamat, mutatva, hogy az – a látszattól eltérően – valójában nem egyirányú folyamat. vö. HEVÉR-KATONA: Interjú, 429.

szószékről hall? Tud-e nem csupán Istenről, hanem Istenből szólni a prédikáció, hogy az ne pusztán „lelki vízisielés” legyen, hanem érzelmeket megmozgató, gondolkodásra, tettekre sarkalló belső erővé váljon? A lelkipásztor feladata kettős. Egyfelől a szentírási szakaszokat át kell fordítania a mai kor embere számára érthető módon, másfelől úgy kell ezt megtennie, hogy mindenki számára értelmezhető legyen, ne elvont dogmatikai, teológiai fogalmak vagy azok magyarázata hangozzék, hanem az üzenet méltóságát és komolyságát megtartva „hétköznapi” nyelven, hétköznapi emberekhez szóljon az igehirdetés.⁵⁷² Annál is inkább nehézségbe ütközik a lelkipásztor, mert a fiatalabb generációk figyelme könnyen és gyorsan elkalandozik. Elidegenedtek attól a fajta *statikus* kommunikációtól, amely nem igényli az azonnali reflexiót, hiszen mindennapjaikat kitölti a TikTok, a Twitter, az Instagram és a többi közösségi platform, ahol azonnali a „verbális” visszacsatolás, az interaktivitás lehetősége. Jóllehet Isten párbeszédre hívja az embert, és az istentisztelet is interaktív folyamat, ez nem minden esetben válik világossá az igehallgató számára. Rudolf Bohren rámutat arra, hogy a prédikációhoz hozzátartozik az igehallgatók részéről történő reflexió is, illetve olyan prédikáció-modelleket mutat be homiletikájában, amelyekben a gyülekezet integráns részét képezi az igehirdetésnek nemcsak a templomban az istentisztelet során, hanem már a készülési fázisában is.⁵⁷³ Ezért is szükséges helyesen értelmezni az istentiszteletet, és megtanítani azt a gyülekezet, a konfirmandusok és a közösség különböző szinterein tevékenykedők számára. A posztmodern ember számára fontos, hogy elmondhassa véleményét, legyen az akár pozitív, akár negatív. Ez a jelenség azonban általános, nemcsak a vallásgyakorlás, hanem az otthoni, a munkahelyi kommunikációra vagy az oktatás területére, de még a közéletben való részvételre is igaz.

A 21. század igehallgatója szemszögéből nézve elmondható, hogy számára rendkívül fontos a lelkipásztor szónoki képessége mellett annak személye, koherenciája. A gyülekezeti tag a számára kedves, szeretett személytől – talán mondhatjuk – bármilyen tanítást képes elfogadni, annak megkérdőjelezése nélkül. A közösséghez lazán kötődő keresztyének számára, akik csupán a szószékről ismerik a lelkipásztort, mára fontosabbá vált a vélt vagy valós életszentség, a hitelesség, a lazaság, mint a tanfegyelem. Tehát a mai igehallgató jobban el tudja fogadni a tanbeli tévedést, mint az unalmas, nem koherens igehirdetést.⁵⁷⁴ Literáty Zoltán hívja fel a figyelmet arra, hogy a prédikátorban megelevenedő teológia nagyobb motivációs erővel bír ma, mint az élettelen elméleti-dogmatikai összefüggések. A hiteltelen lelkipásztor akadálya lehet az ige meghallásának, legyen bármilyen igaz az elhangzó tanítás.⁵⁷⁵ Ennek azonban nem csupán a prédikátor személye az oka. A gyülekezeti tag tudatlansága és a kérdés szabadságával való élés

⁵⁷² LITERÁTY: Homiletika és retorika, 138–139.

⁵⁷³ Bohren a dialóg- és dialógprédikáció mellett olyan alternatív lehetőségeket is ajánl, mint a tematikus imaest (*Politische Nachgebet*), a „*happening*” istentisztelet (*Gottesdienst als Happening*) vagy a laikusprédikáció, ahol a gyülekezeti tag az egyetemes papság elve szerint, ha a Lélek indítja, prédikál. A protestáns egyházakban ez nem bevett gyakorlat – ellentétben a kiségyházakkal. Feltételezi a gyülekezet nagykörűségét, az egyháztagok teológiai, dogmatikai, ekkleziológiai ismereteit, amivel prédikálni ugyan nem, de a prédikációról diskurzust folytatni lehet. Ezt a diskurzust Bohren prédikációkritikának (*Predigtkritik*) nevezi. BOHREN: Predigtlehre, 516–544.

⁵⁷⁴ A 19. század homiletikai gondolkodásának reneszánsza figyelhető meg a 21. században. LITERÁTY: Ambivalenciák a prédikátor személye körül, 383.

⁵⁷⁵ LITERÁTY: i. m. 382–384.

elmulasztása legalább annyira. Ám a hitelességgel kapcsolatban mégis fontos, hogy összhangban van-e az igehirdető élete azzal, amit képvisel, hogyan elevenedik meg benne és életvitelében az, amit tanít.

Az egyházi terminológia, a *kánaáni nyelv* használata átragad a padosorokban ülő gyülekezeti tagokra, beépül szóhasználatukba. Azonban a szószékről gyakran ismételt szófordulatok a teljes egzisztenciát érintő ismeret, megtapasztalt tudás nélkül formálissá, felszínes klisékké válnak. Nehéz ezt beismerni. Az ilyen szavak akkor telnek meg étellel, akkor válnak az azokat hallgatók és meghallók – legyen az igehirdető, gyülekezeti tag vagy a templomba betérő látogató – számára egzisztenciális valósággá, amikor egész súlyukkal ránehezednek, vagy amikor megtapasztalják általuk a teljes (fel)szabadulás örömet. Ez pedig a Szentlélek Isten ajándéka. A köznyelvtől eltérő nyelvhasználat idegenségérzetet, nagyobb távolságot generál az igehallgatók és az egyház között. Ez azonban nem jelentheti az „egyházi konyhanyelv” használatának jogos igényét, csak a világos, egyértelmű kifejezések és magyarázatok alkalmazását.

A barthi homiletika szerint az igehirdetőnek nem kell foglalkozni az igehallgatók sajátosságaival, csak az Evangélium hirdetésével, mert az kiharcolja magának a figyelmet.⁵⁷⁶ Az idegen – háttérismeret nélkül csak üresen csengő –, meg nem értett szavak azonban nem tudják fenntartani a figyelmet és unalmassá teszik az igehirdetést azok számára, akik nincsenek tisztában azzal, hogy a lelkipásztor nem saját világának valóságát közvetíti a gyülekezet felé, hanem az objektív valóságot, a szuverén Isten mindent meghatározó valóságát. Ennek a meglátása, megértése megadja az üzenetet, ami a hallgató valóságába a számára szükséges területen lép be. Így teszi őt megérintetté, megszólítottá élethelyzetében, abban a fizikai és lelki valóságban, amiben ott és akkor van. A prédikátor személyének, saját akaratának el kell tűnnie, hogy Isten cselekedni tudjon. A lelkipásztor nagy erénye a háttérbe húzódás képessége.⁵⁷⁷

A gyülekezetben minden esemény kommunikációs folyamat. A kapcsolatok kiépítése, fejlesztése, azaz a gyülekezet kapcsolati hálójának kialakítása kihívás elé állítja a lelkipásztort, hiszen az széles spektrumon mozog az egyéni beszélgetéstől a csoportfolyamatokon át egészen az alkalmazottak közösségében fennálló személyes kapcsolatok kialakításának segítségéig. A kapcsolati szint fejlesztését és a közösségfejlesztést szolgálja minden olyan intézkedés, amely elősegíti a kapcsolatteremtést, a párbeszédet, az énközlést és az arra való reflektálás lehetőségét, a konfliktusok kezelését, az együttműködést. Meg kell ismerni és érteni azt a világot, azokat az élethelyzeteket, amelyekből a gyülekezet tagjai érkeznek, de nem ezeknek a megoldására kell törekedni a prédikáció során.⁵⁷⁸ Ha az igehirdetésben nincs kötődési pont, erejét veszti, nem ér el a szívig és nem hat tovább.⁵⁷⁹ Akkor válhat érthetővé Isten szava, ha magát Istent tudja meghallani a lelkipásztor és a gyülekezeti tag, nem pedig az

⁵⁷⁶ KODÁCSY: A Barth–Brunner-vita a homiletika tükrében, 129.

⁵⁷⁷ BARTH: Homiletics, 71–75.

⁵⁷⁸ „A történelem nem semleges akusztikai közege az igehirdetésnek, hanem az a konkrét kontextus, amelyben az ige hatása megvalósulhat, amely az igehallgatót foglalkoztató kérdéseket, problémákat létrehozta.” SZABÓ: Szószék és nyilvánosság, 180.

⁵⁷⁹ SZABÓ: Alapozó ismeretek a gyakorlati teológiában, 77.; „A történelem nem semleges akusztikai közege az igehirdetésnek, hanem az a konkrét kontextus, amelyben az ige hatása megvalósulhat, amely az igehallgatót foglalkoztató kérdéseket, problémákat létrehozta.”

emberi kívánalmakhoz igazított tanítást róla.⁵⁸⁰ Az Isten színe előtt lévő lelkipásztor igehirdetése eljut az Isten színe előtt élő gyülekezet szívéhez, lelkéhez. Ez az Istentől jövő kommunikáció fókusza, lényege.

A bizottságokban, munkacsoportokban és egyéb lelkeségi vagy korosztályos csoportban a kapcsolati szintre való odafigyelés különösen fontos a vezető részéről. Ezek azok a gyülekezetben belüli kisközösségek, amelyek lehetőséget biztosítanak az informális kommunikációra, egymás jobb megismerésére. Ez ad teret a kritika szofisztikált megfogalmazásának és elfogadásának, a vitakultúra és a szabad kommunikáció elsajátításának, mely nagy mértékben segíti a problémamegoldást, konfliktuskezelést, ezzel is erősítve az együttműködést, az összetartozás érzését, a gyülekezeti közösség hálózatos struktúrájának kialakulását. A vezetőnek tudatosan kell odafigyelnie az integritásra is. Könnyen előfordulhat, hogy a csoporttagok között elindul a különválás folyamata és a gyülekezet egészéhez képtelen lesz alkalmazkodni a saját szabályaihoz, rítusaihoz, kötetlenebb rendjéhez ragaszkodó kiscsoport. Egy közösség akkor tud nyitott maradni, ha teret enged az egymás mellett élésre, s ezt folyamatos visszacsatolással ellenőrzi. Tágabb értelemben, a gyülekezeti lét nem csupán az egyénre, hanem annak interperszonális és szociokulturális kapcsolataira is hatással van.

A kommunikatív egyházvezetés feladata, hogy elsajátítsa azokat a megfelelő technikákat, kreatív, személyorientált módszereket, amelyek segítségével akár verbális, akár nonverbális módon kapcsolatba kerülhet gyülekezete tagjaival korosztálytól függetlenül. Ez a horizontális fókusz. Ide tartozik a digitális média használata is. A modern egyház élhet a modern technológiai lehetőségekkel az evangélium terjesztése érdekében, de semmilyen technológia vagy közösségi platform nem képes helyettesíteni a személyes jelenlétet, a fizikai kontaktust.⁵⁸¹ Sem a hívek látható és tapasztalható egységét (congregatio), sem az Ige és a sákramentumok köré egybegyűlt közösséget (communio) nem tudja helyettesíteni a virtuális térben zajló alkalom.⁵⁸²

⁵⁸⁰ „Az a beszéd Istenről, amely híjával van minden hitelességnek, amely kiüresedett és elerőtlenedett, csak rombolja a hitet és a gondolkodást. (...) Az Istenről való beszéd a legigényesebb szó, mert tiszta hitet kíván. Ezért mindig azzal a kockázattal jár, hogy merész lesz és hihetetlen.

Most azonban olyan időkben élünk, hogy az Istenről való felelős beszédnek rendkívüli igényeket kell kielégítenie. Soha ilyen széles szakadék nem választotta el a bibliai nyelvi hagyományt a valóságban beszélt nyelvtől. Éppen ezért soha ilyen erővel fel nem merült a gyanú, hogy Isten csupán a hagyomány tartozéka volna. (...)

A szekularizmus érdeke is az, hogy ne csupán elvetemült, romlott nyelvvel, hanem az Istenről való igaz beszéddel kerüljön szembe. Az Istenért és szóért való küzdelemnek a lehető legtisztábban kell lefolynia. Sőt, mint azzal az ember általában tisztában van, éppen az Istenről való, jelentőségét veszített beszéd megszokása – a színtelen prédikációké, kegyes szavaké, amelyek megkerülik a valóságot, és amelyekkel az ember nem gondol többé – az, ami a lassú bomlasztás hatását kifejti. A következmények semmi este sem csak a vallási szférában érezhetőek, hanem jelentős mértékben azon kívül is, nevezetesen a szó általános elértéktelenedésében, a felelős beszéd eltűnésében.” – Gerhard Ebeling német származású zürichi teológus gondolatait idézi LITHERÁTY: i. m. 135.

⁵⁸¹ 2022 nyarán jelent meg olasz nyelven Fabio Bolzetta (szerk.) *La Chiesa nel digitale, Strumenti e proposte* (Egyház a digitális világban. Eszközök és javaslatok) című könyve, mely a téma elméleti feltárása mellett sokrétű gyakorlati tanácsokkal is szolgál az egyházi helyi közösségek vezetői számára. A Sárospataki Füzetek református teológiai tudományos szakfolyóirat 2020/1-es száma a távistentisztelet és a digitális úrvacsora kérdésének apropóján foglalkozik az egyház online térben való megjelenésével.

⁵⁸² FAZAKAS: Távistentiszteletek gyülekezet nélkül?, 63–74.

3. 4. A reprezentáció

A kommunikációval szorosan összetartozik a reprezentáció kérdésköre. Isten „méltónak tartotta a maga számára megszentelni az emberi száját és nyelvet, hogy általuk hangozzék szava” – írja Kálvin az evangélium hirdetése, majd később az egyházi tisztségek kapcsán.⁵⁸³ Az egyház – és benne minden keresztyén – tehát Isten személyét képviseli, megjelenésével, az Ige nyilvános hirdetésével és minden megnyilvánulásával. Ettől azonban a reprezentáns nem válik istenséggé vagy hatalomgyakorlóvá, épp ellenkezőleg, mandátuma alázaatra kell hogy ösztönözze.

Napjaink teológiai és interdiszciplináris diskurzusában is szükséges, hogy jelen legyen az egyház nyilvános megjelenéséről folytatott tudományos igényességű párbeszéd, noha annak közéletben való jelenlétét nem a modern kor indukálta változások hozzák magukkal. A vallás közéletből való teljes száműzése soha nem történt meg,⁵⁸⁴ az egyház ugyanis mindig a nyilvánosság része volt.⁵⁸⁵ Nyilvánosan lépnek fel már a próféták is a választott nép életének megjobbítása érdekében (Jer 5,20–31; Ám 4,4–13), Jézus is a nyilvánosság előtt tanít, tesz jeleket és csodákat, a világba küldi ki tanítványait, hogy ott végezzék szolgálatukat (Mt 10,5–23). Az egyház élete nem rejtőzködő. Tettei, tanításai, az Isten evangéliumáról való beszéd politikai és társadalmi rendtől függetlenül a világban, a nyilvánosság előtt történnek. Mégis számos kérdés adódik: Ki vagy kik képviselhetik az egyházat, csak az egyház kormányzói? Az egész egyházat képviseli-e a lelkipásztor vagy csupán a helyi közösséget? Nyilatkozhat-e tisztségviselő az egyház tagságának nevében, vagy fordítva: nyilatkozhat-e az egyháztag az egyház nevében? Függetleníthető-e az egyházkormányzó, lelkipásztor vagy bármely tisztségviselő nyilvánosság előtt artikulált véleménye magától a tisztségtől, illetve az egyháztól? Kongruens-e a hivatal és a személy, illetve az, amit közvetít? Van-e felelőssége a reprezentánsnak? Milyen felhatalmazás jogosít fel bárkit az egyház képviseletére?

3. 4. 1. Értelmezési nehézségek

A köztudatban talán a legelterjedtebb és általánosan használt a Magyar etimológiai szótár fogalommeghatározása, amely szerint a *reprezentál* képvisel, ábrázol, rangjához, posztjához mérten él, társadalmi tekintélyt mutat jelentéssel bír, valamint fontos közéleti szereppel együttjáró tevékenységet jelölő kontextusfüggő fogalom.⁵⁸⁶ A latin *repraesentatio* azonban egy magasabb fajta létet feltételez, amely a képviselő személyében válik jelenvalóvá.⁵⁸⁷ Legmarkánsabban politikai, szociológiai és vallási értelemben jelenik meg, de jelentéstartalma attól függően alakul, hogy kit vagy mit (egyén, osztály, társadalom, nemzet, állam, egyház, Isten) ki vagy mi (uralkodó, elnök,

⁵⁸³ KÁLVIN: *Institutio*, 4.1.5 (II, 155).

⁵⁸⁴ vö. DALFERTH: *Post-secular Society*, 323.

⁵⁸⁵ FAZAKAS: A „nyilvánosság” mint a rendszeres teológia témája, 109.; HUBER: Az egyház korszakváltás idején, 103–134.

⁵⁸⁶ TÓTHFALUSI: Magyar etimológiai szótár. Digitális formában elérhető:

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/r-F3964/reprezent-al-F3A45/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.27.); LEPSIS: *Repräsentatio*, 2036.

⁵⁸⁷ LEIBHOLZ: *Repräsentation*, 2195.; LEPSIUS: i. m., 2037.

pap, zsinat, pápa) képvisel. Politikai értelemben általában a hatalomgyakorlás legitimálására szolgál, de időtől és kontextustól függően határozzák meg jelentését.⁵⁸⁸ Szociológiailag olyan szimbólumok, kifejezések vagy a nyelv egésze, amelyek megjelenítik egy közösség, szervezet, társadalom közös értékrendjét, attitűdjét. Ez a képviselet meghaladja a személyes érdekeket, noha affektív és kognitív szempontból is hatással van a tagokra. A római katolikus teológia értelmezése szerint az egyház láthatóvá tételét jelenti,⁵⁸⁹ mely kétdimenziós feladat. Egyfelől a szentségi cselekedeteken keresztül bemutatja Isten üdvözítő tetteit, a Vele való közösséget, másfelől a hívek közösségének ad látható megnyilvánulási formát. Ezeket a feladatokat a hierarchikus szervek veszik át. A püspök személyében láthatóvá válik az Atyával való közösség és Krisztusnak, mint pásztornak a jelenléte. Ordinációjával különleges képességek birtokába jut, Krisztus helyére lép, az ő nevében cselekszik. Ez megnyilvánul az eucharisztia ünneplésében, mely által a hívek kiengesztelődése megtörténik és a közösség, vagyis a Krisztus-test épül.⁵⁹⁰ A református tanítás szerint Krisztus egyfelől a Lélek egyházban történő munkálkodásával mutatja meg személyes jelenlétét, másfelől szolgálai révén, akik tisztük eredményes ellátásához kegyelmet kaptak Istentől,⁵⁹¹ meghívást és felhatalmazást pedig a gyülekezettől tisztségük gyakorlására. A reprezentáció feladata az identitásábrázolás,⁵⁹² ily módon pedig nem csupán az egyén, hanem a közösség felelőssége.

3. 4. 2. A reprezentáció fókuszpontjai

Ahogy egy személy, csoport vagy egy hivatal viselő előljáró megnyilvánul, az bizonyos képet ad a reprezentálandó valóságról. Ha a kép és a valóság nem fedik egymást az hiteltelenné teszi az egészt. Ezért a reprezentáció fogalmához szorosan kapcsolódik a hitelesség, a tisztségértelmezés és a legitimáció mint tartalmi fókuszpont.

A közszférában általános vélekedés, hogy az egyházat a lelkipásztor, a tisztséget viselő egyén személyesíti meg. Fokozottan igaz ez regionális és országos szinten, amit a média még inkább megerősít. Ahogy a szervezet választott képviselői kommunikálnak, bizonyos helyzetekben eljárnak vagy véleményt alkotnak – adott esetben elmulasztják azt –, az nem egyszemélyben róluk alakít ki képet a társadalom tagjainak szemében, nem

⁵⁸⁸ LEPSIUS: uo.

⁵⁸⁹ E teória elterjedéséhez rendkívül sokat tett Carl Schmitt a 20. század neves politikai gondolkodója, aki a teológiától kölcsönzött fogalmak értelmezéséből alakította politikai elméleteit. Számára az egyház evilági hatalmi forma, mely minden államformát és kormányzati formát egyesít magában. ld. SCHMITT: Die Sichtbarkeit der Kirche, 71–80.; továbbá: Uő: Römischer Katholizismus und politische Form, Klett-Cotta, Stuttgart, 1984. (legújabb kiadás: 2016); Uő: Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität, Berlin, 1990; A reprezentáció alapja a legitimáció. Azaz „az alapvető gondolat kézzelfogható megjelenítése magyarázza Schmitt számára az egyház hatalmi racionalitását, intézményi irányultságát és lényegileg jogi természetét. Az egyház tehát ily módon a reprezentáció fogalmán keresztül eminensen politikai intézményként jelenik meg, amelynek alapja az »autoritás« (ma talán inkább »legitimációt« mondanánk).” GERÉBY: Az egyház és a politikai forma, 66.

⁵⁹⁰ FAHLBUSCH: Repräsentation, 1631–1633.

⁵⁹¹ KÁLVIN: Institutio (1559) 4.1.1., 4.3.2.

⁵⁹² Schmitt ezen állításával ellentétes véleményen van Lepsius. Reprezentációt az identitáshoz mérni annyi, mint azt abszurdításba redukálni. A kettő kizárja egymást, mert ahol azonosság van, ott nincs szükség reprezentációra. LEPSIUS: i. m., 2041.

egyszemélyben őket minősíti, hanem az általuk képviselt szervezetet. Ez igaz az egyház vonatkozásában is, ezért a reprezentáció kérdéskörét vizsgálva a hitelesség, illetve annak deficitje rendkívül fontos. Kocsev Miklós véleményében osztozva, a személy hitelessége – a szolgálatban, a magánéletben, etikai és politikai kérdésekben – nem függetleníthető az Ige és az egyház hitelt érdemlő valóságától.⁵⁹³ Abban az esetben, ha a keresztyén ember a keresztség és az úrvacsora között éli meg életét, nem csupán a születés és halál között, akkor bizonyágtételével, életével, minden cselekedetével az egyházat képviseli.⁵⁹⁴ Ugyanakkor nem nyilvánulhat meg az egész egyház nevében. Ez csupán egyetlen esetben történhet meg egy keresztyén ember – akár lelkész, akár egyházkormányzó, akár nem lelkészi tisztségviselő vagy egyháztag – részéről, ez pedig a hitvallás esete.⁵⁹⁵ Minden más esetben, aktuálpolitikai kérdésekben, társadalmi, szociológiai témákban történő véleményformálás és annak hivatalos kommunikációja nem megengedett.

Reiner Preul német teológus reprezentációs modellje⁵⁹⁶ alapján a protestáns egyházban többféle gyakorlatot ismerhetünk fel: 1) közösségi konszenzus, azaz olyan többség által kialakított vélemény kommunikálása, amely kötelező érvényű a hivatalos tisztségviselőre nézve, ám azzal nem szükséges egyetértenie. Preul kommunikatív modellnek nevezi ezt a jelenséget, 2) a reprezentánsnak szabadsága van arra, hogy az egyház teológiai és hitvallási alapjaival összhangban megalkossa véleményét – leginkább erkölcsi és lelkiismereti kérdésekben – amely eltérhet a többségétől, de akár az egyházi vezetésétől is. Ez az exempláris reprezentáció. A kommunikáció, mint egyházunk krízise itt is megjelenik. Kulcsfontosságú annak hogyanja, a megfelelő kommunikációs és vitakultúra elsajátítása, különösen napjainkban, amikor a szabad véleménynyilvánítás és szólásszabadság joga a demokratikus berendezkedésű plurális társadalmak alapintézménye. Preul megnevez egy harmadik modellt is, mely lényegét tekintve idegen a református egyháztól, mégis jelen van. Ez a hierarchikus-autoritatív modell, az egyházi felsővezetés által megfogalmazott vélemény mintegy normatív módon történő artikulálása. Ebben az esetben a hatalommal felruházott tisztségviselő személye, illetve annak tekintélye a mérvadó. A reformátori értelmezésből kiindulva a reprezentáció nem az egyes ember vagy kisebb kormányzócsoport felelőssége, hanem az egész gyülekezeté, ugyanis a vezetői döntésekkel a vezetetteknek, a végrehajtóknak is egyet kell érteniük.⁵⁹⁷ Az egyház tagjai tehát Krisztus képviseletében járnak el szolgálatukban, ami nem más, mint a másokért végzett feladat. Bonhoeffer szavaival: helyettes cselekvés (*Stellvertretung*).⁵⁹⁸ Ahogy Krisztus vállalja a helyettes cselekvést az egyházért, úgy az

⁵⁹³ KOCSEV: Hitelesség mint elvárás, 501.

⁵⁹⁴ BARTH: Istenismeret és istentisztelet, 152–153.; FAZAKAS: Vétkeztünk, 218.

⁵⁹⁵ PREUL: Kirchentheorie, 236–237.; Fazakas: Az egyház nevében?, 457.

⁵⁹⁶ PREUL: i. m., 239., FAZAKAS: Vétkeztünk, 218., FAZAKAS: Az egyház nevében?, 457.

⁵⁹⁷ FAZAKAS: Az egyház nevében? 459.

⁵⁹⁸ CSEPREGI A.: Kicsoda (nekünk) Bonhoeffer?, 37.

egyház is vállalja azt a világot (2Kor 8,9),⁵⁹⁹ de azt is mondhatjuk: a lokális egyház kormányzói a gyülekezet tagjaiért, a gyülekezet tagjai pedig a környezetükért. Bonhoeffer etikájának ez az egyik kulcspontja, mely eligazítást adhat a protestáns egyházak (közösség) és tagjai (egyén) számára a társadalmi felelősségvállalásra, a másik emberhez való etikus viszonyulásra.

Egy másik diszfunkció az állami vezetéssel és a pártpolitikával való látványos és szoros kapcsolat, mely kifejezetten káros az egyház, annak kormányzói és tagjai számára. Az egyház történelme során sohasem volt független az aktuális állami berendezkedéstől, de a működés kereteinek törvényi biztosítása – ami az állam feladata – nem jelentheti a behódolás iránti igény proklamálását sem az állam, sem az egyház részéről. Nem helyes, ha személyes érdekek előtérbe helyezésével vagy látszólag a lokális közösség, esetleg a református egyház egészének érdekeit szem előtt tartva, valamiféle hamis missziótudatban és biztonságérzetben az egyházkormányzat túlzott közelségbe, már-már függő kapcsolatba kerül az állammal. Ma is egyetérthetünk Ravasz Lászlóval: „az az egyház, amelyet az állam tart el, az államnak a szolgálója s csak az az egyház lehet igazán a Krisztus szolgálója, amely hívei áldozatkészségéből él.”⁶⁰⁰ Ám a közelség nem csupán gazdasági téren mutatkozik meg, hanem strukturálisan is, ugyanis az egyházi szervezet – működésében, eljárásrendjében, hatalomhoz való hozzáállásában – leképezi azt az állami berendezkedést, amelyben létezik.⁶⁰¹ Az egyházkormányzat céltévesztetté⁶⁰² válik, mert az Evangélium szavakkal és tettekkel való hirdetésének nincs szüksége aktuálpolitikai bevonódásra. Az egyház reprezentációja, prófétai tiszte és tulajdonképpen megítélése sérül akkor, amikor a politikai hatalom befolyást nyer az egyház belső életére. Jóllehet napjaink nem a totális állam elnyomó uralma alatt folynak, annak generációkon átöröklődött lenyomata egyfajta hamisan értelmezett lojalitásban – egyházi vezetők, felettes egyházi hatóságok, állami vezetés felé vagy pozíció- és hatalomféltésben, illetve az azzal való visszaélésben – mégis megmutatkozik.

Intézményes szinten az egyház a nyilvános térben való megjelenésével is reprezentál. Ide tartoznak például épületei, imaházai, templomai – melyek Istennek a népe között való jelenlétét hivatottak szimbolizálni (2Móz 25,8) –, s ezek architektúrája, állapota, nyitott vagy zárt ajtaja. A szekularizált társadalomban ezek a terek is beszélnek. Hívogatnak,

⁵⁹⁹ CSEPREGI A.: i. m., 44; BONHOEFFER: Etika, 154 – 156.; FREDSTROM: Bonhoeffer's Stellvertretung, 169–170.172.; FÜSTI-MOLNÁR: Élet-halál mezsgyéjén, [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://confessio.reformatus.hu/v/1146/#page3> (Utolsó megtekintés: 2024.08.08); LUTHER: Concerning Christian Liberty, 114, 127–129.; Clifford Green Krisztus életének üdvöseményein keresztül mutatja be, hogyan vállalt az emberiségért szolgálatot. Először mindenkiért eljött a világba Krisztus, hogy a törvényt betöltse, és megmutatssa az emberiség izolálódott [Istentől elszakadt] voltát; másodsor Isten ítéletét magán hordozva minden emberért egyedül viszi fel azt a keresztre; harmadszor Jézus feltámadása Isten szeretetének jele és diadala, amely új életet, s ezáltal új emberiséget hoz létre, megszüntetve az elszigeteltséget [Isten és ember, ember és ember között]. GREEN, C. J.: Bonhoeffer. A Theology of Sociality, Grand Rapids, William B. Eerdmans, 1999, 57., Idézi: FREDSTROM: i. m., 170.; vö. BONHOEFFER: Követés, 196–197.200.253–254.

⁶⁰⁰ RAVASZ: Emlékezéseim, 403.

⁶⁰¹ FAZAKAS: Az egyház nevében?, 463.

⁶⁰² NN.: *ἀμαρτία*, 773–774.776.; STÄLIN: The Linguistic Usage and History of *ἀμαρτάνω*, *ἀμαρτημα* and *ἀμαρτια*, 293–294.; BALLA: Véték, vétkeznek, 692.

gyönyörködtetnek, taszítanak vagy akár botránkoztatnak.⁶⁰³ A templommal ma már nem Isten jelenlétét vagy őt magát azonosítják, hanem az egyház (általánosítva) igényességét vagy igénytelenségét, gazdasági helyzetét, politikai pozícionáltságát. Ez a hitelességében meggyengült egyház, egyházi közösség számára további belső gyengítő erő, ugyanis pusztán a materiális javakra figyelés (kívül-belül felújított épületek, szolgálati gépjárművek) és a kívülről jövő anyagi támogatás biztosítása elfelejteti a hitvallás, a személyes áldozathozatal és a közös felelősségvállalás fontosságát.

3. 5. A struktúra

Egy intézmény szervezeti struktúrája magán hordozza annak a társadalomnak az elvárásait, hatásait, amelyben létezik. Jelenlegi református egyházszerkezetünk egy korai egyházi struktúra hibrid gyakorlatának terheit hordozza magán, ugyanis a többszintű strukturális modell – a 16-17. századi rendi hierarchikus berendezkedés átöröklődése, ami mellett megjelenik a presbitérium, mint a testületi kormányzás lokális szerve. Ebben tükröződik a személyes felelősség, a demokratikus döntéshozatal és az alulról építkező részvétel.

A református egyház szervezetének alapsejtje a lokális egyház, azaz az egyházközség. A gyülekezet választás útján megválasztott törvényes tisztségviselői a lelkipásztor, a gondnok/főgondnok és a presbiterek. Megválasztásukkal és hivatalba iktatásukkal (ez a gondok és a presbiterek esetében eskütétel, a lelkipásztor esetében ünnepélyes lelkészbeiktató istentisztelet) felhatalmazást kapnak szolgálatuk végzésére. Szándékosan nem használom itt a képvisel, képviselő kifejezéseket, hiszen a 19. századig olyan történelmi-társadalmi változások mentek végbe, melyek lényegében változtatták meg a presbitérium értelmezését torzulást eredményezve a fogalom értelmezésében. Eszerint ahogy az államban – a polgári demokrácia alapelve szerint – megvalósul a népszuverenitás, úgy az egyházban is, ahol a nép maga a gyülekezet közössége, ennek demokratikus módon megválasztott képviselői pedig a presbiterek. Ez esetben a választott tisztségviselő viszont már nem Krisztust képviseli, hanem a gyülekezetet. Az emberi akaratot, kívánalmat és elképzelt ideákat igyekszik megvalósítani. Ez azonban egy teljesen hibás elképzelés, hiszen ez esetben a presbiter mint egyházkormányzó nem figyel a minden hatalom birtokosára, Krisztusra, már nem

⁶⁰³ „Az istentiszteleti hely építő anyagában, berendezésében épügy a léleknek és igazságnak kell uralkodnia, mint azokban, akik oda egybesereglenek. Az égi, boldogabb világot kell lelki értelemben szimbolizálnia, s viszont nem lehet egyetlen egy kődarabja sem, egyetlen egy díszítése sem, ami hazudjék, vagyis ne legyen külsőképen is igaz. Épen ezért a református istentiszteleti hely minden porcikájával mondjon igazat.” CSIKESZ: A református istentiszteleti hely fogalma, 15.

Amiképpen hisszük, hogy Isten kézzel csinált templomokban nem lakik (ApCsel 17,24), azonképpen tudjuk azt is, hogy az Isten Igéjére és a szent cselekményekre való tekintetből az Istennek és az Ő tiszteletének szentelt helyek nem közönségesek, hanem szentek, és akik ezeken a helyeken megfordulnak, azoknak áhítatosan és tisztességtudóan kell viselkedniük, mint akik szent helyen Istennek és az Ő szent angyalainak színe előtt vannak. Ezért a keresztyének templomaiból és imaházaiból messze kell űzni minden ruházatbeli fényűzést, minden hivalkodást és mindazt, ami nem illik a keresztyéni alázatossághoz, fegyelemhez és tisztességhez. A templomok igazi ékessége nem elefántcsont, arany és drágakő, hanem azoknak egyszerűsége, jámborsága és erényei, akik a templomban forgolódnak.” Id. Második Helvét Hitvallás XXII. fejezet, 183–184.

Őt képviseli, hanem a gyülekezetet.⁶⁰⁴ „Aki álomképet alkot magának arról, hogy egy közösségnek milyennek kell lennie, az elvárja Istentől, a másik embertől és önmagától is, hogy álma valóra váljék.”⁶⁰⁵ Vagyis az ember – tudatosan vagy tudattalanul – befolyásolni akarja a Szentháromság Istent és a másik embert saját érdekében. Önmagát, saját individuumát és saját jólétét helyezi előtérbe. Jóllehet ez a bonhoefferi idézet a közösségről szól, mégis jól példázza a rosszul értelmezett „egyházi demokráciát” is. A presbiteri elv *de jure* létezik csupán, *de facto* azonban a Fő helyét átveszi a lelkipásztor, a tagok pedig sorvadásnak indultak, csökevényesedtek, holott a reformátori gondolkodás nem hierarchikus, nem egyszemélyi. A kezdeti idea deformálódott, s ez a „kálvini lélektől egészen idegen elgondolás” rögzült és ma is megtalálható a magyar református gyakorlatban, holott az egyházban az egyedüli hatalom Krisztusé. Ebből következik, hogy a tisztségviselés semmiképpen sem lehet a hatalomgyakorlás tere, csakis a szolgálaté. Még akkor is igaz ez, ha a gyakorlat sok esetben mást mutat. Nem ritkán a vezetőhöz való lojalitás fontosabb szemponttá válik, mint a szakmai kvalifikáció vagy a karizma; helyi egyházi szinten a lelkipásztor szava a döntő, a presbitérium csupán „dísz”-ként van jelen – ahogy arra Révész Imre már 1935-ben is rávilágított.⁶⁰⁶ A felelősség és a terhek vielése a lelkipásztore marad. A világi tisztségviselők mechanikus beépítése az egyházkormányzatba, és a gondnoki tisztségnek a lelkipásztor elnöktársaként való értelmezése a kettős vezetés (elnökség) létrejöttét eredményezte, ami belátható, nem testületi vezetés és nem is tartozik a presbiteriális kormányzás lényegéhez. Hangsúlyozza, a klasszikus presbiteri-zsinati alkotmányokban kizárólag a közgyűlések (egyházmegye, egyházkerület, zsinat) szintjén jelenik meg a lelkészi és nem lelkészi együttes vezetés, helyi gyülekezetek és azok elnöksége tekintetében nem. A hierarchikus-kyriarchikus egyházkormányzati struktúra – mely a zsinat-presbiteri rendszert megrontotta – a lengyel egyházalkotmány átvételéből adódik.⁶⁰⁷

Gyakorta tapasztalható a patriarchális és participatív irányítási modell keveredése. Ebből levonható az a következtetés, hogy a megszokott és elvárt vezetői szerep stabilitása megingott, ám a tradicionális szervezeti struktúrát és vezetési modellt mégsem lehet minden további nélkül megváltoztatni. Az optimális – az egyház életét segítő – strukturális átalakításhoz a vezetőnek, vezetői csoportnak figyelembe kell vennie azt a társadalmi közeget, amelyben feladatát ellátja, az intézmény küldetését, céljait, az ezek eléréséhez szükséges személyi, tárgyi, anyagi feltételeket és lehetőségeket. Más szóval az intézménynek alkalmazkodóképesnek, azaz kontingensnek kell lennie.

Sok esetben a lelkipásztor vagy más tisztségviselő személyéről egy kisebb közösség dönt, s így az egyházközségi vagy a felsőbb egyházkormányzati testületek közgyűlésén

⁶⁰⁴ „Aki álomképet alkot magának arról, hogy egy közösségnek milyennek kell lennie, az elvárja Istentől, a másik embertől és önmagától is, hogy álma valóra váljék.” Vagyis az ember – tudatosan vagy tudattalanul – befolyásolni akarja a Szentháromság Istent és a másik embert saját érdekében. Önmagát, saját individuumát és saját jólétét helyezi előtérbe. Jóllehet ez a bonhoefferi idézet a közösségről szól, mégis jól példázza a rosszul értelmezett „egyházi demokráciát” is. Ravasz L.: Emlékezéseim

⁶⁰⁵ MÜLLER – SCHÖNHERR: Bonhoeffer: Gemeinsames Leben, 24.

⁶⁰⁶ RÉVÉSZ: Presbiteri rendszerű-e a magyar református egyház?, 22.; FAZAKAS: Demokrácia vagy zsinat-presbiteri rendszer?, 30.

⁶⁰⁷ Ezzel a problémával az evangélikus felekezet is küzdött egyházszerkezeti reformja alatt, ugyanis a paritás eltolódása, a világi elemek túlsúlya a kormányzatban már az 1735-ös pesti gyűlésen megmutatkozott; Révész: i. m., 23; Kormos: i. m., 109.; Zsedényi: Hierarchia és kyriarchia, 507–622.

véghezvitt szavazás (igen/nem) pusztán formalitás. A hivatal formális választás útján való betöltése csupán látszatdemokrácia. Különösen akkor, ha egy pozíció betöltésére csupán egy jelölt van. Ilyenkor a szavazás csupán legitimálja a vezető uralmát – nemcsak helyi, hanem közegyházi szinten is –, noha látszólag minden ékes és szép rendben történik. Bár a protestantizmus hangsúlyozza demokratikus formáját, de facto mégis megjelenik a hatalomgyakorlás azon módja, melyben a demokratikus elveknek megfelelően szavazással szentesítik a (karizmatikus) vezető uralmát.⁶⁰⁸ Körösényi András rámutat, hogy tulajdonképpen nem más ez, mint az autokrata vezetés egyik alakja.⁶⁰⁹ Egy másik jelentős diszfunkció, hogy a helyi egyházkormányzás nem él autonómiájának lehetőségeivel, így minden „felülről” jövőt fenntartás nélkül fogad el és hajt végre, valamint mindenben a fokozatos egyházkormányzati szervektől várja az állásfoglalást (pl. pandémia idején a templomok bezárásával vagy kinyitásával kapcsolatban).

A modern kori hivatalt – s így az egyházi igazgatást is – az a fajta adminisztratív tevékenység jellemzi, amelyhez már megfelelő szakképzettség, pontos munkaidő-szabályzás és rögzített szabályok, feladat és jogkörök ismerete szükséges. Az adminisztratív tevékenységnek sok esetben a lelkipásztori szolgálat, a tanítás és a hívek pásztorolása látja kárát. Az egyházkormányzók elsősorban apostoli tisztségük betöltéséért felelősek, és akik ezen kötelességüket elhanyagolják, rangként, egyfajta kiváltsággként vagy hatalmi pozícióként élik meg hivatásukat, és „tétlenkedve viselik megtiszteltetésüket”, azok hamis célból öltik magukra az apostolok álarcát.⁶¹⁰ Mindezen tevékenységek elvégzésére azonban nem csak a lelkipásztor, a megválasztott tisztségviselő alkalmas. Ha figyelembe vesszük a reformatori tisztségértelmezést, akkor láthatjuk, hogy az igazgatás kifejezetten nem pásztori feladat. A bürokratizálódással együtt járó igazgatási feladatok mennyiségének gyarapodása és a feladatkörök bővülése indukálja a feladatok minőségi differenciálódását is. Könnyen belátható, hogy nagyobb hivatali apparátussal szakszerűbb eredményt lehet elérni – jó esetben a munkafolyamat gördülékenyebb és eredményesebb lesz a munkamegosztás révén. Weber a pontosság, gyorsaság, alá- és fölérendeltség tekintetében, de még gazdasági hatékonyság szempontjából is jobban funkcionálónak tekinti a bürokratikus szervezetet, mint a testületi elv alapján szervezett hivatalokat.⁶¹¹ Ugyanakkor ez a fajta munkavégzés magában hordozza az „elgépiesülést”, az emberek tárgyként, megoldandó (jog)ügyletként kezelését, a hivatalnok pedig egy megállás nélkül működő gép fogaskerekévé válik. Mára a bürokratikus struktúra elnehezült – a technikai fejlődés ellenére is –, inkább akadályát képezi a gyors és hatékony ügyintézésnek, valamint sokkal nagyobb területet enged a korrupció lehetőségének. Nem ismeretlen az a jelenség sem, amikor a hivatali apparátusban tevékenykedők autokrata vonásokat öltenek magukra és kvázihatalommal töltik be pozíciójukat.

Ha az egyházra bürokratikus hivatalként tekintünk, akkor a történelmi események következményeként ráarakódott egyszemélyes vezetést szükségképpen fel kell váltania a

⁶⁰⁸ Ugyanakkor az emberi választási cselekmény utólagos isteni legitimációja, igazolása lesz ez, mely nem feltétlen tükrözi az Isten általi kiválasztást és elhívást.

⁶⁰⁹ KÖRÖSÉNYI: Plebiszciter vezérdemokrácia fogalma, 522.

⁶¹⁰ KÁLVIN: Institutio, 4.3.6 (II, 188).

⁶¹¹ WEBER: Gazdaság és társadalom, 75–77.

differenciált vezetésnek. Ezt támasztja alá a reformátori tisztségértelmezés is, mely a lelkipásztor elsődleges, sőt egyetlen feladatául az igehirdetést és a sákramentumok kiszolgáltatását nevezi meg.⁶¹² Az egyház kormányzóinak azonban ennél jóval sokrétűbb feladatai vannak, amelyek betöltéséhez speciális kompetenciák – mint a liturgiai, a vezetői (értő figyelem, rendszerszemlélet – munkacsoport, projekt, intézményi szinten, folyamattervezés, működési mechanizmusok átlátása, munkaszervezés), személyes és társas kompetenciák, kommunikációs, gazdasági kompetenciák – szükségesek.

Ezeknek az elsajátítása nem történik, nem történhet meg – könnyen belátható okokból – a lelkipásztori képzés keretein belül, holott a gyülekezeti szolgálat közben nagy szükség lenne az egyházi szervezet vezetésére irányuló szakmai ismeretek alkalmazására. Mivel a lelkipásztornak – tisztségéből adódóan – nem (elsődleges) feladata az egyházi intézmény adminisztratív és igazgatási feladatainak ellátása, az ékes és szép rend megtartása megköveteli a pontosan meghatározott feladat- és hatáskörök mentén a feladatmegosztás elvén kialakított hivatali szervezet létrehozását. Ez a modern szervezetté alakulás a küldetéstudat elmélyítését, a meglévő erősségek felfedezését és jól használatát, az alapkompenciák meghatározását, prognosztikai forogatókönyvek létrehozását, valamint a vezetői felelősség, ellenőrizhetőség és számonkérhetőség meghatározását és gyakorlását jelenti. A szervezetként működő egyház elvárja tagjai visszacsatolását, s ezeknek a – mind pozitív, mind negatív reflexióknak a – figyelembevételével határozza meg belső és külső céljait, feladatait, tevékenységét az adott strukturális szinten. Nem szabad azonban elfelejtkezni arról, hogy az intézmények pusztán külsődleges átszabása nem megújulás, nem valódi egyházi reform, csupán látszat- vagy kényszercelekvés, mely nem hoz tartós pozitív változást. A megújulás útja a tudatos misszió: a Krisztus által nekünk ajándékozott szolgáló és tanúságtevő evangéliumhirdetés,⁶¹³ amiért minden egyes keresztyén személyes felelősséggel tartozik a Krisztus általi megszólítottaság és az egyetemes papság okán.

A fent megjelölt krízisek szoros kölcsönhatásban állnak egymással. Ha az egyik sérül, az a másik állapotát is negatív irányba befolyásolja, de ugyanez pozitív változás esetén is igaz. Egy erős közösség szeretetével, példaadásával segítheti a Lélek munkáját a bizonytalankodók, keresők Krisztushoz vezetésében. A személyes istenkapcsolat helyreállítása és a személyes elköteleződésen alapuló, felelős egyháztagság a kisközösségek, de a gyülekezeti közösség hitéletében is pozitív minőségi változást generál, amiből következnie kell a hálaadásnak, magasztalásnak és a szolgáló attitűdnek. Ez a legtökéletesebben az istentiszteleti imáadásban, a sákramentumokkal való élésben teljesebb ki, és láthatóvá, megtapasztalhatóvá válik a *profán* világ, a társadalom számára is. A mindennapjait Isten előtt élő egyház célja és küldetése érdekében szervezetét úgy alakítja, hogy mind tökéletesebben megfeleljen missziója teljesítéséhez.

⁶¹² KÁLVIN: Institutio 4.3.6 (II, 188); REUSS: Ágostai Hitvallás, 60.

⁶¹³ vö. Evangelii gaudium 27–28., Digitális formában megtekinthető:

https://www.vatican.va/content/francesco/hu/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html (Utolsó megtekintés ideje: 2024.01.16.); TÖRÖK: Külső változások belső megtéréssel, in: *A Szív* 103 (2017/2) [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://jezsuitakiado.hu/cikkek/kulso-valtozasok-belso-megteressel/> (Utolsó megtekintés: 2024.01.16.)

V. MENEDZSMENTVEZETÉSI MODELLEK A REFORMÁTUS EGYHÁZBAN(?)

Ahogy fentebb kimutattuk, az elmúlt évtizedekben bekövetkezett társadalmi változások hatással vannak a vallásra, a hitgyakorlatra, a lelkipásztori hivatás és élet kapcsolatára. Ebben a megváltozott helyzetben – amelyben a lelkipásztori feladatok komplexebbé, differenciáltabbá váltak és speciális kompetenciákat igényelnek – az egyház kormányzásának nehézségeit, lehetőségeit is szükséges újragondolni, hiszen a gyülekezeti szolgálat közben egyre nagyobb szükség van az egyházi szervezet vezetésére irányuló szakmai ismeretek és készségek elsajátítására, a menedzsmenttudomány teológiai reflexió után történő megfelelő alkalmazására, vagyis teológiai és szervezéseméleti kritériumok összefüggéseinek vizsgálatára.

A 2000-es évek elején új fogalomként jelent meg a kor teológiai kibernetikai kérdéseiről, lehetőségeiről szóló diskurzusban a spirituális gyülekezetmenedzselés Hans-Jürgen Abromeit, Michael Herbst és Alfred Jäger⁶¹⁴ lelkipásztorok munkásságának köszönhetően.⁶¹⁵ A két látszólag ellentétes fogalom egymás mellé helyezése kifejezi a teológia nyitottságát a partnertudományok felé azzal a céllal, hogy a vezetésemélet, a közgazdaság és a teológia együttműködése révén hosszú távon – és akár krízishelyzetben is – életképes egyházi közösség jöjjön létre.

1. Vezetni, irányítani, menedzselni? – fogalmi meghatározás

A hierarchikus csoportokban való élés szinte egyidős az emberiséggel, s az állatvilágban ugyanúgy ismert, mint a humán társadalomfejlődésben. A hatalmi rivalizálás, a pozícióharcok és a generációk egymáshoz való viszonya kialakít egyfajta társadalmi rendet, aminek természetes velejárója a vezetés, hiszen, amint megszületik az alfa pozíció, a csoporttagok alárendelik magukat a vezetőnek, behódolnak, követik őt és igyekeznek az alfa által meghatározott rendhez igazodni. Ha ez nem sikerül, a közösség kiveti magából az alkalmazkodni nem tudót. Ebben az esetben a vezetői, főnöki szerep (*leader*) tehát kiérdemelt (megharcolt), a csoport tagjainak egyetértésével birtokolt, mintaadó informális pozíció. A modern vezetéstudomány – melyet éppúgy, mint a szociológiát vagy a közgazdaság-tudományt az ipari forradalom korszaka és igényei hoztak létre – a *leadership* kifejezéssel állítja párhuzamba ezt a fajta *elől járó* vezetést. *Leadership* nem létezhet *followship* (követés) nélkül. A 20. század utolsó évtizedeire

⁶¹⁴ Hans-Jürgen Abromeit: *Spirituelles Gemeindemanagement. Chancen – Strategien – Beispiele.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2001.; Michael Herbst – Peter Böhlmann: *Geistlich leiten. Ein Handbuch.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011.; Alfred Jäger: *Diakonie als christliches Unternehmen. Theologische Wirtschaftsethik im Kontext diakonischer Unternehmenspolitik.* Gütersloher, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1986.; Magyar nyelven: *Diakónia mint keresztyén vállalkozás. Nonprofit egyházi intézmények menedzselése.* A DRHE Szociáletikai Intézetének kiadványa. Debrecen, 2003.

⁶¹⁵ A Debreceni Református Hittudományi Egyetem tanulmánykötete ezt az interdiszciplináris új szemléletmódot kívánja megismertetni az egyházi szolgálatot végzőkkel. FAZAKAS Sándor (szerk.): *Vezetés és menedzsment az egyházban és a diakóniában,* DRHE SzIK 3. füzet, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2008.

kialakult a *new leadership*⁶¹⁶ fogalma, amely a transzformatív és a karizmatikus vezetést, valamint a jövőkép-orientált vezetést helyezi előtérbe. Az előljáró vezetéstől eltérően a nem alulról jövő, hanem az érvényes jogi és szervezeti szabályok mentén kinevezett vagy megválasztott vezető a *manager*, aki az alárendeltjei munkájáért felelős, tervező, szervező, irányító és ellenőrző funkciót lát el a célok elérése érdekében a rendelkezésre álló erőforrások felhasználásával. Ebből adódóan professzionális vezetése nem emberorientált, hanem feladat- és folyamatorientált, érti és átlátja a struktúrát, gondolkodása rendszerszemléletű.⁶¹⁷ Az ily módon végzett vezetés a *menedzsment*. Fontos azonban látni, hogy e kettő nem kizárja egymást, hanem komplementerként kell, hogy jelen legyen az intézmény életében. Ezeket a szerepeket (funkciókat) egy vagy több személy, de akár egy vezető testület is betöltheti.

A szervezéstudományban a vezetés az ember és ember közötti kapcsolatként, viszonyként értelmezhető.⁶¹⁸ Aki vezet, az nem távolról irányít, hanem a többiekkel együtt halad a cél felé, bibliai képe például a pusztai vándorlás során a néppel haladó Mózes. A vezetés nem uralkodás, hanem az együtt haladás művészete, a vezetettek szolgálata.

Az első gyülekezetek struktúrájáról viszonylagos képet kaphatunk a korabeli írásokból, megtudhatjuk, hogy a közösség életének szervezésében, vezetésében milyen feladatok elvégzésére volt szükség, s ezek mentén milyen tisztségek alakultak ki (Ef 4,11). Noha az Újszövetség irataiban egységes, teológiailag reflektált egyházszervezetről még nem olvasunk a Krisztus testének szolgálata már akkor sokféle alakot öltött. A Pál apostol általa használt *κυβερνήσις* (1Kor 12,28) – az akkori társadalom tengeri utazóinak jól ismert fogalma – lelki ajándékként jeleníti meg a vezetés képességét.⁶¹⁹ A reformatori teológia kiemelt témájává vált a Róm 12,7–8 és az 1Kor 12,28 alapján a *gubernatio ecclesiae*,⁶²⁰ valamint a *cura pauperum*, a szegényekről való gondoskodás. A későbbiek során Schleiermacher adott jelentős impulzust ahhoz, hogy a cselekvő egyház vezetésének újradefiniálására használják a fogalmat. Manfred Seitz számára a kibernetika a gyülekezetépítés tudománya a gyakorlati teológiában.⁶²¹ Ma tanítás és vezetés kapcsolatát, tehát a teológia és a szociológia kapcsolatát is kifejezi. A téma hatóköre kiterjed a prédikációra, mint vezetésre – ahogy arra Bohren homiletikájában rámutat – hiszen az egyházi vezetés kérdése magában foglalja a cél meghatározását: hová, merre tart a gyülekezet, az egyház.⁶²² A közösség együttműködésének alapfeltétele a bizalom.

⁶¹⁶ A transzformatív (átalakító) vezetés a vezető és vezetett kölcsönhatására épül, amely biztosítja a vállalat szükséges és folytonos megújulását. Az átalakító vezetés egyik fontos eszköze, feltétele a karizma, de nem minden karizmatikus vezető válik transzformatív vezetővé. FEHÉR: Kortárs vezetési elméletek, 5., SCHERMERHORN: Management, 366.

⁶¹⁷ BELÉNYESI–KORONVÁRI–SZABÓ: Közszolgálati szervezés és vezetés, 20.; ABROMEIT: Mit jelent a spirituális gyülekezetmenedzselés?, 12.

⁶¹⁸ HORVÁTH: Közigazgatási szervezés- és vezetéstan, 173–174.

⁶¹⁹ SEITZ: Kybernetik, 1913.

⁶²⁰ FAZAKAS: Vezetés és menedzsment, 6; vö. REELING BROUWER, R. H.: Karl Barth and Post-Reformation Orthodoxy, Ashgate Publishing Ltd., 2015; ELLIOTT, M. W.: Providence Perceived: Divine Action from a Human Point of View, Berlin-Boston, Walter de Gruyter GmbH, 2015; KOOK, J.: Die reformatorische Amtslehre bei Melanchton in seinen späteren Werken und im Vergleich mit Luther und Calvin, Münster, Forschung, 2016.

⁶²¹ SCHRÖER: Kybernetik, 357.

⁶²² SCHRÖER: i. m., 358.; BOHREN: i. m., 46.

Ha a bizalom megrendül, az együttműködési hajlandóság meggyengül. Ebből egyértelműen következik, hogy bizalom és vezetés kapcsolatban állnak.

„A diakónia menedzselésének eszméje ebben az időben még teljesen elképzelhetetlennek tűnt, a két fogalom olyan ellentétesnek látszott, mint a tűz és a víz.”⁶²³ Alfred Jäger idézi egy 1982-es előadásának mondatát a Diakónia mint keresztyén vállalkozás című könyvében. Negyven év elteltével sem lett teljes mértékben elfogadott az egyház, a lokális gyülekezetek menedzsment szemléletű vezetése, vélhetően a szekuláris vezetésben használatos fogalom egyoldalú ismerete okán, mely kizsákmányolással és haszonszerzéssel azonosítja azt, noha a menedzsment magában foglal minden olyan szervet az intézményen belül, amely a fenntartásért, a működés szabályozásáért és a tevékenységek koordinálásáért felel. Ezen felül értelmezhető funkcióként is, ebben az esetben mindazon feladatokat jelöli, amelyek meghatározzák az intézmény céljait, struktúráját és működésének módját. Hosszú távú, meghatározott normákhoz igazodó átalakítást jelent, továbbá magában foglalja a vezető- és munkatársképzést, a nem hatékonyan működő irányítási struktúra átalakítását és a marketingtevékenységet is.⁶²⁴ A protestáns teológia számára vezetői stílust, egyházi közösségépítést és gyülekezetépítést is jelent,⁶²⁵ vagyis mára olyan komplex fogalommá vált, amely a kitűzött célok elérése érdekében a meglévő erőforrások leghatékonyabb felhasználására való törekvést és ezek megvalósításának irányítását, végrehajtását öleli fel. Megfelelő kritikával kell azonban viszonyulni a világi vezetés modern menedzsment-technikáihoz és módszereihez, hiszen ezek átgondolatlan adaptálásával a hangsúlyok eltolódhatnak az eredmények felmutatása és a haszonszerzés irányába, aminek következtében az egyházi vezetés céltévesztetté válik.

Elmondható tehát, hogy a kibernetika a protestáns teológia olyan alapfogalma, mely azoknak az elméleti és gyakorlati ismereteknek az összességét jelenti, amelyek az egyház vezetéséhez létfontosságúak. Az egyházkormányzás alapfeltétele és kiindulópontja a gyülekezeti közösség. Ezért a kibernetikának elsőrenden ott kell megvalósulnia, onnan hat tovább a felsőbb vezetői szintek irányába.⁶²⁶ A teológiai kibernetika feladta – rendszeres teológiai aspektusból – az egyház külső és belső rendje, hitvallása és társadalomra gyakorolt hatása közötti kölcsönhatás feltárása, normatív leírása, valamint a teológiai és a szervezés- és vezetéselméleti szempontok összefüggéseinek, egymásra hatásának vizsgálata. Ehhez szükséges a kibernetika rendszerszemlélet felőli értelmezése is.

⁶²³ JÄGER: Diakónia mint keresztyén vállalkozás, 14.

⁶²⁴ NN.: Management, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/management>, (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.12.)

⁶²⁵ SEITZ: i. m. 1913–1916.

⁶²⁶ „[...] a hierarchikus szinten megvalósuló kormányzói, vezetői, irányítói igyekezet végső minősége, hatásfoka bizony a gyülekezetekben megvalósuló vagy meg nem valósuló nélkülözhetetlen kibernetikai tevékenységnek nagymértékben függvénye. [...] Egyházi kormányzásról beszélni helyes gyülekezetirányítás nélkül nemcsak teológiai, elvi tévedés, hanem a gyakorlatban megvalósuló kényszeres küzdelem. Minden egyéb szintű egyházi kormányzás a megalapozatlan, helytelen gyülekezetvezetés esetében tulajdonképpen már csak arra irányul, hogy az ott, a gyülekezetben elszenvedett vezetési hiányosságokat a felsőbb szintű vezetés valamiképpen, pontosabban fogalmazva némiképpen korigálja, vagy kényszeresen pótolja, esetleg a keletkezett egyensúlyvesztést helyreállítsa. A helyes módon végzett gyülekezetvezetés esetében viszont az ún. felsőbb szintű vezetői tevékenység csak indikátora lehet a kibontakozó gyülekezeti életnek.” GAÁL: A lelkes mint kybernéta, 43–44.

A vallás funkcionálisan elkülönült társadalmi alrendszer. Ezt a nagy egészet kisebb gyülekezeti közösségek alkotják, amelyben a tagok kapcsolatban állnak egymással (lakóközvet, család, szociális és lelki szükséglet szerint, de leginkább Krisztushoz tartozásuk szerint – testvér a keresztségben, családi asztalközvet az úrvacsorában). Ezeket a kisebb autonóm rendszereket is szükséges a megfelelő helyen és a megfelelő módon kezelni, szervezni, irányítani.

Karl Ludwig von Bertalanffy rendszerelmélete – és ennek később a szociológia területén való alkalmazói, mint például Talcott Parsons – alapján igazoltnak látom a kibernetikáról való rendszerszemléletű gondolkodást.⁶²⁷ Eszerint a rendszer a kölcsönhatásban álló elemek együttese – nem csak a biológiában. Ha egy rendszert meg akarunk határozni, ismernünk kell azokat az elemeket, amelyek a rendszert alkotják, majd fel kell vázolni azokat a lehetséges kapcsolatokat, melyek kialakulhatnak a rendszer elemei között. Ez lehet akár a közös cél érdekében végzett tevékenység is. A rendszerben az elemek kölcsönhatásban állnak egymással, és kölcsönhatásban állnak magával a rendszerrel is. A rendszer befolyásolja a környezetét, és a környezet is befolyásolja a rendszert. Elemei egymástól függenek, egymásra hatnak, és amennyiben élő rendszerek, folyamatosan a homeosztázisra törekszenek. Egy jól működő rendszer esetében ez azt jelenti, hogy ha a működésében valami felborul, akkor a rendszer nem dől össze, nem a régi visszaállítására törekszik, hanem a környezet külső és belső változásaihoz alkalmazkodva kialakít egy új „egyensúlyt”. A rendszerszemlélet azonban nem csupán a társadalom alrendszereként való értelmezést, hanem a tudatosságot⁶²⁸ és a Szentháromság Isten üdvtervébe való beágyazódás tudatát is jelenti.

Az ily módon értelmezett kibernetika nem felejtheti el, hogy az egyház és a gyülekezet közössége nem az emberi cselekvés és akarat következménye, nem az ember tudatos, közösség- és szervezete-fejlesztő munkája révén létezik, hanem Isten szeretete folytán, az ő akaratából. Ám ez mégsem jelentheti azt, hogy a benne élőknek nem kell tudatosan tervezni, szervezni, vezetni és kontrollálni, hiszen a helyes módon végzett kibernetika mind a belső, mind a külső rendet – rendszert – megkívánja.

1. 1. A vezetés funkciója, a vezetés mint funkció

Isten már az Édenben azzal a feladattal bízta meg az embert, hogy művelje és őrizze a rábízottakat (1Móz 2,15). Az Újszövetségben Jézus is arra kéri Pétert, hogy legeltesse az Ő juhait (Jn 21,17), sőt Ő maga ad példát arra életén keresztül, hogy milyen a jó pásztor. A pásztor feladata, hogy vigyázzon a nyájra és jó irányba vezesse azt példamutatással, szakmai hozzáértéssel, bölcsességgel. Vagyis a vezetés Istentől jövő rendeltetés, szolgálat, de nem csupán a lekipásztorok, egyházkormányzók számára, hanem minden keresztyén ember számára azért, hogy Isten országát már itt a földön megtapasztaljuk. Ez

⁶²⁷ BERTALANFFY: General System Theory, 54–55.

⁶²⁸ Tudatosság alatt értem a rendszer egészként látását í környezetével való kölcsönhatás relációjában, a vezető(k) saját helyének és szerepének érzékelését a rendszerben, a rendszer fejlődésének és alakulásának érzékelését, a kapcsolatokban való gondolkodást, a pluralitás elfogadását, az erőforrások felhasználását és megújítását.

az egyházi vezetés elsődleges célja és funkciója. Minden egyéb csak ennek függvényében történhet.

A reformáció felismeri, hogy az üdvösség Istentől közvetlenül ér el az emberig, nincs szükség a papi hierarchiára, az egyház bűnbocsátó és kegyelmet osztó, felülről lefelé strukturált intézményére. Az egyház közösség. Nem csupán *communio*, hanem *congregatio sanctorum*, ami nincs időhöz és térhez kötve. Azon a társadalmi helyen nyilvánul meg leginkább, ahol a hit keletkezik és állandóan megerősödik. Ez a hely az egyház és tagjainak ünnepi találkozója, az istentisztelet, ami az isteni szó és tett, valamint az emberi bizalom és hálaadás kommunikatív eseménye. A hit olyan történés, melyben Isten szava hat az emberi szívre, megvigasztalja, megnyugtatja azt. A szó *rám* hat és *engem* indít felismerésre, *engem* szabadít meg a bűntől, a félelemtől, a gögtől, és mindentől, ami távol tarthat Istentől, mégsem marad az individuuum szintjén. Az isteni megszólítás és az emberi bizalom ezen kombinációja,⁶²⁹ a közösség egészére hat. Az egyének saját erejükből képtelenek közösséggé, *ecclesia*-vá szerveződni, ez a Szentlélek munkája. Ebből következik, hogy az egyház az isteni szó és az emberi bizalom összjátéka által konstituált intézmény. Ennek az intézménynek optimális működése érdekében szüksége van átgondolt, fölfelé figyelő vezetésre.

Günter Breitenbach német teológus, közösségi tanácsadó a vezetés három funkcióját különbözteti meg: a hermeneutikai, a kommunikációs és a szervezeti funkciót.⁶³⁰ Mindhárom kölcsönhatásban áll egymással.

A vezetés hermeneutikai dimenziójában az Igén keresztül történő vezetésről szóló teológiai diskurzus találja meg konkrét formáját. Ez feltételezi az Isten Igéjéhez való állandó kapcsolódást. A szónak ereje és dinamikája van. A hatékony szavak befolyásolják az észlelést, a döntéshozatalt és a cselekvést. Olyan konkrét tettekre ösztönöznek, amelyek az embert belső, egzisztenciális, teljes személyiséget érintő változásra hívják és egy rajta kívülálló, objektív isteni valóságértelmezéshez vezetnek. A keresztyén ember számára az ilyen teremtő, változást hozó szó elsősorban a Szentháromság Isten szava, az Ige, a szó és a tett egysége. Tisztán kell szólnia ahhoz, hogy az ember teljes valóságában láthassa meg önmagát, állapotát teremtője előtt (*Coram Deo*), hiszen „ahol a szó helyesen történik, ott megvilágosodik a létezés.”⁶³¹ Isten szavának hirdetése egyszersmind Isten tetteinek a hirdetése, az azokról való tanúságtétel. Ahol ez megtörténik, ott egyház van. *Ecclesia creatura verbi*. Ezért Kálvin az Ige tiszta hirdetését az egyház igaz megnyilvánulásának tekinti.⁶³² Az egyházat pedig Isten akaratából Igéjével és a Szentlélek munkájával hívja életre Krisztus.⁶³³ Az „Ige egyháza” tehát elsősorban nem a Szentírás lépten-nyomon való citálását kell hogy jelentse, hanem annak tudatát és megélését, hogy az Isten tetteiről tesz tanúságot. Feladata ennek továbbadása. Ahol egyház van, ott gyülekezet van, ahol gyülekezet van, ott közösség alakul. Így az egyházkormányzás során a vezetés hermeneutikai dimenziójának feladata különösen a lelki-spiritualitás, a konciliáris folyamatok és a koncepcionális közösségi munka

⁶²⁹ HERMELINK: Kirchliche organisation, 33.

⁶³⁰ BREITENBACH, i. m., 236.

⁶³¹ FABINY: Szótörténetek, 8.

⁶³² KÁLVIN: Institutio, 4.1.8–9 (II, 159–160).

⁶³³ Heidelbergi Káté 54. kérdés-felelete

kialakítása, melyben nem a tökéletesen megfelelő modell létrehozása a cél, hanem az Igén keresztül felismerni a helyes irányt, megfogalmazni a vezérelveket, majd megvalósítani azokat.⁶³⁴ Ennek talán legmegfelelőbb módja egy küldetésnyilatkozat megalkotása, amely tükrözi az adott közösség önmagáról és környezetéről, valamint a nagyobb rendszerben elfoglalt helyéről alkotott képét. Majd pedig érdemes lehetőségeit, vízióját és az azok eléréséhez szükséges lépéseket egy egységes koncepcióban megfogalmazni, feltárni azokat a konfliktusokat és nehézségeket, amelyek a közösségben jelen vannak, valamint kidolgozni az azok megoldására vonatkozó stratégiákat. Ennek azonban árnyoldala is van. Breitenbach felhívja a figyelmet egyrészt arra, hogy egy egyházi közösségben hiányozhat a reális énkép és helyzetértékelés, a teológiai mélység és reflexió, másrészt arra, hogy bár a küldetésnyilatkozat koncentrálna az észlelést, be is szűkíti azt. A túlzott egy irányba fordulás merevvé, figyelmetlenné, sőt céltévesztetté is teheti a vezetést, ezért a közösségnek időről időre meg kell vizsgálnia élethelyzetét, és tudnia kell változtatnia, változnia. Ez a változás azonban nem lehet öncélú, hatalmaskodó. A rendszer egészét figyelembe véve, *non vi, sed verbo* kell történni.⁶³⁵ Az egyház ereje és hatalma Isten Igéjében áll.

A vezetés kommunikációs folyamat, ezért annak kommunikatív funkciója⁶³⁶ rendkívül fontos. Nem pusztán az egyház igehirdetői feladata okán, hanem azért is, mert az az összetartozás, együttműködés kultúrájának kialakítását szolgálja, s emellett a szervezet – egyházközség, egyházi intézmény – fejlesztésének kulcsfontosságú eleme. Célja kettős: kifelé az egyház mint kongregáció láttatása, véleményformálás, útmutatás társadalmi kérdésekben, befelé pedig a közösség nyitottságának, el- és befogadóképességének előmozdítása, a közösségi munkában való részvétel fokozása annak érdekében, hogy az érintettek valóban részeseivé váljanak annak az intézménynek vagy annak az eseménynek, amelynek érdekében tevékenykednek, és hatékony résztvevői lehessenek a döntéshozatali folyamatoknak, de ide tartozik a konfliktusokkal való megküzdés, azok pozitív irányú felhasználása, a motiváció is.

Akik egy intézményi – vagy akár társadalmi – struktúrában olyan pozíciót töltenek be, amely feljogosítja őket bizonyos dolgokba való beleszólásra, akik befolyásolják bizonyos cselekvések menetét, és akik mindezekkel saját érdekeiket tartják szem előtt, azok (kommunikációs) hatalommal bírnak. Ez a hatalmi pozíció aszimmetrikus kapcsolatot feltételez. Ehelyett a keresztyén vezetés szimmetrikus kapcsolatra törekszik, vagyis az egymás közötti partneri kommunikációra. Teszi ezt Jézus tanításához mérten (Lk 9, 33–35). Ennek elengedhetetlen feltétele a gyülekezet hálózatában a széles körű tájékoztatás, az alulról érkező kezdeményezés (pl. egy-egy *social media* csoport létrehozása, nyomtatott szórólapok, sajtótermékek közreadása) nemre, korra, származásra, iskolázottságra való tekintet nélkül.

A rendszerszemléletű kommunikáció számára lényeges a kommunikációs kultúra kialakítása. Kivel, mit, hogyan lehet hatékonyan megbeszélni, kinek, mit, hogyan lehet félreértés és bántás nélkül elmondani, érvek, ellenérvek meghallgatása, elfogadása saját

⁶³⁴ BREITENBACH, i. m., 236–250.

⁶³⁵ BREITENBACH: i. m., 240–241.

⁶³⁶ ABROMEIT: i. m., 12. 18.; BREITENBACH: i. m., 251–260.

vélt igazságok erőltetése helyett. Az őszinte, nyílt, vádaskodás nélküli, a másikat figyelembe vevő kommunikáció kialakításával a gyülekezet érett keresztyének közösségévé válhat. A vezetői feladatokban való felelősségteljes részvétel jelentősen hozzájárul az érettség kialakulásához. Ebben az egyházkormányzóknak – minden szervezeti szinten – komoly feladatuk van. Ugyanakkor nehézséget is jelenthet a lelkipásztorok, esperesek, püspökök számára a szerephatárok megtartása. Meddig tart főnöki kompetenciája, hol inkább lelki vezető? Egy spirituális folyamat kísérése ugyanis teljesen más kommunikációt igényel, mint egy munkaközösség aktív tagsága, koordinálása vagy a vezető testületben való elnöklés. Ezért a kommunikatív gyülekezetvezetés megköveteli a saját kommunikációs struktúra kidolgozását.

Az Apostoli hitvallás 3. artikulusa, valamint a Heidelbergi Káté 54. kérdés-felelete egyértelműen beszél az egyház és a Szentlélek összetartozásáról. Ezért – ahogy azt fentebb is láthattuk – nem értelmezhető a gyülekezet közössége másként, csak a Lélek munkájaként. Ilyen módon az egyházvezetés lelki aspektusa nem az emberi aktív cselekvésből fakad, hanem a hátralépésből, a Szentlélek munkájának való teret adásból. Ez a kifejezés az Isten Lelkébe vetett bizalommal való vezetést és annak a reménységét hordozza, hogy az egyház újra megtalálja lényegét.⁶³⁷ Az egyházvezetésnek személyi és anyagi lehetőségeitől függetlenül az a felelőssége, hogy az Evangéliumot minden cselekedetével hirdesse. A spirituális vezetés mint speciális egyházi kompetencia, erőforrás. Nem megtanulható technika, amit a vezető és a munkatársak elsajátítanak, alkalmaznak, hanem életmód, „a Léleből fakadó és a Lélekben folytatott élet.”⁶³⁸ Holger Böckel a lelki vezetést nem hagyja az egyház kormányzóinak, különösen nem a lelkipásztoroknak a hatáskörében. A keresztyén vezető – szekuláris kontextusban – ugyanúgy találkozik etikai és vezetéselméleti kihívásokkal, és lép fel a lelki vezetés magvalósításának igényével a gyülekezeten kívül, mint az egyházi, közegyházi kormányzási szintek testületei saját territóriumukban. Ilyenkor a Lélek vezetésére figyelve a világi keresztyén vezető is a krisztusi lelkülettel int, felelősségre von, helyreigazít, tanácsol. A menedzsmentelméletek, illetve a szemlélet gyümölcsöző átvétele az egyházi vezetés számára csakis akkor lehetséges, ha azt az Ige mérlegére helyezve, a Szentlélek munkájától teszi függővé.⁶³⁹ A közösség fejlődése érdekében a vezető testületek és a különböző csoportok csupán eszközök Isten kezében (1Kor 3,6–9).

A vezetés szervezeti funkciója⁶⁴⁰ a közösség szervezetének, azaz struktúrájának, erőforrásainak és a benne zajló folyamatoknak a szerves alakítását célozza, a meglévő erősségek és lehetőségek felhasználását szolgálja a struktúra rugalmasságán keresztül. Figyelmet fordít az interakcióra és a kompatibilitásra, teret enged a szabad tervezésnek. Ez magában foglalja a célok meghatározását, lépések és eljárások egyeztetését, a felelősségi körök és a munkakapcsolatok tisztázását, valamint a rendelkezésre álló humán és anyagi erőforrásokkal jó sáfár módjára való gazdaságos tervezést, melyek a koherens

⁶³⁷ vö. OTTMAR–FISCHER–BRAUN: Arbeitshilfe für Kirchengemeinderats-Gremien. [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://www.geistlich-leiten.elk-wue.de/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.12.23.)

⁶³⁸ ABROMEIT: i. m., 16.; RUCHBACH: Spiritualität, 1881.

⁶³⁹ ABROMEIT: i. m., 17.; BÖCKEL: i. m., 685–686.

⁶⁴⁰ BREITENBACH: i. m., 261–269.

szervezet előfeltételei. Az egyházi hivatalok feladata az aktuális, mindennapi ügyek intézése, a személyes munkaszervezés, a projekttervezés és -szervezés, a gazdasági feladatok ellátása, hiszen egyre inkább elválik egymástól a lelkeszi és az ügyviteli munka. A feladatvégzés differenciált megvalósulásához azonban tudni kell elengedni az egyedüli vezetés gyakorlatával berögzült szokásokat, a spontán döntéseket, az általános felelősség és utasítás hatalmát. A funkciók és feladatkörök elválasztásával létrehozott struktúra ugyanis csak ott valósulhat meg, ahol sikerül felülemelkedni a bürokratikus berendezkedésen, a szupremácia gyakorlatán, és teret kaphatnak a vezetésben az önszerveződő kisebb csoportok. De azok, akiknek tisztázatlan kompetencia- és együttműködési struktúrákban, szétszórt prioritásokkal és az erőforrásokhoz való bizonytalan hozzáféréssel szemben kell teljesíteniük, tehetetlenséget tapasztalhatnak. Ez az impotencia visszavetheti a teljesítményt és negatív irányba befolyásolhatja a szervezeti és munkamorált. Ezért szükséges a jól körülhatárolt feladatkörök kialakítása, a szervezeti szabályok lefektetése és a szisztematikus, segítő szándékú kontroll biztosítása. A közösségi vezetésnek az a feladata, hogy széleskörűen elősegítse az önszerveződő képességet. Ezt szabályozás helyett megállapodással, ellenőrzés helyett tanácsadással, szankció helyett motivációval, autoritás helyett képzéssel és önképzésre való serkentéssel lehet elérni. Valamint törekedni kell a szubszidiaritás kialakítására és fenntartására,⁶⁴¹ mely lényegében a hatalom korlátozásának és megosztásának eszköze. A kormányzati hatalmat ily módon a több szinten működő szereplők gyakorolják. Ennek következménye, hogy rendszerszemlélet, új koordinációs és hálózatépítési stratégia kialakítása válik indokolttá⁶⁴² – összhangban a református egyház hitvallásaival és törvényeivel –, mely szükség esetén megvédheti a helyi autonómiát. Mindez felelős, feladatai és az intézmény céljai iránt elkötelezett munkatársi közösség kialakulását segíti, és összhangban van mind az első gyülekezetek működésével, mind Kálvin ilyen irányú törekvéseivel. Az egyházi gyakorlatban azonban a helyi gyülekezetek ilyen mértékű autonómiája kihívást jelenthet a magasabb kormányzati szervek ellenőrzési mechanizmusai számára.

⁶⁴¹ A szubszidiaritás elve a többszintű kormányzás (*multi-level governance*) elősegítésének egyik sarokpontja. Lényege az alsóbb kormányzati és cselekvési szintek helyzetbe hozása, mely nemcsak az államtudományban és közpolitikai gondolkodásban jelenik meg, hanem bibliai alapokon (vö. 2Móz 18,22) az egyházakban, így a protestáns és a római katolikus egyházban is. lásd. DÉR Katalin (ford.): ACTA APOSTOLICAE SEDIS XXIII. XI. Piusz pápa *Quadragesimo Anno* kezdetű enciklikája, 79. 1931. Digitális formában megtekinthető: <http://tarsadalomformalas.kife.hu/xi-pius-papa-quadragesimo-anno/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023. december 20.); II. János Pál pápa *Centesimus Annus* kezdetű enciklikája, 48. Digitális formában megtekinthető: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_01051991_centesimus-annus.html (Utolsó megtekintés ideje: 2023. december 20.); SOÓS: A szubszidiaritás mint a többszintű kormányzás működését meghatározó alapelve, in: Ferwagner–Kalmár (szerk.): Távollabra tekintve: tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára. Szeged, Universitas Szeged, 2010, 57.

⁶⁴² SAITO-JENSEN: Multilevel Governance Theory, 2.

Digitális formában megtekinthető: <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep02152.5.pdf> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.12.20.)

1. 2. A vezetés dinamikája

Schleiermacher szerint a vezetés művészet, mely a tánchoz hasonlóan olyan elemi lépéseken és mozdulatokon alapul, amelyek megtanulhatók.⁶⁴³ Az egyház ott marad életben, ahol sikerül ezeket a lépéseket megtanulnia, s ezáltal megváltoznia és megújulnia. A vezetés tehát dinamikus folyamat, mely mozdulásra készíti az embert. Stabilitása és rugalmassága annak függvénye, hogy mennyire gyorsan képes alkalmazkodni a külső és belső változásokhoz, illetve hogy képes-e ő maga változást generálni – akár társadalmi szinten. Téves elképzelés, hogy az évtizedek, évszázadok alatt rögzült és konzerválódott struktúrák megőrzésével biztosítható a stabilitás a posztmodern utáni korban is. Breitenbach három modellt mutat be, amelyek ezt a dinamikát hivatottak szemléltetni: a dinamikus kapcsolati modellt (kibernetikus háromszög), a közösségfejlesztést mint folyamatot (kibernetikus vezérlőáramkör) és a közösségi megújulás modelljét.⁶⁴⁴ Ennek során minden modellhez egy sajátos teológiai megvalósítási lehetőséget rendel, amelyet a reformáció örökségének kifejeződéseként értelmez.

A kapcsolati modell sarokpontjai a spirituális, a kommunikatív és a szervezeti vezetés összetett kapcsolatát reprezentálják. A háromszög mint forma, alkalmas a vezetői cselekvés belső dinamikájának szemléltetésére. Csúcsai egyenlő súlyú tényezőket jelölnek, de nem egymásból következnek, viszont a vezetői munkában folyamatosan összefonódnak, s hol egyik, hol másik kerül előtérbe. A hermeneutikai dimenzióban a vezetésnek ötvöznie kell az egyház küldetését élethelyzetével, lelki és egzisztenciális igényeivel, pozíciójával. A közösségvezetés közös észlelési és értelmezési folyamatként valósul meg.⁶⁴⁵ Ez a folyamat tapasztalatcserével, párbeszéddel járó közös gondolkodást feltételez, nem a vezetés akaratának feltétel nélküli elfogadását, ezzel segítve a személyes hitfejlődést és a gyülekezet vagy a gyülekezeti mag nagykorúvá, szolgáló közösséggé válását. A kommunikációs dimenzióban a háromszög csúcsait a személy, a kapcsolat és a ténytisztelet határozzák meg (én-mi-az). A közösségi kommunikáció ilyen irányú fejlesztésének támogatása és a folyamat kísérése feladata a vezetésnek annak érdekében, hogy bizalmi légkör és megfelelő kommunikációs kultúra alakuljon ki a közösségben. A szervezetfejlesztés szempontjából a célmeghatározás, az erőforrások kezelése és a felelősségi körök tisztázása áll a háromszög csúcsain. E három egymásból következő lényeges eleme a koherens szervezetnek, ellentétben a kapcsolati modellel. Időről időre meg kell vizsgálni, hogy a kitűzött célok eléréséhez milyen humán, anyagi vagy egyéb (pl. idő) erőforrásra van szükség, meg vannak-e ezeknek a feltételei, megvalósíthatók-e racionális keretek között, illetve hogy az erőforrások valóban az elérendő célokat szolgálják-e.

A közösségi vezetés nem csupán a kapcsolatok többdimenziós területére vonatkozik. Isten népének folyamatos úton léte processzív magatartást igényel: a cél felé való haladás következő lépéseinek észrevételét, tudatos megtervezését, végrehajtását, majd pedig

⁶⁴³ BREITENBACH: i. m. 270–271.; BÖCKEL: i. m., 531.

⁶⁴⁴ BREITENBACH: i. m., 272–304; PETRY: i. m., 216–218.

⁶⁴⁵ BREITENBACH: i. m., 274.

értékelését. Ez a folyamatorientált közösségfejlesztés, melyben a vezető testület egymással összefüggő lépések sorozatát követve végzi feladatait, és vezeti előre a rábízott gyülekezetet. Alapformái a tervezési, a problémamegoldó, a tanulási és a konfliktusmegoldási folyamat.⁶⁴⁶ Az ilyen dinamikus vezetés mellett a lekipásztor egy lesz az egyházközség vezető grémiumának, a presbitériumnak a tagjai között, aki részt vesz ugyan a folyamatban, de nem tartozik érte kizárólagos felelősséggel. Lehetővé válik a munkacsoportok aktívvá tétele, önálló, kreatív gondolkodásra és döntésre ösztönzése, valamint a közös felelősség és teherhordozás megérzése, átélése a vezető testület számára. Ez rendkívül fontos ahhoz, hogy az egyházközségért, tágabb értelemben az egyházért és az anyaszentegyházért végzett munkát felelősségteljes szolgálatként lehessen megélni egyéni és testületi szinten egyaránt. Ahhoz viszont, hogy kialakuljon a közösségi vezetés jól működő gyakorlata, türelemre, alázatra, kommunikációs szabadságra, a demokratikus döntéshozatal lehetőségére, valamint megfelelő értelmi, érzelmi és spirituális intelligenciára van szükség. Egyéb esetben nem beszélhetünk valódi testületi vezetésről.

A közösségi megújulás modellje szerint a változási folyamatokat társadalmi fejlődési folyamatként kell értelmezni.⁶⁴⁷ A társadalmi változások dinamikus menetében fontos a körültekintő vezetői magatartás annál is inkább, mert az egyházi közösség része a társadalom átalakulásának, melyre valamilyen módon reflektálnia szükséges. Ezeknek a változásoknak a tükrében az egyházi közösségi élet, a rítusok sok esetben megkérdőjeleződnek és párbeszéd tárgyát kell hogy képezzék (például, sérti-e a gyermek személyiségi jogait, ha megkeresztelik?). A társadalmi és az intézményi evolúció mindig bizonytalanságot szül a közösség tagjaiban, ugyanakkor kihívásnak és lehetőségnek is helyt ad. A kihívások felmérése és az azokból való következtetések levonása minden vezető és vezető testület számára elengedhetetlen feladat.⁶⁴⁸ Tehát ilyenkor az előre tekintés, a következő lépés időben történő megtétele segítheti a krízisből való pozitív, hitvalló továbbmenetet. Ez azonban mindig eszköz, nem pedig cél. A közösség belső megújulása személyi váltások hatására is bekövetkezhet. Nincs „recept” arra nézve, hogy hogyan, milyen módon birkózhat meg nehézségeivel egy közösség, vagy milyen stratégiákat kell követnie ahhoz, hogy lépést tudjon tartani a külső vagy belső kihívásokkal. Egy adott kulturális és társadalmi kontextusban működőképes metódus ugyanis máshol zavaró vagy gátló folyamatokat is indukálhat. A közösségi megújulás és a folyamatorientált vezetés színtere mindig az itt és most. Ez kihívás a lokális egyházi vezetés, de a felsőbb egyházkormányzati testületek számára is. Megújulásra időről időre szükség van (*ecclesia reformata semper reformanda*) minden szervezeti szinten, ha azok komolyan veszik identitásukat és megbízatásukat, hiszen *ma* kell hűségessé lenni Krisztus követésében, a keresztyén küldetés betöltésében. Az egyház, annak tagjai és hivatalos kormányzói lehetnek segítő vagy gátló tényezők a változást, fejlődést adó Szentlélek kezében.

⁶⁴⁶ BREITENBACH: i. m., 282.; PETRY: i. m., 319.

⁶⁴⁷ vö. PETRY: i. m., 187.

⁶⁴⁸ BREITENBACH: i. m., 296–297.

2. Vezetési stílus

A vezetési stílus vizsgálata jelentős szerepet tölt be a vezetéstudományban – mint a hatékony vezetés alapjának vizsgálata –, hiszen az nagy mértékben alakítja a szervezeti struktúrát, intézményi környezetet, légkört. Meghatározására többféle definíciót ismer a menedzsmenttudomány: Klein Sándor a vezető mások által érzékelt viselkedésmintájaként definiálja,⁶⁴⁹ Berde Csaba szerint a hatalomgyakorlás módját jelenti és magába foglalja mindazoknak az eszközöknek és módszereknek az együttesét, amelyekkel a vezetők hatást gyakorolnak munkatársaikra,⁶⁵⁰ Antal Zsuzsanna és Dobák Miklós alapvetően a felettes és a beosztott közötti interakcióként jellemzi; az a mód, ahogy a szervezet vezetője közvetlenül és személyesen hat a beosztottakra annak érdekében, hogy az egyéni és szervezeti célokat összehangolja.⁶⁵¹ A vezetői stílust befolyásolja a vezető személyisége, célja, a szervezet célja, érték- és normarendszere.

A klasszikus vezetési stílusok mellett – melyeket az határoz meg, hogy milyen ösztönzők kerülnek előtérbe, s hogy hogyan és milyen gyakran alkalmazzák azokat⁶⁵² – ma már számos menedzsment stílus van jelen a világi szférában,⁶⁵³ hiszen az a mód, ahogy a vezetők ellátják a szervezet különböző funkcióit, eldönti a vezetői stílust. Ez pedig tükrözi a vezetési mezőt,⁶⁵⁴ azt a társadalmi közeget, érték- és normarendszert, amelyben a szervezet működik. Ahogyan tiszta személyiségtípusok nem léteznek, úgy nincsenek tiszta vezetési stílusok sem, például a szolgáló és az erkölcsös tulajdonság nem kizárja, hanem kiegészíti, sőt feltételezi egymást. A vezetési stílusnak összhangban kell lennie a munkatársak szükségleteivel és a külső-belső környezeti tényezőkkel, ezért joggal jegyezheti meg George C. Homans szociológus, hogy a vezető az általa vezetett csoport, szervezet vagy akár egyház legkevésbé szabad tagja.⁶⁵⁵ Ebből a kontextuális hatásból következik, hogy nincs ideális, minden alkalomra megfelelő vezetési stílus, annak rugalmasnak, alkalmazkodóképesnek kell lennie. Ezek után feltehető a kérdés: milyen a kompetens egyházi vezető? Nem lehet egzakt választ adni erre a kérdésre, hiszen a személyiség, a szakmai felkészültség, a környezet és a munkatársak együttesen alakítják a vezetői stílust, attitűdöt. Ismertetőjegyek, jellemvonások mentén azonban körülírható a jó vezető: nem a múltban él, hanem előre tekint, a jövőbe látás képességével bír (vízió), ezzel együtt felkészül a hirtelen változásokra, képes a váratlan eseményekre érdemben reagálni. Ehhez szükséges tisztában lennie egyháza/gyülekezete múltjával, jelenével, aktuális élethelyzetével, nehézségeivel, az azt körülvevő veszélyekkel, társadalmi,

⁶⁴⁹ KLEIN: Vezetés-és szerveztpsychológia, 2002.

⁶⁵⁰ BERDE: A vezetési stílus, 72.

⁶⁵¹ DOBÁK–ANTAL: Vezetés és szervezés, 80.

⁶⁵² a Kurt Lewin-féle viselkedéstipológa szerint: autokrata, demokratikus, laissez-fair a döntésközpontú vezetői stílusok; stílusmodellek szerint: döntésközpontú, személyiségközpontú, kontingencialista vagy kontextuális; vö. SZABOLCSI: Vezetési stílusok egykor és most, 3–9. 11–14; SCHLEICHER: Vezetés a szervezetben, 64.; TOMKA–BÖGEL: Vezetés egykor és most, 254–265.

⁶⁵³ Ilyen a részvételi, az intuitív, az innovatív, a professzionális, a vállalkozói, a családias vagy a Daniel Goleman-féle érzelmi intelligencia alapú: kényszerítő, iránymutató, személyiséggtisztelő, demokratikus, kapcsolatképző és fejlesztő. A vezetői stílusok sokszínűségéről bővebben: GOLEMAN: Leadership That Get Results, [oldalszám nélkül]; TOMKA–BÖGEL: i. m., 254–265.; SZABOLCSI: uo.; JAIN–PREKUMAR: *Management Styles*, 328–344.

⁶⁵⁴ CSEPELI: Szociálpszichológia, 221.

⁶⁵⁵ HOMANS: The Human Group, 1950.

gazdasági változásokkal. Képesnek kell lennie kialakítani cselekvési terveket, stratégiákat, s ezek mentén megvalósítani a vezetés feladatát.⁶⁵⁶ Ennek fontos és elengedhetetlen része a visszacsatolás (*feedback*). Ezek mellett alapvető vezetői kompetencia az analitikus gondolkodás és innovációs készség, az aktív tanulás és tanulási stratégiák, a komplex problémamegoldás, a kritikai gondolkodás és elemzőkészség, a kreativitás, az eredetiség és kezdeményezőképeség, az új technológiák alkalmazása, stressztűrőképesség, rugalmasság, problémamegoldó képesség, újszerű ötletek feltárása,⁶⁵⁷ jó kommunikációs készség, a különböző vezetési stílusok szituációhoz, feladathoz és munkatársakhoz igazított alkalmazása (vezet-kísér-irányít; bizalom-hatalom-kontroll egyensúlya). A pásztori levelekben Pál definiálja, milyennek kell lennie a keresztyén gyülekezetek számára alkalmas vezetőknek (1Tim 3,1–13). Az apostol kulcsfontosságúnak tartja a feddhetetlen és hűséges Krisztust követő életet. Tehát amikor a kompetens gyülekezeti vezetőket, egyházkormányzókat keressük, nem elegendő csupán a teológiai kvalifikáció, a vezetéseméleti szakmai hozzáértés vagy a pszichológiai alkalmasság. Létfontosságú a vezetés vertikális és pneumatikus dimenziója: Istent és az Ő akaratát keresni a közösség épülése érdekében.

2. 1. Servant leadership – A szolgáló vezetés

A református egyházban a kormányzást olyan testületek végzik, amelynek tagjai Krisztustól kapják felhatalmazásukat a szolgálat végzésére.⁶⁵⁸ Minden egyházi szolgálat ebből a hatalomból táplálkozik. Az egyháznak egyetlen kötelessége van – írja Kozma Zsolt –, átengedni magán Krisztus hatalmát. De ekkor már nem uralkodó, hanem szolgáló.⁶⁵⁹

Az 1970-es években Robert K. Greenleaf⁶⁶⁰ új személyes vezetői koncepciót mutatott be, amely a szekuláris vállalatvezetés számára, de tagadhatatlanul a jézusi tanítások mentén, keresztyén értékrendet követve jött létre.⁶⁶¹ A látszólag két ellentétes

⁶⁵⁶ Horváth Péter közgazdász ezt a folyamatot *controlling*-nak nevezi. Az általa megfogalmazott definíció szerint a „controlling olyan funkciókat átfogó irányítási eszköz, amelynek feladata a tervezés, az ellenőrzés és az információ-ellátás összehangolása.” HORVÁTH P.: *Controlling*, 15.

⁶⁵⁷ KRÁNITZ: A 10 legfontosabb vezetői kompetencia 2025-ben, [oldalszám nélkül], forrás: ld. Irodalomjegyzék

⁶⁵⁸ Mt 28, 19–20; Jn 13,15; 1Tim 2, 1–2.

⁶⁵⁹ KOZMA: *Szolgálat és hatalom*, 436.

⁶⁶⁰ Robert K. Greenleaf 1904-ben született az indianai (USA) Terre Haute-ben. Mérnöknek tanult, majd a minnesotai Carleton College matematika szakán szerzett diplomát 1926-ban. Ezután a világ egyik legnagyobb szervezeténél helyezkedett el, ahol 38 éves tevékenysége során számos innovációval járult hozzá a vállalat fejlődéséhez, sikeres működéséhez. Ez idő alatt fejlesztette ki *Servant Leadership* elméletét, melyet saját munkaköreiben gyűjtött tapasztalatai mellett zsidó-keresztyén neveltetése és édesapja példaadása inspirált. FRICK: *Robert K. Greenleaf: A life of servant leadership*. 11–13. 150–172. 249–251.

⁶⁶¹ De Jézus odahívta őket, és így szólt hozzájuk: Tudjátok, hogy azok, akik a népek fejedelmeinek számítanak, zsarnokoskodnak rajtuk, és nagyjaik hatalmaskodnak fölöttük. De nem így van közöttetek, hanem aki nagygyá akar lenni közöttetek, az legyen a szolgátok; és aki közöttetek első akar lenni, az legyen mindenki rabszolgája! (Mk 10,42-44); Ő így felelt nekik: A királyok uralkodnak népeiken, és akik hatalmuk alá hajtják őket, jötevőknek hívatják magukat. Ti azonban ne így cselekedjete, hanem aki a legnagyobb közöttetek, olyan legyen, mint a legkisebb, és aki vezet, olyan legyen, mint aki szolgál. Mert ki a nagyobb? Az, aki asztalnál ül, vagy aki szolgál? Ugye az, aki asztalnál ül? Én pedig olyan vagyok közöttetek, mint aki szolgál. (Lk 22,25–27); vö. BÖCKEL: i. m., 205.

fogalom – szolga és vezető – egymás mellé állításával olyan új vezetői attitűdöt mutatott be, amely addig ismeretlen volt a vállalatirányítás területén. Teóriája szerint a szolga-vezető elsősorban szolga, s csak azután vezető. Számára az emberek és a hozzájuk tartozó közösségek növekedése és jóléte az első. Míg a hagyományos vezetés általában magában foglalja a hatalom felhalmozását és gyakorlását a „piramis csúcsán”, addig a szolga-vezető megosztja a hatalmat, mások szükségleteit helyezi előtérbe (kreatív altruizmus⁶⁶²), segíti a munkatársakat a lehető legjobb fejlődésben és teljesítményben.⁶⁶³

A szolgáló vezető tehát a követőire helyezi figyelme fókuszát, viselkedése és attitűdje kongruens ezzel a fókusszal. Ebben különbözik azoktól a menedzsment szemléletű vezetési módoktól, ahol a vezető a szervezetet, illetve annak céljait állítja figyelme középpontjába. Az erény (*ἀρετή*)⁶⁶⁴ a vezető karakterének minőségi többlete, igen fontos szerepet játszik a szolgáló vezetésben. Kathleen Patterson – Greenleaf alapján – a szolgáló vezetést hét erényben látja megvalósulni:⁶⁶⁵ 1) szeretet; 2) alázat; 3) önzetlenség; 4) a vízió, prófétai látás képessége; 5) bizalom; 6) felhatalmazás; 7) szolgálát.

Greenleaf hitte, hogy a szervezetek és az egyének egyaránt szolgálók lehetnek. A szolgáló vezető egyfelől munkatársait, a szervezet egyes tagjait, illetve azoknak a jövőjét helyezi előtérbe, míg a klasszikus vezető általában a szervezet jövőjével kapcsolatban fogalmazza meg vízióit. A szolgáló vezető segíti a munkavállalót a szervezeten belüli céljainak elérésében, tehetsége kibontakoztatásában, ami által a szervezet maga is épül. A támogatás a bizalom jele, ami megerősíti a szervezet tagját abban, hogy jó helyen van, így elkötelezettebbé válik munkája, kollégái, a szervezet felé. Szívesebben dolgozik, hiszen tudja és érzi, hogy elismerik a személyét és a munkáját egyaránt. Magabiztosabbá, bátrabbá, szakmailag felkészültebbé válik. Másfelől a vizionáló vezető képes a jövőre vonatkozó terv kidolgozására azokra az adottságokra építve, amelyekkel munkatársai rendelkeznek. „Ez az én tézisé: az emberekről való gondoskodás, az erős és a gyenge képessége arra, hogy egymást szolgálja az a szikla, amelyre a jó társadalom épül. Míg a közelmúltig a gondoskodás nagyrészt személyről személyre terjedt, addig napjainkban a legtöbbet intézmények közvetítenek – gyakran nagyok, összetettek, erőteljesek, személytelenek, nem mindig kompetensek és néha korruptak. Ha jobb társadalmat

⁶⁶² BÖCKEL: uo.

⁶⁶³ A viselkedéseméleti szakemberek tíz fő jellemzőt vagy vezetői "attribútumot" azonosítottak Greenleaf írásaiban: (1) hallgatás – a pontos kommunikációhoz szükséges kritikus kommunikációs eszköz és a mások iránti tisztelet megmutatásáért; (2) empátia – elfogadó, átérző, nem elutasító a hozzá fordulókkal szemben; (3) gyógyulás – Greenleaf a gyógyulást úgy határozta meg, mint az a folyamat, ami egészsé teszi az embert. A szolgáló vezető felismeri és támogatja ezt a vágyat önmagában és másokban; (4) tudatosság – a vezetői lehetőségek kihasználása; (5) meggyőzés – a hatékony vezető a szelíd, de egyértelmű és kitartó meggyőzés eszközét alkalmazza, ne hatalom- és tekintélyelvű fegyverezést; (6) fogalommeghatározás (kreatív problémamegoldás) – az új, korábban nem ismert problémák kreatív megoldására való törekvés; (7) előrelátás; (8) gondnokság – nem csak a munkatársakra, hanem azok családjára való odafigyelés képessége és a környezetre, az egész társadalomra gyakorolt hatás figyelembe vétele; (9) elkötelezettség az emberek fejlesztés iránt – megbecsülés, mások ösztönzése; (10) a közösség építése, ld. SMITH: The Leadership Theory of Robert K. Greenleaf, 5–6.

⁶⁶⁴ Az 1Pt 2,9 és a 2Pt 1,3 Isten dicsőséges tetteit, a Fil 4,8 és a 2Pt 1,5 az embereknek ajándékozott isteni tökéletességet, így a keresztyének helyes magatartását jelöli. A Lélek gyümölcse (Gal 5,22), Krisztus önmaga megüresítéséből és megalázásából következő erény (Fil 2,8). BOLYKI: erény, 396–397.; *ἀρετή*, 33.

⁶⁶⁵ PATTERSON: Servant Leadership, 2–6.

akarunk építeni, igazságosabbat és szeretetteljesebbet, amely nagyobb kreatív lehetőséget biztosít népének, akkor a legjobb út az, hogy a bennük működő új regeneráló erők növeljék a szolgálat képességét és a meglévő nagy intézmények szolgálatra való hajlandóságát, teljesítményét.”⁶⁶⁶ Greenleaf hitvallása elgondolkodtató lehet egyházunk számára is. Az alázat megköveteli az önelfogadást, ami azt eredményezi, hogy a figyelem fókusza a vezető személyéről, vagyis önmagáról másokra helyeződik. A szolgáló vezetés elutasítja az önmegváltás, öndicsőítés magatartását és a diktatórikus vezetést, a másokra való odafigyelést, a másik meghallgatását és a másikkal való odafordulást jelenti, olyan bölcsességet, amely képessé teszi arra, hogy megoldást találjon a legkülönbözőbb problémákra, kihívásokra. Ezek a tulajdonságok magas spirituális intelligenciát (SQ)⁶⁶⁷ feltételeznek.

A szekuláris vezetési stílusok az adott vállalat, intézmény ésszerű, gazdaságilag fenntartható, profitorientált irányítását célozzák, a szervezeti hierarchia különböző szintjeinek megfelelő kompetenciával bíró vezetők és beosztottak munkájának segítségével. Egy szervezet irányításában kulcsszerepe van a vezetői attitűdnek és önismeretnek, olyannyira, hogy az a szervezeti struktúrára is hatással van. Az olyan szervezeti struktúra, amelyet a jövőkép határoz meg⁶⁶⁸ a hatékony működés alapfeltétele lehet. Igaz ez az egyházra nézve is. A jövőorientált egyházi vezetés nem réved a múltba, nem keres kifogásokat, nem hibáztatja a körülményeket vagy a másikat korábbi sikertelenségéért, hanem céljának elérésére összpontosít. Klaus Douglass megjegyzi, hogy egyházunk számára a pénzügyi és személyi gondoknál is nagyobb baj, hogy nincsenek álmai, víziói.⁶⁶⁹ A tervek megszületéséhez és megvalósításához azonban alázatra, bátorságra és a gyülekezet tagjainak megbecsülésére is szükség van.

Az autokrata vagy paternalista vezetői stílus – mely a hierarchikus⁶⁷⁰, *top down* szervezeteket jellemzi – mára túlhaladottá vált az egyházban is. Olyan rendszerben és

⁶⁶⁶ Részlet Robert Greenleaf *The Institut as Servant* című könyvéből. Digitális formában elérhető: <https://www.greenleaf.org/what-is-servant-leadership/> (Utolsó megtekintés ideje: 2021.08.02.)

⁶⁶⁷ A spirituális intelligencia a vezető intuitív- és kreatív képességeink összessége. Az ilyen vezetők rugalmasabban gondolkodnak, átlátják életük összefüggéseit, kellő önismerettel rendelkeznek, értéklik, nagyra becsülik önmagukat és képességeiket, jól kezelik a lelki fájdalmaikat. Kutatások alapján a magas SQ-val rendelkező személyek rugalmasak, aktív és spontán alkalmazkodókészség, nagyfokú én-tudatosság jellemzi őket, képesek szembenézni a szenvedéssel és az abból eredő fájdalmat vagy energiát hasznosítani is tudják, elkerülik a másikkal való szükségtelen károkot, igyekeznek összefüggéseket találni, holisztikusan gondolkodni, képesek a konvenciók ellen dolgozni. Egy magas SQ-val rendelkező ember nagy valószínűséggel szolgálatot ellátó vezéregénység lesz: olyan valaki, aki azért felelős, hogy másokat közelebb segítsen a magasabb rendű értékekhez, illetve aki megmutatja, hogyan használják azokat: más szóval olyan valaki, aki másokat inspirál. vö. ZOHAR-MARSHALL: SQ - Spirituális intelligencia, 28.

⁶⁶⁸ Korábban, a célszerű (konzisztens, adekvát) szervezeti struktúra kialakításánál a külső és belső tényezők figyelembe vétele állt az első helyen. A Dobák Miklós és munkatársai által 2009-ben elvégzett kutatás eredménye azonban már nem a környezeti tényezőket tartja kulcsfontosságúnak a célszerű szervezeti struktúra kialakítása során, hanem a stratégiát. A stratégiaértelmezés is megváltozott, így a formális, több évről szóló konkrét tervek helyett egy átfogóbb, jövőorientált tervezést takar a fogalom. ANTAL-DOBÁK-VASZKUN: Tradicionális versus innovatív társaságirányítási és szervezeti formák, 15. 27–28.

⁶⁶⁹ DOUGLASS: Új reformáció, 346.

⁶⁷⁰ Jäger a fogalom eredetére rámutatva megjegyzi, hogy a patriarchális irányítási modell esetében nem helytálló a hierarchikus jelző. Ez ugyanis "szent uralom", "szent rend" jelentéssel bíró vallási meghatározottságú fogalom eredetileg a görög szent (*ιερός*) és az uralom (*ἀρχω*) szavak összetételéből. Szekuláris formában a 18–19. század hadseregei használják először az alá- és fölérendeltségi viszony merev struktúráját kifejezendő. ld. JÄGER: i. m., 68.

vezetési modellben érdemes gondolkodni, amely a hierarchikus piramis helyett kompetencia alapú, rugalmas, kooperatív és nem téveszti szem elől céljait, megfogalmazott küldetését, hanem a mennyei, eszkatológikus célok figyelembe vételével földi távlatokban is gondolkodik. Az egyházra (lokális és közegyházra) vetítve ez azt jelenti, hogy az alá- és fölérendeltségi struktúrát érdemes egy olyan – az első keresztyének életéből már ismert – modellre átalakítani, amelyben nem a képzettség vagy az emberi felhatalmazás számít csupán, hanem az isteni megbízatás alapján végzi az arra alkalmas személy a kormányzói tevékenységét,⁶⁷¹ szem előtt tartva az evangélium hirdetését, a „Krisztus-arcúságot” minden megnyilvánulásában. Ez egy olyan minőségi többlet lehet a keresztyén egyháznak mint szervezetnek, amit a pluralista társadalom értékrendet és erkölcsi orientáltságot befolyásoló szervezetei nem képesek megadni tagjaik számára. Erre a feladatra azonban nemcsak a lelkipásztor hivatott, hanem a gyülekezeti munkatársak, a diakónusok és a presbitérium, mint a helyi egyház kormányzó testülete.

2. 2. Neokarizmatikus leadership

Az utóbbi évtizedekben a szervezetfejlesztéssel és vezetéssel foglalkozó kutatók intenzíven vizsgálták a karizmatikus vezetést mint a hatékony vezetés új teóriáját.

A karizmatikus vezetés jól ismert a Szentírás lapjairól. Nem csupán a királyok, hanem a bírák és a próféták is ezen vezetők csoportját gazdagították, az első keresztyén gyülekezetekben pedig az Isten kegyelmi ajándékait hordozó tagokat, egyházkormányzókat ismerhetjük ekként. Max Weber karizmatikus vezető fogalma a természetfeletti testi és szellemi adottságokkal bíró személyre vonatkozik, aki a benne rejlő isteni küldetés folytán gyakorolja hatalmát (hős, varázsló, sámán, de ugyanígy orvos, katonai vezető, bírá és próféta is).⁶⁷² A karizmatikus vezetés jellemzője – ellentétben a bürokratikus hivatali szervezettel – az isteni legitimitás, vagyis nem emberi választás és népszavazás alapján tölti be tisztségét a vezető, mint a demokráciában. Feladata ellátásához nem szükséges szakmai kvalifikáció, mandátuma nem meghatározott időre szól, nem kap munkájáért pénzbéli javadalmazást és nincs előtte meghatározott életpályamodell.⁶⁷³ Ugyanakkor a karizmatikus vezető kiválóan kommunikál, verbális és nonverbális képessége magasan fejlett, expresszív, jövőképpel rendelkezik, melynek elérése érdekében innovatív stratégiákat követ. Mindez azonban veszélyes lehet a szervezet egészét, hosszú távú fennmaradását tekintve. Ugyanis ha a karizmatikus vezetőt nem követi méltó utód, a „birodalom” szétesik: személyi ellentétek, hatalmi- és pozícióharcok, interperszonális viszonyokat kezelni képes (szakmai) kompetencia hiánya vagy a követési motiváció elvesztése lesz jellemzővé. Itt válik fontossá a jövőkép alapú vezetés, mely szerint tudatos tervezéssel kell hozzásegíteni a szervezetet – benne a munkatársakat – a célok eléréséhez. Ám ez mind nem elegendő, ha

⁶⁷¹ FAZAKAS: Vezetés a Magyarországi Református Egyházban, 97.

⁶⁷² vö. WEBER: Protestáns etika, 206.

⁶⁷³ A protestáns egyházak törekszenek arra, hogy vonzóvá tegyék a lelkeszi hivatást, ennek egyik mozzanata az is, hogy foglalkoznak a lelkeszi életpályamodell kialakításával, amely szem előtt tartja a lelki, tudományos és anyagi fejlődést egyaránt.

nem társul hozzá hatékony kommunikáció, motiváció és inspiráció a mindennapi munkában. A hatékony vezetés abban mutatkozik meg, ha sok ember együtt halad a közös cél felé.⁶⁷⁴

A neokarizmatikus leadership nem a vezetőt helyezi a középpontba, nem személyi, hanem intézményi közegbe ágyazottan értelmezhető. Amint a vezető kerül fókuszba, könnyen eltolódhatnak a hangsúlyok: a közös cél helyébe az egyéni cél, a racionális döntések helyébe az egyén emocionális döntései, a munkatársi kapcsolat helyébe pedig a túlzott önbecsülésből eredő autokrata, ellentmondást nem tűró – akár félelmet keltő – vezetői attitűd lép. A karizmatikus vezetés középpontjában azonban mindenképp a követők vezető által képviselt, és a szervezet jövőképeinek részét képező célok és értékek iránti odaadásnak, elköteleződésnek kell állnia, mely belső meggyőződésből, nem pedig félelemből vagy behódolásból, illetve nem a vezető személye iránti teljes elköteleződésből fakad. A weberi karizmatikus és a későbbi neokarizmatikus leadership között tehát az odaadás tárgya alapján tehetünk különbséget.⁶⁷⁵

A GLOBE reprezentatív felmérése szerint a neokarizmatikusság mára egy igen erőteljesen (implicite) elvárt leadership-kompetencia⁶⁷⁶, amely inspirál, motivál, vonzó jövőképet kínál, hitelesség és értékközvetítés jellemzi. A neokarizmatikus vezetés magában foglal egy olyan etikai dimenziót, amely a vezető altruizmusán alapul: a szervezet és a munkatársak iránti elkötelezettségen és önzetlenségen.

A lelkipásztor is tekinthető neokarizmatikus vezetőnek, ha hivatásában és feladatvégzésében nem öncélú, kizsákmányoló vagy hataloméhes, ha tudatában van annak, hogy a vele dolgozók ugyanúgy Isten ügyéért tevékenykednek, hogy küldetésük, céljaik, terheik és felelősségük is közös, ha egy magasabb cél vezérli és motiválja minden cselekvésében: elvezetni a rábízottakat Istenhez.

Mivel a karizmatikus vezető számára fontosak munkatársai, lehetőséget ad számukra a fejlődésre, változásra, mely változás az intézmény egészére hatással lehet. Az ilyen átalakító attitűddel bíró neokarizmatikus vezető törekszik a követőit/munkatársait személyiségük teljességében látni és *leader*-ekké formálni. Az átalakító vezetés egyik fontos eszköze, feltétele a karizma, de nem minden karizmatikus vezető válik transzformatív vezetővé.⁶⁷⁷

A James MacGregor Burns⁶⁷⁸ nevéhez fűződő – kezdetben a politikai vezetőkkel kapcsolatos – elmélet azt az alapvető kérdést teszi föl, hogy mi a vezetés végső célja, és hogy miért kell valakinek vezetővé válnia.⁶⁷⁹ A tranzakciós megközelítéssel ellentétben a transzformatív vezetés nem az adok-kapok elven alapul, hanem a vezető személyiségén, tulajdonságain és azon a képességén, hogy példamutatással, energetizáló jövőkép

⁶⁷⁴ SCHERMERHORN: i. m., 354–355.; BAKACSI: Karizmatikus és neokarizmatikus leadership, 52–53.

⁶⁷⁵ BAKACSI: A karizmatikus és neokarizmatikus leadership, 50.

⁶⁷⁶ A GLOBE kutatás eredményeit közli: BAKACSI: Karizmatikus és neokarizmatikus leadership, 57–60.

⁶⁷⁷ FEHÉR: i. m., 5., SCHERMERHORN: i. m., 366.

⁶⁷⁸ James MacGregor Burns (1918–2014) történész, politika- és vezetéstudományi szakember, Pulitzer-díjas politikai életrajz-író. Haláláig a Williams College (Williamstown, MA, USA) politikatudományi fakultásának oktatója. A transzformatív és tranzakciós vezetésről szóló elmélete többszáz doktori disszertáció alapját képezi. Forrás: <https://political-science.williams.edu/> (Utolsó megtekintés ideje: 2022.06.20.)

⁶⁷⁹ MACGREGOR BURNS, J.: Leadership, New York, Harper & Row, 1978.

megfogalmazásával és kihívást jelentő célok kitűzésével változást érjen el. Ezért e két vezetői stílus vagylagos viszonyban áll egymással. Ezzel helyezkedik szembe Burns elméletének későbbi továbbfejlesztője, Bernard M. Bass pszichológus, vezetéstudományi szakember, aki a két vezetési stílus háttérében álló pszichológiai mechanizmusokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy tranzakciós és transzformatív vezetés egyszerre is megjelenhet.⁶⁸⁰ Transzformatív vezetés esetében a munkavállalók nem személyes érdekeiket és saját céljaik elérését tartják szem előtt, hanem a szervezet és annak küldetése, célkitűzései, a kollektív javak iránt elkötelezettek. Ez teljes mértékben illeszkedik az elhívott és elhivatott egyházi szolgák hozzáállásához. Fontos tényező az átalakító vezető számára a motiváció. Figyelembe veszi a munkatársak teljes személyiségét és az emberi szükségletek legmagasabb szintjének elérésére, az önbecsülésre, a személyes fejlődésre, tehetségük kibontakoztatására motiválja őket (*inspirational motivation, intellectual Stimulation*).⁶⁸¹ Ez a vezetői stílus képes megváltoztatni a szervezeti klímát, és a szervezet jövőképét kollektív együttműködéssel kialakítani. Jóllehet ez a fajta vezetői stílus túlzottan idealisztikus, Burns megjegyzi, hogy az kölcsönösen hat vezetőre és vezetettre: gyakran teszi a követőt vezetővé, a vezetőt pedig az erkölcs képviselőjévé, hiszen az tudatosan arra törekszik, hogy vezetőt képezzen a munkatársból. Célja tehát nem a vezetői státusz elérése, megtartása, hatalmának bebetonozása. Szinte elvárás felé, hogy követőinek olyan feladatot találjon, amelyben azok kihívást élhetnek meg, amely kompetenciáiknak a teljes körű mozgósítását kívánja meg, és amely olyan kereteket jelöl ki számukra, amelyekben megtalálják autonóm mozgásterüket, cselekvési szabadságukat (*individualized Consideration*).⁶⁸² Nem hatalomfélő magatartás jellemzi őket, nem presztízskérdés számukra az elismerés, tudnak örülni a másik sikerének, tudnak együtt gondolkodva egy közös cél felé haladni (*idealized influence*). Ez biztosítja a kölcsönös fejlődést, a folytonos és szükséges megújulást, melyben a vezető és a követők egyaránt motiválttá és elégedetté válnak, mellérendelő viszonyba kerülnek egymással, így az egyszemélyes vezetés természetes módon válhat közösségi vezetéssé. Észrevehető a hasonlóság az újszövetségi tanítványi közösség-szervezéssel vagy a testületi kormányzás elvével, ám meg kell jegyeznünk, hogy a fent leírt modell csupán idea marad mindaddig, amíg a vezető testület nincs tisztában küldetésének mélységével, lényegével.⁶⁸³ Böckel meglátása szerint a transzformációs elmélet mint az erkölcsi szint növekedésével járó folyamat leírása, félreérthetetlenül a megszentelődés teológiai alapjaira vezethető vissza.⁶⁸⁴

⁶⁸⁰ Bass négy alapvető elem meghatározásával teszi teljessé a transzformatív vezetési stílus leírását: 1) idealizált befolyás hitelességen és példamutatáson keresztül (*idealized influence*), 2) motiváció inspiráló vízióon keresztül (*inspirational motivation*), 3) intellektuális stimuláció, vagyis a kreatív és önálló gondolkodás elősegítése (*intellectual Stimulation*), 4) személyre szabott támogatás és bátorítás (*individualized Consideration*). BÖCKEL: i. m., 188.; BASS, B. M.: *Leadership and Performance Beyond Expectations*, New York, Free Press, 1985.; BASS, B. M.: *Transformational Leadership: Industrial, military, and educational impact*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 1998.; BASS, B. M.–AVOLIO, B.J. (eds.): *Improving organizational effectiveness through transformational leadership*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1994.

⁶⁸¹ uo.

⁶⁸² uo.; BAKACSI: A karizmatikus és neokarizmatikus leadership, 55–56.

⁶⁸³ GAÁL: A lelkész mint kybernéta, 45.

⁶⁸⁴ BÖCKEL: i. m., 192.

A mindinkább dinamikussá váló egyházi környezetben igen szükséges az önzetlen munkatársi viszony kialakítása, amely feltételezi a sokoldalú, docilis, érett és magasrendű motivációk által vezérelt autonóm problémamegoldó tagokat. Ha ez hiányzik, a transzformáció sem egyéni, sem közösségi szinten nem kivitelezhető.

Nem feledkezhetünk el azonban az egyházkormányzók pásztori felelősségéről. Az a serkentő attitűd, amellyel a transzformatív vezető bír, nagyon fontos mind lokális mind közegyházi szinten. Különös felelőssége van az egyházmegyei előjáróknak is e téren. Ugyanis a fiatalon vezető pozícióba kerülő lelkipásztorokat fenyegeti a korai fásultság, kiüresedés, a mindennapok mókuskerekébe való beállás veszélye, különösen akkor, ha a gyülekezeti teendők mellé egyéb tisztség viselése is társul. Fontos tudatosítani a továbbképzés és önképzés szükségességét, akár a lelkésztovábbképzés keretein belül, akár olyan hazai vagy külföldi kurzusok révén, amelyek segítségével a lelkipásztor egy-egy területre specializálódhat. Gondolok itt lelkigondozói, liturgiai, egyházzenei, jogi, gazdasági, szervezetvezetési ismeretek elsajátítására vagy a lelkipásztori hivatás egyéb szegmensére irányuló képzések megszerzésére. Ahogy a népi bölcsesség tartja: a jó pap holtig tanul. Az élethosszig tartó tanulás, fejlődés nem csupán az egyéni személyes és szakmai kompetenciák fejlesztése szempontjából fontos, hanem globálisan, az egyház egészére nézve – s tágabban értelmezve a társadalom számára – is kívánatos.

2. 3. Hübrisztikus vezetés. Vezetői hatalom és/vagy prófétai tiszt?

„Az uralkodói bölcsesség megkívánja azt is, hogy egy vezető ne igyekezzék mindig mindenáron keresztülvinni a maga akaratát, még akkor sem, ha ő a legjobbat és legokosabbat akarná. [...] ha az ember kocsit hajt, alkalmazkodnia kell a kocsiúthoz, és a maga akaratát kikapcsolva az útra kell ügyelnie. Ugyanígy van az a vezető, aki egy seregnek a parancsnoka: nem intézkedhet a maga tetszése szerint, hanem mindig seregét kell szem előtt tartania; sokkal fontosabb szempont a sereg java és szükséglete, mint a vezér akarata és kedvtelése. Ha egy vezető csak a maga jótetszése és buta feje szerint kormányoz, akkor hasonló ahhoz a kocsishoz, aki nyílegyenesen hajt árkon-bokron, nádon-éren, hegyen-völgyön át, nem figyelve az utakra és a hidakra. De az ilyen nem fog messzire jutni, mert mindene összetörik.”⁶⁸⁵ Jól summázza ez a lutheri idézet a hübrisztikus vezetés lényegét, amely elsősorban a gazdasági szférában ismert vezetői attitűd, s az előzőekben bemutatott vezetési stílusoktól eltérően nem veszi figyelembe a munkatársak érdekeit, nem sarkallja a vezetővé válást, nem tekinti feladatának a munkavállalók erőforrásainak, kompetenciáinak fejlesztését, mégis foglalkoznunk kell vele. Ennek a jelenségnek a relevanciája és időszerűsége egyrészt abban mutatkozik meg, hogy a felsővezetés számára az egyik legnagyobb kísértés – minden történelmi korban – a túlzott elbizakodottság és a vezetői gög, másrészt a szekuláris vezetéstudomány egyre

⁶⁸⁵ LUTHER: Felelősség az egyházért, 82–83.

inkább felismeri a vezetés árnyoldalát,⁶⁸⁶ a hatalom mámorának⁶⁸⁷ lehetőségét és valóságát.⁶⁸⁸ Nincs ez másképp a református egyházban sem, hiszen igen fenyegető ennek a vezetési stílusnak, és a kormányzás ilyenén módjának a megjelenése (mindinkább jelenléte), aminek meglátásom szerint a történelmi tradíció és a jelen lehetőségeivel való élés helytelen módja (*politikai befolyásoltság?*) is oka lehet.

Az antik görög mítoszok olyan mértéktelen emberi tulajdonságként jelenítik meg a gőgöt, elbizakodottságot (hübrisz), amely az embert az istenek magasságába emeli, hozzájuk hasonlóná teszi. Noha ez a jelenség végigkíséri a világtörténelmet, a vezetés- és szervezéstudomány csupán a 20. század második felében ismeri meg a hübrisz jelenségét. Első kiemelkedő említése Richard Roll amerikai közgazdász nevéhez fűződik.⁶⁸⁹ A vezetők saját ítélő- és döntéshozatali képességükbe vetett túlzott bizalma, ellentmondást nem tűrő önbizalom és a racionalitásérzék torzulása, elvesztése áll a hübrisztikus vezetői attitűd kialakulásának hátterében. Ennek patológiás megnyilvánulásai is lehetnek (gazdasági és politikai szférában egyaránt), amelyek súlyosan károsíthatják a vezetőt, a vezetetteket, sőt, extrém esetben akár a társadalmat is.⁶⁹⁰ A későbbi kutatások során két amerikai közgazdász és menedzsmenttudós, Mathew L. A. Hayward és Donald C. Hambrick munkásságának köszönhetően a célracionális viselkedés paradigmán túl az értékracionalitásra, az etikai aspektusokra való odafigyelés is fókuszba került,⁶⁹¹ majd mint szerzett pszichés rendellenesség (*hybris syndrome*) kezdték vizsgálni a jelenséget a kutatók.⁶⁹² Ez a szélesebb spektrum a személyiségjellemző beemelése mellett megkérdőjelezte a szükségszerű nemezis, azaz a büntetés, bukás gondolatát is. Christoph H. Loch, szervezetfejlesztéssel foglalkozó

⁶⁸⁶ HAYNES–HITT–CAMPBELL: The dark side of leadership, 479–505. Digitális formában elérhető: <https://doi.org/10.1111/joms.12127> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.06.); KEUSCHNIGG – SCHIKORA: The dark side of leadership, 19–26., Digitális formában elérhető: <https://doi.org/10.1016/j.socec.> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.06.)

⁶⁸⁷ GARRARD – ROBINSON: The Intoxication of Power. Interdisciplinary Insights. Palgrave Macmillan UK, 2014.

⁶⁸⁸ A nemzetközi szakirodalom 1986-ban foglalkozik először a hübrisz jelenségével, majd a 2000-es évek közepén történik jelentős föllendülés a téma kutatásában. HAYWARD.: Ego check: Why Executive Hubris is Wrecking Companies and Careers and How to Avoid the Trap. Wokingham, Kaplan Publishing, 2007; OWEN: Hubris and nemesis, 548–551. <https://doi.org/10.1258/jrsm.99.11.548> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.12.); OWEN–DAVIDSON: Hubris syndrome: an acquired personality disorder? A study of US Presidents and UK Prime Ministers over the last 100 years. in: *Brain* 132 (2009/5), 1396–1406. <https://doi.org/10.1093/brain/awp008>. (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.12.)

Magyarországon az első tudományos publikáció csupán 2020-ban jelent meg e témában a Vezetéstudomány folyóirat hasábjain. ld. MÁRAMAROSI: A vezetés sötét oldala, 30–42.

⁶⁸⁹ ROLL: The Hubris Hypothesis, 197–216.

⁶⁹⁰ Politikai vezetők viselkedését tanulmányozva Claxton és munkatársai felismerték G.W. Bush Irak megtámadására kiadott parancsával kapcsolatosan ezt a jelenséget, ugyanis az elnök figyelmen kívül hagyva az elemzéseket és a lehetséges következményeket, engedve az isteni akaratnak, vállalta küldetését: a világ iszlám fundamentalizmustól való megszabadításának feladatát, de számos, a hatalom mámorától realitásérzékét veszített, s így az egész népet veszélybe sodró uralkodóval ismertet meg bennünket a Szentírás is, például Jójákim (Jer 36,20–26.), Bélsaccar (Dán 5). vö. CLAXTON–OWEN–SADLER–SMITH: Hubris in Leadership, 57–78. <https://doi.org/10.1177/1742715013511482> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.19.)

⁶⁹¹ MÁRAMAROSI: i. m., 34.; HAYWARD – HAMBRICK: Explaining the premium paid for large acquisitions, 103–127. <https://doi.org/10.2307/2393810> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.22.)

⁶⁹² OWEN – DAVIDSON: Hubris syndrome: an acquired personality disorder?, 1396–1406. <https://doi.org/10.1093/brain/awp008> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.12.)

szakember mellett érvel, hogy a hübrisztikus viselkedés nem orvosi szindróma, hanem egy olyan normális pszichológiai tulajdonság, amely mindannyiunkban jelen van. Egyes emberek, s így egyes vezetők azonban hajlamosabbak a nárcizmusra, a hatalommal való visszaélésre. Olyan ez – írja Loch – mint az ember magassága: önmagában nem szorul gyógykezelésre, extrém esetben azonban súlyos egészségügyi problémákat okozhat.⁶⁹³ A kérdés annyi: képesek vagyunk-e kordában tartani saját hübriszünket.

A hübrisztikus vezetők nem veszik figyelembe munkatársaik javaslatait, ötleteit, nem együttműködnek. Rendkívül magabiztosan hoznak döntéseket, de olykor tévesen érzékelik, félreértelmezik és rosszul ítélik meg a helyzet valóságát, súlyos és akár végzetes hibákat követhetnek el. Mivel túlbecsülik képességeiket, készek arra, hogy túlhangsúlyozzák saját jelentőségüket és szerepüket a szervezeti teljesítményre vagy sikerre vonatkozóan, így nem ismerik fel a potenciális problémákat.⁶⁹⁴ A hübrisz etikai következményei nemcsak a szervezettel, hanem a munkatársakkal szembeni vezetői magatartásában is kifejezésre jutnak. Az ilyen vezető ugyanis nem a józanésznek engedelmeskedik, hanem saját – olykor elvakult – eszméinek, szenvedélyeinek, s ezzel nem ritkán veszélybe sodorja vezetettjeit. A szándékos károkozás a másik embernek, annak megsebzése, megsértése bűn. Pál apostol használja magára nézve ezt a fogalmat, amikor még Saulként erőszakos módon üldözte a keresztyéneket (*ὕβριστής* – 1Tim 1,13). Az elbizakodott ember könnyen néz át embertársain, véleményüket félresöpri, tanácsait figyelmen kívül hagyja. Vezetőként sem tud másként cselekedni munkatársaival szemben. Ez a destruktív magatartás súlyos problémákat okozhat a vezető és a munkatársai között, s így hosszú távon a közösség, a szervezet egészére nézve is veszélyessé válik. Ilyen veszély lehet számos egyéb mellett a szervezet gazdasági ellehetetlenítése, a munkatársak érzelmi elhidegülése, a közös célokért való tevékenykedés megszűnése, a félelemteljes munkahelyi légkör kialakulása, nagymértékű fluktuáció vagy a szervezet külső megítélésének romlása. A cél valóban szentesíti az eszközt?

A hübrisz fogalmának valódi lényegét és etikai aspektusát a királyi menyegzőről szóló bibliai példázatban olvashatjuk: „A többiek pedig megragadták szolgálait, bántalmazták (*ὕβρισαν*) és megölték őket.” (Mt 22,6) Megragadták, bántalmazták, megölték. Szándékosan. Ugyanezt a kifejezést találjuk Lukácsnál is: „Ekkor megszólalt egy törvénytudó, és ezt mondta neki: Mester, amikor ezt mondod, minket is megsértesz (*ὕβριζεις*).” (Lk 11,45) vagy „Átdadják a pogányoknak, kigúnyolják, meggyalázzák

⁶⁹³ LOCH: It's Not Just Others: Conquering the Hubris in Yourself, 101–115.; Amint azt Gerald Russel brit pszichiáter *Psychiatry and politicians: the 'hubris syndrome'* című tanulmányában összegzi, a hübrisz szindróma jellegzetességei (tünetei) igen jól körülhatárolhatóak: a világot az öndicsőítés helyének tekinti, hajlamos a túlzott idealizmusra, messiásként állítja be magát, túlzott önbizalmat mutat, önmagát azonosítja a szervezettel vagy a nemzettel, a királyi többes „mi”-jét használja, másokat megvet, csak magasabb hatóság kérheti számon (pl. Isten), megingathatatlan igazában, elveszíti kapcsolatát a valósággal, nyugtalan és impulzív, alkalmatlanságot mutat az irányelvek figyelmen kívül hagyásával. Ezek közül a magatartások közül öt ún. egyedi (azaz nem szerepel a DSM-IV-ben, a Mentális zavarok diagnosztikai és statisztikai kézikönyvében mint a személyiségzavarok kritériumai). A magatartások közül legalább háromnak jelen kell lennie ahhoz – egynek az egyedi komponensek közül – hogy a hübrisz szindróma diagnosztizálható legyen. vö. RUSSEL: *Psychiatry and politicians: the 'hubris syndrome'*, 142. DOI: <https://doi.org/10.1192/pb.bp.110.031575> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.21.)

⁶⁹⁴ CLAXTON – OWEN – SADLER – SMITH: uo.; ROLL: i. m., 213–214.

(ὕβρισθήσεται), leköpi.” (Lk 18,32). Az ember Isten ellen tör. Azt gondolja gögösségében, hogy hatalmasabb teremtőjénél, elfelejti, hogy ő maga teremtmény, hogy nem rendelkezik az élet adásának és elvételének jogával. Nem veszi észre, hogy elbizakodottságában csak önmagára tekint, elfordul Istentől. Egy-egy felfelé ívelő periódus után vagy huzamosabb ideig tartó sikeresség következtében a hatalom mámora, esetleg a szervezet, egyházi közösség sikerességéről alkotott hamis illúzió elhomályosítja a vezető racionális döntési képességét. Ilyenkor a hübrisztikus hajlammal bíró előljáró gyakran gondolja: „ide nekem az oroszlánt is”. Amikor megkapja, felül a hátára, vágat mindenben és mindenkin keresztül, amíg el nem ér a világ(a) tetejére, ahol ugyanolyan magabiztosággal hajtja tovább oroszlánját, mondván: nincs lehetetlen, ez jár nekem, hiszen a mindenség ura én vagyok. Amint a vezető hatalomra jut, a világ kevesebbet ad neki. Kevésbé képes megérteni mások érzelmeit, indítékait, nézőpontjait, sikereit, de akár szenvedéseit is, hiszen kevesebb empátiával bír. Hajlamosabb lehet arra, hogy megvetést tanúsítson másokkal szemben, miután hivatalba került és vélt hatalmat szerzett felettük. Az önhietség romboló hatása a realizmus hiánya, ami akkor jelenik meg markánsan, amikor vezető pozíciójából fakadó hatalma láthatóan és érzékelhetően negatív irányba befolyásolja döntéseit, s így azok kárt okoznak személyi és intézményi síkon egyaránt.⁶⁹⁵ Az önbizalom erény, de csak mértékkel élvezhető. Az öncélú hatalomgyakorlás hübrisz, mely nem a szervezetről, a munkatársakról, vagy a gyülekezetről és annak épüléséről szól, s még kevésbé Isten dicsőségéről.⁶⁹⁶

A szervezetek velejárója, lényegi jellemzője az utasítás hatalma és a dolgozók bizonyos fokú ellenőrzése. Ez zavart okozhat azoknál, akik az együttműködésen alapuló rendszerek hívei. Hatalom nélkül azonban nincs vezetés, de annak gyakorlása alázatosságot követel. Vagyis mindenki a saját területén végezze maximális tudása és odaszánása szerint munkáját, fejlessze, képezze magát, de hatalma csak saját tevékenysége és a közvetlenül az alá tartozók irányába érvényes. Tehát nem objektív, hanem funkcionális hatalomról van szó, mellyel minden vezető, de még az egy adott feladatot végző munkatársak is rendelkeznek.

A hatalom mámorával és a hübrisz irracionalitásával járó problémák az Ószövetség számos királyának és Izraelnek is a vesztét okozták (1Kir 12; 2Kir 14,23–29. 15), az Újszövetségben pedig két aspektusa is megjelenik: az alázat és identitás megőrzése (Mk 10, 35–45; Lk 22,24–26.56–62) a gyülekezeten belüli konfliktusok és szervezeti kérdések kapcsán (ApCsel 15,1-29), valamint az államhatalommal szembeni viselkedés kérdésének vonatkozásában (Róm 13,1–7).⁶⁹⁷ Az apostoli tekintély vezetői funkció, amelynek nem az emberi hatalomigény érvényesítéséről kell szólnia – ma sem. Az egyházkormányzói szolgálat nem törvényeskedő, zsarnoki hatalmi pozíció. Abszolút emberi hatalom nem létezik. A hatalom keretekhez kötött, amit a törvény és az erkölcs határoz meg, így a hatalom birtokosa is csak megfelelő keretek között gyakorolhatja azt. Isten hatalma a káosz feletti uralomban mutatkozik meg, a teremtésben, a szabadításban, a választottak üdvösségre vezetésében, a csodákban, a harcban és a győzelem a gonosz

⁶⁹⁵ RUSSEL: i. m., 142. 144.

⁶⁹⁶ vö. KÁLVIN: Institutio, 4.11.14 (II, 313–314).

⁶⁹⁷ SCHREY: Macht 2., 652–657.

hatalma felett. Az Újszövetség mindenek előtt Jézus élettörténetében, tanításaiban, csodáiban látja Isten erejének megnyilvánulásait.⁶⁹⁸ Teológiai értelemben az ember hatalma abból ered, hogy Isten képmása. Ezért a hatalom birtokosa felelősséggel tartozik a hatalmat adó és a hatalmat kapó felé is. Ennek elválaszthatatlan velejárója kell hogy legyen az alázat és a bölcsesség (Mt 20,25–26) – hiszen az isteni hatalom alázat, az emberi pedig dicsekvés⁶⁹⁹ –, illetve annak tudata, hogy a vezető fölött is egy mindenek felett való szuverén Úr gyakorolja a hatalmat. Az egyetlen abszolút hatalom (*ἐξουσία*) Krisztusé (Mk 1,22; Mt 28,18),⁷⁰⁰ minden más csak viszonylagos. A földi hatalom véges (1Kor 15, 24–25), addig gyakorolható, ameddig azt Isten megengedi az ember számára (Dán 7,25–26).⁷⁰¹

A hatalom olyan kétoldalú érme, amelynek egyik oldala, a destruktív oldal, a hübrisztikus vezetés, másik oldala, amit konstruktívnek nevezek, a prófétai funkció. Ez első hallásra megdöbbentő lehet. De ha a hatalomról nem úgy beszélünk, nem úgy gondolkodunk, mint mindent a kezében tartó, mindenben és mindenkin átlépő, despota uralom, hanem mint funkcionális hatalom, amely nélkül nem létezhet kormányzás, hatékony vezetés, akkor láthatjuk, hogy az válhat olyan konstruktív erővé, amely pozitív irányba indít el egyént, közösséget, szervezetet. A hatalom felelősséggel jár. Ahogy az ószövetségi próféták feladata Isten üzenetének átadása, a jövő vizionálása volt, s emellett felelőségük a nép védelmére és Jahvéhoz vezetésére is kiterjedt, úgy a ma egyháza és egyházi vezetői is rendelkeznek ilyen protektív funkcióval. Őrálói felelőségük – ha úgy tetszik, az egyház prófétai hatalma – elsősorban befelé, saját közösségük felé kötelezi őket: a jó irányba terelni a rájuk bízottakat, visszafordítani Istenhez az övéit, másodsorban pedig kifelé, a társadalom felé: szót emelni ott, ahol Isten akaratával ellentétet tapasztalnak, az igazságtalanság, az elnyomás, a hatalommal való visszaélés ellen. Ez a társadalom-kritikai funkció az egyház feladata az Ige tükrén keresztül. Luther Augustinushoz hasonlóan úgy vélekedik, hogy az egyházi hatalom „azért rendeltetett, hogy a népet Istenhez vezesse”, nem pedig azért, hogy az előljárók igazságtalanul visszaéljenek azzal. „Isten szemében kicsiny dolog a világi hatalom, sőt annyira jelentéktelen, hogy annak igazságos vagy igazságtalan eljárása miatt nem is szabad lázadoznunk, pártokra szakadnunk vagy a börtönt vállalnunk. Ezzel szemben a lelki hatalom felbecsülhetetlenül nagy kincs”,⁷⁰² amely megszabadítja az embert, a vezetőt, az egyházat a hübrisz fogságából, és képessé teszi az Isten akaratára és törvényeire szerinti életállapot megvalósítására.

⁶⁹⁸ SCHREY: i. m. 653.

⁶⁹⁹ SCHREY: uo.

⁷⁰⁰ vö. 2022. évi I. tv. A Magyarországi Református Egyház alkotmánytörvénye 2§ (1)

⁷⁰¹ KÁLVIN: Institutio, 4.7.25 (II, 251).

⁷⁰² LUTHER: Felelőség az egyházért, 81–82.

3. Vezetési modellek és a szervezeti struktúra kapcsolata

Egy olyan korban, amikor a jövőt veszélyezteti a gyökerek vagy a hagyományok mély értelmének elvesztése, valamint az ebből következő irányultság és céltévesztés, különösen fontos a keresztyén egyházak számára, hogy emlékeztessék tagjaikat: közösségük nem a közelmúltbeli társadalmi vagy történelmi fejlődések új vagy véletlenszerű termékei, hanem Isten korszakokat és generációkat átívelő történetének részesei. A Szentírásban példát találunk a monarchikus, oligarchikus és demokratikus struktúrákra, amelyek felhasználhatók a különböző szervezeti felépítések igazolására. Isten népe hűséges volt elhívásához, s ez lehetővé tette, hogy közösségi rendszerek kibontakozzanak azzal a központi küldetéssel, hogy megtestesítsék Isten igazságát és együttérzését az élet minden területén. Az Ószövetségben a szövetségi közösség az istentisztelet és a Tóra ünnepei köré összpontosult, és olyan szociális fogalmak kialakulásához vezetett, mint a Jubileumi Év, vagy a családok örökségéhez való elidegeníthetlenségi jog, vagy a korai rabbinikus judaizmusban az engesztelő áldozat újradefiniálása mint a szerető kedvesség és figyelem cselekedete.⁷⁰³ A korai gyülekezetekben a Krisztus jelenlétében való élés a zsidó és a görög, a rabszolga és a szabad, a férfi és a nő közötti különbségek figyelmen kívül hagyásához, az egyetemes egyház ideájához és az élet- és vagyonközösségben való osztozás gyakorlatához vezetett. A kortárs hitközösség, amely az igaz életre törekszik – a bibliai modellhez hasonlóan – olyan közösség, amely intézményi struktúráját hozzáigazítja központi hitvallásához és missziójához.

Ahogy a Szentírás példáiból látható, hogy a vezető befolyással bír követői élet- és munkarendjére, úgy a modern vezetéselméleteknél is megfigyelhető, hogy a vezető személyisége, stílusa, követőihez való hozzáállása kihat a szervezeti forma alakulására.

Paul Hersey és Ken Blanchard szituatív leadership modellje négy vezetői típust különböztet meg feladat- és kapcsolatorientáltság alapján, a modell független változójának pedig a beosztottak érettségét, fejlődési szintjét tekintik.⁷⁰⁴ Eszerint ahol a beosztottak képessége és készsége nem elegendő vagy nem megfelelő az adott feladat elvégzéséhez, ott *utasító* vezetést szükséges alkalmazni. Ilyen esetben a vezető magas feladat- és alacsony kapcsolatorientáltsággal bír, vagyis tisztában van céljaival, az azok eléréséhez szükséges feladatokkal, s ezt képes világosan kommunikálni, egyértelmű, határozott utasításokat adni, de a munkatársakkal való kapcsolat kiépítése ezen a szinten megreked. Amikor a vezetőt erős feladat- és kapcsolatorientáltság jellemzi, akkor *elfogadtató* vagy *meggyőző* vezetésről beszélünk. Ebben az esetben a kommunikáció kétirányú, és a vezető jó kapcsolatot alakít ki a munkatársakkal, részletesen elmagyarázza a teendőket erős motivációt ébresztve a feladatvégzés iránt a munkacsoport tagjaiban. Az együttműködő, *szupportív* vezetés esetében a munkatársak rendelkeznek ugyan a megfelelő szakértelemmel munkájuk elvégzéséhez, de kevésbé motiváltak, ezért a

⁷⁰³ HANSON: The People Called, 240.

⁷⁰⁴ HERSEY, P. – BLANCHARD, K. H.: Management of Organization behavior: Utilizing Human Resources, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, ⁵1988.; MATKÓ A. – TAKÁCS T.: A vezetés stílus vizsgálata és összehasonlítása két multinacionális vállalat esetében. International Journal of Engineering and Management Sciences (IJEMS) Vol. 1. (2016). No. 1. DOI: 10.21791/IJEMS.2016.1.32. (Utolsó megtekintés ideje: 2023.05.03.)

vezetőnek szükséges nagyobb hangsúlyt fektetni a társas kapcsolatokra, a személyes motivációra és a folyamatos kontrollra. Ezek mellett törekednie kell arra, hogy munkatársait bevonja a döntéshozatal folyamatába. A *delegáló* vezetést gyenge feladat- és kapcsolatorientáltság jellemzi, ami erős bizalmi kapcsolat, magas szintű szakmai kompetencia és minőségi munkavégzés meglétét feltételezi. A munkatársak ugyanis szabad kezet kapnak a feladatok elvégzésében, a problémák megoldásában. Ez az autonómia a felelősség átvállalásával is jár, így a vezető és a vezetettek közötti viszony egyenrangú.⁷⁰⁵ A szituatív vezetés során – ahogy arra a modell elnevezéséből is következtethetünk – a vezetői magatartás annak függvényében változik, hogy az egyének, csoportok, vagyis a követők milyen mértékben befolyásolhatóak, milyen felkészültségi és kommunikációs szinttel rendelkeznek. Az alacsony felkészültségű munkatársak esetében a produktivitás elősegítése érdekében erős irányításra, pozitív megerősítésre és szocio-emocionális támogatásra is van szükség, míg a magasabb szakmai kompetenciával bírónál inkább az autonómia biztosítása válik fő szemponttá a vezetésben. Nincs tehát egyetlen, legjobb módja a vezetésnek. Olyan stílust kell alkalmazni, amelyet az adott munkatársi és intézményi kontextus megkíván. Egyházi vezetés esetén itt lép előtérbe a krisztusi szeretetből táplálkozó lelkigondozói attitűd, a bizalom, a segítőszándék, a másik teremtmény minél jobb megismerésének szándéka és az a bölcs szív (*chochmá*), amely a lelkipásztori és egyházkormányzói szolgálathoz elengedhetetlen.

Rensis Likert szoros kapcsolatot mutatott ki a vezetési stílus és a szervezettípusok jellemzői között.⁷⁰⁶ Az egyházi vezetésben is ismert, klasszikusnak mondható vezetési modellek (karizmatikus, patriarchális, participatív) esetében is megfigyelhető ez a kapcsolat. A teljesen feladatorientált autokrata vezető által létrehozott vagy működtetett szervezet hierarchikus felépítést mutat, amely centralizált és szigorúan szabályozott, csak vertikális kommunikációt enged, a motivációt pedig büntetéssel igyekszik fenntartani (pl. paternalista vezetés; egyszerű vagy funkcionális szervezet esetében). Ha a lelkipásztor egyszemélyes vezetést kíván megvalósítani, akkor olyan presbitériumot igyekszik maga körül kialakítani és fenntartani, amely könnyen irányítható, csendes (nem szól bele az egyházközség vezetésébe), ám így az elveszíti eredeti küldetését. Ez azonban nemcsak hogy nem segíti, de meg is akadályozza a gyülekezet épülését, a munkatársképzést, és óhatatlanul megerősíti a lelkipásztor egyszemélyes „uralmát”. Ezt a lelkészközpontúságot nevezzük református klerikalizmusnak,⁷⁰⁷ s a gyülekezeti élet azon torzulásának, amely ellentétes a reformátori értelmezéssel. Bohren ennél radikálisabban fogalmaz, amikor *Predigt und Gemeinde* című gyűjteményes kötetében kifejti azon álláspontját, miszerint a protestáns egyházak klerikális vezetéseik, ugyanis a lelkészek uralkodói szerephez jutottak, szép lassan „ugyanabban a székben kezdtek helyet foglalni,” mint a korai katolikus egyház püspökei. Ennek következménye, hogy a lelkészi státusz a mai

⁷⁰⁵ HERSEY – BLANCHARD: i. m., 177–181.

⁷⁰⁶ BELÉNYESI – KORONVÁRI – SZABÓ: Közszolgálati szervezés és vezetés, 56.; Rensis Likert (1903-1981) amerikai társadalomtudós. Kidolgozta az attitűd mérésére szolgáló skálát és bevezette a participatív menedzsment fogalmát. A Michigani Egyetemen Társadalomkutatási Intézetet hozott létre. Forrás: <https://www.britannica.com/biography/Rensis-Likert> (Utolsó letöltés ideje: 2021.07.30.)

⁷⁰⁷ BOROSS: Biblia és gyülekezetépítés, 109.

formájában szemben áll a Lélek munkájával és nem engedi a gyülekezet fejlődését, nagykorúvá válását.⁷⁰⁸

A klasszikus weberi modell szerint szigorú hierarchia, centralizált hatalom, rutinszerű, a feladatmegosztás elvén alapuló munkavégzés a bürokratikus szervezetet jellemzője, melyben a dolgozó személye, kreativitása és egyéni céljai nem relevánsak. A szervezeten belül azonban biztosított az élethosszig tartó fejlődés, a ranglétrán való előrelépés. A kiszámítható feltételek, a pozíciókra és meghatározott feladatokra tagolt működés biztosítja a szervezet hosszú távú fennmaradását, ám egy gyorsan változó társadalmi, gazdasági közegben maladaptivitása a struktúra felbomlásához vezethet, vagy annak átszervezését indukálja.

Az egyvonalas szervezeti struktúrában a hivatalok hierarchikusan helyezkednek el és mindig egy magasabban lévő hivatal ellenőrzése alá tartoznak (egyházközség – egyházmegye, egyházmegye – egyházkerület), a hierarchiával együtt jár a szakértelmen és a képzettségen alapuló szisztematikus munkamegosztás (lelkipásztor, hittanoktató, kántor, gazdasági, média szakember). A munkakörök megosztása meghatározza a felelősséget, a hatalom mértékét.⁷⁰⁹ A hatalommal rendelkező személy utasításainak ellentmondó vagy azzal szembeni fellépés szankciót von maga után, noha nem törvényszerű, hogy a hatalom birtokosa nagyobb szaktudással rendelkezik, mint beosztottja. Ilyen esetben hatalom és szakértelem között feszültség keletkezik. Parsons megkülönbözteti az uralom két típusát: a szakmai kompetenciára épülő, és a törvényes hivatalhoz fűződő erkölcsi felelősségen alapuló uralmat, amit véleménye szerint Weber összekever. A pozicionális hatalom megerősödése vagy torzulása könnyen politikai, hatalmi játszmák, az azzal való visszaélés színterévé tehetik a szervezeteket.

Ennél optimálisabb kereteket biztosít a participatív stílusú vezetés (mátrix és divizionális szervezetek esetében⁷¹⁰), amely olyan szervezet kialakítására képes, amelyben a feladatok megosztása, a magas szakmai kompetencia, a team-munka, a transzparencia és az ezekhez szükséges nyílt kommunikáció valósul meg. Az ilyen szervezetekben dolgozók nem a felülről érkező „parancs” végrehajtói, hanem kooperatív, a közös cél érdekében együtt gondolkodó, tevékeny és motivált munkatársak. A 2. világháborút követő időszakban a német egyházi intézmények rohamos gyorsasággal sajátították el ezt a struktúrát, amelyben a korábban megszokott tekintélyelvű vezetés helyét egy demokratikusabb, a testvériség szellemét tükröző vezetés vette át.⁷¹¹ A

⁷⁰⁸ BOHREN: Predigt und Gemeinde, 194.

⁷⁰⁹ PERROW: Szervezetszociológia, 59.

⁷¹⁰ A mátrix szervezetben – többdimenziós szervezet lévén – a vezetők együtt döntenek, azonos kompetenciákkal bírnak. Ez a szervezeti forma erősen épít az együttműködésre, a csapatmunkára, ezért a szervezeti tagoknak magas kooperációs készséggel és erős konfliktustűrő képességgel kell rendelkezniük. Decentralizált, vertikális és horizontális koordinációval bír. Adaptív, gyorsan reagál a környezet változásaira, rugalmasan használja a humán erőforrásokat. A mátrix szervezetet gyorsan változó környezetben, komplex vállalati feladatok esetén érdemes létrehozni, ahol fejlett a kommunikáció és a konfliktusmegoldás. A divízió gyakorlatilag vállalat a vállalatban. A divíziók – viszonylagos autonómiával bíró egységek – szerveződhetnek termékek, vevőcsoportok vagy földrajzi elhelyezkedés szerint is. A divizionális szervezetek általában két fő részből állnak: egy központi egységből, ami ellátja a stratégiai és az irányítási feladatokat, valamint a divíziókból, ahol a termékek, illetve szolgáltatások előállításuk folyik. A stratégiai és operatív irányítás elválik. Divizionális szervezetet akkor érdemes kialakítani, ha erőteljes növekedés, illetve diverzifikáció jellemzi a szervezetet.

⁷¹¹ JÄGER: i.m., 66–67.

hagyományos szervezetek átalakulása (szervezeti evolúció) inkrementális, mely folyamatban a szervezet lépésről lépésre sajátít el új képességeket, célokat, munkamódokat. Létrejöttéhez újszerű vezetői hozzáállásra és szemléletre, valamint megfelelő kompetenciákra van szükség.

Egyházunkban is megfigyelhető: ahol van egy erőskezdő, autoriter patriarchális lelkipásztor, ott általában hierarchikus, piramis-szerű, egyvonalas szervezettípus jön létre. Demokratikusabb vezetés esetén kialakul a differenciált munkavégzés, egy adott területre szükséges kompetenciákkal bíró munkatársakból létrehozott munkacsoportok, a rendszeres munkatársi megbeszélések, a tudatos tervezés, vezetés, s ebből következően a hálózatos struktúra. Így tehát a vezető személyisége, önismerete, valamint a munkatársak kvalitása és hajlandósága nagymértékben képes befolyásolni a vezetési stílust, s ezáltal a szervezeti struktúrát is.

Az inspiráló és szolgáló vezetés gyakorlását megnehezíti a sokrétű lelkipásztori munka, az igazgatási tevékenységek érzékelhető sokasodása, amelyek szakszerű ellátásához ki kell alakítani a megfelelő szakmai háttérrel. Charles Perrow megállapítja, hogy a felügyelői pozícióba előléptetett szakember – esetünkben a lelkipásztor – szakmai kompetenciája fokozatosan csökken és munkaköréből adódóan előtérbe kerül az adminisztratív kompetencia fejlesztése⁷¹² (pl. jogszabályok ismerete). „A gyülekezeti lelkészek a gyülekezetek mindeneseivé váltak, [...] egyedül maradtak munkatársak nélkül. Modern református gyülekezeteink elfelejtették az egyetemes papságról szóló reformátori tanítást.”⁷¹³ A gyülekezeti élet gyakorlati torzulásai azt eredményezik, hogy a megválasztott lelkipásztor kevesebb időt tud szánni a lelki feladatok ellátására, amennyiben teljes egészében rá hárul az adminisztratív vagy egyéb tevékenységek – a szociális szolgálat mellett ma már ide értendő a gazdaság, az egyházi marketing vagy az arculat (*identity, feature*) – ellátása. „...mi a kegyelmi ajándékokat beletemettük a lelkészi tisztségbe (*Pfarramt*). A lelkész egyedül király, pap, próféta és tanító. Mindenki egynek szolgál, és egy szolgál mindenkinek. De ezzel a gyülekezet kiskorú marad, a lelkész pedig túlterhelt. Tehát fel kell ismernünk, hogy a lelkészi tisztség a mai formájában nem felel meg az Isten ígéje szerint reformált gyülekezetnek, a lelkész és a gyülekezet közötti munkamegosztás fatálisan bibliátlan lett.”⁷¹⁴ Egyet kell értenünk Bohren megállapításával, noha látunk egy-egy közösség életében, működésében pozitív, ezzel ellentétes példákat is.

Ez a probléma nem újkeletű, hiszen már az első gyülekezetet is figyelmeztetik a tanítványok, hogy nem válhat az igeszolgálat kárára az asztal körüli szolgálat (ApCsel 6, 2), az egyéb tevékenység. Ezért kellenek munkatársak. Jézus is kettésével küldi ki tanítványait (Mk 6,7; Lk 10,1), Pál apostolnak is voltak munkatársai (ApCsel 13,2; ApCsel 14,12; Fil 4,3). A vezetőnek feladata megkeresni, megtalálni a megfelelő munkatársakat egy adott feladat elvégzésére. Olyan önálló vezetési területekről van tehát szó, amelyek más-más kompetenciákat kívánnak. Mivel a lelkipásztornak – tisztségéből adódóan – nem (elsődleges) feladata az egyházi intézmény adminisztratív és igazgatási

⁷¹² PERROW: Szervezetszociológia, 55–58.

⁷¹³ BOROSS: i. m., 59.

⁷¹⁴ Rudolf Bohren idézi doktori értekezésében Varga Zsolt. ld. VARGA: Rudolf Bohren homiletikája, 74.; vö. BOHREN: Predigt und Gemeinde, 219.

feladatainak ellátása, az ékes és szép rend megtartása megköveteli a pontosan meghatározott feladat- és hatáskörök mentén a feladatmegosztás elvén kialakított hivatali szervezet létrehozását.

Kálvin sem egyszemélyes vezetésben gondolkodik, beszél egyháztanácsról, és a gyülekezeti struktúrát a pásztor, tanító, vén (presbiter), valamint a diakónus tisztségek (szolgálatok) köré építi.⁷¹⁵ Ezek a tisztségek azonban nem helyezik egyik szolgálatot a másik fölé, nem egyfajta hierarchikus rendet határoznak meg, különösen nem hatalmat adnak viselőiknek, hanem bizonyos feladatok ellátására jogosítják fel őket és Istentől kapott tehetségük, karizmájuk alapján tehető csupán különbség közöttük. A Második Helvét Hitvallás ugyancsak erre világít rá: „Amiképpen a presbiterek tudják, hogy ők az egyház szokásai következtében vannak alávetve annak, aki föléjük van rendelve, úgy a püspököknek is tudniuk kell, hogy ők inkább szokásból, mint az Úr rendelkezésének igazsága szerint állnak felette a presbitereknek és velük együtt kell az egyházat kormányozniuk.”⁷¹⁶ A tisztség tehát a Krisztus hatalma alá rendelt szolgálat. Krisztus egyházának építése érdekében kulcsfontosságú a kollegialitás, a feladatok megosztásával végzett együttműködés.

„Az együttműködés nem a vezetés, hanem mindnyájunk feladata. [...] Ezek a struktúrák nem maradhatnak életben, nem jöhetnek létre, vitalitásuk nem jelentkezhetsen, ha az együttműködés hiányozna, ha nem lenne a hit, ez a katalizátor, melynek segítségével az emberek képessé válnak energiáik szüntelen átadására és cseréjére. Az együttműködés, és nem a vezetés biztosítja a haladást; a vezetés viszont a folyamatok gyújtószinórja.”⁷¹⁷ Mindezek okán a mai szervezetelméletek egyre inkább a lapos szervezeti struktúrát (*flat organization*) tekintik hatékonynak, rugalmasnak, jobban alkalmazkodónak és kreatívnak, ahol mindenki egy közös cél elérése érdekében tevékenykedik.

Az egyházak ma az átalakulás fázisában vannak – szervezetileg, strukturálisan, összetételük és eszköztáruk tekintetében is. Kérdés, hogy ebben a gyorsan változó és különféle igényeket felsorakoztató környezetben, amelyben az egyház és a helyi gyülekezetek léteznek, csupán az árral sodródva, ad hoc megoldásokkal, vagy tudatosan, jól átgondolva, teológiaiilag megalapozott koncepcióval tudja az egyházkormányzat segíteni a változás folyamatát? Steffen Schrammal egyetértve elmondható, hogy az egyházi vezetésnek az a szociáletikai feladata, hogy a *communio sanctorum* számára olyan szervezeti kereteket teremtsen, amelyek lehetővé teszik, hogy fejlődjön és formát öltjön, illetve, hogy csökkentse vagy megszüntesse azokat a kereteket, amelyek már nem felelnek meg ennek a kritériumnak.⁷¹⁸

⁷¹⁵ KÁLVIN: Institutio, 4.3.; 4.20.8 (II, 183–195. 515–516).

⁷¹⁶ Második Helvét Hitvallás XVIII.12.

⁷¹⁷ Perrow Chester Irving Bernard amerikai üzletembert és a menedzsmenttudomány úttörőjének gondolatát idézi a *Functions of the Executive* (1938) című munkájából, PERROW: i.m., 83.

⁷¹⁸ SCHRAMM: Kirche als Organisation gestalten, 59.

3. 1. Lapos szervezeti struktúra

A lapos szervezeti struktúra a holakrácia elvét mint a decentralizált irányítás és a szervezeti irányítás egyik módszerét követi, amelynek kidolgozása eredetileg Brian Robertson nevéhez köthető.⁷¹⁹ Lényege, hogy a dolgozók helyett az elvégzendő munka köré szervezi a vállalatot, így a munkatársak egy adott feladatra fókuszálnak. leginkább az IT szektorra jellemző forma, de nem ismeretlen a keresztyén közösségszervezésben, gyülekezeti életben sem, hiszen a kezdetektől azok végzik a gyülekezetben szükséges munkát, akik arra a feladatra megfelelő karizmával rendelkeznek (apostolok, diakónusok, a feladathoz választott munkatársak: ApCsel 2, 14–17). A jó teljesítményhez elsősorban motiváció kell, nyitottság, hogy tapasztalataikat, ötleteiket hatalom- és pozíciófűtés nélkül megosszák egymással, és ezek mérlegelése után demokratikus módon hozzanak döntést. Tehát a lapos szervezeti struktúrában önálló, felelősséggel felruházott munkatársak, önrányító csoportok célirányos és kompetens tevékenysége mutatkozik meg, akik lefektetett szabályok szerint működnek együtt. Ebben a struktúrában alig, vagy egyáltalán nincsenek középvezetők. Az ilyen szervezetek dinamikusak és demokratikus irányba hajlanak, hiszen nem egy „főnök” hozza meg a döntéseket, hanem egy közösség, ahogyan a lokális presbiteri kormányzás esetében is elvárható. Ebben a környezetben a vezetők akkor érvényesülhetnek a legjobban, ha képesek kiengedni kezükből az irányítást, ha nyitottak, bizonyos határig toleránsak. A vezetőknek olyan csapatvezetőknek kell lenniük, akik ötleteket adnak és segítenek másoknak a döntéshozásban, de nem erőltetik a saját álláspontjukat, hanem a szervezet érdekeit és az adott célt tartják szem előtt.

A lapos szervezeti struktúra egyfajta kísérlet arra, hogy eltüntesse a szervezeti hierarchia bürokratikus elemeit. A decentralizáció, a munkával való elégedettség, a teljesítmény, a kreativitás, kooperativitás, dinamizmus és elkötelezettség, valamint ökonómiai szempontból előnyös ez a struktúra, ugyanakkor problematikusá teszi az elszámoltathatóságot, együttműködési nehézségeket, belső konfliktusokat és kisebb hatalmi harcokat okozhat. Azt is látni kell, hogy a lapos struktúra csak kis közösségek esetében működőképes. Minél differenciáltabb a feladatkör, minél több a munkatárs, minél nagyobb a szervezet létszáma, annál inkább átalakul, és megjelenik a többszintű vezetés.

⁷¹⁹ A holakrácia rendszerét Brian Robertson a Ternary Software alapítója fejlesztette ki, majd később kidolgozta a „Holokrácia Alkotmányt”, amely meghatározza a rendszer alapelveit és gyakorlatát. 2015 júniusában megjelentette a *Holacracy: The New Management System for a Rapidly Changing World* című könyvét, amelyben részletezi és elmagyarázza elméletét és annak megvalósítását. Magát a kifejezést azonban Arthur Koestler író definiálta az 1967-ben megjelent *The Ghost in the Machine* című művében. A holakrácia kifejezés a holarchia szóból származik. A holarchia holonokból (ὅλον, ὅλος) áll, vagyis olyan egésszekből, amelyek egy nagyobb egész részét képezik. Ezek az egységek autonómak, ugyanakkor függenek a nagyobb egészben elfoglalt helyüktől. Tehát a holarchia az önszabályozó részegységek hierarchiája, amelyek autonóm egésként és függő részként is működnek. A holonok önállóan, saját szintjükön – azaz a nagyobb egész beleszólása nélkül – kezelik konfliktusaikat, oldják meg problémáikat. Kulcs az együttműködés.

3. 2. Hálózatos modell

A református egyházszerkezeti struktúra kialakításában a kezdetektől a kollektív gyülekezetvezetés megvalósítása volt a cél, ez azonban, mint fentebb láthattuk, társadalmi-történelmi terheltségek miatt hazánkban a 16. század óta nem tudott maradéktalanul megvalósulni. A gyülekezetek lelkipásztor-centralizáltan (jobb esetben presbitérium-centralizáltan) működnek – jóllehet egyre több példát látni a változásra, a változtatásra való törekvésre –, ám ez az egyszemélyes gyülekezetvezetési modell (*Einmannsystem*) nem felel meg sem a Szentírás, sem a reformáció „követelményeinek”, sem a jelenkor elvárásainak. Miközben a régi egyházi struktúra folyamatosan erodálódik, a szekuláris szervezetek számára mára szinte túlhaladottá vált az a struktúra, amelynek „felfedezése” a református egyházi közösségek számára a mai napig tart, holott mindig is ismert volt számukra. Gondoljunk a vének szerepére az Ószövetség (4Móz 11,16) vagy a Makkabeusok korában, egy-egy gyülekezeti kisközösségre (ApCsel 14,23; ApCsel 15,22) vagy házi gyülekezetre (Róm 16,4–5; Kol 4,15), ahol jellemző volt a lelki ajándékok szerinti feladatvégzés, a munkamegosztás, Pál apostol pedig az operatív kontroll korabeli megvalósulására ad példát leveleivel és gyülekezetlátogatásaival.

A hálózatos szerkezeti forma egyszerre rendelkezik a funkcionális szervezet feladatorientáltságával, a divizionális szervezet részleges autonómiájával és a mátrix szervezet erőforrás-átcsoportosító hatékonyságával.⁷²⁰ A szerkezeti struktúrát a viszonylag autonóm alrendszerek összekapcsolása hozza létre.⁷²¹ Ha a hálózaton belüli kisebb egységek közül egy megszűnik, a rendszer tovább működik, meghagyva annak lehetőséget, hogy bármikor egy újabb csoport szerveződhessen. Mivel a közösség szerepe a gyülekezetben kiemelkedően fontos, annak teret lehet/kell adni a gyülekezetvezetésben is, így a kisebb közösségekre helyeződhet a hangsúly, és a lokális centralizált, lelkészközpontú irányítás egyre inkább decentralizált irányba tolódik. Helmut Eder Eberhardt Winkler alapján megkülönböztet népegyházi és szabadegyházi hálózatot. Eszerint a funkcionalitás, vagyis a feladatok megosztása és a személyesség, a kapcsolatok fontossága a szabadegyházi hálózat sajátossága lesz, míg a népegyházi territoriális és hierarchikus marad.⁷²² Mivel a hálózatos szerkezet lehetővé teszi a rugalmas és dinamikus működést, nem konzerválja a korábbi merev struktúrát, viszont munkamegosztást, felelősségi és hatásköri rendszert, és más szerkezeti kultúrát, magatartási formákat, egyéni-menedzseri tulajdonságokat, valamint transzparenciát követel meg.⁷²³ Ezért a különféle készségeket és kompetenciákat igénylő különböző területek szervezését, vezetését, koordinálást egy-egy önálló, nem lelkészi tagokból álló csoport végzi. Ezáltal a lelkipásztor és a presbitérium terhei megoszlanak, a struktúra pedig nem csak dinamikus és hatékony, hanem produktív energiák felhasználására is képessé válik (1Kor 11–12.).

A hálózatot tudásban és számban folyamatosan fejlődő csoportok mint magok alkotják, melyeknek rendelkeznie kell alázattal, összetartással, önállósággal és

⁷²⁰ SZERB: A hálózat-szerkezet, 82–83.

⁷²¹ vö. BÖCKEL: i.m, 274–277.

⁷²² EDER: Kirche als pastorales Netzwerk, 210–215.

⁷²³ SZERB: i. m. 79–88.

kreativitással (ApCsel 9, 36–39). A csoportok közötti kommunikációt ún. hálózatos hidak (egy-egy összekötő személy) végzik. A hidakat alkotó személyek közössége a gyülekezet tulajdonképpené magjává, azaz lelki- és szociális hálóvá válik. Feladatuk a belső mag és a periféria összekötése, integrálása az aktív gyülekezeti közösségbe.⁷²⁴ A modell kialakulása a lokális egyházi közösség belső igényeiből adódóan szinte észrevétlenül, automatikusan megtörténik, és folyamatosan (át)alakul, ennek ellenére (és emiatt) jó, ha az egyházkormányzat erre tudatosan is figyel és teret enged a tagság felől érkező kezdeményezéseknek mindaddig, amíg azok nem öncélúak.

A formális mellett kialakuló és működő informális (munkatársi) és közösségi (önkéntes) hálózat szintén fontos részét képezi a vezetésnek, amelyeket konstruktív módon föl lehet használni. Ezek segítik az egyház aktív jelenlétét a világban, a közösséghez gyengén vagy egyáltalán nem kötődők számára is észrevehető, elérhető módon tud jelen lenni és tudja szolgálni a társadalmat. Tomka János és Bögel György nagy potenciált lát az egy helyre telepített azonos profilú vállalatokban. Ha az ilyen klaszterek hálózattá szerveződnek, kedvezőbb pozícióból tudnak tárgyalni, közösen tudnak lobbizni céljaik megvalósítása érdekében és erős befolyással bírhatnak akár az oktatásban is.⁷²⁵ Az egyház hálózatok sokasága. Az előbbi feltevés analógiájából kiindulva, vajon nem evidens-e, hogy az egyház a társadalom számára irányadó normákat és értékeket, valamint olyan impulzusokat adjon, amelyek segítik a közösségi élet jó rendjét?

Ezek a közös feladat végrehajtása vagy közös cél érdekében szerveződő kisebb hálózatok viszonylag gyors módon jönnek létre a digitális közösségi felületeknek köszönhetően, amivel át is lépik az egyház(község) szigorúan vett határát területi és személyi (tagság) tekintetben egyaránt. Ezzel még nagyobb felelősség és feladat helyeződik a vezetőkre minden közösségi szinten, sőt megjelenik a bizonytalanság tényezője is az irányításban. Mivel az egyházi közösség a kommunikációs technika fejlődésével határtalanná vált, a vezető és a vezető testület számára különösen fontos annak az irányynak a meghatározása, ami felé a közösség együtt tart. A célok, tervek, tevékenységek lépésekre lebontva a felelősök megjelölésével, az időbeosztás és a forrásmeghatározás elengedhetetlen velejárója a hálózatos struktúrának, a kiszámítható, biztonságos közeg kialakításának, de mindezt meg kell előznie az Istenre figyelő csendnek.

A gyülekezet hálózatán belüli heteronóm kisközösségek integráns részei az egésznek, vagyis az Isten dicsőítésére összegyülekezett közösségnek. Csak így van létjogosultságuk a gyülekezet életében. Ha az egyházi közösség nem úgy tekint az istentiszteletre mint létének lényegére, mint a létéért való hálaadás és Isten magasztalásának ünnepi alkalmára, akkor minden cselekvésük pusztán szociális,

⁷²⁴ Csermely Péter és munkatársai a mag/periféria hálózatok felépítését és vizsgálatát kutatva arra a következtetésre jutott, hogy a hálózati periféria változékonyabb, dinamikusabb és fejleszthetőbb, kevesebb megkötéssel rendelkezik, mint a mag. A hálózati magok elősegítik a rendszer robusztusságát, és a komplex rendszer egy erősen degenerált szegmensének tekinthető, ahol a sűrűn összefonódó utak egymást helyettesíthetik és/vagy támogathatják. A hálózati magnak kisebb a variabilitása, dinamikája és fejleszthetősége, merevebb és hatékonyabb, mint a periféria. CSERMELY – LONDON – WU – UZZI: Structure and dynamics of core/periphery networks, 93–123.

⁷²⁵ TOMKA – BÖGEL: i. m., 280.

kulturális, erkölcsi példával járó cselekvés. Ezért amikor az egyházat és az azt alkotó lokális közösségeket hálózatként értelmezzük, Paul Baran hálózattípusait⁷²⁶ ötvözve kell magunk előtt látnunk. A centralizált típust lássuk úgy, mint aminek közepén az istentisztelet áll és a gyülekezet minden egyes csoportja és tagja e felé mutat (központosított típus). A helyi egyházi közösségek egy-egy önálló hálózatot alkotnak, s csillag alakban kapcsolódnak össze egyházmegyékké, majd egyházkerületekké (decentralizált típus), s ezek mintegy rács-szerűen állnak össze (elosztott típus) az egyház hálózatává, ahol az összekötő híd az Evangélium, a közös hit, a közös hitvallás, a közös énekkincs, a közös imádság és maga a Lélek. Ez a komplexitás egyben azt is jelenti, hogy az egyház esetében többszintű hálózatról (*multilevel network*) van szó, ami a szervezeti hálózatkutatásról szóló diskurzusban csupán az elmúlt években kapott nagyobb hangsúlyt.⁷²⁷

Jóllehet az egyház hálózatos struktúrája nem statikus, belső dinamikája és a környezeti változásokhoz való alkalmazkodóképessége, a kihívásokra való reagálása, folyamatos változásra készíti úgy helyi mint közegyházi szinten. Lényegét tekintve mégis állandó: Krisztus Egyházának szolgálata és hirdetése a föld végső határáig.

3. 3. Agilis és innovatív

A szervezeti evolúciónak köszönhetően a legújabb szervezetelméleti és -vezetési diskurzusban megjelenik az agilis szervezet fogalma.⁷²⁸ Aki agilis, az életrevaló, serény, tevékeny, hatékony. Dinamizmust, folyamatos úton létet fejeznek ki ezek a szavak. Az egyház egyik képe is ez: úton lévő, az eszkatológikus cél felé haladó. Vagyis az egyház küldetéséből és céljából adódóan agilis. Olyan szervezet, amely a hierarchikus struktúra helyett hálózatokat alakít ki, amelyekben a munkatársakat egy olyan közös vízió, jövőkép elérése vezérli, ami mindenki számára értéket teremt és amelyért érdemes közösen dolgozni. Ennek érdekében, és hogy a folyamatosan változó igényeknek eleget tudjanak tenni, külső partnerek, szakértők segítségét is igénybe veszik. Az agilis szervezet alkalmazkodóképes, tehát képes arra, hogy gyorsan és hatékonyan átszervezze működését, struktúráját, folyamatait, embereit és technológiáit azért, hogy

⁷²⁶ Paul Baran mérnök, a számítógépes hálózatok fejlesztésének úttörője a 20. század második felében az addig uralkodó *központosított* és *decentralizált* struktúrákat túlságosan sebezhetőnek tartotta a külső támadásokkal szemben, ezért egy ideális rácsszerű, *elosztott* hálózatos rendszer kialakítását szorgalmazta. vö. BARABÁSI: Behálózva – A hálózatok új tudománya, 121.

⁷²⁷ Többszintű hálózat vagy a „hálózatok hálózata” olyan szervezet, amelynek egy-egy csúcspontjára ráközelítve újabb hálózatokat találunk. A hálózatos megközelítésű szervezetkutatások különböző hagyományairól és kutatási fókuszterületeiről bővebben: BAKSA–DRÓTOS: A szervezetek hálózatelmélete, 69–80.

⁷²⁸ Az agilis szervezetek öt fő pillére: (1) Stratégia: közös jövőkép és célok; cselekvésre ösztönző iránymutatás; lehetőségek felismerése és megragadása; rugalmas erőforrás-allokáció; (2) Struktúra: célorientált, felelősséget vállaló csoportok hálózata; gyors, hatékony és folyamatos döntéshozás; aktív partnerkapcsolatok; nyitott fizikai és virtuális munkakörnyezet; (3) Folyamatok: munkaszervezés; állandó munkafolyamatok; teljesítményközpontúság; átlátható információk; folyamatos tanulás; (4) Emberek: megosztott, támogató vezetés; összetartó, erős közösség; vállalkozószellem, agilis, motivált munkatársak; változó szerepkörök; (5) Technológia: új digitális technológiák, intelligens működési folyamatok, innovatív üzleti modellek. Digitális formában megtekinthető:

<https://www.mckinsey.com/business-functions/organization/our-insights/the-five-trademarks-of-agile-organizations> (Utolsó letöltés ideje: 2021.08.02.)

kihasználhasson minden lehetőséget arra, hogy meglévő értékeit megvédje és újakat hozzon létre. Ebből következik, hogy az agilis kormányzással szorosan összekapcsolódik az innováció fogalma. Az egyház számára az innováció nem a folyamatosan új tartalmak megjelenését jelenti. Nem kell mindig újat mondani. Az istentisztelet ünneplésében, a liturgiában, az egyházi év körforgásában is ezt tapasztalhatjuk. Azonban Krisztus tanításait, az emberi egzisztencia számára a kontextushoz, a befogadóhoz igazodva érdemes átadni és célszerű az ennek legmegfelelőbb módot megválasztani, szervezeti struktúrát kialakítani. Ez az innovatív egyház feladata. Az innováció sokkal többet jelent a digitális média és a közösségi platformok vagy a bibliaolvasó applikációk használatánál. A klasszikus schumpeteri definíciót⁷²⁹ alapul véve nem más, mint (1) a régi javak újszerű előállítás, vagyis az Evangélium továbbadásának hogyanja, a homiletikai módszerek újragondolása; református spiritualitás megtalálása; (2) új módszerek bevezetése, vagyis eszköztárbővítés: online/hibrid alkalmak lehetősége; (3) új piacok feltárása; azaz személyes lelkivezetés, kísérés gyakorlata; a missziós területek bővítése, identitásgondozás; (4) új piaci helyzet kialakítása, vagyis arculat, profil kialakítása például a lelkiség vagy az egyházzene terén. Böckel rámutat arra, hogy az innovációs potenciál csak akkor képzelhető el egy közösségben, ha az együttműködő aktorok viszonylagos autonómiával bírnak.⁷³⁰ Különösen releváns ez a megállapítás a protestáns egyházak esetében, ahol az egyetemes papság elve megalapozza az együttműködés formáit. Hogyan valósul ez meg a gyülekezet életében? Lokális egyházak esetében az agilitás mint munkamódszer alkalmazható, hiszen ahol a vezető testület tagjai rendelkeznek az agilitás ajándékával, ott észrevétlenül válik maga a szervezet lendületessé, minőségivé, étellel és Lélekkel telivé minden megnyilvánulásában.

3. 4. Konciliáris vezetési modell

Ez az ökumenikus vezetési modell kísérlet a plurális keresztyénség számára az egyház vágyott egységének jobb elérésére, valamint arra, hogy minél nagyobb egyetértésre jusson a hitvallásban és a szolgálatban. A konciliáris – vagy szinodális – közösség gondolatának a koinónia fogalma ad legitimitást, ám a modell mégis az egység és a sokféleség feszültségében találja magát, innen nyeri relevanciáját.⁷³¹

Az Egyházak Világtanácsa 1961-ben az „egy hitben és egy eucharisztikus közösségben való látható egység”-re való buzdítást határozta el új alapszabályában Új-Delhiben, majd Uppsalában,⁷³² amelyben megfogalmazta az ökumenikus mozgalom célját. Konciliáris perspektívában a lokális közösségek tekintetében is azért jöhet létre az egység a sokféleségben, mert a kommunikáció a közösség különböző alrendszerei között

⁷²⁹ Az osztrák közgazdász és szociológus, Joseph Alois Schumpeter 1939-ben írja le az üzleti innováció fogalmát a *Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process* című könyvében. Nézete szerint az innovátor-vállalkozó új módokon cselekszik vagy új dolgokat tesz („kreatív rombolás”), ezáltal megváltoztatja az addig megszokottat, így hosszú távú gazdasági fejlődést ér el. ld. CROITORU: Schumpeter, 71–72.

⁷³⁰ BÖCKEL: i. m., 254.

⁷³¹ BREITENBACH: i. m., 111.

⁷³² DESCHNER: Látható egység, mint konciliáris közösség, 96.

zajlik, és minden rész együttműködik az egészért való megosztott felelősséggel.⁷³³ A közösségi vezetés olyan hagyományos modelljei, mint például a lelkipásztor mint „felelős pásztor” vagy „célorientált kormányzó”⁷³⁴ vagy a marionett bábut mozgató bábos, aki minden szálát a saját kezében tart a vezető és a vezetettek közötti aszimmetrikus kapcsolatot hangsúlyozzák. A konciliáris (vezető testületi, zsinati) vezetési modell búcsút int annak az illúzióknak, miszerint az egyház központilag, egy személy által irányítható. Itt a hatalom megoszlik és nem a közvetlen kontrollra összpontosul, mint a klasszikus autoriter, paternalista vezetés esetében. Eszerint a felfogás szerint az irányítás célja a rendszer független irányíthatóságának elősegítése minden szinten, mely a rendszer adottságain, erőforrásain és erején alapul, így segítve elő annak életképességet. A konciliaritás egyik fontos jele a másokra figyelés, funkciója pedig a békéltetés.⁷³⁵ Nem csupán a helyi közösségek vonatkozásában érdemes odafigyelni erre, hanem Krisztus földi egyházának egy egységben látása tekintetében is.

A konciliaritás alapvetően a lokális gyülekezeti élet struktúráját írja le minden szervezeti szinten, ugyanis a gyülekezeti folyamatok (Isten vezetésének komolyanvétele, közösségi vezetés, diakónia gyakorlása, társadalomkritika) iránymutatással vannak az egész számára. Tehát alulról építkező folyamatról van szó. Az egység szervezeti struktúrájának kérdése azonban problematikus. Olyan vezetői struktúrára van ugyanis szükség, amely lehetővé teszi a közös cselekvéseket, a közös döntéshozatalt párbeszéd útján. Ez a diskurzus egyetemesen, minden keresztyén számára nyitott, melynek eredményeit normatív nyilatkozat formájában nyilvánossá teszik. Ebből következik, hogy a vezetés célja nem a felekezetek közötti feszültségek oldása, megszüntetése, hanem a folyamatos párbeszéd kultúrájának elsajátításával és gyakorlásával az elérendő cél felé való törekvés. Ez tehát a döntéshozatal modellje is lehet abban az értelemben, hogy a különbözőségeken túllátva a Lélek vezetésében hisz.⁷³⁶ Ez az egyházkormányzás alapja. Emellett fontos a megfelelő teljesítmény- és részvételi struktúrák megtalálása. A munkavállalók a közösségi élet egy lehetséges formájának tekintik önmagukat (nagy család-modell). Amellett, hogy saját területükön biztosított a fejlődés lehetősége, olyan tanulóközösség részesei, amely lehetővé teszi a szakmaközi párbeszéd és kompetenciák elsajátítását. Ehhez szükséges a csoportfolyamatok megfelelő szakmai kísérése, a személyes motiváció és az önreflexió.⁷³⁷

A zsinati vezetés gondolata újabb lendületet vett Carl Friedrich von Weizsäcker hatására 1985-ben. A közösségek megfogalmazzák a hatalommal szembeni averziójukat. Kritériumokat adnak a hatalommal való élésre és az igazságtalan hatalomgyakorlással szemben, valamint elleneznek minden olyan hatalom- és tekintélygyakorlást, amely a hatalom monopóliumára törekszik.⁷³⁸ Az egyházi vezetés hatalmi jellegének tagadása, ugyanakkor a hatalom megosztásának nehézsége akadályozza a valódi konciliáris vezetés kialakulását. Mindezek ellenére ez a modell megkísérli a különböző vezetési formák

⁷³³ PETRY: i. m., 209.

⁷³⁴ PETRY: i. m., 213.

⁷³⁵ DESCHNER: i. m., 97.

⁷³⁶ BREITENBACH: i. m., 112–114.

⁷³⁷ BREITENBACH: i. m., 120.

⁷³⁸ BREITENBACH: i. m., 116.

békés egymásra találását, ezért Petry a *békítő modell* kifejezéssel írja le azt, szemben Breitenbach *kibernetikus* vezetési modell elnevezésével.⁷³⁹ Az egyház vezetésének hogyanja és a konciliáris modell kölcsönösen hatnak egymásra, s a közösség fejlődésének és önszabályozásának képessége, a környezettel való dinamikus kapcsolat, a közösség profilja és identitása szolgálattá válik.⁷⁴⁰

⁷³⁹ PÉTRY: i. m., 213.; BREITENBACH: i. m., 109–128.

⁷⁴⁰ PÉTRY: i. m., 291.

VI. REFORMÁTORI SZERVEZETI KULTÚRA ÉS A CIVIL TÁRSADALOM KÖLCSÖNHATÁSAI

Az egyház nem vonult ki a világból, nem attól elkülönítetten létezik, hanem a világban van, itt tölti be Krisztustól kapott küldetését. Ezért az egyháznak – Jézus példáját követve – párbeszédben kell lennie a világgal, a társadalommal, hiszen az Atya Krisztusnak adott tanítását csak így tudja továbbadni (Jn 17,6–26.). A dialógus lehetőséget teremt az érdekek ütköztetésére, konszenzus keresésére és kialakítására, melyek mentén normatív módon határozhatók meg azok az értékek, melyek kifejezik, hogy egy adott társadalom mit tartanak fontosnak, kívánatosnak, megfelelőnek. Ez az állandó kapcsolatban lét, kommunikáció és prófétai küldetés az egyház társadalmi szerepvállalásának is alapja. Szociológiai értelemben az egyház a civil társadalom része, melyre szintén jellemző, hogy alulról építkezik valamilyen közös cél érdekében.

A. Gergely András a civil társadalom bonyolultságára, szövevényes és számos diszciplína általi értelmezésére hívja fel a figyelmet,⁷⁴¹ ezért nem lehet meglepő, hogy a politológia, szociológia és közigazgatás-tudomány mellett a teológia is igyekszik lehetőséget teremteni a fogalom számára.

A civil társadalom folyamatosan változik, korszakonként mást jelent. Alapvetően három jellemző funkciójával írható le: (1) önszerveződő és önkéntes, (2) a közjó érdekében az államtól függetlenül, (3) objektív módon tevékenykedik. A plurális modern társadalomban a civil szervezet protestál, diskurzust kezdeményez, kontrollálja a hatalmi működést, érték- és normateremtő, valamint -közvetítő. Napjainkban nem csupán a társadalomtudományos diskurzusban, hanem a közéletben, a különféle médiumokban, a mindennapi szóhasználatban is gyakran találkozhatunk a civil társadalom, civil szféra fogalmával, a non-profit vagy a harmadik szektor megnevezésekkel.⁷⁴² Úgy tűnik, hogy mára kialakult egy autonóm, önmagát az állam mellett – más megfogalmazásban az állammal szemben⁷⁴³ – megfogalmazó szféra. A civil társadalom meghatározása azonban korántsem egyértelmű feladat. A klasszikus fogalom az arisztotelészi filozófiában gyökerezik⁷⁴⁴ – noha a Szentírás lapjairól is felismerhetőek normái –, s számos

⁷⁴¹ A. GERGELY: Tegnapi és mai „civil társadalom”, 158–170.

⁷⁴² A fogalmak részletes magyarázatához és megkülönböztetéséhez lásd: MÁRKUS E.: Amikor a harmadik az első, 12–17.; DOMANICZKY E.: A jogállam és a civil szektor Magyarországon, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra, IDResearch Kft –Publikon Kiadó, Budapest, 2009.

⁷⁴³ „A civil társadalmak lassan újjászületnek Kelet-Európában, megerősítve autonómiájukat, kultúrájukat és történelmüket az állammal szemben”. Régis Debray-t idézi Ágh Attila a rendszerváltás évében A civil társadalom kialakulása és fejlődése Nyugat- és Kelet-Európában című tanulmányában, 495.; Arató András a civil társadalom állammal szembeni meghatározását a fogalom differenciálatlanságával indokolja. Ez a fajta polemizáló meghatározás azonban a civil társadalomra mint önálló szférára nem igaz. ARATÓ: A civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon, 54–55.; Az állammal bizonyos fokig szemben álló, ám annak felügyelete és védelme alatt lévő intézmények pluralitásának eszméje a civil társadalom. GELLNER: A szabadság feltételei, 8.

⁷⁴⁴ A filozófus számára a polgárok politikai közössége (*politiké koinonia*) – mely természetes módon épült a városállamban élő családi közösségekre – elválaszthatatlan volt az athéni városállamtól, az egyiket a másik határozta meg. A *politikos* latin megfelelője a *civitas*, amelyből Cicero a polgári társadalom (*societas civilis*) elnevezést megalkotta. A latin *civilis* kifejezés átvétele után a civil, azaz polgári társadalom olyan társadalmi rend kialakulását jelenti, ahol a „civilizált” tagok aktívan részt vesznek a közéletben, mint

átalakuláson, fejlődésen ment keresztül napjainkig. Mivel korszakonként más-más jelentéssel bír, így érték- és normarendszere is különböző.

Kezdetben nem különül el teljes mértékben egymástól az állam és a civil társadalom,⁷⁴⁵ de a 18. században kialakuló polgári rend már a civilizáció előrevivőjeként van jelen.⁷⁴⁶ A civilitás a feudális és hierarchikus állami berendezkedés ellen létrejött eszköz volt, s annak a demokratizálódási folyamatnak az eredménye, amelyben a polgári társadalom levált az államról.⁷⁴⁷ A társadalom átalakulásában, a polgári erények és értékek kikristályosodásában nagy szerepe volt a reformációnak, majd pedig a felvilágosodás eszméinek. Az egyénről alkotott elképzelés, mely a civil társadalom magját képezi, elsősorban keresztyén antropológiai értelmezés volt. Eszerint az ember a teremtett világ része, méltósága ebből a teremtettségből és istenképűségéből fakad. Ez a méltóság megköveteli, hogy tudatos és szabad döntés alapján cselekedjen. A keresztyén társadalomértelmezésben az erkölcsi cselekvés forrása mint a társadalmi lét alapja tehát transzcendens. A kálvinizmus jelentős következményekkel járt az egyéni identitás újradefiniálására nézve, és ezzel együtt az erkölcsi tekintély alapjára is. A Krisztus-testben, az egyházi közösségben való részvétellel egy újfajta közösséget határoztak meg. A protestantizmussal a társadalmi szolidaritás, bizalom és kölcsönösség új színtere jött létre, amely később a polgári társadalom számára is értékévé vált. Az egyének közötti reláció megváltozása a társadalmat is változásra készítette.⁷⁴⁸ Hegel a polgári társadalmat a család és az állam között helyezi el, melynek legfontosabb elemei: a munka megszervezése mint a szükségletek kielégítésének eszköze, a jogrend őrzése mint a tulajdon biztonságának szükséges feltétele, a közrend biztosítása és a társadalom testületek révén történő strukturálása.⁷⁴⁹ A fogalom első nagyobb újjáéledése az ipari forradalom hatására következett be, majd az I. és II. világháború utáni gazdasági nehézségek, társadalmi egyenlőtlenségek adtak újabb lendületet a civil társadalom számára. A 20. század totalitárius államaiban – a fogalom újraértelmezésekor – nem létezett önálló társadalmi közélet, hiszen annak egyetlen színtere a központilag irányított élet volt. Ezért kialakult az igény egyfajta államtól független fórumra,⁷⁵⁰ a civil társadalomra, amely autonóm területként jelenik meg és választ kínál a diktatúrák okozta kihívásokra, hiszen politikai szerepe nem a hatalom megszerzése, hanem befolyásolása és kontrollja. Megjelenhet spontán, nem formalizált módon, de szervezeten és jogi keretek között is.⁷⁵¹ A civil társadalom tehát az államtól független, az állampolgárok szabad akaratából jön létre, jelen van benne az önkéntesség és közérdeket szolgál,

ahogyan az athéni polisz és a római köztársaság klasszikus példái mutatják. vö. GESZTINÉ AJTÓSI: Együttműködés a harmadik szektorral, 7.; HUBER: Az egyház korszakváltás idején, 241.; FAZAKAS: Vétkeztünk, 300.; MOLNÁR G.: Civil Society History I., 342.; KUMAR: Civil Society: An Inquiry into the usefulness of an Historical Term, 376.

⁷⁴⁵ HUBER: uo.

⁷⁴⁶ vö. NAGY – NIZÁK – VERCSEG: Civil társadalom, 13.

⁷⁴⁷ A. GERGELY: i. m., 159.

⁷⁴⁸ SELIGMAN: i. m., 29. 68–69.

⁷⁴⁹ vö. HEGEL, G.W.F.: The Philosophy of Right, New York, 1976.

⁷⁵⁰ HUBER: i. m., 242.

⁷⁵¹ NAGY – NIZÁK – VERCSEG: i. m., 14–15.

amennyiben lehetővé teszi az eszmék artikulációját, a szellemi orientációt és a demokratikus kultúra folyamatos megújulását.

Az 1980-as években – a kommunizmus bukását megelőzően – következett be a civil társadalom fogalmának újjáéledése új autonóm csoportok alakulásával. A civil szféra az állampolgári részvétel csatornájává vált és egyfajta bázisdemokráciát sugallt az 1980-as évek Európájában. Magyarországon az átmenetet megelőzően robbanásszerűen megnőtt társadalmi szervezetek, érdekképviseletek, különböző mozgalmak, klubok, körök, kollégiumok működését már 1989-ben törvényileg szabályozták.⁷⁵² Nem tekinthetünk el azoktól a kritikai-ellenzéki (politikai) mozgalmaktól sem, mint például az Magyar Demokrata Fórum, amelyek később szervezetekké, pártokká alakulva jelentős szerepet töltek be a formálódó demokratikus berendezkedésben.⁷⁵³ Polgári megmozdulások vagy alulról kezdeményezett radikális reformok tekintetében több-kevesebb sikerrel járó megmozdulások voltak már korábban is Közép- és Kelet-Európában (Lengyelország: 1968 – Prágai tavasz; Magyarország: 1956; 1970, 1976 – munkástüntetések; 1989 – Páneurópai piknik; Balti államok: 1989 – „Daloló forradalom”). Európában 1989 a változás éve. Itt, és a világ számos országában sorra dőltek meg a kommunista kormányok ebben az időszakban.⁷⁵⁴ A szociológusok, politológusok a kommunizmusból való átmenet időszakát, a demokratikus átalakulás folyamatát – Románia kivételével – ma már csendes forradalomként emlegetik.⁷⁵⁵ A rendszerváltás azzal a reménnyel kecsegtette a posztkommunista országok civil társadalmát, hogy alakíthatja és megerősítheti a demokrácia új formáit, hiszen az addigi kormányzási forma nem tette lehetővé a valódi jelenlétet, ezért a civil társadalom az ellenzék szerepébe kényszerült. Ebben az új állami berendezkedésben az egyházaknak és a civil szférának is meg kellett, meg kell találnia a helyét és a szerepét. „Az alkotmányos politikai változásokhoz elegendő hat hónap, a gazdaság átalakulásához pedig hat év, addig a mentális és civil társadalom modern transzformációjához hatvan esztendőre lesz szükség.”⁷⁵⁶ Sok esetben – jegyzi meg Wolfgang Huber – az egyházak töltötték be a civil társadalom pótlékának szerepét.⁷⁵⁷

A modern társadalomra jellemző a funkcionális rétegződés. Annak érdekében, hogy egy-egy társadalmi alrendszer – például a vallás – betöltse funkcióját és stabilitása megmaradjon, elhatárolódik környezetétől, törekszik saját belső dinamikája kialakítására. Az ilyen rendszerek cselekvőképesek, és cselekvést meghatározó jelleggel bírnak.⁷⁵⁸ Vagyis szociális felelősségük van. Az egyháznak az állam-egyház-társadalom hármas összefüggésében, a társadalmi struktúrák részeként kell tekintenie önmagára. Társadalmi feladata, hogy közvetítsen egyén és társadalmi környezete között, ember és Isten hitben megragadható valósága között. Ilyen értelemben tehát az egyház intermediáris

⁷⁵² 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról.

⁷⁵³ ARATÓ: A civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon, 66–74.

⁷⁵⁴ A harmadik modernizációs hullám Latin-Amerika, Kelet- és Délkelet-Ázsia országait is érintette. FRICZ: i. m., 66–67.

⁷⁵⁵ A magyarországi rendszerváltás (átmenet, nagy átalakulás) elnevezéséről és körülményeiről bővebben: ARATÓ: Civil társadalom, forradalom és alkotmány, 96–98.

⁷⁵⁶ DAHRENDORF: Betrachtungen über die Revolution in Europa, idézi KOVÁCS: Határmezsgyén, 28.

⁷⁵⁷ HUBER: i. m., 242–243.

⁷⁵⁸ FAZAKAS: Vétkeztünk, 277–278.

intézmény.⁷⁵⁹ Képviseli a társadalom perifériájára szorultakat, a világpolitikai és világgazdasági folyamatok áldozatainak érdekeit, hiszen minden regionális egyház a keresztyének világméretű közösségének része. Védelmezi az élethez való jogot, az emberi életet, ezzel együtt a teljes teremtettséget.⁷⁶⁰ Abban különbözik az egyház a hasonló értékeket képviselő szervezetektől, hogy tagjait a Szentlélek teszi közösséggé, normája pedig Isten kijelentése. Ez határozza meg küldetését, cselekvését, életét úgy kollektív, mint egyéni szinten. Az Isten iránti hűséges életnek – melyre az egyház és annak tagjai hivatottak – mindezekben meg kell mutatkoznia.

A kurrens diskurzusban a civil szféra fogalma érzékelhetően árnyaltabb, interdiszciplináris színezetet kap.⁷⁶¹ Értelmezésének kiszélesedésében ugyanakkor egyfajta rezignáltság mutatkozik. Adam B. Seligman a fogalom meghatározását három, egymást részben átfedő – a politikai, az analitikus és a normatív – aspektuson keresztül vizsgálja. Megkülönbözteti a nyugati (Egyesült Államok) és a kelet-közép-európai fogalomértelmezést és a civil társadalom funkcióját, megnyilvánulását. Felhívja a figyelmet arra, hogy Kelet-Közép-Európa civil társadalom eszméje és a kurrens szóhasználat semmiben nem különbözik Robert Dahl *Polyarchy* (1971) című művében leírt demokraciajellemzőitől. Annak oka, hogy a demokrácia helyett a civil társadalom terminust preferálják és használják Kelet-Közép-Európa országai – így hazánk is – feltételezése szerint az lehet, hogy előbbi fogalma megterhelődött, míg utóbbi semleges maradt.⁷⁶² A civil társadalom eszméjét – Seligman szavaival – a modern létezés ellentmondásai jellemzik: a jog és a tulajdon, a polgárosultság és a kapitalizmus, az egyén és a közösség birodalma. Közsféra, amelyet magánszemélyek alkotnak.⁷⁶³

Václav Havel a civil társadalmat bonyolultan strukturált, törékeny, olykor titokzatos élő szervezetként definiálja, amely hosszú folyamat eredményeképpen fejlődött ki. A posztkommunista országokban – miután éveken keresztül nem létezhetett optimálisan – csakis türelmes munkával lehet újjáépíteni három pillérét: az önkéntes, magánjellegű társulást, az állam decentralizálását és a politikai hatalom delegálását az államtól független szervezeteknek. A civil társadalom valódi pluralizmust, versenyt generál. Ha a politikai pártok és a demokratikus intézmények ebből a fejlett, plurális környezetből merítenek, akkor az pozitív hatással lesz működésükre, hiszen a civil társadalom hozzá akarja segíteni őket, hogy képességeik, lehetőségeik és tudásuk legjavát adják. A minél rétegzettebb civil társadalom elősegíti a belpolitika stabilitását. Ennek azonban a fordítottja is igaz: amennyiben a civil társadalom gyenge lábakon áll, a politikai hatalom megerősödik, centralizálódik, így nagy a valószínűsége annak, hogy átveszi az ország fölötti teljes uralmat.⁷⁶⁴ Fontos megjegyezni Havel véleményéből kiindulva, hogy amennyiben párhuzamot vonunk a civil társadalom és a lokális gyülekezetek, valamint az államhatalom és az egyházkormányzat között, elgondolkodtató tendencia ábrázolódik. A kezdeti elképzelés szerint a protestáns egyházak alapsejtjei a helyi gyülekezeti

⁷⁵⁹ HUBER: i. m., 240.

⁷⁶⁰ HUBER: i. m., 250.

⁷⁶¹ Ehhez lásd: ANTAL A.: A civilek hatalma: a politikai tér visszafoglalása. Noran Libro, Budapest, 2016.

⁷⁶² SELIGMAN: Érvék a „civil társadalom” ellen, 77–78.

⁷⁶³ SELIGMAN: i. m., 79.

⁷⁶⁴ HAVEL: A civil társadalom és új ellenségei, 5–6.

közösségek, amelyek autonómiával bírnak, maguk választják kormányzóikat, saját hatáskörben gyakorolják a törvényhozást, a végrehajtást, az ellenőrzést, az egyházfegyelmet. *De jure* ez ma is így van, hiszen – látszólag – megvan a helyi közösségek autonómiája, önkormányzatisága, véleménynyilvánítási joga. *De facto* azonban erős központosítás megy végbe, a szabad véleménynyilvánítás, a kritikai reflexió és az ítéletmentes diskurzus lehetősége limitált. Tendenciaként jelentkezik az egyházközösségek lekipásztorai és presbitériumi részéről a felülről való utasítások el- és megvárása, amely önállótlanagra, meggyengült alapegységekre utal. Következésképpen szükség volna a horizontális szemlélet megerősítésére, egy olyan ténylegesen alulról szerveződő egyházi struktúra létrehozására, ahol a centralizált hierarchikus hatalom helyett kommunikáló, igazságos, értékeket teremtő, megőrző és átadó közösség politikai befolyástól mentesen van jelen, s tölti be küldetését.

A mainstream politikaelméletekben a civil társadalom az a tér, ahol az állampolgárok szabadon, a politikai hatalomtól függetlenül, preferenciáiknak megfelelően alakíthatnak szervezeteket azért, hogy kollektív érdekeiket képviseljék, ily módon védelmet és támaszt nyújtsanak az állampolgárok számára. Olyan közvetítő közeg, amely révén az egyének elérhetik céljaikat mindennapi életükben és elkerülhetik az államtól való függést.⁷⁶⁵ Tomka Miklós viszonylag egyszerűen olyan alulról építkező társadalomként definiálja a civilitás jelenségét, amelyben a különböző csoportok megtalálják önkifejezési módjukat és az egyéb csoportokkal való együttélés mikéntjét.⁷⁶⁶ Ilyen közösségként definiálja az egyházakat is, hiszen a vallási közösségek küldetésük okán is aktív cselekvői és fontos részei a civil társadalomnak. Közösségek hálózatai, amelyeknek etikai küldetése a „közjó” szolgálata, vagyis – a társadalmi értékek szempontjából – elsősorban szociális és karitatív tevékenység ellátása.⁷⁶⁷ Ugyanakkor nem vitatható el az egyházaktól a társadalomban megjelenő vitás vagy morálisan megkérdőjelezhető témákban tett kritikai állásfoglalás kötelezettsége, ezzel segítve a jogalkotó és a hivatalos döntéshozatali szervek mérlegelését. Hasonló állásponton van Béres Tamás, aki szerint a civil szervezetek elsődleges feladata a jelenkori társadalom érdekeinek pártokon felüli képviselete elsősorban nagy horderejű társadalmi kérdésekben, és az állami érdekekkel szembeni aktív és hatékony kiállás kiépítésének lehetősége.⁷⁶⁸

A civil társadalom kollektív mozgalmakban, társadalmi akciókban van jelen az állam önálló szférájaként, ugyanakkor az egyén szintjén az aktív állampolgári életben és cselekvésben nyilvánul meg. Az egyház létének és tevékenységének célja nem a társadalom építése, ám mégis tehet annak érdekében. Közigazgatási szempontból a helyi

⁷⁶⁵ KRISHAN: Civil társadalom, egy fogalom újrafelfedezése, 7–8.; ZOTTER: Civilek és civilebbek, 37–52.; A. GERGELY: i. m., 165.

⁷⁶⁶ TOMKA M.: Egyház és „civil társadalom”, 333.

⁷⁶⁷ Egy a Magyar Katolikus Püspöki Kar Sajtóirodája megbízásából az MTA Konfliktusok Kutatóközpontjával megtervezett és a Szonda-Ipsos Közvéleménykutató Intézettel 1995-ben megvalósított kutatás szerint a megkérdezettek az oktatástól a szociális otthonokig, a környezetvédelemtől a családi konfliktusok kezeléséig sok mindenben, de mindenekelőtt az alsó szintű és lokális egyéni, anyagi és társadalmi problémák enyhítésében számítanak az egyházak közreműködésére. ld. TOMKA M.: i. m., 338.

⁷⁶⁸ NN.: Állam, egyház, civil társadalom, [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: <https://reformatus.hu/egy hazunk/hirek/llam-egy haz-civil-tarsadalom/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.11.13.)

civil társadalom része. Az egyház közösségi hálózata és a civil szerveződések hasonló értékekkel bírnak: nem lehetnek öncélúak, osztoznak a szükségét szenvedők megsegítésének felelősségében és szolgálatában, az elnyomottak képviselőjében, a prófétai hang megszólaltatásában egy erős, asszertív lokális társadalom kialakulása érdekében, mely az egészre hatással lehet (Mt 13,31–33; Ef 4,16). A társadalmi és politikai – mint a köz érdekében végzett – cselekvés az egyház számára prófétai és missziói felelősség.

1. Kora újkori „modern” társadalomelmélet

A felvilágosodás és humanizmus okozta társadalmi változások hatására a német jogtudós és kálvinista teológus, Johannes Althusius (1557–1638) az újdonság erejével ható következtetéseket vont le a társadalmi élet formálására nézve. A közelmúlt hazai és nemzetközi politológiai, valamint egyházzociológiai kutatásai egyre inkább foglalkoznak a saját korában érvényesülni nem tudó Althusius teóriájával,⁷⁶⁹ aki a középkori politikai gondolkodás, és egyben Kálvin munkásságának természetes kulminációjaként megalkotta politikaelméletét,⁷⁷⁰ mely a ma egyháza és civil társadalmá számára is impulzusokkal szolgálhat. Munkásságát alapvetően meghatározták gyökerei,⁷⁷¹ a világra való nyitottsága, valamint Kálvin szövetségteológiája és egyháztana,⁷⁷² illetve az a tény, hogy az augsburgi béke következtében beállt egyfajta viszonylagos felekezeti és politikai nyugalmi időszak. Ezek a hatások politikaelméletének a közösségi életről és a keresztyének világban való megjelenéséről szóló téziseiben fedezhetők fel. Ahogy az Ószövetségben, úgy a reformátori teológiában és Althusiusnál is különös hangsúlyt kap a kiválasztás fogalma, ténye. Az Isten szeretetén, és nem érdemeken alapuló kiválasztás és elhívás az egyén számára

⁷⁶⁹ FAZAKAS: Közösséggé formálódás a *reformatio vitae* jegyében, 103.; BOROS (főszerk.): Filozófia, Budapest, Akadémia Kiadó, 2007.; ZANETTI – SELLERS – KIRSTE: Handbook of the History of the Philosophy of Law and Social Philosophy, Vol.1., From Plato to Rousseau, Springer, 2023.

⁷⁷⁰ Johannes ALTHUSIUS: *Politica methodice digesta atque exemplis sacris et profanis illustrata* (1603, ²1610, ³1614) Digitális formában megtekinthető: <http://dl.ulb.uni-freiburg.de/diglit/althusius1603>; Angol nyelven: Frederick S. Carney (ed. and transl.): Johannes Althusius: *Politica*, Liberty Fund, 1995.; Hasonlóan átfogó és részletes tanulmány készült a közelmúltban (1996, 2020.) David W. Hall presbiteriánus lelkész kutatásai alapján a polgári kormányzat biblikus alapjairól *Savior or Servant? Putting Government in Its Place* címmel.

⁷⁷¹ Althusius a nassaui Diedenshausenben született 1557-ben. Első jelentős mentortanára Gasparus Olevianus, a Heidelbergi Káté egyik kidolgozója. Bázélbe érkezése után Johann Grynaeus református teológus otthonában élt, majd megismerkedett Théodore de Bèze-vel. Bővebben: FAZAKAS: Közösséggé formálódás a *reformatio vitae* jegyében, 105–109.; ALTHUSIUS: *Politica*, előszó

⁷⁷² FAZAKAS: Közösséggé formálódás a *reformatio vitae* jegyében, 103–106.

Emden – „észak Genfje” – az elsők között csatlakozott az új hithez (1526). Az 1571-es emdeni zsinaton egyesült Kelet-Frizföld és Alsó-Rajna református egyháza a holland egyházakkal. Ennek az uniónak a következtében létrejött egy erős és nagy kiterjedésű északi kálvinista bázis. Geopolitikai adottságainak köszönhetően Emden jó stratégiai lehetőségekkel rendelkezett, ám az 1500-as évek végére politikai nehézségekbe ütközött. A városi tanács ezért egy erőskezű vezetőt keresett. Althusius *Politica*-ját megismerve meghívták a Szindikátusba. A meghívást elfogadva a jogtudós teológus 34 évig, az 1638-ban bekövetkezett haláláig volt az emdeni városvezetés tagja. Nem csupán a politikai életét irányította a városnak, ugyanis 1617-ben az emdeni egyház presbiterévé választotta. Látna mind az egyház, mind a polgári vezetés oldalát, igyekezett összehangolni azokat, így hasonló hatást érhetett el, mint Kálvin Gefben. ld. CARNEY: uo.

felelősségvállalással, illetve az adott területen való helytállással jár, a közösség, gyülekezet számára pedig a világ felé történő mintaadás kötelezettségével.⁷⁷³ Isten szövetséget köt az emberrel, így az emberi együttélés számára törvényt ad, ami nem csupán ott és akkor bírt normatív relevanciával, hanem ma is. Ennek megismeréséhez elengedhetetlenül szükséges az a szellemi tevékenység, amelyet az oktatás tud megadni. A Szentírást olvasva ki-ki felismerheti esendőségét, bűnös voltát és megismerheti Isten tetteit, kinyilvánított akaratát. A műveltség tehát elvezeti az embert az istenismeretre és önmaga jobb megismerésére.⁷⁷⁴ Althusius az embert mindenekelőtt annak a közösségnek a részeként szemléli, amelyben él (család, házasság, rokonság, szakmai társulás, egyház, város, állam). Az egy államban élők nem egyszerűen polgártársak, hanem „munkatársak, akiket egyesít egy társulási és egyesítő megállapodás köteléke, amely bármit képes kommunikálni egymás között, ami a lélek és a test kényelmes életéhez szükséges. Más szóval, egy közös élet résztvevői.”⁷⁷⁵ Ez a közös élet a társulás sokkal több formáját jelenti semmint csupán a köz vezetését. Althusius „politikája” az emberek társulásának művészete,⁷⁷⁶ mely magában foglal tehát minden emberi társulást, így a közösségi élet vonatkozásában öt fő egyesülési típust dolgozott ki: a család, az önkéntes társaság, a helyi közösség, a tartomány és végül az állam.

Arisztotelész *koinonia* fogalmához hasonlóan az együtt élő életközösségről (*consociatio symbiotica*) beszél, ami nem *ad hoc* szerveződés, hanem tudatosan választott rendje és minősége van, melynek kialakítása a politika feladata. A páli ekkleziológia *corpus*-képét (1Kor 12,12-27) az ehhez való tartozást kiemelve, s nem a sokféleséget hangsúlyozva hozza. Számára ez a kép a politikai közösségre nézve is irányadó, vagyis nem csupán az egyház életvezetését határozza meg Krisztushoz való tartozása, hanem a szekuláris hatalom minden tettét is. Isten törvénye – ahogy Kálvinnál – a világi vezetés számára is normatív kell legyen.⁷⁷⁷ Az életközösséggé válás elengedhetetlen feltétele a belátáson alapuló kölcsönösség, a jóindulatú együttérzés és az összhang.⁷⁷⁸ Az életközösség elsődleges, természetes, azaz a teremtettség által meghatározott⁷⁷⁹ formája és legkisebb egysége a család, a házasság, a rokonság, vagyis a privát közösség (*primer consociatio*). Ma elsődleges szocializációs közeg, ahol az egyén először találkozik

⁷⁷³ FAZAKAS: Közösséggé formálódás a *reformatio vitae* jegyében, 110.

⁷⁷⁴ FAZAKAS: Közösséggé formálódás a *reformatio vitae* jegyében, 112.

⁷⁷⁵ Althusius Politika című művéből idéz: SKILLEN: The Political Theory of Johannes Althusius, 174.

⁷⁷⁶ SKILLEN: uo.

⁷⁷⁷ KÁLVIN: Institutio, 4.20.4.; 4.20.15–16 (II, 513; 522–524).; FAZAKAS: Közösséggé formálódás a *reformatio vitae* jegyében, 113; „A szent és a világi kötelességek elkülönülnek egymástól, és nem szabad azokat összekeverni. Mindkettő az egész embert igényli.” Althusius *Politikáját* idézi SKILLEN: i. m. 183. E kettő különválasztása a református egyház gyakorlatában megjelenik akkor, amikor lekipásztoraikat nem tiltja el a világi közhivatal viselésétől, de kötelezi arra, hogy lelkészi tisztségüket szüneteltessék mindaddig, amíg politikai tisztségük, érintettségük fennáll (2014. évi IV. tv. 79§). Túlmenően a „szent” és „profán” dualizmusán, s eltekintve a reprezentációs problémáktól – mindkét feladat egy egész embert igényel a maga szférájában. Ennek a szféraszuverenitásnak az alapján az egyházi ügyekért az egyház, a világi ügyekért az állam, a polgári hatóság felelős, ugyanakkor mindkettő felelősséggel tartozik a másikért. A világi hatóság sem abszolút szuverén, felette is Isten az Úr, neki tartozik számadással. Az állami vezetés tehát nem attól lesz keresztyén, hogy magát annak vallja, vagy meghirdeti és alkotmányba foglalja a keresztyén állam eszméjét, hanem attól, hogy önmagára, döntéseire és törvényalkotására nézve is kötelezőnek tartja a krisztusi törvények megtartását, s ekként cselekszik kormányzása során.

⁷⁷⁸ FAZAKAS: Közösséggé formálódás a *reformatio vitae* jegyében, 117–118.

⁷⁷⁹ SKILLEN: i. m., 180.

azokkal az elsajátítandó normákkal – mint az együttműködés, az elfogadás, kölcsönös szeretet, a másiktól való gondoskodás –, amelyek képessé teszik egy közösséghez való tartozásra. Ezekre a természetes társulásokra épül az életközösség ugyancsak tudatosan, szabad elhatározásból létrejövő tágabb formája, a polgári közösség (*consociatio civilis*). Ezek konkrét, szakmai célok érdekében létrejövő társadalmi társulások, egyesületek, céhek. Felépítésük demokratikus: közös érdekek szem előtt tartása mellett maguk döntenek tagságukról, működésük rendjéről, a döntéshozatalban való részvétel formáiról. Ha megfigyeljük, oly módon szerveződnek, ahogyan az egyházközösségek. Althusius hasonló módon vélekedik, hiszen a vallási közösségeket ebbe a csoportba sorolja. Az életközösség harmadik rétege a nyilvános közösség (*consociatio publica*): egy-egy város, régió vagy tartomány igazgatása, a polgárok jólétének és szabadságának védelme érdekében létrejövő jogi közösségek. Ezek felett állnak az univerzális közösségek (*imperium, regnum*), mint a nép szuverenitásának reprezentánsai.⁷⁸⁰ Jól látható, hogy Althusius politikaelméletében az elemi egységek felől, alulról szerveződik a társadalom, s a rétegek feladata a közjó biztosítása a másik réteg megsértése, szabadságának korlátozása nélkül. Minden egyes réteg befelé önálló, saját törvényekkel, dinamikával, interperszonális relációkkal rendelkezik, ugyanakkor kifelé, a társadalomba bekapcsolódó, annak részét képező közösség. A részvétel módja a javak, jogok és erények egymás közötti megosztása, vagyis a részesedés és a kommunikáció a kölcsönösség és egymásrautaltság alapján. Ezekben a közösségekben valamilyen szintű alá-fölé rendelésnek kell lennie, hiszen anarchiába torkolna a közösség élete, ha nem lennének szabályok, azokat megalkotók és az azokat betartatók. Ez azonban nem jogosítja fel a hatalom gyakorlóit a hatalommal való visszaélésre.⁷⁸¹ A polgároknak megvan a jogosultsága arra, hogy közösségént szót emeljenek akkor, amikor a kormányzat nem törekszik a közjó irányába. Althusius társadalomelmélete saját korában nem jutott érvényre – érthető módon. A 19. század második felében Otto von Gierke német jogtudósnak köszönhetően neve és református politikaelmélete először az állam- és jogtudomány területén, majd később, 1932-ben Carl Joachim Friedrich német-amerikai politikai teoretikus munkássága nyomán interdiszciplináris kutatások témájává vált.

2. A civil társadalom értékei

A civil társadalom fogalmának meghatározásából kiderül, hogy az nem homogén értékrendszer, ezért többféle interpretáció tárgya. A fentiek alapján három lényeges tulajdonság és jellemző körvonalazódik: az önszerveződés, a társadalomban való aktív jelenlét és az objektivitás.

⁷⁸⁰ FAZAKAS: Közösséggé formálódás a *reformatio vitae* jegyében, 114–121.

⁷⁸¹ Igaz ez az egyház vezetésére nézve is. Az egyház hierarchikus struktúrájában már a reformátorok is igyekeztek változásokat elérni. Az egyházkormányzók hatalmi túlkapasait, valamint az egyház és az állam erőteljes összefonódását látva szükséges volt hangsúlyozni – és a reformátorokkal egyetértve szükséges ma is –, hogy nem helyes autokrata módon, mindenre kiterjedő hatalomként értelmezni és gyakorolni az egyházi előljárók hatalmát, csak az evangélium hirdetése és a szentségek kiszolgáltatása felől. Ez a lelki hatalom.

2. 1. Önszerveződés

Az önszerveződő közösségek kialakulásának lendületet adtak a posztmodern és posztmodern utáni kor gyors változásai.

Parsons társadalom- és rendszerelmélete a durkheimi és a weberi szociológiai hagyományt követve nagy fejlődésen megy keresztül munkássága során.⁷⁸² Úgy véli, hogy a társadalmi közösség differenciálódásának folyamatában jelentős szerepe volt a vallási pluralitásnak és az egyház államtól való elkülönülésének. Társadalmi közösségről alkotott koncepciója szerint a civil társadalom az államtól megkülönböztetve a társadalmi integráció, a szolidaritás és a közösség hangsúlyozásával jön létre, elkülönül a gazdaságtól, a politikától és a kulturális szférától. Ebben a szintézisben a differenciált társadalmi közösség a társadalom integratív alrendszere, melynek feladata a kulturális értékek, a társadalmilag elfogadott és alkalmazott, érték által meghatározott normák intézményesítése, melyek a cselekvésekben manifesztálódnak.⁷⁸³ Parsons társadalmi rendszere önálló, funkcionálisan elkülönülő alrendszerekből áll. Ezek az alrendszerek azonban nem függetlenek egymástól, sőt, ahhoz, hogy a társadalom modernizálódjék mind a négy, egymást kölcsönösen befolyásoló alrendszerben (társadalmi, kulturális, személyiségi, viselkedési) változásoknak kell bekövetkeznie. Parsonsnál a társadalom a társadalmi rendszernek csupán az egyik típusa, amelyet a környezettel szembeni legnagyobb önállóság jellemez. Definíciójában kiemeli a társadalom önfenntartó voltát, vagyis annak képességét, hogy a számára szükséges követelményeket képes legyen kielégíteni.⁷⁸⁴ A társadalmi alrendszerek autopoézisze Niklas Luhmann társadalomkoncepciójában is megjelenik.⁷⁸⁵

Az autopoietikus rendszerek⁷⁸⁶ – mint a társadalom – fenntartásához folyamatos „termelésre” van szükség: a rendszer reprodukciója során saját struktúráit állítja elő. Ez a folyamat az önszerveződés. A civil társadalmat is ilyen önfenntartó és önszerveződő rendszerként értelmezzük, így kijelenthető, hogy az nem statikus, hanem folyamatosan

⁷⁸² Korábbi nézeteit és azok fejlődését az 1971-ben megjelent a *The System of Modern Societies* (A modern társadalmak rendszere) című könyvében összegzi.

⁷⁸³ COHEN–ARATÓ: i. m., 119–121.; Jeffrey Alexander szerint, akkor normatív a cselekvés, ha értelmezést foglal magában. Az értelmezés olyan mércéket igényel, amelyek szerint a helyzet megítélhető, vagyis a cselekvés hozzámérhető valamihez. Ezek a mércék a normák. ALEXANDER: Szociológiaelmélet a II. világháború után, 30.

⁷⁸⁴ COHEN–ARATÓ: uo.

⁷⁸⁵ LUHMANN: *The Autopoiesis of Social Systems*, 172–192.

⁷⁸⁶ Az autopoiesis, illetve az autopoietikus rendszerek fogalma Humberto Maturana és Francisco Varela chilei neurobiológusoktól ered, akik elsőként az élő rendszerek nem élő rendszerektől való megkülönböztetésére használják a kifejezést (MATURANA, H. – VARELA, F: *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*, Dordrecht, Reidel, 1980.), ám ma már a társadalmi rendszerek egyik elméleti koncepcióját is értjük alatta. Az autopoiesis fogalmát számos szerző, számos tudományterületen alkalmazta, így Ludwig von Bertalanffy és Heinz von Foerster a kibernetikai rendszerelmélet területén, Niklas Luhmann pedig társadalomelméletében, melyben a szociális rendszereket autopoietikus rendszereknek tekinti. ld. LUHMANN: *The Autopoiesis of Social Systems*, 172–192; LUHMANN: *Organization*, 31–52.; BRUNCZEL: Niklas Luhmann társadalomelméletének felépítése, 20–30.39–41.; FARAGÓ: Autopoietikus (társadalmi) terek koncepciója, 7–29.

Az autopoietikus rendszerek interdiszciplináris alkalmazásairól John Mingers nyújt átfogó áttekintést. MINGERS, J.: *Self-Producing Systems. Implications and Applications of Autopoiesis*. New York – London, Plenum Press, 1995.

változó, megújuló, fennmaradásához szükséges módon alakuló struktúra.⁷⁸⁷ Nem csupán a civil társadalom vagy a különféle közigazgatási egységek, hanem a lokális egyházi közösségek is kezelhetők, sőt kezelendők autopoietikus rendszerként, így az egyház inspirálódhat a civil közösségek által. Egy-egy önálló gyülekezet saját preferenciája alapján, saját erőforrásainak mobilizálásával, felhasználásával olyan fejlesztéseket hajthat végre a helyi aktorok együttműködésével, amelyek saját belső épülését, növekedését, korábbi értékei megőrzését teszik lehetővé. Az ily módon működő egyházközség dinamikus, állandóan megújuló, valamint – földrajzi elhelyezkedéstől és a fenntartók számától függetlenül – nagyobb mértékű gazdasági függetlenségre tehet szert. Ám ezt tudatos, alapos előkészítő munka és a folyamatot segítő (ön)fejlesztési stratégiák megfogalmazása kell hogy megelőzze. Az innovatív gondolkodás az egyházközség esetében nem feltétlenül a hagyományos felfogás szerint értelmezendő, hiszen az egyházi, liturgiai tradíciók, a természeti és az épített örökség megóvása, a morális értékek átadása, és a meglévő erőforrások, adottságok okos használata hosszú távon akár (verseny)előnyt is jelenthetnek. A gyülekezet belső autonómiája mellett kialakulhat annak speciális arculata, olyan többlete, amely egyediséggel ruhazza fel, s amely megerősíti a közösség kohézióját, s így vonzóvá, sóvá és világossággá teheti azt. Tudatában kell lennünk azonban annak, hogy ez a belső önállóság és önépítés valójában reflektál a külső környezetre. Faragó László az Autopoietikus (társadalmi) terek koncepciója című tanulmányában így ír: „Egy konkrét autopoietikus szervezet a belső struktúrák változtatásával (dinamika) illeszkedik a környezetehez, így képes a túlélésre (önreprodukcióra), a belső fejlődésre. [...] Az autopoiesisz koncepciójának megfelelően a *belső önépítő műveletek* határozzák meg, hogy mit és hogyan vesz át a rendszer a környezetéből. A műveletileg zárt rendszereknek is kompatibilisnek kell lenniük a környezetükkel. Ez azt jelenti, hogy a belső működés, a struktúra életképessége, fennmaradása *függ a környezettől*, más rendszerektől, de *a lehetséges kapcsolódás belső szelekcióra épül.*”⁷⁸⁸ Hangsúlyoznunk kell továbbá azt is, hogy a gazdasági érdek nem helyettesítheti és nem is emelkedhet felül az egyház elsődleges feladatán, küldetésén, az Evangélium szóval és tettekkel történő hirdetésén. Így az alulról építkező, horizontális közösségek önérvényesítése jótékony hatással van a társadalom teljesítőképességére.⁷⁸⁹

2. 2. Részvétel a társadalomban

A hatalom megosztása megmutatkozik a közösségi döntéshozatalban, az állampolgárok társadalmi kérdésekbe, vagy a mindennapi életet befolyásoló döntések meghozatalába történő aktív bevonásában is. A *public participation* a demokratikus működési elvek és gyakorlatok egyike, célja, hogy a polgári társadalom és az állam között szorosabb kapcsolat jöjjön létre, szükség esetén tükröt tartson, véleményeket ütköztessen,

⁷⁸⁷ Hasonlóképpen vélekedik Bodó Barna a Demokrácia és civil társadalom – kisebbségi léthelyzetben című 2018-ban megjelent írásában, valamint Tomka Miklós is a Vigilia hasábjain 1998-ban megjelent Egyház és „civil társadalom” című tanulmányában.

⁷⁸⁸ FARAGÓ: i. m., 11–12.

⁷⁸⁹ SZATHMÁRY: A presbiter a társadalmi életben, közéletben, 32.

érvényesítse a civil társadalom érdekeit. Más szóval kommunikációs folyamat, amely tájékoztat, bevon, konzultál.

Cohen és Arató a civil társadalmat a gazdaság és az állam közötti társadalmi interakció szférájaként írja le. Eszerint a civil társadalom a pluralitás, a nyilvánosság és a jogszerűség elve alapján működik, amelyet mindenek előtt a bensőséges szférák (család), egyesületek, társulások szférája (önkéntes szervezetek), társadalmi mozgalmak és a közösségi kommunikáció formái alkotnak.⁷⁹⁰ Emellett Habermas – Kanthoz hasonlóan – a nyilvánosságnak is nagy jelentőséget tulajdonít. A politikai közszféra alapja a civil társadalom, amely viszont az *életvilágban* gyökerezik. A közszférát Habermas nem intézményként vagy szervezatként értelmezi, hanem egyfajta kommunikációs struktúráként, amelyben lehetőség van az önreflexióra, a különböző vélemények bemutatására, ütköztetésére, összesítésére, végül a konszenzus közvéleménybe sűrítésére. A közvélemény – mint a nézetek és érvek szabad áramlásával járó tanácskozási folyamat eredménye – a hiányosságok észrevételének és betöltésének színtere, a társadalmi értékek és az etikai normák megteremtésének eszköze, így jelentős potenciállal bír, hiszen funkciója a hatalom befolyásolása. Az elmélet azonban nem feltétlenül egyezik meg a gyakorlattal, a valóságban ugyanis Habermas szkeptikus a tekintetben, hogy a civil társadalom valóban képes hatással lenni a politikai döntéshozatali folyamatokra.⁷⁹¹

A társadalmi részvétel elve szerint, akit egy döntés érint, annak joga van részt venni a döntéshozatali folyamatban, ám ennek reális megvalósulására kevés lehetőség van (egyike ezen lehetőségeknek a nemzeti konzultáció, amely csupán részleges részvételt jelent). A társadalmi részvétel lehetősége nem mindenki számára adott. A tevőleges és felelősségteljes jelenlét feltételezi az aktív hozzáállást, a kirekesztésmentes elfogadást és a szabadság tényét. Az állampolgárok társadalmi részvétele alapvetően két dimenzióban valósulhat meg: (1) a közösségi cselekmények és a (2) politikai élet dimenziójában. Ez utóbbi három síkon mozog: a) választáson való részvétel, b) politikai pártokban való részvétel, c) direkt részvétel.⁷⁹² Témánk szempontjából azonban a közösségi, azaz civil szervezetek társadalmi részvétele releváns. Ennek módjai: informálás, konzultáció, bevonás, együttműködés, felhatalmazás.⁷⁹³ Olyan metódus leírásával találkozhatunk itt, amely a lokális, de akár a regionális egyház szintjére is megfeleltethető működési sémát ad. A gyülekezet közösségének mint az egyház alapsejtjének meg kell adni a lehetőséget arra, hogy az egyházközsége, tágabban akár az országos egyházat érintő kérdésekre

⁷⁹⁰ COHEN – ARATÓ: i. m., Bevezetés ix.

⁷⁹¹ COHEN–ARATÓ: i. m., 421.

⁷⁹² REISINGER: Társadalmi részvétel helyi, területi és Európai Unió szinten, [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2011/ujkormanyzas/ReisingerAdrienn.pdf> (Utolsó megtekintés ideje: 2024. 01. 11.)

⁷⁹³ Egy másfajta megközelítést ad Sherry Arnstein 1969-ben, amikor megalkotta a közösségi részvétel nyolc „fokból” álló „létráját”. Ezt egészítették Burns és munkatársai (1994), létrehozva egy tizenkét elemből álló részvételi sémát. A legelső szinten a polgárok részvétele részleges vagy teljesen hiányzik. Ide tartozik az informáltság alacsony szintje, a cinikus kommunikáció és a polgári engedetlenség. A második szinten, az állampolgári részvétel szintjén megjelenik a konzultáció, az információátadás, döntéshozatal előkészítésében való részvétel, a partnerség, az átruházott érdekek érvényesítése. A legmagasabb az állampolgári ellenőrzés, irányítás szintje, amely az irányítási funkciók delegálását jelenti. vö. OPU: Social Networks, [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: https://stud.epsilon.slu.se/7485/1/opu_e_141111.pdf (Utolsó megtekintés: 2024.01.11.); BUDAI–NÁRAI: Közösségi munka – társadalmi bevonás – integráció, 173–176.; REISINGER: uo.

reflektáljon. Ugyanakkor az egyházi vezetés feladata a gyülekezet közösségének tájékoztatása, a transzparencia biztosítása. Ha ugyanis a közösség tagjai érzékelik, hogy a véleményüket figyelmen kívül hagyták, az bizalomvesztéshez, hiteltelenséghez vezethet. A bevonás/bevonódás és az együttműködés a társadalom részéről azt jelenti, hogy az érintett szereplők partnerekként vesznek részt egy adott fejlesztésben, alternatívák, munkaprogramok kidolgozásában. Egyházi viszonylatban ugyanígy, a gyülekezeti tagok, az egyházi munkacsoportok és a vezető testület egyenrangú munkatársakként végzi szolgálatát a közösség épülése, küldetésének betöltése érdekében. Az írásba foglalt elvi teológiai megalapozottságtól a gyakorlatban történő megvalósításig a közös gondolkodás, véleménycsere, a másik tisztelete és elfogadása kell jellemezze a folyamatot, mely Isten szeretetének bázisán áll. A felhatalmazás az egyházban – csakúgy, mint a civil szférában az önkormányzati vagy parlamenti választások során – a tisztújítás és a lelkipásztor-választás esetében valósul meg. Ekkor a döntés joga teljes mértékben az egyházközség tagjainak kezében van. A közösség részvételének nagy szerepe van a legitim döntések megszületésében és a megvalósítás hogyanjában. Az őket egzisztenciálisan is érintő folyamatokban való részvétel a fontosság és a megbecsültség érzését adja számukra, ezáltal a felelősség is nagyobb lesz a közös ügy iránt. A tagoknak a közösség szerethetőbbé és élhetőbbé válik, a vezetés pedig – minden hibájával és gyarlóságával együtt – nagyobb megbecsülésnek örvend.

A jelenkori globalizációs folyamatok a civil társadalmat sem kerülik el. A valódi civil társadalom – mint az állampolgári részvétel csatornája – stabilitásához a rendszerváltás után született fiatal felnőttek világlátása, politikai szemlélete, „határtalansága” és bátorsága, azaz a megtorlás nélküli véleményformálás kimondásának lehetősége, feltétele és szabadsága szükséges. Ennek vonatkozásában Habermas fontos kritériumnak tekinti az összes érintett kommunikációban való részvételét, ezért a polgári mozgalmak nem maradhatnak nemzetállami határokon belül, hanem nemzetközivé kell válniuk.⁷⁹⁴ Ehhez a modern tömegkommunikációs eszközök, az internet és a közösségi platformok nagyszerű lehetőséget kínálnak, ám felvetődik a kérdés, hogy a média civil közössége – a virtuális civil társadalom –, amely arctalan, lokalizálhatatlan tömegként próbálja (látszólag) érvényesíteni jogait, lehet-e valódi polgári társadalom? Nem csupán a jogok és akaratok érvényesítése, hanem a társadalomért, annak periferiáján lévőkért, szükséglet szenvedőkért, a hangjukat hallatni nem tudókért való kiállás is a civil társadalom feladata. Állampolgárai képesek egyéni preferenciáikat a közösség érdeke után helyezni, illetve képesek azokat a közösség érdekeivel összeegyeztetni. A modern társadalomban azért is van nagy szerepe a civileknek a közjó artikulálásában, mert hidat képeznek az intézményes politikai rendszer és a személyi akarat, önkény között.

2. 3. Ítéletmentes diskurzus – objektivitás

A másik ember fölötti ítélezés a felsőbbrendűség, a tévedhetetlenség, a bátorság, és a tökéletesség illúzióját adja. Napjaink társas kapcsolatait – akár egyházi, akár világi, akár virtuális, akár valós térben zajló – erősen befolyásolja az ítéletalkotás, az érvelés nélküli

⁷⁹⁴ RUCHT: Civil Society Theory, 412–416.

kinyilatkoztatás vagy a jobbnak, tökéletesebbnek láttatás egy pozitív kép (faragott kép) kialakítása érdekében. Sem szakmai teljesítmény, sem életkor vagy tiszteletre méltó életút nem jelent védelmet a negatív ítéletalkotással szemben. Vannak olyanok is, akik pusztán érdektelenségből, vagy mert úgy érzik, véleményük nem számít, esetleg félnek a kritikától, nem vállalják fel véleményüket, elzárkóznak érdekeik érvényesítésének lehetőségétől. Ezek a béklyók megrekesztik az egyén fejlődését, s így a közösségben való aktív részvételét. Az ítélkezés negatív, sok esetben szubjektív értékítéleten alapul (Mt 7,1–5), a kritika viszont lehet akár pozitív is, de mindenképp objektív. A civil társadalomnak megvan a lehetősége az ilyen kritika megfogalmazására, csakúgy mint az egyháznak, prófétai küldetéséből adódóan. Ehhez azonban megfelelő tájékozottság szükséges, el kell sajátítani a kritikus gondolkodás képességét, a megfelelő érvelési technikákat és – talán meglepő módon – a csendben maradás bölcsességét. A rezignált relativizmus nem legitimálhatja az objektivitás nélküli véleménynyilvánítást. Az erre való felkészítés impliciten jelen van egyházi kontextusban, az őszinte, nyílt, saját és mások értékeit elismerő és érdekeit képviselni tudó, türelmes és toleráns keresztyén emberek nevelésében, az erre való tanításban. Mindez az Isten világban megmutatkozó szeretetének jelévé válhat.

3. A társadalom számára normatív egyházi tevékenységek

A keresztyén léthez szervesen hozzátartozik, és életessé teszi azt az Evangélium hirdetése (*martyria*), az Isten dicsőítése és szeretetének ünneplése (*liturgia*), valamint a másokért végzett szolgálat (*diakonia*).⁷⁹⁵ Ezek az egyház életmegnyilvánulásai, melyek nélkül nincs valódi közösség (*koinonia*). Látszólag olyan specifikus területek ezek, melyek egyházi kizárólagosságot feltételeznek, mégis egyetemes értékekről van szó. Az egyház és benne a hívő keresztyén a társadalomnak is része, így ezek az értékek nem csak szűk szegmensben értelmezhetőek.

A fenti életmegnyilvánulások feltételeznek egy Isten szándéka szerint kialakított szervezeti struktúrát. Ahogy azt már fentebb kimutattuk a *top down* struktúra nem mindenhol és nem minden esetben alkalmazható a hatékony egyházvezetés számára. Ez a hierarchikus felépítés eltávolítja az embert, a szolgálatot végző személyt vagy testületet attól, hogy Krisztus akaratát keresve és követve élje életét, végezze munkáját. Emberi iránymutatást vár, ezzel hatalmazva föl a vezetőt, hogy önmagát Isten helyébe helyezze, s így olyan hatalmi helyzetre vágyjon – vagy törjön –, amihez nincs jogosultsága. A legfelsőbb vezetői fórum a gyülekezet közössége, majd pedig az egyházközség vezető testülete, a Presbitérium. De a kormányzás Istenen alapul és áll fenn. Az így létrehozott struktúra a Lélek vezetését és ajándékait elfogadva segítheti a keresztyén közösség társadalomban való megjelenését és aktív részvételét. Hogyan? Ha a belső, szűk keresztmetszetet kitágítjuk, és tág perspektívában szemléljük a fenti életmegnyilvánulásokat. Az igehirdetés feladata az Atya dicsőséges tetteinek megmutatása, a Fiú szeretetének és önátadásának megízlelése és a Lélek közösséggé formáló erejének megtapasztalása. Ezt szolgálja a katechézis és a misszió is. A teológiai

⁷⁹⁵ vö. Református Egyház, a MRE Hivatalos Közlönye, Új folyam 4. 2014, 220.

és a gyülekezeti – szószéki és a kicsoportos – tanítás célja tehát nem csupán az ismeretek átadása, hanem a hitre jutás segítése, a krisztusi értékek mentén élő, azt képviselő keresztyén emberek szocializációja. A *martyria* életmegnyilvánulást a civil társadalomra vetítve az Isten igazsága melletti bizonyágtétel – globálisan és lokálisan – a mindenkori államhatalom irányába megfogalmazott reflexió, kritika artikulálásában nyilvánul meg.

A liturgia ünnep. Felhívja a figyelmet a hálaadásra, az ünnep ünnep voltára és annak méltó megélésére. A civil társadalom számára annak tudatosításában nyújt segítséget, hogy az ünnep van az emberért, vagyis a hálaadás és az elismerés kultúrájának elsajátításában és gyakorlásában.⁷⁹⁶ Az embernek szüksége van a megállása ahhoz, hogy tovább tudjon menni, a pihenésre ahhoz, hogy újra ereje teljében legyen, és a csendre, hogy hallassa a hangját és a zajos hétköznapokban is meghallja az iránymutatást. Vagyis az egyház istentiszteletével és életvitelével taníthatja a társadalmat, amelyben él, a helyes lelki-testi egyensúlyra való törekvésre.

Az egyház létének elengedhetetlen része a diakónia, ami a gyülekezetben elsősorban önkéntes munka során történik (itt eltekintek a számos felekezethez tartozó gyülekezeti fenntartásban, intézményesített formában működő szociális intézmény említésétől). Az önkéntesség olyan érték, amely a civil társadalom alapköve is. Noha az első keresztyén közösségek tagjainak szükségét szenvedőkhöz való szeretetteljes odafordulásból nőtt ki, nem sajátható ki az egyházak részéről. A karitatív és humanitárius szervezetek felekezeti hovatartozástól függetlenül, nemre, korra, etnikumra, családi állapotra tekintet nélkül, az Isten által megteremtett embert és annak méltóságát látva végzik munkájukat. A szociális segítőmunka, illetve ezek ellátások biztosítása az állam sajátja is, melyet az önkormányzatok különböző szintjein hajt végre önállóan vagy civil szervezetekkel, helyi közösségekkel, informális csoportokkal együttműködve. A társadalmi jelenlét egészen konkrétan érzékelhető az egyházi karitatív és humanitárius szervezetek munkáján keresztül, illetve a hat legnagyobb magyarországi karitatív szervezetből létrejött Karitatív Tanács működésével.⁷⁹⁷ Eklatáns példája a társadalmi jelenlétnek az orosz-ukrán konfliktus kirobbanása utáni megjelenés a határnál, vagy az élelmiszer- és gyógyszeradományok összegyűjtése és elszállítása nemcsak háborús övezetbe, hanem földrengés sújtotta területekre (Olaszország, Marokkó), de hazai és külföldi árvízkárosultak számára is (Észak-Rajna-Vesztfália, Bajorország). Az egyház diakóniai szolgálatának többlete lelkigondozói hozzáállásában és a krízishelyzetben nyújtott támogatásban, vigasztalásban, az Istenbe vetett bizalom erősítésében áll. Az ezekhez hasonló segélyakciók megvalósításába a transznacionális civil szervezetek is bekapcsolódnak, távol tartva magukat a küldetésüket veszélyeztető politikai bevonódástól. Mindezek mellett az egyházi közösségek összefogásában helyi szinten is megnyilvánul a diakónia gyakorlása (adománygyűjtés, ételosztás, tűzifa-szállítás, szociális ügyintézésben nyújtott segítség) a közjó érdekében.

⁷⁹⁶ MÁTÉ-TÓTH: A civil társadalom teológiája. Elhangzott: a Hit alapú civil társadalom – tények és lehetőségek című online konferencián 2020. október 30-án. Digitális formában megtekinthető: https://www.youtube.com/watch?v=Ils87hKZsvI&list=PLuvucNefR9LsfBKKxoKNcy_5UIE7D3vTt&index=6 (Utolsó megtekintés ideje: 2024.01.11.)

⁷⁹⁷ vö. 65/2000. (V. 9.) Korm. rendelet a Karitatív Tanács megalakításáról és működésének részletes szabályairól

A katolikus egyház társadalmi tanításának kompendiuma így fogalmaz: „Azok a szakmai szervezetek, amelyek tagjaikat egy meghatározott foglalkozási vagy kulturális körben a keresztyén hivatás és küldetés nevében gyűjtik össze, értékes hozzájárulást adhatnak a keresztyénység érlelődési folyamatához.”⁷⁹⁸ Ez a tézis azt jelenti, hogy a keresztyén ember munkájában, hivatásában Isten munkatársa – ahogyan azt a reformátori hivatás-etika is tanítja. A társadalmi dimenziót leszűkítve, a kollektivitás helyett figyelmünket az egyénre fordítva megállapíthatjuk, hogy a keresztyén ember életformájával, családi, munkahelyi, kulturális vagy politikai életben való evangéliumhirdetésével kiáll hite és Isten igazsága mellett, ezzel is formálva, alakítva a társadalmat. Az egyház nem társadalom-szervező intézmény, mégis hatással lehet annak alakulására. Közzolgálatot vállal a társadalomban azzal, hogy végzi az Isten által rábízott feladatokat: jelen lenni a világban, a társadalomban azért, hogy hirdesse az Evangéliumot, gyógyítson⁷⁹⁹ és Isten mennyei országát a földön az emberek elé élje.

⁷⁹⁸ Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma, 550. Digitális formában megtekinthető: https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_2006_0526_compendio-dott-soc_hu.html (Utolsó megtekintés ideje: 2023.12.03.)

Hasonló megfontolásból és hasonló céllal jött létre a budapesti mérnökhallgatók összefogásával a mára országos hálózattá váló református Mérnökmisszió. A misszió mérnöki és hitéleti innovációs pályázatok kiírásával (REFORMula Challenge), konferenciák szervezésével igyekeznek erősíteni a keresztyén mérnöktársadalmat, és hivatásukban megélni a hit valóságát.

⁷⁹⁹ A gyógyítást Khrüosztomos egyházatya a Máté evangéliumról mondott szentbeszédeiben (Hom. on Matt. 32.1) lelki értelemben, a bűn rabságából való megszabadításként értelmezi, vagyis Isten kegyelmének, ajándékának elfogadásaként. Az egyház gyógyító tevékenysége ilyen értelemben jelenik meg a társadalom számára.; A II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et Spes* kezdetű lekipásztori konstitúciója alapján az egyház „együtt menetel az egész emberi nemmel, a földi sorsban osztozik a világgal és kovásza vagy éppen Lelke a társadalomnak, mely arra hivatott, hogy megújuljon Krisztusban és átalakuljon Isten családjává.” GS, 4. fejezet [oldalszám nélkül]. Digitális formában elérhető: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_hu.html#J87 (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.13.)

ÖSSZEGZŐ GONDOLTOK

A református hitvallások egyetértenek abban, hogy szükség van pásztorokra, presbiterekre és diakónusokra a jó rend fenntartása érdekében, akik azonban nem önállóan, külön-külön vezetik a gyülekezetet – hiszen belátható, hogy annak rend helyett káosz lenne az eredménye –, hanem kollektívaként, meghatározott funkciók mentén, egy irányba haladva. A testületi vezetés azt a felismerést juttatja kifejezésre, hogy „az egyháznak [...] Krisztus az egyedüli feje, akinek a fejedelemsége alatt mindnyájan szoros összefüggésben vagyunk egymással.” Krisztus főségének tudata és tudatosítása megóvja az egyházat – és benne tisztségviselőit – a klerikalizálódás és a hatalom csapdájától, ugyanakkor a különböző tisztségek kollegiális, egymás kompetenciáit segítő és kiegészítő együttműködéséről tesz bizonyosságot.

A gyülekezet vezetői a közösség lelki egységének szolgálatára hívtak el. Szolgálatuk közben részesednek Krisztus hármias tisztében. Ennek megfelelően az egyházkormányzásnak is hármias funkciója kell hogy legyen. A prófétai funkció megjelenik az írott és a látható Ige hirdetésében, azaz a prédikáció és a sákramentumok kiszolgáltatása formájában; a királyi funkció a *disciplina ecclesiae* gyakorlását, a gyülekezet rendjének és életrendjének felügyeletét jelenti – amint azt a genfi konzisztóriumnál, illetve a kora újkori presbiteriánus egyházak esetében láthattunk –; a papi funkció, azaz Krisztus közbenjárása pedig a másik iránti szerető figyelemben és lehajlásban, a diakóniában nyilvánul meg. A reformátorok számára különösen fontos az „alul lévők” erősítése, segítése, de nem új jelenség ez akkor, hiszen már a korai jahvista közösség egyik alapvető kritériuma, minősége is az együttérzés, amely Isten irgalmasságának leképezése. Enélkül nem várható el az isteni békesség (šālôm) megjelenése. Ezt az isteni rendet – melynek alapja a Tízparancsolat – az egyháznak tükröznie kell ma is a társadalom felé.

Az egyházkormányzatnak – őrállói-prófétai tiszte alapján – felelőssége abban van a társadalom felé, hogy Isten igazságát a politikai-, szociális- és gazdasági igazságtalanságokkal szemben érvényre juttassa, a morális rendet megtartsa, a rábizott kulturális értékeket megőrizze. Erre csak akkor képes, ha önmagát is a történelmi korokon átívelő, morális szabadosságot mederben tartó, filozófiai áramlatokat és politikai rendszereket túlélő, egyetlen biztos alapra helyezi: az Istennel való közösség szerető és oltalmazó bázisára – tehát a gyülekezet közösségében kezdődik, és onnan indul ki társadalmi felelőssége. E nélkül nem lehet egyházzól, egyházkormányzásról, tisztségekről és szolgálatról beszélni. (1. fejezet)

Amikor a menedzsmenttudomány és a korszerű menedzsment felől szemléljük az egyházi intézményt, érdemes föltenni a kérdést, mi haszna van ebből a református egyháznak, a gyülekezeteknek? Van-e szükség a megtapasztalható egyház számára a modern menedzsment elemeinek adaptálására, alkalmazására? Az egyház intézményi létformájának kettős természetéből adódóan szükséges az olyan területek interdiszciplináris vizsgálata, mint a hatékony működés, a döntéshozatal, a problémamegoldás, a fenntarthatóság, az innováció. Így tehát a menedzsmenttudomány, a teológiai kibernetika társtudományának tekinthető. A történelmi tradíciókba, a

generációról generációra átöröklött sémákba ragadva az egyházi vezetés nem lesz képes új perspektívát nyitni, új alternatívát kínálni tagjai számára, holott a szociológiai, demográfiai és vallási változások is világossá teszik, az egyházkormányzás számára időszerű a paradigmaváltás. A szoros – kezdetben még egzisztenciális – függés a közösségtől (*communio, congregatio*) mára teljes mértékben átalakult. A kapcsolatok meglazultak, a tagok, a munkatársak, az önkéntesek – de előfordulhat, hogy maguk a lelkipásztorok – nehezen vagy egyáltalán nem látják át az adott közösség szegmensei közötti kapcsolatot, egyiknek a másikra való hatását, s így az egészben betöltött szerepüket és tevékenységeik következményét sem. A koherens egyházi vezetéshez szükséges az egyház társadalmi rendszerben való elhelyezése, a spirituális szükségletek és szervezeti kontrollfolyamatok megismerése, kölcsönhatásaik felismerése, hiszen az egyház – látszólagos állandósága ellenére – folyamatosan változó rendszer. Hat rá a környezet, az a történelmi-társadalmi közeg, amelyben létezik, és különösen a közösséget alkotók individuális, spirituális változása. Ezért az egyháznak képesnek kell lennie a folyamatos megújulásra, a sokdimenziós teleologikus gondolkodásra, más tudományterületekkel való kapcsolattartásra, az azokkal való együttgondolkodásra, a hasznos és előrevivő eredmények és praxisok megfelelő adaptálására, a változtatni és változni képes hozzáállásra úgy, hogy közben lényege ne változzék.

Ideális, bibliai alapokon nyugvó, az ősegyház gyakorlata szerint felépített, de teljes mértékben megvalósulni nem tudó egyházalkotmány a Kálviné. Lutherhez hasonlóan számára is az Istenben gyökerező élet az első, erre épül, illetve ebből ered az ékes és szép rend. Viszont ebben áll a különbség is a lutheri és a kálvini egyházszervezet tekintetében, hiszen Luther számára másodlagos az egyház szervezeti formája, az egyházi élet reformja. Szerinte ezen csak akkor érdemes változtatni, ha azt hitbéli felismerés és megerősítés előzi meg. Kálvin elengedhetetlenül szükségesnek tartja az egyház külső reformját is. Tétéleit – így az egyház kormányzására vonatkozó rendelkezéseit is – az igaz egyház ismérvének tartott hármasságra fűzi fel, mely az Ige tiszta hirdetését, a sákramentumok helyes kiszolgáltatását és a diakónia gyakorlását jelenti. Ennek érdekében két jelentős, jogászai alapossággal megszerkesztett műben foglalja össze nézeteit. Az *Institutio Christianae Religionis* elvi-teológiai alapvetéseket, dogmatikai és hittanbeli kérdéseket tárgyal, míg az ugyanennyire fontos *Ordonnances Ecclesiastiques de l'Église de Genève* előbbieket gyakorlatban történő alkalmazását mutatja meg az egyház rendjének megtartása, valamint a gyülekezet épülése érdekében. Látni kell azonban azt is, hogy a rendtartás nem csupán a genfi egyháznak, hanem magának a városnak is épülésére szolgált, hiszen a keresztyén élet nem választható el az ember lététől. Az embernek felelőssége van arra nézve, hogy Isten teremtményeként úgy éljen, hogy egész létével a Teremtőt dicsőítse. Ez a lét értelme és célja. Kálvin doxologikus életszemléletével, krisztocentrikus gondolkodásával, mely egész munkásságát áthatja, erre is igyekezett példát adni. A Krisztusban való gyökerezés az élet minden területére kihat, ki kell, hogy hasson. Ezt kéri és várja el másoktól is. Ennek érdekében szigorú szabályokkal határozza meg az *Ordonnances*-ban például az istentiszteletek napjait, számát, valamint menetét.

Második genfi tartózkodása alatt a reformátor olyan szervezett egyházat hozott létre, amelyben felfedezhető számos, a modern társadalmat meghatározó elmélet. A rend eléréséhez következetességre, szigorú, már-már zsarnoki szabályozásra volt szükség. Ez azonban nem emberi erőfitogtatás és öncélú hatalomgyakorlás volt; minden egyetlen cél felé mutatott: helyreállítani a földi egyház tisztaságát, hogy a lehető legméltóbb módon képes legyen küldetésének betöltésére. Kálvin egyházalkotmánya az egyetlen egyházat, azaz Krisztus testét tartja szem előtt, amelyet nem egyének kormányoznak, hanem egy testület. Ezért volt létfontosságú a reformátor számára – később pedig szellemi utódainak – a konzisztórium intézményének felállítása, fenntartása, megerősítése, hatalmának és befolyásának megszilárdítása a genfi kormányzatban. Elsődleges és hangsúlyos feladata az isteni rend megtartása, ezáltal a törvényszegők megintése és jó útra térítése volt, amit különböző súlyú szankciók alkalmazásával kívántak elérni. Kálvin ebben nem ismert kompromisszumot, hiszen meggyőződése volt, hogy mindenki, még a városi vezetés is Isten törvényének kell hogy engedelmessé váljon, s aki ezt nem teszi, az köteles bűneiért bocsánatot kérni. Ilyen formában tehát a konzisztórium a fegyelem, az ékes és szép rend megtartásának eszköze lett a vétkező önmagába szállásának elősegítése és bünbánatra, bűnvallásra hívása által.

A reformáció helvét irányát elfogadó nyugat-európai egyházak ugyanezt kívánják elérni konzisztóriális gyakorlatuk tekintetében, jóllehet Kálvin halála után a testület fő profilja már nem a helyes istentisztelet (liturgikus formájában, és a hit megélésének praxisában), hanem a társadalmi morál, a szociális viselkedés ellenőrzése, a deviancia megszállott kiszorítása volt. Ennek eredménye az lett, hogy a triviális ügyeket is – a legcsekélyebb házassági vagy baráti vitákat – exkommunikációval büntették a boszorkányüldözésekhez vagy a szodomitizmushoz hasonlóan, holott eredetileg a Krisztus-test méltó működését volt hivatott segíteni az új egyházszervezeti forma, a konzisztóriális (presbiteri) egyházkormányzati rendszer.

A kálvinizmus nyugat-európai és észak-amerikai terjedésével, a jól strukturált egyházszervezeti modell kialakításával nem csupán az egyházban, hanem a társadalomban is jelentős változásokat generált. Nem kivétel ez alól Magyarország sem, ahol ezek a régi-új tanok merész, haladó gondolkodást tükröztek a feudális berendezkedésekkel szemben. Éppen ezért Magyarországon a 16–18. században egyfajta hibrid egyházszervezeti modell alakult ki, amely ötvözi a hierarchikus episzkopális és a paritásos konzisztóriális egyházkormányzati formákat. Nem valósul meg tehát az, amit az ebben az időben keletkezett, az ideális keresztyén élet három dimenziója köré felépített református egyházalkotmányok képviselnek: az egyházi tisztségek és a gyülekezet kormányzása; a gyülekezetek egymáshoz való viszonya, az egyház zsinati felépítése; valamint az egyházfegyelem mint a gyülekezet életrendjéből következő gyakorlat.⁸⁰⁰ Ezeknek az eszményi kritériumoknak a megvalósulása sokáig várat magára.

(2. fejezet)

A presbiteri rendszerű egyházkormányzás gyülekezeti szinten biztosít autonómiát. Lényegét tekintve bennük az önkormányzatiság elve érvényesül azáltal, hogy lelkesíti és nem lelkesíti tisztségviselők testülete igazgatja az egyházközségeket. Ugyanez az

⁸⁰⁰ FAZAKAS: Reformáció és egyházszervezet, 21.

önkormányzatiság és paritás jelenik meg a felsőbb szervezeti szinteken is. Nagyban hasonlít ez az elképzelés a később Skóciában, Németalföldön kialakult presbiteriánus gyakorlathoz, ám eltér a német protestáns egyházkormányzattól. A Második Helvét Hitvallás elfogadásával a magyar egyházalkotmány inkább ezirányban kezd szerveződni, s nem veszi át a kálvini egyházszervezeti modellt.

Érdemes észrevenni, hogy a 20. században a római katolikus egyház – anélkül, hogy egyházszervezeti struktúráján változtatna – beemeli a világi elemeket egyházkormányzatába. A II. Vatikáni Zsinat alkalmával határoz a világi hívek apostolkodásáról (*Apostolicam Actuositatem* határozat), azaz a klérus és a világi egyháztanács együttműködéséről. Lehetőség szerint minden plébánián, egyházmegyében meg kellett szervezni az egyháztanácsot,⁸⁰¹ melynek elsődleges feladata nem a tanácsolás, hanem a világiak közös felelősségben való részvétele az egyházkormányzásban, a *communio* elősegítése, a kollegialitás és a kollektív döntés előmozdítása.⁸⁰² A II. Vatikáni Zsinat ezen határozata láthatóan hasonlóságot mutat – de nem azonos – a reformatori paritás gondolatával, kérdéses azonban, hogy mi, illetve hogyan tud megvalósulni a gyakorlatban mindez egy olyan egyházban, amelyben évszázadokon keresztül a klérus töltötte be a kormányzó hatalmat. A református egyházkormányzatnak nem uralomra, nem hatalomfitogtatásra, hanem szolgálatra és Isten tiszteletére kell épülnie, ezért elengedhetetlen, hogy feladatukat ismerő és betöltő presbitériumai, élő hitű presbiterei és lelkipásztorai legyenek, akik megosztott vezetői felelősséggel végzik szolgálatukat.

A jól funkcionáló egyházvezetést a társadalmi változásokhoz, az egyház szükségleteihez való dinamikus viszonyulás, alkalmazkodóképesség jellemzi, ezért a tisztségeknek is rugalmasnak, kontingensnek kell lenniük. Kálvin ideiglenes szolgálatokról szóló tanítását⁸⁰³ is alapul véve kijelenthető, hogy az egyházkormányzati struktúra nem örök érvényű, hiszen az újszövetségi szolgálatok közül is csak bizonyos időkre adtak némelyek. Következésképpen a mai kor kihívásaihoz és szükségleteihez érdemes alakítani az egyházkormányzatot, olyan formán, hogy abban megjelenjenek különböző ágazati szakemberek, tanácsadók – akár a civil szférából –, az egyházkormányzat minden szintjén egyházvezetői munkacsoportok létrehozásával, melyek tagjai agilis, innovatív gondolkodású egyháztagok, akiknek feladata a gyülekezetekkel történő tényleges és rendszeres párbeszéd után, kritika és reflexió megfogalmazása, majd egyfajta közös stratégia kialakítása. Célszerű olyan szervezeti struktúrát kialakítani, amely hosszú távú tervei, céljai eléréséhez a leghatékonyabb. Ebből következik, hogy a patriarchális vezetés nem minden esetben felel meg a pluralista egyház számára tevékenységének bővülése miatt. (3. fejezet)

Az egyház egyfelől isteni alapítású institutio, másfelől emberek által létrehozott intézmény – ezt a kettős természetet nem szabad figyelmen kívül hagyni kormányzása során. Az egyház rendelkezik önálló struktúrával, alkotmánnyal, gazdálkodással; önálló jogalanyisággal bír; szabályozott keretek között lát el hitéleti, szociális feladatokat; meghatározott tagsága, programja és az Alapító által adott küldetése van, ezért

⁸⁰¹ DIÓS: A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai, 475–476.

⁸⁰² TOMKA: Laikusok az egyházban, 479.

⁸⁰³ KÁLVIN: Institutio, 4.3.4 (II, 186–187).

értelmezhető intézményként. Lényegét tekintve az intézményes egyház lelki, hiszen az Ige hirdetése és a sákramentumok kiszolgáltatása által Krisztus egyetemes egyházába tagol. Az egyházzal mint intézménnyel való gondolkodás nem a modern kor eredménye, hiszen már a választottak közössége is ilyenként van jelen a világban. Alapja a kapcsolat Isten és ember, ember és ember között. Nem statikus, hanem dinamikus, időről időre változik, és változnia is kell. Az egyház mint intézmény isteni és emberi attribútummal bír, ezért spirituálisnak és menedzsment-szemléletűnek kell lennie. E kettő egymást kiegészítve, komplementer módon kell hogy jelen legyen az egyházvezetésben. Keveredésük állandó veszélyt jelent az egyházkormányzás számára. A lelkipásztor feladata szintén kettős: egyfelől lelki, másfelől igazgatási. E két karakter összehangolása, egyensúlyban tartása folyamatos kihívást jelent, nehogy küldetését a szervezeti irányítás sikeressége révén vagy a teljesítmények és statisztikai eredmények alapján igazolja. A vezetői kompetenciák, illetve a vezetői teljesítmény nem helyettesítheti a lelki szolgálatokat, és nem is fokmérője azoknak. A hatékony vezetés csupán eszköz az egyházi közösség céljának elérésében, küldetésének betöltésében. A lelki vezetés dimenziójának újra előtérbe kell kerülnie az adminisztratív, bürokratikus igazgatással szemben.

Az egyház napjainkban tapasztalható létállapotát és válságjelenségeit történelmi-társadalmi folyamatok idézték elő. A modernitás hatására az egyház intézményes befolyása csökkent. Ez a folyamat azóta is tart, és kiterjed az egyén valláshoz, vallási közösségekhez való viszonyára is, valamint személyes hitéletére. Az Isten-hit megélése kiszorult a társadalomból a templom, vagy a lakóotthonok falai közé. Pedig az Istennel való közösség megélésének igazi színtere a gyülekezet. Jó, ha ez olyan sokszínű közösség, ahol a kegyességüket különböző módon megélők anélkül találkozhatnak és élhetik meg hitüket, istenkapcsolatukat, hogy megmaradnak a gyülekezet tagjának, nem keresnek másikat, nem ítélik meg egymást hitgyakorlatuk miatt, és nem váltanak felekezetet. Nehéz ezt az állhatatosságot gyakorolni akkor, amikor nem határozza már meg a korábbihoz hasonló módon az életszemléletet, a mindennapok realitását a Krisztushoz tartozás. A vallás gyakorlása választható viszonyulássá, életmóddá lett – mint a vegánság, vagy a modern nomádság *vallásossága* –, ily módon az egyház mint intézmény relevanciája és funkciója relativizálódott. A plurális társadalomban az egyház egy közösséggé válik a többi között. A helyi gyülekezeti közösség fontossága fokozatosan csökken, mert a tagság egyre kevésbé függ a lakóhelytől. Egy-egy gyülekezethez való tartozást sokkal inkább meghatároz a közösség profilja, a bekapcsolódási lehetőség, az *otthonéretet*, a prédikáció és egyházzene stílusa, de az egyházi vezetőkről és gyülekezeti munkásokról kialakított kép is.

Megállapítottuk, hogy a modern és posztmodern kor nemcsak az egyház intézményes jellegére, hanem a személyes hitmegélésre is hatással van, ám ez mégsem elvallástalanodást jelent. Állandó cirkuláló folyamat figyelhető meg a vallás dinamikájának vizsgálatakor, mely abból az axiómából indul ki, hogy az embernek eredendő antropológiai igénye van a transzcendens iránt. Ebből az igényből létrejön a vallás, mely idővel intézményesül; az intézményes vallás monopolhelyzetbe kerül, ez pedig hanyatlást indukál; a hanyatlás magában hordozza az átgondolt újrakezdés lehetőségét, a vallás újbóli fellendülését. Ezek a változások magukkal hozzák az egyház

önértelmezésének, az egyházi tisztségek újradefiniálásának és az egyházkormányzat alapos vizsgálatának kívánalmát. Egy *egészen más társadalom* ugyanis *egészen más* vezetési struktúrát és *lelkipásztorságot* igényel. (4. fejezet)

A teológiai kibernetika rendszerszemléletű megközelítése segít meghatározni a vezetés helyét, feladatát, módszereit az adott alrendszerben, segít megérteni egyes folyamatok összefüggéseit, hatásait, segít feltárni az azokkal kapcsolatos problémákat. A kibernetikai kompetencia alkalmazásának és fejlesztésének elsődleges célja a cselekvő- és konfliktusképes, dinamikusan változó és alkalmazkodni tudó nagykorú gyülekezet formálása. Így központi feladattá válik az egyháztagek önálló döntési képességének, érettségének és identitásuk fejlesztésének elősegítése, hiszen a szolgálat társas cselekvés, amelyben a közös iga könnyebbé teheti a terhek viselését. Az ily módon megélt egység a sokféleségben a lokális egyház vezetésében megkívánja a gyülekezeti tagok, a presbitérium és a lelkipásztor(ok) együttműködését. A vezetettek a vezetési folyamat részét képezik akkor, amikor a vezetés kölcsönös. Alakítják, befolyásolják egymást és a szervezet működését. Az egyházi tisztségek között nem rangbeli, hanem funkcionális különbségek lehetnek csupán, s ezek egymást kiegészítve, testületként vesznek részt az egyházkormányzásban.

Az egyházi menedzsment mindig az intézményben, az intézményért létezik és munkálkodik, tehát elsődleges feladata a személyes- és közösségi istenkapcsolat kialakításának, megélésének segítése, a gyülekezet építése, fejlesztése, a közösség megerősítése, működőképessé tétele. Feladata nemcsak kvantitatív kimutatások prezentálása, hanem – kettős természetéből adódóan – a hitélet gyakorlásához megfelelő személyi, infrastrukturális, gazdasági háttér, és a működéshez szükséges feltételek megteremtése. Erőssége és kohéziós ereje a szolgálat, melyben ki-ki saját képességei és karizmái szerint vesz részt a vezető grémium irányítása, kontrollja mellett, hiszen a gyülekezet vezetése nem egyszemélyes vezetés. A funkcionális szerepek nem hozhatnak létre hierarchiát.

A kibernetika több, mint professzionális menedzsment-technológia. A protestáns teológia számára az önmagában nem elegendő és nem értelmezhető. Le kell szögezni, hogy az egyház szerveződésének kiindulópontja nem a stratégia, hanem az istenkapcsolat. Fontos a sorrend. A legmodernebb szervezetfejlesztési és vezetéselméleti ismeretek alkalmazása sem tesz élővé egy közösséget. Működni és működtetni lehet, de ha ott első helyen nem az egyéni és közösségi személyes istenkapcsolat, és az Evangélium hirdetése áll, akkor nem beszélhetünk egyházzal, Krisztus Egyházzal, csupán vallásos emberi szervezetről. A korszerű vezetéselméleti és szervezetfejlesztési ismeretek (tudatos tervezés, szervezeti struktúra, ellenőrzés, vezetői stílus, irányítási modellek, humán erőforrás gazdálkodás stb.) elsajátítása és alkalmazása, valamint az egyház igazgatási, adminisztratív és gazdasági kérdéseivel való foglalkozás feladatai mit sem érnek, ha elvész mellőlük a spirituális dimenzió. Az Ige tanulmányozása és a tanítás, az egyházi közösség építése, a református tisztségek 21. századi értelmezése, a hitvallások egyház rendjére vonatkozó passzusainak vizsgálata elhagyhatatlan annak érdekében, hogy az isteni iránymutatás mentén, a Lélek munkáját engedve segítsék a közösségi egyházvezetést gyülekezeti és szervezeti síkon egyaránt. A teológiai, hermeneutikai, kommunikációs, spirituális és liturgikus kompetenciák megléte a lelkeszi hivatás alapvető

minimumkövetelménye és konstitutív erőforrása, s mint ilyen, paradigmaticusan a többi egyházi vezetői pozícióra is alkalmazható.

Az egyházkormányzás olyan komplex tevékenység, amely az irányításban is megkívánja a rugalmasságot, ezért nem létezhet egyetlen, tökéletes vezetési stílus. A hatékony vezetés a feladat szempontjából releváns, ezért a legsikeresebb vezetők azok, akik vezetési stílusukat a vezetni kívánt személy vagy csoport adott szituációban szükséges fejlettségi szintjéhez, képességéhez igazítják. A szekuláris vezetési stílusok bibliai jelenlétének igazolása után a vezetési modellek szervezeti struktúrával való kölcsönhatásának bemutatására került sor a disszertációban. Ezek elméleti megismerése szemléletváltást, gyakorlati alkalmazásuk pedig a református egyház szervezeti struktúrájának változását vonja maga után. (5. fejezet)

Az egyházi menedzsmentnek kardinális része – és a szekuláris gyakorlathoz képest többlete – a pneumatikus vezetés, mely Isten akaratának permanens keresését, meghallgatását és annak cselekvését jelenti. (ApCsel 1, 23–25). Egy világi szervezet az ott fellépő probléma esetén először feltárja annak okait, majd megtervezi a stratégiai lépéseket, beszerzi és szervezi a terv megvalósításához szükséges emberi, pénzügyi és anyagi erőforrásokat, támogatja a terv megvalósításában a munkatársakat, hatékonyan és eredményesen végrehajtja a megtervezett feladatokat, végül kiértékeli és megünnepli a teljesítményt, eredményt. Az egyházi vezetésnek ezek a lépések szükségesek, de nem elegendők, hiszen ha csupán ezeket alkalmazná, figyelmen kívül hagyná saját pneumatikus meghatározottságát. Ebből következik, hogy másképpen kell reagálnia egy-egy kihívásra, szervezeten belül kialakult problémára. A vezetői, kormányzói feladat – legyen az akár egyházi, akár világi – mindig kiváltság. Isteni megbízás az Ő munkájának elvégzésére, ami nem teheti a tisztség viselőjét gögössé. Épp ellenkezőleg, alázattal, önmagát háttérbe szorítva, a köz(össég) javára és Isten nagyobb dicsőségére kell élnie és munkálkodnia.

Mára olyan integrált vezetési gyakorlat vált szükségessé az egyházban, amelyben egyszerre érvényesülnek a teológiai, az ökonómiai és a korszerű vezetési szempontok. A teológiai kibernetika területén felelősséggel alkalmazott 21. századi vezetéseméleti ismeretek, és azok gyakorlati megvalósítása az egyház folyamatos megújulásának jele és lehetősége.

Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Dr. Fazakas Sándor professzor úrnak, aki lehetővé tette, hogy a teológia művelése iránt elkötelezett laikusként a református kibernetika témájával foglalkozhassak, s aki az évek során szakmai és személyes nehézségeimben biztatott, elakadásaimban bátorított, nem utolsó sorban a teológiai tudományművelés útján terelgetett, támogatott. Szeretném megköszönni lelkipásztor és teológus barátaimnak a beszélgetésekkel töltött órákat. Azt, hogy a disszertáció különböző fázisaiban egy-egy gondolattal, könyvvel, vagy akár egy humoros megjegyzéssel tovább lendítettek, s gyakorlati tapasztalataikkal új impulzusokat adtak, melyek gazdagíthatták értekezésemet. Végül szeretném megköszönni családom éveken át tartó, az utolsó pár hétben különösen erősen megnyilvánuló támogatását.

SUMMARY

The Reformed confessions underscore the importance of maintaining good order within the church, emphasizing the collective leadership of pastors, presbyters, and deacons as a means to avoid chaos and promote unity. Corporative leadership expresses the recognition that Christ is the only head of the church. This consciousness of the headship of Christ protect the church and the ministers from the danger of clericalization and power, at the same time it testifies to the collegial cooperation of various offices.

The leaders of the local church were called to serve the spiritual unity of the community. In their ministry they share in the triune office of Christ. Consequently, church governance is expected to mirror this triune function: the prophetic, royal, and priestly roles. The prophetic function involves the proclamation of the written and visible Word and the administration of sacraments. The royal function entails overseeing the order and life of the congregation, as exemplified in historical contexts such as the consistory of Geneva. Lastly, the priestly function is reflected in acts of compassion and caring for others, particularly within the diaconia. For the Reformers was particularly important to support and uplift the marginalized, a principle deeply rooted in the compassionate nature of the early Yahwistic community. Without this the manifestation of divine peace (*šālôm*) cannot be expected. The church, guided by the moral framework of the Ten Commandments, is tasked with reflecting divine order in contemporary society.

Church governance is entrusted with the responsibility of upholding God's justice in the face of societal injustices, preserving cultural values, and maintaining moral order. It can do this only if it places itself on the one foundation: the loving and protective basis of communion with God. So it begins in the community of the local church, and from there its social responsibility flows. Without this we cannot talk of church, church government, offices and service. (Chapter 1)

When analyzing the church institution from a managerial and modern management perspective, it is pertinent to consider the potential benefits of adaptation and the incorporation of elements of modern management within the Reformed Church and its congregations. This exploration raises critical questions about the relevance and applicability of modern management principles within the experienced church context. The inquiry into the necessity for the established church to incorporate and implement aspects of contemporary management methods is rooted in the dual nature of the church's institutional presence. This warrants an interdisciplinary investigation of domains including operational efficacy, decision-making, issue resolution, sustainability, and innovation. Therefore, management science is a co-discipline of theological cybernetics. Entrenched within historical traditions and encumbered by enduring patterns inherited across generations, the church's leadership may find itself unable to adopt a fresh perspective or present alternative approaches to its constituents. This is despite the evident sociological, demographic, and religious shifts signaling the exigency of a paradigmatic transformation in ecclesiastical governance. The evolving nature of the church's role in the social system necessitates a comprehensive understanding of its place in the community, spiritual needs, organizational control processes, and their intricate

interplay. The current trend indicates a noticeable shift from the traditional close-knit communal relationships to more loosely structured associations. This transformation has rendered it increasingly challenging for members, staff, volunteers, and even clergy to grasp the interconnectedness of various segments within the community and comprehend the repercussions of their actions on the whole. Effective ecclesial leadership demands a keen awareness of the church's dynamic position within the broader social context, acknowledging its susceptibility to influence from the environment, historical and societal factors, and the ever-changing spiritual dynamics of its members. Consequently, the church is compelled to engage in constant self-renewal, multidimensional teleological reflection, interdisciplinary dialogue, and adaptive practices that allow for evolution without compromising its fundamental essence.

The theological perspective of Calvin's church emphasizes an ideal, biblically based structure, derived from the practices of the early church. Similar to Luther, Calvin prioritizes a life rooted in God as the foundation for building an orderly church. However, a key distinction lies in their approaches to church organization. For Luther the organizational form and the reform of church life, was secondary. It was only worth changing if it was preceded by a faithful discernment and affirmation. Calvin deems external reform as imperative. He grounds his doctrines, on the triple unity of pure proclamation of the Word, proper administration of sacraments, and diligent exercise of the diaconate. This theological framework is articulated in two pivotal works, the *Institutio Christianae Religionis* and the *Ordonnances Ecclesiastiques de l'Église de Genève*, which comprehensively address theological principles, dogmatics, and practical applications for maintaining church order and congregational edification. Furthermore, Calvin's ordinances not only aim to edify the Church of Geneva but also to impact the city itself, reflecting his belief that Christian life is inseparable from human existence. He underscores the responsibility of living in a manner that glorifies the Creator and advocates for a Christocentric approach that permeates every aspect of life, as evidenced by the strict regulations outlined in the *Ordonnances* regarding the scheduling and conduct of church services.

During the second visit to Geneva, the Reformer established an organized church incorporating theories that have significantly influenced modern society. The pursuit of order, consistency, and stringent regulation was deemed essential to this end. However, this was not an ostentatious display of power or self-interest, but rather a concerted effort towards a singular objective: the restoration of the Church's purity on earth to enable it to carry out its mission in the most commendable manner. Calvin's establishment of the church constitution was oriented toward the universal church, i.e., the body of Christ, to be governed not by individuals, but by a collective entity.

It was imperative for the Reformer, and subsequently for his spiritual successors, to institute, maintain, and reinforce the consistory as a means to consolidate its authority and influence in the governance of Geneva. Its foremost and emphatic duty was to uphold divine order, thereby penalizing and reforming transgressors through the imposition of sanctions of varying severity. Calvin adhered to an uncompromising stance in this regard, firm in his conviction that everyone, including city authorities, must abide by God's law, and that those who disobeyed were obligated to seek forgiveness for their sins.

Consequently, the consistory served as a mechanism for maintaining discipline and order by prompting sinners to reflect on their actions and repent.

Following Calvin's passing, Western European churches that embraced the direction of the Reformation sought to emulate similar consistorial practices. However, the primary focus shifted from proper worship and living the faith in liturgical form to social morality, regulation of social conduct, and stringent suppression of deviant behavior. This resulted in the excommunication and punishment of individuals, even for trivial matters such as minor marital or interpersonal disputes, reminiscent of witch-hunts or sodomy. The original intention behind the consistorial (presbyteral) system of church governance, aimed at promoting the righteous functioning of the body of Christ, was thus altered. With the proliferation of Calvinism in Western Europe and North America, and the evolution of a well-structured model of church organization, significant transformations were witnessed not only within the church but also in society at large. Hungary similarly experienced the influence of these old-new doctrines, reflecting a progressive departure from feudalism. Consequently, a hybrid model of church organization emerged in Hungary during the 16th and 18th centuries, amalgamating hierarchical Episcopalian and parity-based consistorial forms of church government.

The Reformed church constitutions of this era, revolving around the three dimensions of the ideal Christian life, fell short of realizing several crucial elements, including ecclesiastical offices and the governance of the congregation, the interrelationships between congregations, the synodical structure of the church, and the implementation of church discipline as a natural consequence of the congregation's code of conduct.⁸⁰⁴ The attainment of these ideal criteria remained a distant goal (Chapter 2).

In Presbyterian church government, autonomy is granted at the congregational level, emphasizing the principle of self-government. A body of pastoral and non-ministerial officers administers the congregation, reflecting self-governance and parity at higher organizational levels. This model shares similarities with the Presbyterian practice developed in Scotland and the Lowlands, differing from the German Protestant church government. The Hungarian church constitution, upon adopting the Second Helvetic Confession of Faith, aligns itself in this direction rather than embracing the Calvinist model of church organization. A significant development in the 20th century occurred within the Roman Catholic Church, incorporating secular elements into its ecclesiastical structure without altering its fundamental governance. The Second Vatican Council decision on the apostolicity of the lay faithful (*Apostolicam Actuositatem* decision) aimed to foster collaboration between clergy and the lay Church Council. This encouraged establishing Church Councils in every parish and diocese⁸⁰⁵ to engage the laity in shared responsibility for Church governance, promoting communion, collegiality, and collective decision-making.⁸⁰⁶ While the Vatican II decision mirrors the reformatory parity concept, it poses questions regarding its practical implementation in a church historically governed by the clergy. Emphasizing reformed church governance based on service, respect for

⁸⁰⁴ FAZAKAS: *Reformáció és egyházszervezet*, 21.

⁸⁰⁵ DIÓS: *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, 475-476.

⁸⁰⁶ TOMKA: *A világiak helye az egyházban*, 479.

God, shared leadership responsibility, and adaptability, it is essential to ensure that presbyteries understand and fulfill their roles, with presbyters and pastors demonstrating shared leadership responsibility. A well-functioning church leadership should dynamically respond to social changes, necessitating flexible and contingent offices. Drawing from Calvin's teaching on temporary ministries,⁸⁰⁷ it can be argued that the structure of church governance is not immutable, as some New Testament ministries were only appointed for specific times. Consequently, aligning church administration with contemporary challenges and needs, utilizing sectoral experts and consultants, including from the civil sector, and establishing agile and innovative-minded church member working groups at all levels of church governance, can facilitate the development of a common strategy. It is advisable to design an organizational structure effective in realizing long-term plans and goals, acknowledging that patriarchal leadership may not always suit the pluralistic nature of the church due to its expanding activities (Chapter 3).

The duality of the Church as both an institution founded by God and created by humans must not be ignored in its governance. The Church has its own structure, constitution, legal personality, framework for activities, defined membership, and a mission given by the Founder, making it an institution with spiritual significance. Recognizing the Church as an institution is not a modern concept, as the community of the elect has historically been present in the world. This institutional aspect of the Church is based on the relationships between God and man, and among men themselves. It is dynamic and must adapt over time. The balance between its divine and human attributes necessitates both spiritual and managerial leadership. However, the blending of these aspects poses a constant challenge to church governance. The crisis and challenges facing the Church today are the result of historical and social processes. The institutional influence of the Church has declined due to modernity, thereby affecting individuals' relationships with religion, religious communities, and personal faith life. The experience of faith has been confined within the church or one's home, despite the Church being the true arena for communion with God. In a pluralistic society, the relevance and function of the church as an institution have become relative. Membership in a congregation is increasingly determined by the community's profile, opportunities for involvement, a sense of belonging, preaching and music styles, and the image of church leaders and workers, rather than by geographical location. In conclusion, the dual nature of the Church as both divine and human necessitates a balanced approach to leadership, recognizing the significance of spiritual leadership alongside administrative functions. The challenges facing the Church today are rooted in historical and social forces, impacting the Church's institutional influence and membership dynamics. Recognizing these dynamics is important for understanding the evolving role of the Church in modern society.

The impact of the modern and postmodern era on the church extends beyond its institutional framework to encompass individual experiences of faith. However, it is important to note that this influence does not necessitate a one-dimensional perspective. The investigation of religious dynamics reveals a perpetual circularity, rooted in the

⁸⁰⁷ KÁLVIN: *Institutio*, 4.3.4 (II, 186–187).

recognition of humanity's inherent anthropological yearning for the transcendent. This fundamental need gives rise to religious practice, which eventually becomes institutionalized. Subsequently, institutionalized religion evolves into a monopolistic entity, leading to decline, and signaling the potential for a deliberate renaissance of religious practices. These societal transformations necessitate the redefinition of the Church, a reassessment of ecclesiastical roles, and a comprehensive exploration of church governance. A markedly different society demands a correspondingly distinct leadership structure and pastoral approach (Chapter 4).

Please note that it is essential to understand the significance of theological cybernetics in shaping the functioning and management of a church. The primary aim of applying cybernetic competence is to develop a congregation capable of dynamic action and adaptation. This is achieved by fostering autonomous decision-making capacity, maturity, and identity among church members. The collaborative leadership of the local church necessitates mutual interaction and influence among leaders, emphasizing functional roles over hierarchical distinctions.

It is crucial to acknowledge that church management exists to facilitate the development of personal and communal relationships with God and to fortify the congregation to function effectively. This underscores the dual nature of church management, requiring not only quantitative statements but also the provision of essential resources and conditions for the exercise of faith life. The cohesive force of church management lies in service, with individuals participating according to their abilities and charisms under the direction and control of the governing body. It is important to emphasize that functional roles do not create hierarchy within the church.

Cybernetics extends beyond professional management technology and holds profound significance for Protestant theology. It is imperative to recognize that the organization of the church should be rooted in the relationship with God, with the primacy placed on spiritual values over strategic considerations. While modern organizational development and management theories are valuable, they are incomplete without the foundational emphasis on personal relationships with God and the proclamation of the Gospel.

The complex nature of church governance demands flexible management, and there is no singular, perfect style of leadership. Effective leadership necessitates adaptability to the developmental level and abilities of individuals or groups in a given situation. Furthermore, pneumatic leadership, involving the continuous and deliberate seeking, listening, and implementation of God's will, enriches church management, offering a unique contribution compared to secular practice.

In conclusion, an integrated leadership practice in the church that combines theological, economic, and modern leadership is imperative in the contemporary context. The discerning application of 21st-century leadership theory and practice within the realm of theological cybernetics presents both a testament and an opportunity for the ongoing development of the Church.

A systems approach to theological cybernetics helps to define the place, role and methods of management in a given subsystem, helps to understand the interrelationships and effects of certain processes, and helps to identify the problems related to them. The

primary aim of applying and developing cybernetic competence is to shape a large congregation that is capable of action and conflict, dynamically changing and adapting. Thus, a central task becomes the development of the autonomous decision-making capacity, maturity and identity of church members. Such unity in diversity in the leadership of the local church requires the cooperation of congregation members, presbytery and pastor(s). Leaders are part of the leadership process when leadership is mutual. They shape and influence each other and the functioning of the organization. There can be only functional, not rank, distinctions between church offices, and they participate in church government as a body, complementing each other. The church management always exists and works in the institution, for the institution, so its primary task is to help the development of personal and communal relationship with God, to build and develop the congregation, to strengthen the community and make it functional. Its task is not only to present quantitative statements, but also - due to its dual nature - to provide the necessary personnel, infrastructure, economic background and conditions for the exercise of faith life. Its strength and cohesive force is service, in which each person participates according to his or her own abilities and charisms, under the direction and control of the governing body, since the leadership of the congregation is not a one-man leadership. Functional roles cannot create hierarchy.

Cybernetics is more than professional management technology. For Protestant theology, it is not sufficient or meaningful in itself. It must be made clear that the starting point for the organization of the church is not strategy but the relationship with God. The order is important. The application of the most modern organizational development and management theory does not make a community come alive. It can function and be run, but if the personal relationship with God and the proclamation of the Gospel is not the first priority, then we cannot speak of a church, the Church of Christ, but only of a religious human organization. The acquisition and application of modern management theory and organizational development skills (conscious planning, organizational structure, control, leadership style, management models, human resource management, etc.) and the tasks of dealing with the administrative, administrative and economic issues of the Church are of no value if they lose their spiritual dimension. The study of Scripture and doctrine, the building up of ecclesial community, the interpretation of the Reformed offices in the 21st century, the study of the passages of the creeds relating to the order of the Church are indispensable in order to help the community to lead the Church, both at the congregational and organizational level, along the lines of divine guidance and by allowing the Spirit to work. Theological, hermeneutical, the possession of communicative, spiritual and liturgical competences is an essential minimum requirement and constitutive resource of the pastoral vocation and, as such, is paradigmatically applicable to other ecclesial leadership positions. Church governance is a complex activity that requires flexibility in management, so there can be no single, perfect style of leadership. Effective leadership is relevant to the task at hand, and therefore the most successful leaders are those who adapt their leadership style to the level of development and ability of the person or group they are leading in a given situation. After demonstrating the biblical presence of secular leadership styles, the interaction of leadership models with organizational structure is presented in this dissertation.

Theoretical understanding of these implies a change in approach and their practical application implies a change in the organizational structure of the Reformed Church (Chapter 5). A cardinal part of church management - and a surplus compared to secular practice - is pneumatic leadership, which is the permanent seeking, listening and doing of God's will (Acts 1,23–25). The task of leadership, of governance, whether ecclesiastical or secular, is always a privilege. It is a divine mandate to do His work, which cannot make the holder of the office arrogant. On the contrary, he must live and work with humility, putting himself in the background, for the good of the community and for the greater glory of God.

What is needed today is an integrated leadership practice in the church that combines theological, economical and modern leadership. The responsible application of 21st-century leadership theory and practice in the field of theological cybernetics is a sign and an opportunity for the ongoing renewal of the Church.

IRODALOMJEGYZÉK

2000. évi II. törvény a Magyarországi Református Egyház szeretetszolgálatáról, Digitális formában elérhető: http://regi.reformatus.hu/data/documents/2019/05/24/Szeretetszolgalat_tv2019evi_VI.tv.mod.pdf (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.24.)
2013. évi I. törvény a lelkészek szolgálatáról és jogállásáról, Digitális formában elérhető: http://regi.reformatus.hu/data/documents/2017/11/16/LELKESZTORVENY_2017.05.23.pdf (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.24.)
2022. évi I. törvény a Magyarországi Református Egyház Alkotmánytörvénye, Digitális formában elérhető: [https://reformatus.hu/documents/2606/2022._evi_I._tv._Alkotmánytörvény_2022.07.07.pdf](https://reformatus.hu/documents/2606/2022._evi_I._tv._Alkotmanytorveny_2022.07.07.pdf) (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.24.)
- A Generális Konvent alakuló ülésének zárónyilatkozata (2004), Digitális formában elérhető: <https://reformatus.hu/magyar-reformatus-egyhazi-gk-nyilatkozatok-lista/generalis-konvent-alakulo-ulesenek-zaronyilatkozata-2004/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.24.)
- A II. Vatikáni Zsinat *GAUDIUM ET SPES* kezdetű lelkipásztori konstitúciója az Egyházról a mai világban, Digitális formában elérhető: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_hu.html#J87 (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.13.)
- A Heidelbergi Káté, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2015.
- A Magyarországi Református Egyház Konventje Budapesten, 1937 évi május hó 3–4. napjain tartott ülésének Jegyzőkönyve, Budapest, 1937.
- A Magyarországi Református Egyház Konventje Budapesten, 1939 évi április hó 19–20. napjain tartott Jegyzőkönyve, Budapest, 1939.
- A. GERGELY A.: Tegnapi és mai „civil társadalom”. Fogalom-történet, megújuló köntösben, röviden, in: *Metszetek* (2017/3), 158–170.
- A.G.: Trienti zsinat, in: Diós I. (főszerk.): *Magyar katolikus lexikon*, 14. kötet, Budapest, Szent István Társulat, 2009, 343–345.
- ABROMEIT, H.–J.: Mit jelent a spirituális gyülekezet-menedzselés?, in: Fazakas S. (szerk.): *Vezetés és menedzsmet az egyházban és a diakóniában*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2008, 9–30.
- ADORJÁN K. (ford.): *Skót Hitvallás*, Kolozsvár, Koinónia, 1998.
- ADORJÁNI Z.: A terapeuták kontemplatív kegyessége, Kolozsvár, 2007.
- ÁGH A.: A civil társadalom kialakulása és fejlődése Nyugat- és Kelet-Európában, in: *Létünk* 19 (1989/3–4), 495–512.
- ALBERIGO, G.: Trienti zsinat, in: *Magyar Katolikus Lexikon*, XIV. kötet, Budapest, Szent István Társulat, 2009, 344.
- ALEXANDER, J. C.: *Szociológiaelmélet a II. világháború után*, Budapest, Balassi Kiadó – ELTE Szociológiai
- ALTHUSIUS, J.: *Politica*, ford. Frederick S. Carney, Indianapolis, Liberty Fund, 1995.
- ANDORKA R.: *Bevezetés a Szociológiába*, Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- ANTAL ZS. – DOBÁK M. – VASZKUN B.: Tradicionális versus innovatív társaságirányítási és szervezeti formák, Műhelytanulmány (working paper). Vállalatgazdaságtan Intézet, Budapest, Digitális formában elérhető: https://www.unicorvinus.hu/contents/uploads/2022/03/TM11_Antal_Dobak_Vaszkun_struktvk_ep.pdf, (Utolsó megtekintés ideje: 2022.05.10.)
- ARATÓ A.: A civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon, in: *Politikatudományi Szemle* (1992/2), 53–80.
- ARNDT, W.: κοινωνεω , in: ARNDT, W. – GINGRICH, F. W. (eds.): *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, University of Chicago Press, 1957.
- ÁRVAVÖLGYI B.: Keresztység – egyház – közélet”, Karl Barth személyének és ekklesiológiai gondolatainak hatása a XX. századi magyarországi református teológiára, Doktori értekezésében, Debrecen, 2021.
- AUGUSTINUS: In Iohannis Evangelium, in: Welker, M.: Mi történik az úrvacsorában? (Eredeti címe: Was geht vor beim Abendmahl?), Debrecen, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont DRHE, 2013.
- AZ EGYHÁZ társadalmi tanításának kompendiuma. Digitális formában megtekinthető: https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_hu.html (Utolsó megtekintés ideje: 2023.12.03.)
- BACSO B.: Mire kell felkészülni ebben az új évtizedben? Kérdések, kihívások és lehetőségek az egyházunk előtt, in: *Szolgatárs. Baptista folyóirat* (2020/4), 2–9.
- BAGOSSY B.: Szatmár-Németi története, in: Borovszky S.: *Magyarország vármegyéi és városai*, 161–278. Digitális formában megtekinthető: <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0019/30.html> (Utolsó megtekintés ideje: 2020.04.23.)

- BAKACSI GY.: Karizmatikus és neokarizmatikus leadership összehasonlítása, in: *Vezetéstudomány/Budapest Management Review* 50 (2019/3), 50–61., DOI: 10.14267/VEZTUD.2019.03.05 http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4022/1/VT_2019n3p50.pdf (Utolsó megtekintés ideje: 2022.06.20.)
- BAKACSI GY.: *Szervezeti magatartás és vezetés*, Budapest, KJK, 2002.
- BAKSA M. – DRÓTOS GY.: A szervezetek hálózatelmélete. Gondolati lépések egy új paradigma felé. in: *Magyar Tudomány* 182 (2021/1), 69–80. DOI: 10.1556/2065.182.2021.1.11 <https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/6214/1/53916-43108.pdf> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.02.02.)
- BALLAGI G.: *A protestáns párt és a sajtó*, (Különlenyomat a Protestáns Szemle 1892. évf. I–II. füzetéből), Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1892.
- BALOGH J.: Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatásai kapcsán, in: Fazekas Cs. (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*, Miskolci Egyetem, Miskolc, 1999, [oldalszám nélkül], Digitális változatban elérhető: <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/> (Utolsó megtekintés ideje: 2020.04.24.)
- BALOGH J.: Miskolczi Csulyak István és a magyar puritanizmus, [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: https://www.academia.edu/7927644/A_reformáció_Miskolcon (2020.04.24.)
- BALOGH M.: Egyházak a szovjet rendszerben (1945–1989). in: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. 2. kötet. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997, 386–439.
- BALOGH M.: Egyházak és felekezetek. 19. századi előzmények, in: Kollega Tarsoly I. (szerk.): *Magyarország a XX. században*, II. kötet, Szekszárd, Babits Kiadó, 287–302.
- BARABÁSI A. L.: Behálózva – A hálózatok új tudománya, Budapest, Magyar Könyvklub, 2003.
- BARÁTH B. L. – OROSZ A.: A presbiteri elvű egyházkormányzás kálvini értelmezése és hatása Magyarországon, in: *Debreceni Szemle* (2009/3–4), 363–373.
- BARÁTHNÉ SOMOGYI M.: A genfi reformáció női hangja, in: *Collegium Doctorum. Magyar református teológia* 11 (2015.) 60–72.
- BARTH, K.: *Christliche Gemeinde im Wechsel der Staatsordnungen*, EVZ, Zürich, 1948.
- BARTH, K.: *Church Dogmatics. The Doctrine of Reconciliation* (Eredeti címe: Die Kirchliche Dogmatics IV), Vol. IV, Edinburgh, T & T Clark, 1958.
- BARTH, K.: *Die christliche Lehre nach dem Heidelberger Katechismus*, Zürich, Evangelischer Verlag A. G. Zollikon, 1948.
- BARTH, K.: *Homiletics*, Westminster John Knox Press, Louisville, 1991.
- BARTH, K.: *Istenismeret és istentisztelet a reformátori tanítás szerint*, Budapest, Sylvester Rt. Kiadása, 1944.
- BELÉNYESI E. – KORONVÁRI P. – SZABÓ SZ.: *Közszolgálati szervezés és vezetés*, Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2019.
- BERDE Cs.: A vezetési stílus és módszer, in: Dienesné Kovács E.–Berde Cs. (szerk.): *Vezetépszichológiai ismeretek*, Debrecen, Campus Kiadó, 2003.
- BERGER, P. L. – LUCKMANN, T.: *The Social Construction of Reality. The Treatise in the Sociology of Knowledge*. Harmondsworth, Penguin Books, 1981.
- BERGER, P. L. (ed.): *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Grand Rapids, Michigan, William B. Eerdmans Publishing Company, 1999.
- BERGER, P. L.: A vallás és a Nyugat, in: *Beszélő* 11, (2006/1), 28–34. Digitális formában megtekinthető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-vallas-es-a-nyugat> (Utolsó megtekintés ideje: 2020. 09.09.)
- BERGER, P. L.: *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York, 1967.
- BERGER, P. L.–LUCKMANN, T.: *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Open Road Media, 2011.
- BERTALANFFY, L. von: *General System Theory. Foundations, Development, Applications*. New York, George Braziller, 1968
- BÉZA, Th.: *Kálvin élete*, ford. Rác Kálmán, Pápa, 1908.
- BIBLIA magyarázó jegyzetekkel, MRE Kálvin János Kiadója, Budapest, 2018.
- BINDER, H.-O.: Säkularisation, in: *TRE* 29 (1998). 597–602.
- BOGÁRDI SZABÓ I.: A belső vérzés hosszú időszaka: A „szolgálat teológiája”, a Magyarországi Református Egyház nyomorúságának tükröződése, in: *Confessio* (1990/1), 11–118.
- BOGÁRDI SZABÓ I.: Kálvin és kálvinizmus-irányzatok Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti egyház- és teológiatörténetben, in: Fazekas S. (szerk.): *Kálvin időszzerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásairól*, MRE Kálvin Kiadója, Budapest, 2009, 338–349.
- BOHREN, R.: *Predigt und Gemeinde*, Zürich–Stuttgart, Zwingli Verlag, 1963.
- BOHREN, R.: *Predigtlehre*, München, Chr. Kaiser Verlag, 1974.
- BOLYKI J. – LADÁNYI S.: A református egyház, in: Lendvai L. F.: *A magyar protestantizmus 1918–1948*, Tanulmányok, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987, 25–127.

- BOLYKI J. – LADÁNYI S.: Református egyház 1918–1948 között, in: Barcza J. – Dienes D. (szerk.): *A magyarországi Református Egyház története 1918–1990*, 7–12.
- BOLYKI J.: erény, in: *Keresztény Bibliai Lexikon*, 1. kötet, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 1993, 396–397.
- BONHOEFFER, D.: *Communion of saints*, New York, Harper & Row, 1963.
- BONHOEFFER, D.: *Etika*, Kolozsvár, Exit Kiadó, 2021.
- BONHOEFFER, D.: *Követés*, Budapest, Luther Kiadó – Harmat Kiadó, 2022.
- BONNET, J.: *Letters of John Calvin*, Vol.1. Philadelphia, Presbyterian Board of Publication, 1858.
- BOROSS G.: A kommunikáció teológiája, in: *Lekipásztor* 70 (1995/12), 425–428.
- BOROSS G.: *Biblia és gyülekezetépítés*, Budapest, 1992.
- BOROSS G.: *Kálvin János gyakorlati teológiája*, Budapest, KRE-HTK Gyakorlati Teológiai Tanszék, 1998.
- BÖCKEL, H.: *Führen und Leiten. Dimensionen eines evangelischen Führungsverständnisses*. Berlin, EB-Verlag, 2014.
- BÖLCSKEI G.: A legújabb kori egyháztörténetünk áttekintése 1948–1990, in: Barcza J. – Dienes D. (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok.*, Sárospatak, 1999, 155–158.
- BÖLCSKEI G.: „Krisztust követve, Krisztusért járva követségben.” Püspöki székfoglaló beszéd, in: *Confessio* 21 (1997/1), 12–17.
- BP: Véték, vétkezik, in: Bartha T. (szerk.): *Keresztény Bibliai Lexikon*, 2. kötet, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 1993.
- BRANYICZKI I.: Szervezeti kultúrák empirikus vizsgálata, in: *Közgazgatási Szemle* 36 (1989/1), 94–106.
- BREITENBACH: *Gemeinde leiten. Eine praktisch-theologische Kybernetik*, Stuttgart, Berlin, Köln, Kohlhammer, 1994.
- BRUNCZEL B.: *Niklas Luhmann társadalomelméletének felépítése és az elmélet politikatudományos és politikafilozófiai vonatkozásai*, doktori disszertáció, Budapest, 2008.
- BRUNNER, E.: *Das Missverständnis der Kirche*, Zürich, Zwingli Verlag, 1951.
- BUCSAY M.: Az egyházalkotmány kialakulása és mai helyzete a reformáció egyházaiban, in: *Református Egyház* 16 (1964/9), 196–201.
- BUCSAY M.: Jubileumi ünnepély Tarcalon. A tarcali zsinatok és a Tarcál-Tordai Hitvallás jelentősége. in: *Református Egyház* 16 (1964/9), 149–152.
- BUDAI I. – NÁRAI M. (szerk.): *Közösségi munka – társadalmi bevonás – integráció. Szöveggyűjtemény*, Győr, Széchenyi István Egyetem, 2011.
- BULLINGER H.: *A Második Helvét Hitvallás*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2017.
- BULTMANN, R.: *Az Újszövetség Teológiája* (Eredeti címe: *Theologie des Neuen Testaments*, 1984), Budapest, Osiris Kiadó, 1998.
- BUSCH, E.: *Istenismeret és emberség. Betekintés Kálvin teológiájába*. Budapest, MRE Kálvin Kiadója, 2009.
- BUZOGÁNY D.: A kálvini etikára épített egyházközösségi vagyongazdálkodás, in: Fazakas S. (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásairól*. Budapest, MRE Kálvin Kiadója, 2009, 291–337.
- BUZOGÁNY D.: Világi tisztség és testület a 17–18. századi erdélyi református egyházban, in: *Confessio* 31 (2007), 40–52.
- BÜRKI B.: Reformed Worship in Continental Europe since the Seventeenth Century, in: Vischer, L. (ed.): *Christian Worship in Reformed Churches: Past and Present*, Grand Rapids, Michigan, B. Eerdmans, 2003, 32–65.
- CADIER, J.: Kálvin, *Egy ember Isten igájában*, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 1994.
- CALVIN, J.: Die Ordonnances ecclésiastiques (1541) 1561, in: Busch, E.: *Calvin-Studienausgabe*. Band 2., *Gestalt und Ordnung der Kirche*. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1997, 227–279.
- CALVINI: Commentarius in Epist. Petri 1., in: uő: *Corpus Reformatorum*, Vol 83, Brunsvigae, Apud c. a. Schwetschke et filium, 1896, 205–292.
- CALVINO, I.: *Institutio Christianae Religionis*, Genevae, 1559, Digitális formában elérhető: <https://archive.org/details/institutiochrist1559calv/page/174/mode/2up> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.08.06.)
- CAMPI, E.: Heinrich Bullinger und seine Zeit, in: uő: *Heinrich Bullinger und seine Zeit*, Zürich, Theologischer Verlag, 2004, 7–35.
- CASANOVA, J.: *Public religions in the modern world*, University of Chicago Press, Chicago, 1994.
- CEGLÉDI S. (ford.): Kálvin János rövid értekezése az úrvacsoráról, in: uő (szerk.): *Kálvin János kisebb értekezései*, Pápa, 1911, 15–16.
- CHADWICK, O.: *A reformáció*, Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- CLAXTON, G. – OWEN, D. – SADLER-SMITH, E.: Hubris in Leadership: A peril of unbridled intuition? in: *Leadership* 11 (2014/1), 57–78. Digitális formában megtekinthető: <https://doi.org/10.1177/1742715013511482> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.19.)

- COHEN, J. L. – ARATÓ, A.: *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, Massachusetts, London (UK), MIT Press, ⁴1997.
- COLIJN, J.: „Kicsoda ellenünk?”, *Törésvonalak a második világháború utáni magyar református egyház- és teológiatörténetben*, ford. Györi L. János, KEPE, Kiskunfélegyháza, 1997.
- COLIJN, J.: *Egyetemes egyháztörténet*, Iránytű Kiadó Alapítvány, 2001.
- CROITORU, A.: Schumpeter, Joseph Alois, 1939, *Business Cycles: A theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, New York and London, McGraw – Hill Book Company Inc., in: *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, Vol. 8, (2017/1), 67–80.
- CSEPELI GY.: *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- CSEPREGI A.: Kicsoda (nekünk) Bonhoeffer? in: *Vallástudományi Szemle* 10 (2014/3–4), 33–46.
- CSEPREGI Z.: *Luther válogatott művei 2. Felelősség az egyházért*, Budapest, Luther Kiadó, 2017.
- CSEPREGI Z.: *Luther válogatott művei 4. Felelősséggel a társadalomért*, Luther Kiadó, Budapest, 2019.
- CSEPREGI Z.: „Lutherani omnes comburantur” Legenda, források, rekonstrukció, in: *Mártírium és emlékezet*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 30–40.
- CSERMELY P. – LONDON A. – WU, L. – UZZI, B.: Structure and dynamics of core/periphery networks. in: *Journal of Complex Networks* (2013), 93–123. Digitális formában megtekinthető: <https://doi.org/10.1093/comnet/cnt016> (Utolsó megtekintés: 2022.12.12.)
- CSIKESZ S.: A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei. (Különlenyomat a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1933-34. tanéve évkönyvéből), Debrecen, 1935.
- CSONYI J.: *A magyar református egyháztörténelem összefoglalása 1948-ig* (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeli Tanszékének Tanulmányi Füzetek 12.), Debrecen, 1989.
- CSONYI J.: A reformáció Magyarországi kezdetei és irányzatai, in: *Honismeret* 45 (2017), 3–8.
- CSONYI J.: Békefi Benő két egyházkormányzati levele 1957 elejéről. in: *Egyháztörténeli Szemle* 4 (2003/2), 132–141.
- CSONYI J.: Kilencven éve alakult az Országos Református Lelkészegek Egyesülete, in: *Egyháztörténeli Szemle* 2 (2001/1). Digitálisan elérhető: https://egyhasztortenetiszemle.hu/wp-content/uploads/2021/02/csonyiorle.htm#_ftn6 (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.23.)
- CSONYI J.: Trianon és a magyar református egyház, in: *Egyháztörténeli Szemle* 13, (2012/2), 75–83.
- CSÜRÖS A.: A lelkeszsakszervezet, in: Kiss R. – Lányi G.: *H I T 2018. Hagyomány, identitás, történelem*, Budapest, L'Harmattan, 2019. 315–320.
- CSÜRÖS A.: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos időben*. Doktori disszertáció, KRE-HTK, Budapest, 2017.
- DALFERTH, I. U.: Post-secular Society. Christianity and the Dialectics of the Secular, in: uő: *Journal of the American Academy of Religion* 78 (2010) 317–345.
- DAVIE, G.: *A vallás szociológiája*, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 2010.
- DAVIE, G.: Religion and Modernity. The Work of Danièle Hervieu-Léger, in: Flanagan K. – Jupp P. C. (eds.): *Postmodernity, Sociology and Religion*. London, Palgrave Macmillan, 1999, 101–117.
- DERENCSENYI, I.: Tiszt, tisztség, in: KBL, 2. kötet, MRE Kálvin János Kiadója, 1993, 611.
- DESCHNER, J.: Látható egység, mint konciliáris közösség, in: *Teológiai Szemle* 19 (1976/3–4), 96–98.
- DIENES D.: Az első püspökválasztás a tiszáninneri református egyházkerületben. in: uő: *Tanulmányok a Tiszáninneri Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, 1998, 10. Digitális formában elérhető: <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/dienes.htm#fn25> (Utolsó megtekintés ideje: 2020.04.28.)
- DIENES D.: Luther Márton élete és munkássága, in: uő. (szerk.): *A reformáció. Vezérfonal az egyháztörténeli tanulmányozásához II.*, Sárospataki Teológiai Műhely, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2008, 11–25.
- DIÓS I. (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*. Szent István Kézírókönyvek, Budapest, Szent István Kiadó, 2000.
- DOBÁK A. – ANTAL ZS.: *Vezetés és szervezés. Szervezetek kialakítása és működtetése*, Akadémia Kiadó, 2016.
- DOBBELEARE: *Secularization: An Analysis at Three Levels*, Brussels, Peter Lang, ²2004.
- DOUGLASS, K.: *Az új reformáció. 96 tétel az egyház jövőjéről*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2002.
- DRAPER, J.: The Didache, in: Foster, P. (ed.): *The Writings of the Apostolic Fathers*, T&T Clark, London, 13–20.
- DRUMM, J.: Communio, in: *Lexicon für Theologie und Kirche* 2. Herder, Freiburg im Briesgau, ⁴2006, 1280–1283.
- EDER, H.: *Kirche als pastorales Netzwerk. Chancen und Konsequenzen einer operativen Kirchenkonzeption*, LIT, Münster, 2021.
- EGERESI, L. G.: Héber Magyar Szótár, [Kiadó nélkül], Budapest, 2022.
- EHRENBERGER, A.: *Die Kommunikativen Funktionen der liturgischen Trägerschaft*, Digitális formában elérhető: <https://www.gottesdienst-ref.ch/perch/resources/02-01-03-05-kommunikation-kopie.pdf> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.12.18.)
- ERDŐS K. (ford.): *Zwingli 67 tétele, Különlenyomat a „Közlöny” XXXIX. évfolyamának 3. és 4. számából*, Debrecen, 1908.

- EVANGELII gaudium, Digitális formában megtekinthető: https://www.vatican.va/content/francesco/hu/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html (Utolsó megtekintés ideje: 2024.01.16.)
- FABINY T.: Szótörténetek. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok, Luther Kiadó, Budapest, 2009
- FABRY, H-J.: תּוֹרָה, in: Botterweck, G. J.–Ringgren, H. (ed): *Theological Dictionary of the Old Testament* (Eredeti címe: Theologisches Wörterbuch zum alten Testament 1975–1977), Vol. 12, Grand Rapids–Cambridge, Eerdmans Publishing Company, 2012, 547–551.
- FAGERBERG, H.: Amt/Ämter/Amtverständnis, VI. Reformationszeit in: *TRE* 2 (1978), 552–574.
- FAHLBUSCH, E.: Repräsentation, in: EKL, Band 3, L-R, Vanderhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1992, 1631–1633.
- FALCETTA, A.: *Early Christian Teachers. The 'Didaskaloi' from Their Origins to the Middle of the Second Century*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 2. Reihe, Tübingen, Mohr Siebeck, 2020.
- FARAGÓ L.: Autopoietikus (társadalmi) terek koncepciója, in: *Tér és társadalom* 31, (2017/1), 7–29.
- FARKAS Z.: Társadalomelmélet. Az intézményes szociológia elmélete, 1.kötet, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2010. [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: https://mersz.hu/dokumentum/matud_313 (Utolsó megtekintés ideje: 2021.02.28.)
- FAZAKAS S. (szerk.): *Vezetés és menedzsment az egyházban és a diakóniában*. Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2008.
- FAZAKAS S.: A „nyilvánosság” mint a rendszeres teológia témája. in. Fekete K. – Hanula G. (szerk.): *Gondolkodó és cselekvő hit. Tanulmányok a 100 éve született Török István professzor emlékére*. Debrecen, 2004, 109–119.
- FAZAKAS S.: Az egyház nevében? A reprezentáció történelmi változásai és jelenkori kérdései, in: Fazakas S.–Ferencz Á. (szerk.): *„Krisztusért járva követségben...” Teológia–Igehirdetés–Egyházkormányzás. Tanulmánykötet a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára* (Acta Theologica Debrecinensis 3.), Debrecen, DRHE, 2012, 445–472.
- FAZAKAS S.: Bármi elhangozhat? Az igehirdetés felelőssége, in. SZABÓ L. (szerk.): *Homiletika ökumenikus palettán – Együttgondolkodó előadások az igehirdetésről*. Budapest, Luther Kiadó, 2013, 53–67.
- FAZAKAS S.: Demokrácia vagy zsinat-presbiteri rendszer?, in: *Confessio* 31 (2007), 29–40.
- FAZAKAS S.: Egyház a kontextualitás és a reformátori önértelmezés feszültségében, in. uő: *A reformatio vitae jegyében. Tanulmányok a reformátori teológiatörténet, egyháztan és politikai etika tárgykörében*, Egyetemi Műhely Kiadó–Ráció Kiadó, Kolozsvár, 2020, 168–178.
- FAZAKAS S.: Egyház és állam kapcsolatának szociáletikai kérdései a hitvallásban és ma. A Második Helvét Hitvallás a felsőbbiségről Bullinger teológiájának és egyházkormányzói munkájának összefüggésében. in: Szűcs F. (szerk.): *Egyetemes és Református. A Második Helvét Hitvallás mai üzenetei*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2017, 193–213.
- FAZAKAS S.: Egyházi tisztségeink a bibliai reformátori tisztségértelmezés és hivatás-etika mérlegén., in. *Confessio* 47 (2020/4), [oldalszám nélkül], Digitálisan elérhető: <http://confessio.reformatus.hu/v/703/> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.02.02.)
- FAZAKAS S.: Kálvin szociáletikája, in: uő. (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*, Budapest, MRE Kálvin Kiadója, 2009., 104–139.
- FAZAKAS S.: Közösséggé formálódás a *reformatio vitae* jegyében Johannes Althusius református politikaelméletének aktualitása és innovatív ereje. in. uő: *A reformatio vitae jegyében. Tanulmányok a reformátori teológiatörténet, egyháztan és politikai etika tárgykörében*, Egyetemi Műhely Kiadó–Ráció Kiadó, Kolozsvár, 2020, 103–135.
- FAZAKAS S.: Megszámláltattunk? Reformátusok a Tiszántúlon a 2022-es népszámlálás tükrében, in: *Igazság és Élet* (2024/1), 203–212.
- FAZAKAS S.: Reformáció és egyházszervezet, uő: *A reformatio vitae jegyében. Tanulmányok a reformátori teológiatörténet, egyháztan és politikai etika tárgykörében*, Egyetemi Műhely Kiadó–Ráció Kiadó, Kolozsvár, 2020, 45–70.
- FAZAKAS S.: Reformáció és egyházszervezet, in: *Confessio* 44 (2017), 13–27.
- FAZAKAS S.: Távistentisztelet gyülekezet nélkül? in. *Sárospataki Füzetek* 24 (2020/1), 63–74.
- FAZAKAS S.: *Új egyház felé?, A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái*, Debrecen, 2000.
- FAZAKAS S.: Vétkezünk... Egyház a történelmi és társadalmi bűnösszefüggések rendszerében, Budapest, L'Harmattan, 2017.
- FAZAKAS S. – KOCSIS Á.: „Vegyétek számba őket...”, 203
- FAZEKAS Cs.: Protestáns megújulási mozgalom és szektaügy a XVIII. századi Szabolcs vármegyében. in.: *Történelmi tanulmányok, Studia Miskolciensis* 3., Miskolc, 1999., 121–145.

- FEHÉR J.: Kortárs személyes vezetési elméletek, 1. rész, in: *Vezetéstudomány* 41 (2010), 2–13.
- FEKETE Cs.: Ritus Caenae Dominicæ - borsodi imádságokkal (1713 - ante 1775), in: *Egyháztörténeti Szemle* 9 (2008/2), [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/feketecsaba-ritus.htm> (Utolsó megtekintés ideje: 2019.08.10.)
- FEKETE K.: *A Heidelbergi Káté magyarázata. Hálaadásra vezető vigasztalás 129 kérdés-feleletben*. Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2013.
- FEKETE K.: Az istentisztelet egyszerűsége a kálvinista templomban című tanulmányában, in: *Debreceni Szemle*, (2009/3–4.), 374–381.
- FEKETE K.: Kálvin és az istentisztelet, in: Fazakas S. (szerk.): *Kálvin időszerűsége*, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2009, 140–181.
- FEKETE K.: *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának alapelvei*, Budapest, MRE Kálvin Kiadója, 2010.
- FÉNYES M.: *A zsidó istentisztelet ismertetése*, Pozsony, 1899.
- FERWAGNER, P. Á. – KALMÁR Z. (szerk.): Távolabra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára. Szeged, Universitas Szeged, 2010.
- FÖLDEVÁRY L.: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez I.*, Budapest, 1899.
- FREDSTROM, W.: Bonhoeffer's Stellvertretung: A Christ-Like Ecclesial Ethic for Serving "Galilean" Neighbors, in: *Word and Word* 43 (2023/2), 166–174.
- FRICK, D. M.: *Robert K. Greenleaf: A life of servant leadership*, San Francisco, Berrett-Koehler Publishers Inc., 2004.
- FRICZ T.: Átmenetek a kommunizmus- szocializmusból a demokráciába Kelet- és Közép-Európában, in: *Polgári Szemle* 10 (2014/3–6), 65–77.
- FÜSTI-MOLNÁR SZ.: Az egyházi szolgálatok etikája. in: FAZAKAS, Sándor (szerk): *A protestáns etika kézikönyve*, Kálvin Kiadó, Luther Kiadó, 2017. 357–404.
- FÜSTI-MOLNÁR SZ.: Élet-halál mezsgyéjén. Rendszeres teológiai és etikai szempontok egyházunk válságához és útkereséséhez. in: *Confessio* 48 (2024/2), [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://confessio.reformatus.hu/v/1146/#page3> (Utolsó megtekintés: 2024.08.08)
- FÜSTI-MOLNÁR SZ.: Ubi Christus, ibi ecclesia. Szempontok és rendszeres teológiai megfontolások a protestantizmus egyház- és gyülekezetértelmezéséhez (ekklésia) és annak változásaihoz, in: *Lelkipásztor* 96 (2021/6), 202–210.
- GAÁL B.: Az egyházkormányzás ajándéka a Szentlélekben, in: *Theológiai Szemle* (1990), 272–279.
- GAÁL S.: „A kezdeményező egyház” Victor János egyházépítő szolgálata különös tekintettel a misszióra és a gyülekezetépítésre. Doktori értekezés, Debrecen, 2006.
- GAÁL S.: A lelkész mint kybernéta – a gyülekezetvezető és egyházvezető felelőssége, in: *Igazság és Élet* (2024/1) Különszám, 43–51.
- GÁBORJÁNI SZABÓ B.: A Debreceni Református Kollégium a „Pedagógia századában”, TTRE, Debrecen, 1996.
- GÁBORJÁNI SZABÓ B.: Debrecen Kollégiuma Kazinczy diákkorában, in: *Sárospataki Füzetek* (2010/2), 77–89.
- GÁBORJÁNI SZABÓ B.: Hitvitáktól a grammatikusok dühéig, a debreceniségtől a cívismentalitásig. *Studia Litteraria* 60 (2021/1–2), 277–311. Digitális formában megtekinthető: <https://ojs.lib.unideb.hu/studia/article/view/10085> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.25.)
- GÁJER L.: Az egyház lángol. Valóban válságban az egyház?, in: *A Szív. Lelkiségi és Kulturális Magazin*, (2022. július-augusztus), oldalszám nélkül, Digitális formában elérhető: <https://jezsuitakiado.hu/cikkek/az-egyhasz-langol/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.14.)
- GÁLFY Z.: Kálvin Ordonnances-ai és a theokrácia, in: *Theológiai Szemle* 36. (1994/5.), 274–279.
- GÁNÓCZI S.: A Szentháromság kommunikációja, [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/egyhaszkommunikacio/ganoczy.htm> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.01.)
- GARRARD, P. – ROBINSON, G.: *The Intoxication of Power. Interdisciplinary Insights*. Palgrave Macmillan UK, 2014.
- GELLNER E.: *A szabadság feltételei*, Budapest, Typotex Kiadó, 2004.
- GERÉBY GY.: Az egyház és a politikai forma: Carl Schmitt és Hans Barion, in: *Világosság* 51 (2010/3), 65–72.
- GESZTINÉ AJTÓSI J. – CSANÁDY D.: Együttműködés a harmadik szektorral (Európai Tükör Műhelytanulmányok 91), Budapest, 2023.
- GOLEMAN, D.: Leadership That Get Results, in: *Harvard Business Review*, (2000/3). [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: <https://hbr.org/2000/03/leadership-that-gets-results>; (Utolsó megtekintés ideje: 2022.12.12.)
- GÖRFÖL T.: Poszt szekuláris társadalom? A keresztyénség nyilvános jelenlétének megítélése Jürgen Habermasnál. in: *Sapientia* 7 (2014/1) 33–50.

- GÖRÖZDI ZS.: Az 1561-es Genfi egyházrend néhány ekkleziológiai aspektusa, in: *Theológiai Szemle* 48 (2005), 162–167.
- GÖRÖZDI ZS.: *Protestáns egyházértelmezés a reformáció századában a jelentősebb egyházi rendtartásokban*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2014.
- GRAF, F. W.: *Die Wiederkehr der Götter: Religion in der modernen Kultur*, München, Beck, 2004.
- GRAVES, M.: A nyilvános Szentírásolvasás a korai zsidóságban, in: *Studia Biblica Athanasiana* 16 (2015), 51–75.
- GRETHLEIN, Ch.: *Abriß der Liturgik*. Berlin, Gütersloher Verlagshaus, 1989.
- GRONAUER, G.: Reformatorische Schriften zur Pastoraltheologie und Seelsorge, in: Schirmmacher, Th. (Hg.): *Anwalt der Liebe – Martin Bucer als Theologe und Seelsorge. Beiträge zum 450. Todestag des Reformators*, Jahrbuch des Martin Bucers Seminars 1, 2001, 93–141.
- GROSSHANS, H. P.: Protestáns egyház a modern korban – szociológiai és dogmatikai megközelítésben, ford. Kovács Krisztián, in: *Studia Theologica Debrecinensis* 12 (2020/1–2), 33–45.
- GYÖRKÖS A.: „Íme jönnek a zsinat hollói” Francia egyházpoltikai törekvések a skizma idején és a konstanzi zsinaton, in: Pósnán, L. – Bárány, A. (szerk.): „CAUSA UNIONIS, CAUSA FIDEI, CAUSA REFORMATIONIS IN CAPITE ET MEMBRIS” Tanulmányok a Konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából, Debrecen, Printar-Press Kft., 2014, 60–69.
- GYÖRKÖSY A.: Congregatio, in: uő. *Latin–Magyar Szótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956, 127.
- HABERMAS, J.: Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main, 1984.
- HABERMAS, J.: Die Dialektik der Säkularisierung. in: *Blätter für deutsche und internationale Politik* (2008/4), 33–46.
- HAFENSCHER K.: Cultus publicus, in: *Teológia és nyilvánosság. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*, Budapest, EHE – Luther Kiadó, 2019, 161–172.
- HAFENSCHER K.: *Liturgika. A keresztyén istentisztelet protestáns szellemben, ökumenikus megközelítésben*, Budapest, Luther Kiadó – LFZE Egyházzene Tanszéke, 2010.
- HAINZ, J.: κοινωνεω, in: *EWNT 2* (Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament), Stuttgart–Berlin–Köln, Verlag W. Kohlhammer, ²1992, 749–755.
- HAMMAN, G. A.: *Így éltek az első keresztények*, Budapest, Szent István Társulat, 2016.
- HANSON, P. D.: *The People Called: The Growth of Community in the Bible*, Westminster John Knox Press, 2001.
- HARING, H.: Az egyház jelenlegi válsága mint esély. Egy jövőképes hívő közösség felé, in: *Mérleg Online*, (2013.11.16.), [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: <https://www.merleg-digest.eu/az-egyhazi-jelenlegi-valsaga-mint-esely/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.16.)
- HARLAND, Ph. A.: Congregation in the NT. in: *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, A-C, Volume 1, Abingdon Press, Nashville, 2006, 718–719.
- HASSAN, I.: A posztmodernizmus egy lehetséges fogalma felé. (Eredeti címe: Toward a Concept of Postmodernism), in: Bókay A. – Vilček B. – Szamosi G. – Sári L. (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- HAUCK.: κοινος, κοινωνος, κοινωνεω, κοινωνια, συγκοινωνος, συγκοινωνεω, κοινωνικος, κοινοω, in: Kittel, G. – Friedrich, G. (ed.): *Theological Dictionary of the New Testament*, (Eredeti címe: Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament), Grand Rapids Michigan, W. B. Eerdmans Publishing Company, ⁸1981, 789 – 809.
- HAVEL, V.: A civil társadalom és új ellenségei, in: *Civil Szemle*, 2012/1, 5–9.
- HAYNES, K.T. – HITT, M.A. – CAMPBELL, J.T.: The dark side of leadership: Towards a mid-range theory of hubris and greed in entrepreneurial contexts. in: *Journal of Management Studies* 52 (2015/4), 479–505. <https://doi.org/10.1111/joms.12127> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.22.)
- HAYWARD, M.L.A. – HAMBRICK, D.C.: Explaining the premium paid for large acquisitions: Evidence of CEO hubris. in: *Administrative Science Quarterly* 42 (1997/1), 103–127. <https://doi.org/10.2307/2393810> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.22.)
- HÄRING: Glaube ja – Kirche nein? Die Zukunft christlicher Konfessionen, Darmstadt, Primus Verlag, 2002.
- HEGEDŰS R.: *A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében*. PhD értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest, 2002.
- HEIDELBERGI Káté, II. Helvét Hitvallás. A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. MRE Kálvin János Kiadója, Budapest, 2013.
- HERMELINK, J.: *Kirchliche Organisation und das Jenseits des Glaubens. Eine praktisch-theologische Theorie der evangelischen Kirche*, München, Gütersloher Verlagshaus, 2011.
- HERVIEU-LÉGER, D.: Bricolage vaut-il disséminer? Quelques réflexions sur l'opérationnalité sociologique d'une métaphore problématique?, in: *Social Compass* 52, (2003/3), 295–308.
- HEUN, W.: Konsistorium, in: *TRE* 19 (1990), 483–488.

- HEUSSI, K.: *Az egyháztörténet kézikönyve*, Osiris Kiadó – Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000.
- HEVÉR Z. – KATONA M.: Interjú, in: *Lelkipásztor* 70 (1995/12), 428–430.
- HÉZSER, G. (ford.): Kybernezis – egy elfeledett teológiai tudományág jelentősége az egyházon belüli management elmélete számára. in: Fazakas S. (szerk.): *Vezetés és menedzsment az egyházban és a diakóniában*. MRE Kálvin János Kiadója, Budapest, 2008.
- HILLE, R.: Säkularismus/Säkularisierung/Säkularisation, in: *ELThG* (Evangelisches Lexikon für Theologie und Gemeinde), Zürich, ³1992, 1741–174.;
- HOMANS, G. C.: *The Human Group*, NewYork, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1950.
- HORVÁTH, E.: *Ravasz László és a zsidómentés*, [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: <https://zsinatileveltar.hu/ravasz-laszlo-es-a-zsidomentes> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.22.)
- HORVÁTH, I.: *Közigazgatási szervezés- és vezetéstan*, Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó Nonprofit Kft., 2002.
- HORVÁTH, P. and Partners: *Controlling – Út egy hatékony controlling rendszerhez*, Complex Kiadó, 2009.
- HÖRCSIK, R.: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, in: Fazakas S. (szerk.): *Kálvin időszzerűsége*, MRE Kálvin Kiadója, Budapest, 2009, 13–37.
- HÖRCSIK, R.: Trianon és a Magyar Református Egyház, in: Zombori I. (szerk.): *Trianon és az egyházak*, METEM, Budapest, 2022. 693–710.
- HUBER, W.: *Az egyház korszakváltás idején. Társadalmi átalakulás és az egyház megújulása*. Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2002.
- HUSZÁR, P.: Kálvin János élete, teológusi, reformátori és egyházszervezői munkássága (1509-1564). MRE Kálvin János Kiadója, Budapest, 2009. Intézet, 1996, 30.
- JÄGER, A.: Diakónia mint keresztyén vállalkozás. Nonprofit egyházi intézmények menedzselése, ford. Szabó Csaba, SZIK 5, Debrecen, 2010.
- JAIN, R. – PREKUMAR, R.: Management Styles, Productivity and Adaptability of Human Resources: An Empirical Study, in: *India Journal of Industrial Relation* 46, (2010/2), 328–344.
- JANSE, W.: Calvin's Eucharistic Theology: Three Dogma-historical Observations, in.: Selderhuis, H. J. (ed.): *Calvinus sacrarum literarum interpres. Papers of the International Congress on Calvin Research*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, 2008, 37–69.
- JEDIN, H.: *A zsinatok története*, Ecclesia, Budapest, 1998.
- JEPPERSON, R. L.: Institutions, Institutional Effects, and Institutionalism. in: Powell, W. W. – DiMaggio, P. J. (eds.): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago, University of Chicago Press, 1991, 143–163.
- JOAS, H. – WIEGANDT, K. (Hrsg.): *Säkularisierung und die Weltreligionen*, Frankfurt a. M., Fischer, 2007.
- JOAS, H.: A szekularizálódás és a modern világ, in: *Vigilia* (2015/6), 402–409.
- JOAS, H.: Gefährliche Prozessbegriffe. Eine Warnung vor der Rede von Differenzierung, Rationalisierung und Modernisierung, in: Gabriel, K. – Gärtner, Ch. – Pollack, D. (Hrsg.): *Umstrittene Säkularisierung. Soziologische und historische Analysen zur Differenzierung von Religion und Politik*, Berlin, Berlin University Press, 2012, 603–622.
- JONES, T.: *The New Christians, – Dispatches from the Emergent Frontier*, San Francisco, Jossey-Bass, 2008.
- JOSUTTIS, M.: A lelkész más. A jelenkori pasztorális teológia néhány szempontja, (Eredeti címe: *Der Pfarrer ist Anders. Aspekte einer zeitgenössischen Pastoraltheologie*), Exit Kiadó, Kolozsvár, 2007.
- JOSUTTIS, M.: Kommunikation im Gottesdienst. Lehren oder Trösten? in: uő: *Praxis des Evangeliums zwischen Politik und Religion*, Luzern, 1974, 164–187.
- KÁLVIN J.: *A Második Korintusi levél magyarázata* (Református Egyházi Könyvtár 9), Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2015.
- KÁLVIN J.: *A rómaiakhoz írt levél magyarázata* (Református Egyházi Könyvtár 2), Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2010.
- KÁLVIN J.: *Az egyház megreformálásának szükségességéről (1543)*, ford. Czeglédi Sándor. Második kiadás, Pápa, PRTA, 2005.
- KÁLVIN J.: *Institutio Christianae Religionis. A keresztyén vallás rendszere 1559*, 1–2. kötet, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2014.
- KÁLVIN János 1543-ban megjelent Genfi Zsoltárkönyvének előszava, in: *Psalterium Ungaricum*. Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira. Közreadja Bólya József, Budapest, MRE Zsinata, 2003.
- KÁLVIN, J.: *A pásztori levelek és a Filemonhoz írt levél magyarázata*, ford. Szabó András – Fehér Bence – Bogárdi Szabó István, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2012.
- KÁLVIN, J.: *Az Apostolok Cselekedetei magyarázata*, 1. kötet, ford. Szabó András, (Eredeti cím: *Commentariorum in acta apostolorum*), Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2014.
- KÁLVIN, J.: János apostol evangéliumának magyarázata, 1. kötet, ford. Vekerdi József, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2011.

- KÁLVIN, J.: *Tanítás a keresztyén vallásra 1559.* ford. Békési Andor, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1986.
- KÁLVIN, J.: *A Második Korintusi levél magyarázata* (Református Egyházi Könyvtár 9), Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2015.
- KARNER, K.: Az egyház lényege az Ágostai Hitvallás szerint, in: *Hitvallás és tudomány. Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás 400 éves jubileuma alkalmából*, Sopron (1930) 83–103.
- KAUFMANN, F.-X. et al.: *Kirchliche und nichtkirchliche Religiosität. Pastoraltheologische Perspektiven zum Phänomen der Distanzierung von der Kirche*, Freiburg – Basel – Wien, Herder, 1978.
- KEUSCHNIGG, M. – SCHIKORA, J.: The dark side of leadership: An experiment on religious heterogeneity and cooperation in India. in: *The Journal of Socio-Economics* 48 (2014), 19–26. Digitális formában elérhető: <https://doi.org/10.1016/j.socec.2013.09.006> (Digitális formában elérhető: 2023.11.11.)
- KHALED A. L.: Kombinációs egyházszervezet. Metodista konferenciák és a püspöki kormányzat jellemzői. in: *Lelkipásztor* 93 (2018/4), 126–128.
- KINGDON, R. M.: Calvin and the Establishment of Consistory Disciplinary in Geneva: The Institution and The Men Who Directed It, in: Janse, W. (ed.): *Nederlands archiefvoon kerkgeschiedenis, Dutch Review of Church History*, Vol. 70., No. 2, 1990, 158–172.
- KISS Á.: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, A Magyarországi Protestánsok kiadványai XIX. – Protestans Theologiai Könyvtár XV., Budapest, Franklin ny. VIII, 1881.
- KISS R.: A diktatúrák szorításában. Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkből (1945–1948). in: *Századvég* 29 (2003/3), 39–68.
- KISS R.: *Egyházi irányítás – Egyházi fegyelmezés. A nyilvános vallásgyakorlat egyházi kontrollja a 18. században a Külföldi Református Egyházmezejében*, in Balogh B. – Berta P. (szerk.): *Ethno-Lore XXVII*. Budapest, MTA NKI, 2010, 11–45. Digitális formában megtekinthető: <https://nti.btk.mta.hu/images/evkonyv/2010/kissreka.pdf> (Utolsó megtekintés ideje: 2020.03.17.)
- KLEIN, S: *Vezetés-és szervezetpszichológia*, Budapest, Edge 2000 Kft., 2002.
- KLESSMANN, M: *Pfarrbilder im Wandel – Ein Beruf im Umbruch*, Neukirchen – Vluyn, Neukirchener, 2001.
- KOCSEV M.: Hitelesség mint elvárás és mégis állandó kérdés az egyházi szolgát illetően. Kérdések előjáróban a téma kapcsán és válaszkeresési kísérletek, in: *Református Szemle* 115 (2022/5), 499–510.
- KOCSEV M.: Lelkészeknek – a lelkészkép – lelkészi identitás kérdése az önértelmezés rögzítés útján, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica* 61 (2016/2), 113–127.
- KOCSIS E.: *Református dogmatika*. Debrecen, 1976.
- KOCSIS E.: Zwingli szociáletikája, in: *Theológiai Szemle* 27 (1984), 339–344.
- KODÁCSY T.: A Barth–Brunner-vita a homiletika tükrében, in: *Lelkipásztor* 90 (2015/4), 129–133.
- KÓKAI-NAGY V.: *Karizmatikus gyülekezetvezetés az Újszövetségben. Próféták a páli gyülekezetekben*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2022.
- KORMOS L.: A presbitérium szervezetének történeti alakulása, in: *Református Egyház* 40 (1988), 108–113.
- KOVÁCS K.: A látható egység ma – a Magyar Református Egyház létrejötte, in: *Studia Theologica Debrecinensis* 5 (2012/1–2), 75–87.
- KOVÁCS J.: *A református egyházalkotmány alapvető kérdése. A reform-kérdések*, Budapest, 1948.
- KOVÁCS K.: *Határmezsgyén. A református egyház a történelmi örökség és a megújulás esélyei között az 1989–90-es rendszerváltást követően*, Budapest, L'Harmattan, 2018.
- KOVÁCS K.: A látható egység ma – a Magyar Református Egység létrejötte, in: *Studia Theologica Debrecinensis* 5. (2012/1-2), 75–87.
- KÖBEL SZ.: A „szolgáló egyház” törvénykönyve, in: *Glossa Iuridica* (2019/3–4), 165–181.
- KÖRÖSÉNYI A.: Plebiszciter vezérdemokrácia fogalma és főbb jellemzői, in: uő: *Felelet a Mondolatra, Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére* (Acta Theologica Papensia 16); Károli Könyvek tanulmánykötet. Károli Gáspár Református Egyetem – Pápai Református Teológiai Akadémia, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016.
- KRISHAN, K.: Civil Society: An Inquiry into the usefulness of an Historical Term, in: *British Journal of Sociology* 44 (1993/3), 375–395.
- KRISHAN, K.: Civil társadalom, egy fogalom újralfedezése, in: *Mozgó Világ* (1992/7) 4–17.
- KUYPER, A.: Kálvinizmus és modernitás. Hat előadás. Kolozsvár, Koinónia, 2001.
- LADÁNYI S.: A Horthy-korszak egyházai, in: Kollega Tarsoly, I. (főszerk.): *Magyarország a XX. században, Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*, II. kötet, 363–374.
- LADÁNYI S.: A református egyház (1867–1918), in: Kollega Tarsoly, I. (főszerk.): *Magyarország a XX. században, Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*, 2. kötet, Szekszárd, Babits Kiadó, 1997, 309–312.
- LADÁNYI S.: A polgári demokratikus forradalom és az egyházak, in: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században, Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*, II. kötet, 327–336.

- LADÁNYI S.: A Tanácsköztársaság és az egyházak, in.: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*, Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság, II. kötet, 327–336.
- LADOCSEI G. (ford.): Római Szent Kelemen levele a korintusiakhoz, in: Vanyó L. (szerk.): *Apostoli Atyák*, Budapest, SZIT, 55–77.
- LANCZKOWSKI, G.: Gottesdienst, Gottesdiens-Heimat, 1, in: *TRE* 14 (1985), 1–5.
- LANCZKOWSKI, G.: Saeculum, in: *4RGG* (1998–2007), 1279–1280.
- LÁSZLÓ, V.: Egyház, karizma és hivatal a páli teológiában, in: *Lelkipásztor* 93 (2018) 130–134.
- LEIBHOLZ, G.: Repräsentation, in.: *Evangelisches Staatlexikon*, Hermann Kunst–Siegfried Grundmann, Kreuz Verlag, Stuttgart–Berlin, 1966, 2194–2199.
- LEPSIS, O.: Repräsentatio, in: *Evangelisches Staatlexikon. Neueausgabe*. Stuttgart, Kohlhammer Verlag, 2006, 2036–2041.
- LEVY, D–MILGROM, J.: מִשְׁפָּחָה , in: Botterweck, G. J.–Ringgren, H. (ed): *Theological Dictionary of the Old Testament* (Eredeti címe: Theologisches Wörterbuch zum alten Testament 1975–1977), Vol. 10, Grand Rapids–Cambridge, Eerdmans Publishing Company, 1999, 468–480.
- LITERÁTY Z.: Ambivalenciák a prédikátor személye körül, in: Bodó S. – Horsai E. (szerk.): „*Hiszek az Ige diadalmas erejében!*” *Tanulmányok Fekete Károly 60. születésnapja alkalmából*, Acta. Debreceni teológiai tanulmányok, 14. kötet, DRHE, Debrecen, 2020, 379–390.
- LITERÁTY Z.: Homiletika és retorika. Múltbeli kapcsolataink és jelenkori lehetőségeik. Homiletikatörténeti áttekintés. Doktori értekezés, Budapest, 2009.
- LOCH, Ch. H.: It's Not Just Others: Conquering the Hubris in Yourself, in: Garrard, P. – Robinson, G. (ed): *The Intoxication of Power. Interdisciplinary Insights* (2016), 101–115.
- LUCKMANN, Th.: *Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft*. Freiburg, Rombach, 1963.
- LUCKMANN, Th.: The privatization of religion and morality, in: Heelas, Paul – Lash, Scott – Morris, Paul (eds.): *Detraditionalization: critical reflections on authority and identity*. Cambridge, Blackwell Publishers, 1996, 72–86.
- LUDWIG, H.: *Von der Institution Zur Organisation. Eine grundbegriffliche Untersuchung zur Beschreibung der Socialgestalt der Kirche in der neueren evangelische Ekklesiologie*, Evangelische Verlagsanstalt, 2010.
- LUHMANN, N.: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft* 3., Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1993. 161–162.
- LUHMANN, N.: Organization, in: Bakken, T. – Hernes, T. (eds.): *Autopoietic Organization Theory. Drawing on Niklas Luhmann's Social Systems Perspective*, Copenhagen, Copenhagen Business School Press, 2003, 31–52.;
- LUHMANN, N.: Was ist Kommunikation? In uő *Soziologische Aufklärung. Band 6. Der Mensch*. Opladen, Westdeutscher, 1995, 109–120;
- LUHMANN, N.: Die Ausdifferenzierung der Religion. in.: uő: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, Band 3., Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2012.
- LUHMANN, N.: The Autopoiesis of Social Systems, in: Geyer, F. – Van d. Zeuwen, J. (eds.): *Sociocybernetic Paradoxes: Observation, Control and Evolution of Self-Steering Systems*, London, Sage, 1986, 172–192.
- LUMEN Gentium. Dogmatikus konstitúció az Egyházzól, in: Diós, I. (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, 2. kiadás, Budapest, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2007, 111–207.
- LUTHER, M.: A Schmalkaldeni Cikkek., ford. Pröhle Károly, in: Konkordia Könyv. Az Evangélikus Egyház hitvallási iratai, 2. kötet, Budapest, Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, 1957, 6–47.
- LUTHER, M.: A világi felsőségről. In: Masznyik, E (szerk.): *D. Luther Márton egyházszervező iratai* 3., Budapest, Luther Társaság, 1906, 366–372.
- LUTHER, M.: Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske, ford. Masznyik Endre, Budapest, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1901.
- LUTHER, M.: Concerning Christian Liberty, in: WACE, H. – C. A. BUCHHEIM (eds.): *First Principles of the Reformation or the Ninety Five Theses and The Tree Primary Works of Dr. Martin Luther*, London, William Clowes and Sons, 1883.
- LUTHER, M.: Ki teremt bennünk közösséget Istennel? Prédikáció pünködhétfő délelőttjére, in: Csepregi Z. – Horváth O. (szerk.): *Luther válogatott művei 6. Prédikációk*, Luther Kiadó, Budapest, 2015.
- LUTHER, M.: *Luther válogatott művei 2. Felelősség az egyházért*, Budapest, Luther Kiadó, 2017, 82–83.
- LUTHER, M.: The Blessed Sacrament of the Holy and True Body and Blood of Christ and the Brotherhoods, in: Lull, T. F. (ed.): *Martin Luther's Basic Theological Writings*, Minneapolis, Fortress Press, 1989, 242–266.
- LUTHER, M.: Von dem Papsttum zu Rom, Augsburg, 1520. Digitális formában elérhető: <https://www.bavarikon.de/object/BSB-HSS-00000BSB00083233?lang=de> (Utolsó megtekintés ideje: 2018.10.09.)

- LYOTARD, J.-F.: *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1984.
- MAAG, K.: Hero or Villain? Interpretations of John Calvin and his legacy, in: *Calvin Theological Journal* 41 (2006), 222–237;
- MAGYAR B. D.: „Nem jó az embernek egyedül lenni...” Kálvin János a házassági és családi életformára való nevelés reformátora, Doktori értekezés a hittudományok (szociáletika) tárgykerében, Debrecen, 2016.
- MANETSCH, S. M.: Holy Terror or Pastoral Care? Church Discipline in Calvin's Geneva 1542–1596, in: Selderhuis, H. J. (ed.): *Calvin. Saint or Sinner?* Tübingen, Mohr Siebeck, 2010, 283–306.
- MANETSCH, S. M.: Pastoral Care East of Eden: The Consistory of Geneva, 1568–82, in: uő: *Church History*, Vol. 75, No. 2, Cambridge, Cambridge University Press, 2006., 274–313.
- MÁRAMAROSI A.: A vezetés sötét oldala: Hübrisztikus vezetés, in: *Vezetéstudomány* 51 (2020/3), 30–42.
- MARK, J. J.: Marie Dentière, [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: https://www.worldhistory.org/Marie_Dentiere/ (Utolsó megtekintés ideje: 2022.09.28.)
- MÁRKUS E.: Amikor a harmadik az első. A civil szektor többféle nézőpontból, Csokonai Kiadó, 2016.
- MÁRKUS M.: A presbiteri rendszer alakulása a 17. század közepéig, in: Fazakas S. (szerk.): *Kálvin időszerepe*, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2009, 38–45.
- MÁTÉ-TÓTH A.: A civil társadalom teológiája, Elhangzott: a Hit alapú civil társadalom – tények és lehetőségek című online konferencián 2020. október 30-án. Digitális formában megtekinthető: https://www.youtube.com/watch?v=Ils87hKZsvI&list=PLuvucNefR9LsfBKKxoKNcy_5UIE7D3vTt&index=6 (Utolsó megtekintés ideje: 2024.01.11.)
- MÁTÉ-TÓTH A.: *Vallásnézet. A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*, Kolozsvár, Korunk-Komp-Press, 2014.
- MCGRATH, A. E.: *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása*, Budapest, Osiris Kiadó, 1996.
- MILLS, C. W.: *The Sociological Imagination*, Oxford, Oxford University Press, 1959.
- MISÁK M.: Luther Márton, in: Dienes, D. (szerk.): *A reformáció. Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához*, (Sárospataki Teológiai Műhely), Sárospatak, 2008, 11–25.
- MOISSET, J.-P.: *A katolicizmus története*. (Napjaink teológiája Sorozat 19.), Pannonhalma, Bencés Kiadó, 2012.
- MOLNÁR A. – SZIGETI J.: Református népi látomásirodalom a XVIII. században, in: *Teológiai tanulmányok*, Úf. 19., Budapest, 1984, 157.
- MOLNÁR G.: Civil Society History I: Antiquity, in: Anheier, H. K. – Toepler, S. (ed.): *International Encyclopedia of Civil Society*, New York, Springer, 2010, 341–345.
- MOLNÁR J.: Az 1881-es debreceni alkotmányozó zsinat emlékezete, in: *Mediárium* 1 (2007), 81–88.
- MOLNÁR S. K.: A két világháború közötti protestáns egyesületek belépési nyilatkozatainak elemzése, in: *Egyháztörténeti Szemle* 12 (2011/1), 109–124.
- MOLNÁR S. K.: „A lelkészársaknak ma még nem írhatunk mindenről”. Adalékok a Somogy megyei Protestáns Lelkészek Szakszervezetének létrejöttéhez, in: Fejérdy A. (szer.): *A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés*. SZIT, Budapest, 2020, 156–181.
- MONDIN, B.: Pápák enciklopédiája, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2001.
- MONTER, W. E.: The Consistory of Geneva 1559-1569, in: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 38, No 3., New York, Librairie Droz, 1976, 467–484.
- MUNTAG A.: Luther a lelkési hivatásról, in: Szabó L. (szerk.): *Mérlegen a lelkész*. (Gyülekezetpedagógiai füzetek 2.), Budapest, 2000, 11–18.
- MÜLLER, G. L. – SCHÖNHERR, A.: *Bonhoeffer: Gemeinsames Leben. Das Gebetbuch der Bibel*, Werkausgabe Band 5, Gütersloher Verlagshaus, 2015
- NAGY Á. – KÖLCSEY A.: Mit takar az alfa-generáció?, in: *Metszetek* 6 (2017/3), 20-30. DOI 10.18392/metsz/2017/4/2 (Utolsó megtekintés ideje: 2024.01.05.)
- NAGY Á. – NIZÁK P. – VERCSEG I.: Civil társadalom-Nonprofit világ, Új Ifjúsági szemle Alapítvány, 2014.
- NAGY A. (ford.): *Westminsteri Hitvallás*, Koinónia, Kolozsvár, 1999.
- NAGY B.: Bevezetés a Második Helvét Hitvalláshoz, in: *A Heidelbergi Káté. A Második Helvét Hitvallás*. (A Magyarországi Református Egyház Hitvallási Iratai), MRE Kálvin János Kiadója, Budapest, 1999, 83–111.
- NAGY K.: Az egyházzól szóló tanítás. in: Dienes, D. (szerk.): *A reformáció. Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához*, (Sárospataki Teológiai Műhely), Sárospatak, 2008, 35–45.
- NAGY S. B.: Kálvin egyházkormányzati alapelvei a gyakorlatban. Különös tekintettel a genfi egyház 1541. évi ordonnance-ára, in: *Theológiai Szemle* 3 (1959/9–10), 327–341.
- NN. 'am, in: *The New American Standard Old Testament Hebrew Lexicon*, Digitális formában elérhető: <https://www.biblestudytools.com/lexicons/hebrew/nas/am.html> (Utolsó megtekintés ideje: 2018.10.08.)
- NN. *ἀμαρτία*, in: Louw, J. P. – Nida, E. A. (ed.): *Greek-English Lexicon of the New Testament*, Volume 2, New York, United Bible Societies, 1989, 773–774.776.

- NN. ἀρετή, in: Louw, J. P. – Nida, E. A.: *Greek-English Lexicon of the New Testament*, Vol. 2, New York, United Bible Societies, 1989, 33.
- NYILAS Z.: Kálvin Strassburgban: 1538–1541, in: Zsengellér J. (szerk.) *Kálvin Mozaikok. Tanulmányok a nagy reformátor életéről és munkásságáról*, (Acta Theologica Papensia 3.) PRTA, Pápa, 2000, 43–70.
- OPU, E.: Social Networks and Participatory Governance of Urban Green Commons, [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: https://stud.epsilon.slu.se/7485/1/opu_e_141111.pdf (Utolsó megtekintés: 2024.01.11.)
- OTTMAR, G. – FISCHER-BRAUN, A.: Arbeitshilfe für Kirchengemeinderats-Gremien. „Gemeinde geistlich leiten.” Evangelische Landeskirche im Württemberg, 5. [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: <https://www.geistlich-leiten.elk-wue.de/> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.12.23.)
- OWEN, D. – DAVIDSON, J.: Hubris syndrome: an acquired personality disorder? A study of US Presidents and UK Prime Ministers over the last 100 years. in: *Brain* 132 (2009/5), 1396–1406. <https://doi.org/10.1093/brain/awp008> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.12.)
- OWEN, D.: Hubris and nemesis in heads of government. in: *Journal of the Royal Society of Medicine* 99 (2006/11), 548–551. <https://doi.org/10.1258/jrsm.99.11.548> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.12.)
- P.SZILCZL D.: A hit és egyház válságáról, in: Korpocs, M. – Wildmann, L.: *Vallások és egyházak az egyesül Európában. Magyarország*, Budapest, Typotex, 2010. 198–208.
- PAPP SZ. (ford.): *Új Kiskatekizmus. Kérdések és válaszok*, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 1994.
- PARSONS, T.: *The Social System*, New York, The Free Press of Glencoe, 1991.
- PÁSZTOR, J.: A református istentisztelet gazdag múltja, in: *Evangélikus Élet* 69 (25/2004) 2.
- PÁSZTOR J.: Homiletikai irányzatok az Egyesült Államokban, in: *Theológiai Szemle* 41 (1998/6), 346–357.
- PÁSZTOR, J.: *Liturgiai irányzatok a Magyar Református Egyházban*, Debrecen, 2007.
- PERROW, Ch.: *Szervezet-szociológia*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- PÉTER K.: A reformáció és a művelődés a 16. században. *Magyarország története 1526–1686.*, in: R. Várkonyi Á. (szerk.): *Magyarország története*, 3/1. kötet, Budapest, 1985, 475–604.
- PÉTER K.: *A reformáció: kényszer vagy választás?*, Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, 2004.
- PÉTER M.: *A Genfi Gyülekezeti Rendtartás*, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 2012.
- PETŐ B.: Az amerikai presbiteriánus egyház megalakulása és története a XVIII. században, in: *Confessio* 39 (2015), 92–106.
- PETRY, B.: *Leiten in der Ortsgemeinde. Allgemeines Priestertum und kirchliches Amt – Bausteine einer Theologie der Zusammenarbeit*. München, Kaiser, Güterloher Verl.-Haus, 2001.
- PETRY, R. C. (ed.): *Late Medieval Mysticism* (The Library of Christian Classics), Westminster, Westminster Press, 1957.
- PHILIPPI, P.: Diakonie I., in: *TRE* 8 (1981), 621–644.
- POKOL B.: *Szociológialmélet*. Társadalomtudományi trilógia 1. Budapest, Századvég Kiadó, 2004.
- POKOLY J.: Az első magyar ref. presbyterium keletkezése és szervezete, in: *Protestáns Szemle* 13 (1901), 202–220.
- POKOLY J.: Az egyház és állam szétválasztása, in: *Protestáns Szemle* 31. (1919), 5–21.
- POLLACK, D.: Differenzierung und Entdifferenzierung als modernisierungstheoretische Interpretationskategorien, in: Gabriel, K. – Gärtner, Ch. – Pollack, D (Hrsg.): *Umstrittene Säkularisierung. Soziologische und historische Analysen zur Differenzierung von Religion und Politik*, Berlin, Berlin University Press, 545–564.
- PRUZSINSZKY P.: Kálvin János, II. kötet, Magyar Református Egyház Pápa, 1909.
- PÜSKI L.: Érdeklődéstől elköteleződésig. Misszió és gyülekezetiépítés: koncepciónk és gyakorlatunk, Budapest, Kálvin Kiadó, 2013.
- RATSCHOW, C. H.: Amt/Ämter/Amtverständnis VIII., in: *TRE* 2 (1978), 593–622.
- REISINGER, A.: Társadalmi részvétel helyi, területi és Európai Unió szinten, [oldalszám nélkül], in: Róbert P. (szerk.): *Magyarország társadalmi-gazdasági helyzete a 21. század első évtizedeiben*, Kautz Gyula Emlékkonferencia elektronikus formában megjelenő kötete, 2011, Digitális formában elérhető: <https://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2011/ujkormanyzas/ReisingerAdrienn.pdf> (Utolsó megtekintés ideje: 2024.01.11.)
- REUSS A. (szerk.): Ágostai Hitvallás. in: uő: *Konkordiakönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai 2.*, Budapest, Luther Kiadó, 2008, 13–67.
- REUSS A. (szerk.): Apológia, az Ágostai Hitvallás védőirata. in: uő.: *Konkordiakönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai 3.*, Budapest, Luther Kiadó, 2017, 15–328.
- RÉVÉSZ I.: A kálvinizmus befolyása a magyar reformációra, in: *A Magyar Kálvinizmus* (1935. április–június), 62–69.
- RÉVÉSZ I.: *Kálvin élete és a kálvinizmus*, Debrecen, 1909.
- RÉVÉSZ I.: Kálvin-rágalmak. in: *Protestáns Szemle* 26 (1914/1-10), 37–60.
- RÉVÉSZ I.: Presbiteri rendszerű-e a magyar református egyház? (1935), in: *Confessio* 31 (2007), 18–29.

- RÉVÉSZ I.: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944 – 1949*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990.
- ROLL, R.: The Hubris Hypothesis of Corporate Takeovers, in: *The Journal of Business* 59 (1986/2), 197–216.
- ROLOFF, J.: Amt/Ämter/Amtverständnis IV., in: *TRE* 2 (1978), 509–533.
- ROLOFF, J.: *Die Apostelgeschichte* (Das Neue Testament Deutsch), Band 5, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.
- ROLOFF, T.: Ekklesiá, in: *Egzegetisch Wörterbuch zum Neuen Testament*, Band 1, Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, 1980, 1000.
- ROMANO, J. F.: *Liturgy and Society in Early Medieval Rome Introduction*, London–New York, Routledge, 2016.
- ROST L.: *Die Vorstufen von Kirche und Synagoge im Alten Testament*. Stuttgart, Kohlhammer Verlag, 1938.
- ROSTA G.: Szekularizáció? in: *Magyar Tudomány* 180 (2019/6), 792–803.
- RUCHBACH, G.: Spiritualität, in: *Evangelisches Lexikon für Theologie und Gemeinde* 3, Wuppertal–Zürich, 1994, 1881.
- RUCHT, D.: Civil Society Theory: Habermas, in: Anheier, H. K. – Toepler, S.: *International Encyclopedia of Civil Society*, New York, Springer New York, 412–416.
- RUGONFALVI KISS I.: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armálisa, in: Csikesz Sándor (szerk.): *Theológiai tanulmányok*, (Különlenyomat a Protestáns Szemle XII. évfolyamának 238–301. lapjairól.), Debrecen, 1936.
- RUSSEL, G.: Psychiatry and politicians: the ‘hubris syndrome’. in: *The Psychiatrist* 35 (2011/4) 140–145. DOI: <https://doi.org/10.1192/pb.bp.110.031575> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.09.21.)
- RUZSA-NAGY Z.: A Kiskunhalasi Református Egyházközség presbitériumának története a 18. században, in: *Egyháztörténeti Szemle* 17 (2016), 39–59.
- RUZSA-NAGY Z.: A presbitériánus egyházkormányzat kialakulásának története Skóciában a XVI–VII. században, in: *Confessio* 44 (2017), 78–97.
- SAITO-JENSEN, M.: Multilevel Governance Theory, in: uő.: *Theories and Methods for the Study of Multilevel Environmental Governance*, Bogor, CIFOR, 2015, 2–6.
- SÁNDOR, B.: Az 1536. évi Genfi Hitvallásról, in: *Theológiai Szemle* 54 (2011/3), 180–185.
- SCHÄFER, R.: *Communio*, in: *4RGG* 2 (1999), 435–440.
- SCHAFF, Ph.: Modern Christianity. The Swiss Reformation (History of the Christian Church 8), Chicago – London, *Early Christian Literature*, 1958, 438–439.
- SCHENKEVELD, M. A.: *Dutch Literature in the Age of Rembrandt: Themes and Ideas*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, 1991.
- SCHERMERHORN, J. R.: Management, John Wiley & Sons Inc., 2009.
- SCHILLING, H.: Confessional in Europe. in: BRADY OBERMAN, Th. – TRACY, J. D. (ed.): *Handbook of European History 1400–1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, Vol. 2.: Visions, Programs, Outcomes, Boston, Brill, 1995, 641–681.
- SCHLEICHER, I.: Vezetés a szervezetben, Áttekintés és következtetések. in: *Vezetéstudomány* 27 (1996/10), 57–69.
- SCHMIDT, K. L.: Ekklesiá, in: Kittel, G.: *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Band 2, Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, 1990, 502–539.
- SCHMITT, C.: Die Sichtbarkeit der Kirche. Eine scholastische Erwägung. in: *Summa*, Heft 2 (1917–1918) 71–80.
- SCHÖLLGEN, G.: Bishop, in: *4RPP* 2, I. New Testament (2007), 105.
- SCHRAMM, S.: *Kirche als Organisation gestalten. Kybernetische Analysen und Konzepte zu Struktur und Leitung evangelischer Landeskirchen*, Berlin, LIT Verlag, 2015.
- SCHREY, H.-H.: Macht 2., in: *TRE* 21 (1991), 652–657.
- SCHRÖER, H.: Kybernetik, in: *TRE* 20 (1990), 356–359.
- SCHULZE, G.: *Die Erlebnis-Gesellschaft*, Kultursoziologie der Gegenwart, Frankfurt am Main–New York: Campus-Verlag, 1992.
- SCHULZE, Gerhard: Élmenytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása, in: *Szociológiai Figyelő* (2000/2), 135–157.
- SCHWÖBEL, C.: Koinonia in: *7RPP* (2010), 230–231.
- SCOTT, W. R.: *Institutions and Organizations*. London–Thousand Oaks–New Delhi, Sage Publications, 1995, 40–45.
- SEITZ, M.: Kybernetik, in: *4RGG* 4 (2001), 1913–1916.
- SELDERHUIS, H. J. (ed.): *Calvin. Saint or Sinner?*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2010.
- SELIGMAN, A. B.: Érvek a "civil társadalom" ellen, in: *Szociológiai Szemle*, (1992/10), 75–80.
- SKILLEN, J. W.: The Political Theory of Johannes Althusius, in: *Philosophia Reformata* 39 (1974), 170–190.
- SMITH, C.: *The Leadership Theory of Robert K. Greenleaf*, UK, 2005.
- SNODGRASS, K.: *The NIV Application Commentary: Ephesians*, Grand Rapids, Michigan Zondervan, 1996.

- SOLT-SZÁRAZ CS.: Isten cselekedete a történelemben – A Tórah, mint a közösség kohéziós ereje, in: *Lelkipásztor* 93 (2018) 134–138.
- SÓGOR Á.: A lelkipásztor mint közéleti vezető és a lelkipásztor politikai szerepvállalása, in: Balogh Cs. – Kolumbán V. J. (szerk.): *Az írás bővületében. Tanulmányok Adorjáni Zoltán születésének 65. születésnapjára*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021, 667–682.
- SPEELMAN, H. A.: *Calvin and the Independence of the Genevan Church*, Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, Göttingen, 2014.
- SPICER, A.: Calvinist Churches in *Early Modern Europe*, 76. Digitális formában elérhető: https://www.academia.edu/5874660/Calvinist_Churches_in_Early_Modern_Europe (2020.03.15.)
- SPIJKER, W. van't: *Bucer's influence on Calvin: church and community*, Digitális formában megtekinthető: www.vr-elibrary.de by Universitäts- und Landesbibliothek Münster, (Utolsó megtekintés ideje: 2019.07.09.)
- SPIJKER, W. van't: *Kálvin élete és teológiája*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2003.
- STÄLIN, D.: The Linguistic Usage and History of ἀμαρτάνω, ἀμαρτημα and ἀμαρτια before and ἀμαρτία in the NT, in: *TDNT* (21991), 293–296.
- STEPHENS, W. P.: *Zwingli: A Introduction to His Thought*, Oxford University Press, 1994.
- STEVE, B.: What the Secularization Paradigm really says, in: Franzmann, M. – Gärtner, Ch. – Köck, N. (Hrsg.): *Religiosität in der säkularisierten Welt. Theoretische und empirische Beiträge zur Säkularisierungsdebatte in der Religionssoziologie*, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006, 39–48.
- STOBBE, H.-G.: Institution, in: *EKL* (1989), 694–699.
- STUHLMACHER, P.: *Az Újszövetség bibliai teológiája*, 1. kötet: Alapvetés – Jézustól Pálig, Budapest, Kálvin Kiadó, 2017.
- SZABÓ A. P.: Révész Imre „az idők viharában” (1944–1967), in: *Protestáns Szemle* 45 (1936/2), 66–84.
- SZABÓ B. A.: Szószék és nyilvánosság, in: *Teológia és nyilvánosság. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*, Budapest, EHE – Luther Kiadó, 2019, 173–180.
- SZABÓ F.: Vatikáni Zsinat II, in: Diós I. (főszerk.): *Magyar katolikus lexikon*, 14. kötet, Budapest, Szent István Társulat, 2009, 898–900.
- SZABÓ GY.: A demokratikus egyházszerkezet kialakulásának kezdetei hazánkban (A presbiteri rendszer fejlődéstörténete a magyar református egyházban), in: *Confessio* 10 (1986), 27–38.
- SZABÓ L.: *Alapozó ismeretek a gyakorlati teológiában*, Budapest, Luther Kiadó, 2010.
- SZABOLCSI S.: Vezetési stílusok egykor és most, in: *International Journal of Mathematical Engineering and Management Sciences* 1 (2016/1), 1–16.
- SZÁNTÓ J.: Vallási változás – Társadalmi változás. A vallási mobilitás társadalmi összefüggései, in: Bóka M. (szerk.): *Társadalmunk (személy)azonosságá*, Székesfehérvár, Fejér Megyei Művelődési Központ, 1995, 150–171.
- SZÁNTÓ K.: *A katolikus egyház története* I. és II. kötet, Budapest, Ecclesia, 1983.
- SZATHÁRY B.: A presbiter a társadalmi életben, közéletben, in: *Zempléni Múzsza* 2 (2002), 32–39.
- SZEGEDY-MASZÁK M.: Modern és posztmodern: ellentmondás vagy összhang?, in: *Helikon. Világirodalmi figyelmű* (1987/1–3), 43–58.
- SZENTPÉTERI KUN B.: *A magyarországi református egyház külső rendje*, Budapest, Magyar Református Egyház, 1948.
- SZENTPÉTERI KUN B.: *Kálvin egyházalkotmánya*, Debrecen, 1906.
- SZENTPÉTERI KUN B.: Kálvin, mint egyházszerkező, in: Antal G. – Szöts F. (szerk.): *Emlékezés Kálvinról*, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai, Budapest, 1909.
- SZERB L.: A hálózat-szerkezet: egy lehetséges válasz a környezeti kihívásokra. in: *Marketing & Menedzsment: the Hungarian journal of marketing and management* 33 (1999/3–4), 79–88.
- SZERZŐ nélkül: Felhívás az ország reformátusaihoz, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 61 (1918/46), 341–342.
- SZERZŐ nélkül: Konvent, Révai Nagy Lexikona, 6. kötet: Dúc–Etele, 1912, 199.
- SZERZŐ nélkül: Krónika, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 61 (1918/46), 345–346.
- SZERZŐ nélkül: Részlet az Országos Református Tanács elnökségének felhívásából. in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 61 (1918/46), 341–342.
- SZŰCS F.: „Kik tartandók katolikusnak és kik eretneknek?” A hitvallás ógyházi hivatkozási. in: uő (szerk.): *Egyetemes és református. A Második Helvét Hitvallás mai üzenete*, Budapest, 1995.
- SZŰCS F.: *Hitvallásismeret*, Budapest, 1995.
- THEISSEN, G.: *Az első keresztyének vallása. Az őskeresztyén vallás elemzése és vallástörténeti leírása*, Budapest, Református Kálvin Kiadó, 2001.
- THURY E.: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, 1. kötet, Pápa, 1908.

- TOMKA F.: A világiak helye az egyházban, in: *Vigília* 63 (1998/7), 492–497.
- TOMKA M. – BÖGEL, Gy.: *Vezetés gyakor és most*, A Biblia és a menedzsment 1., Budapest, Harmat, 2019.
- TOMKA M.: A vallás a modern világban. A szekularizáció értelmezése a szociológiában, Interdiszciplináris Szakkönyvtár 7., Semmelweis Egyetem Mentálhigiénés Intézet – Párbeszéd (Dialogus) Alapítvány, Budapest, 2011.
- TOMKA M.: A vallásosság mérése (módszertani tépelődések), in: Máté-Tóth A. – Jahn M.: *Studia Religiosa. Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára*, Szeged, Acta Studiorum Religionis — Szegedini, Vallástudományi Tanulmányok Sorozat 1., 1998, 18–31.
- TOMKA M.: Egyház és „civil társadalom”, in: *Vigília* 63 (1998/5), 331–343.
- TOMKA M.: Hagyományos (vallási) értékek a modern társadalomban, in: *Educatio* (2001/3), 419–433.
- TOMKA M.: Vallásszociológia, [oldalszám nélkül], Digitális formában megtekinthető: http://www.tavasz56.hu/szombat/vallasszociologia/tomka_1.htm (Utolsó megtekintés ideje: 2020.10.13.);
- TÖRÖK Cs.: Külső változások belső megtéréssel, in: *A Szív* 103 (2017/2) [oldalszám nélkül], Digitális formában elérhető: <https://jezsuitakiado.hu/cikkek/kulso-valtozasok-belso-megteressel/> (Utolsó megtekintés: 2024.01.16.)
- TÖRÖK I.: *Dogmatika*. Free University Press, 2006.
- TŐKÉS I.: Debrecen 2009. május 22, in: *Református Szemle* 102 (2009/4), 525–526.
- VAJTA V.: *Communio, Krisztus és a szentek közössége Luther teológiájában*. (Magyar Luther Könyvek 1.), Magyarországi Luther Szövetség, 1993.
- VANDERSTRAETEN, R.: Inclusion ideals and inclusion problems: Parsons and Luhmann on religion and secularization, in: *Acta Sociologia* 58, 2015, 173–185.
- VANYÓ L. (ford.): Antiókhiai Szent Ignác hét levele, in: uő (szerk.): *Apostoli Atyák*, Budapest, SZIT, 1980, 87–106.
- VANYÓ L. (ford.): Didakhé (azaz: A tizenkét apostol tanítása), in: uő (szerk.): *Apostoli Atyák*, Budapest, SZIT, 1980, 48–54.
- VARGA ZS. (szerk.): *Görög-magyar szótár az Újszövetség irataihoz*. Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1996.
- VARGA ZS.: *Rudolf Bohren homiletikája*, Doktori értekezés a Gyakorlati Teológia tárgyköréből, Debrecen, 2009. 74. Digitális formában elérhető: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/89558/Doktori_dolgozat.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Utolsó megtekintés ideje: 2021.09.08.)
- VÁRKONYIN.: Misztika és misztikusok, in: *Vigília* 40 (1975), 289–299.;
- VÁSÁRHELYI B. M.: A kunhegyesi értekezéslet, in: A. Somogyi A. (ed.): *12th International Conference of J. Selye University. Theological Section*, Komárno, 2020, 69–73.
- VICTOR J.: Egyház és állam szétválasztása, in: Horváth J. (szerk.): *Dr. Victor János a predesztinációról és más írások. Válogatás Victor János (1888-1954) református lelkész, teológiai tanár írásaiból*. Digitális formában megtekinthető: <https://mek.oszk.hu/08200/08256/08256.htm#31> (Utolsó megtekintés ideje: 2023.10.23.)
- VIKTOR J.: Az egyház nem elittársaság, in: *Élet és Jövő* 13 (1946/24), 2.
- VLADÁR G.: *Ordo Doctorum*. A tanítói tiszt Kálvin ekkleziológiájában, in: Fazakas S. – Ferencz Á. (szerk.): *Krisztusért járva követségben. Teológia – igehirdetés – egyházkormányzás. Tanulmányok a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára*, Acta Theologica Debrecinensis 3., DRHE, Debrecen, 2012, 397–416.
- VOLF: *After Our Likeness. The Church as the Image of the Trinity*, Grand Rapids – Cambridge, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1997.
- WAGNER Sz.: „...akik hallgatják Pásztoruk hangját” Martin Luther ekkleziológiája a középkori katolikus egyház tanításának fényében, in: *Lelkipásztor* 86 (2011/11), 402–405.
- WEBER, M.: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/3*. Budapest, 1996.
- WELKER, M.: Mi történik az úrvacsorában?, ford. Gaál B. – Petró L., Debrecen, Hatvani István Kutatóközpont, 2013.
- WILDMANN J.: A vallások és az egyházak szerepe Európában, in: Korpocs, M. – Wildmann, L.: *Vallások és egyházak az egyesül Európában. Magyarország*, Budapest, Typotex, 2010, 73–98.
- WILLIS, D.: Isten dicsősége és az egyház küldetése, in: *Theológiai Szemle* 21 (1978/11–12), 327–330.
- WILLIS, D.: Teremtés és emberi kreativitás, in: *Theológiai Szemle* 31 (1/1988), 42–48.
- WINKLER, E.: Pfarrer II., in: *TRE* 26 (1996), 360–374.
- WITTE, John Jr.: Church, State, and Family in Calvin's Geneva: Domestic Disputes and Sex Crimes in Geneva's Consistory and Council, Digitális formában elérhető: https://www.researchgate.net/publication/335078864_Church_State_and_Family_in_John_Calvin's_Geneva_Domestic_Disputes_and_Sex_Crimes_in_Geneva's_Consistory_and_Council (2020.03.17.)
- ZOHAR, D. – MARSHALL, I.: *SQ - Spirituális intelligencia*, London – Berlin – New York, Bloomsbury, 2000. 28.

- ZOTTER J.: Civilek és civilebbek, A civil társadalom, a politika és a nők a feminista politikaelméletben, in: Szabó M. (szerk.): *Civil társadalom: elmélet és gyakorlat*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005, 37–52.
- ZOVÁNYI J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, 3. javított és bővített kiadás, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.
- ZSEDÉNYI B.: Hierarchia és kyriaraha a magyarhoni ágostai hitvallású evangélikus egyház alkotmányfejlődésében, in: *A Tiszai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület Miskolci Jogakadémiájának tanárai: Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére*, Miskolc, 1930, 507–622. Digitális formában megtekinthető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangelikusMonografiak_075/?query=Haan%20Lajos&pg=590&layout=s (Utolsó megtekintés ideje: 2020.04.01.)
- ZSENGELLÉR J.: „A kanonikus Szentírás”. in: Szűcs F. (szerk.): *Egyetemes és Református. A Második Helvét Hitvallás mai üzenetei*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2017, 63–80.
- ZSIGMOND F.: A Debreceni református Kollégium története 1538(?)–1938, Debrecen Sz.Kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1937.
- ZSILINSZKY M. (szerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története*, Atheneum Irodalmi- és Nyomdai R.-T., Budapest, 1907.
- ZSINATI Levéltár fondjegyzéke, Repertórium
- ZSINATI Levéltár, 1.fond Zsinati iratok. VIII. Zsinati irományok 47., Zsinati Deklaráció 1946. május 9.
- ZSIRKA L.: *Zwingli Ulrik élete és munkássága*. Teológiai Önképzőköri Társulat Füzetei 1., Debrecen, 1992.
- ZSOLDOS B.: Levélváltás Vay Ábrahám és Szemere László között 1731. július elején a tractusoknak Superintendentiává való egyesülése és superintendens választása tárgyában. in: *Sárospataki Lapok* 12 (1893), 877–880. Digitális formában megtekinthető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/SarospatakiReformatusLapok_1893/ (Utolsó megtekintés ideje: 2020.04.23.)

Rövidítések jegyzéke:

- BHv – Belga Hitvallás
 CA – *Confessio Augustana*
 GS – *Gaudium et Spes*
 LG – *Lumen gentium*,
 MRE – Magyar Református Egyház
 RGG – *Religion Geschichte und Gegenwart*
 RPP – *Religion Past and Present*
 SHv – Skót Hitvallás
 TRE – *Theologische Realencyclopädie*
 WHv – Westminsteri Hitvallás